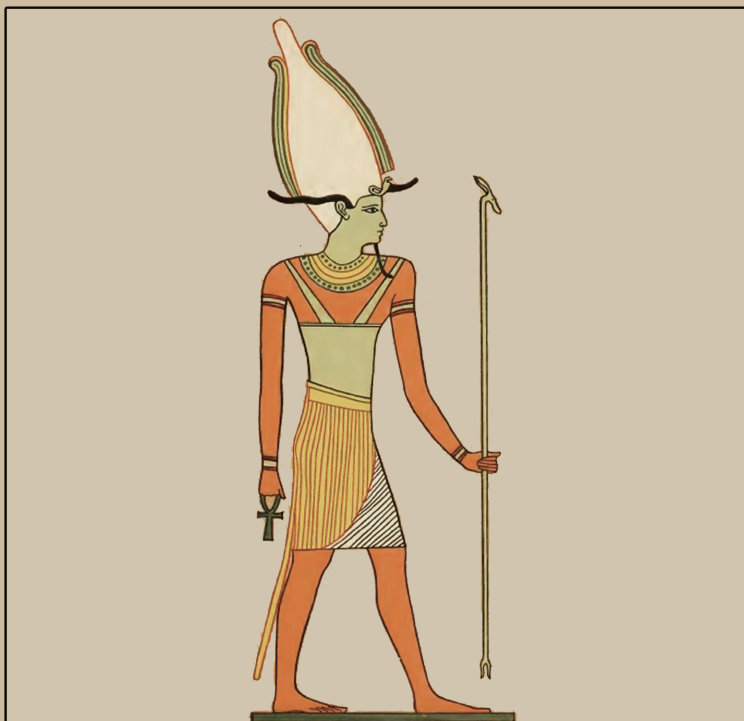

DIODORUS SICULUS
AEGYPTIACA

DIODOR SYCYLIJSKI
STAROŻYTNOŚCI
EGIPSKIE

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

AEGYPTIACA
STAROŻYTNOŚCI EGIPSKIE

FONTES HISTORIAE ANTIQUAE

Zeszyty Źródłowe do Dziejów Społeczeństw Antycznych

pod redakcją

LESZKA MROZEWICZA
MARIII MUSIELAK

Zeszyt XXXII

DIODORUS SICULUS
AEGYPTIACA

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

DIODORUS SICULUS

AEGYPTIACA

(Bibliotheca Historica I)

DIODOR SYCYLIJSKI

STAROŻYTNOŚCI EGIPSKIE

(Biblioteka Historyczna I)

Redakcja naukowa
SYLWESTER DWORACKI

Przekład
MAŁGORZATA WRÓBEL

Komentarz
LESZEK MROZEWICZ

POZNAŃ 2016

Tekst grecki zgodny z wydaniem: Diodorus of Sicily,
The Library of History, with an English translation by C.H. Goldfather,
Cambridge, Mass. – London 2004.

Recenzent: prof. zw. dr hab. Marian Szarmach

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2015

Projekt okładki: Ewa Wąsowska

Na okładce: Ozyrys. Źródło: E.A. Wallis Budge, The Gods of the Egyptians, vol. 2, London 1904,
Plate 27, s. 130

Redaktor: Ewa Dobosz

Redaktor techniczny: Elżbieta Rygielska

Łamanie komputerowe: Danuta Kowalska

ISBN 978-83-232-2913-1

ISSN 1506-5898

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
61-701 POZNAŃ, UL. ALEKSANDRA FREDRY 10
www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 4646, faks 61 829 4640, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I – dodruk. Ark. wyd. 13,50. druk. 12,125 + 2 wklejki

DRUK I OPRAWA: EXPOL, WŁOCŁAWEK, UL. BRZESKA 4

SPIS TREŚCI

Starożytności egipskie	9
Komentarz (do tekstu polskiego)	166
Bibliografia	195

William James Müller, Luksor (1839). © Trustees of the British Museum

Τάδε ἔνεστιν ἐν τῇ πρώτῃ τῶν Διοδώρου βίβλων

Προοίμιον τῆς ὅλης πραγματείας.

Περὶ τῶν παρ' Αἴγυπτίοις λεγομένων περὶ τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως.

Περὶ τῶν θεῶν ὅσοι πόλεις ἔκτισαν κατ' Αἴγυπτον.

Περὶ τῶν πρώτων γενομένων ἀνθρώπων καὶ τοῦ παλαιοτάτου βίου.

Περὶ τῆς τῶν ἀθανάτων τιμῆς καὶ τῆς τῶν ναῶν κατασκευῆς.

Περὶ τῆς τοποθεσίας τῆς κατ' Αἴγυπτον χώρας καὶ τῶν περὶ τὸν Νεῖλον ποταμὸν παραδοξολογουμένων, τῆς τε τούτου πληρώσεως τὰς αἰτίας καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλοσόφων ἀποφάσεις.

Περὶ τῶν πρώτων γενομένων κατ' Αἴγυπτον βασιλέων καὶ τῶν κατὰ μέρος αὐτῶν πράξεων.

Περὶ κατασκευῶν τῶν πυραμίδων τῶν ἀναγραφομένων ἐν τοῖς ἑπτὰ θαυμαζομένοις ἔργοις.

Περὶ τῶν νόμων καὶ τῶν δικαστηρίων.

Περὶ τῶν ἀφιερωμένων ζώων παρ' Αἴγυπτίοις.

Περὶ τῶν νομίμων τῶν περὶ τοὺς τετελευτηκότας παρ' Αἴγυπτίοις γενομένων.

Περὶ τῶν Ἑλλήνων ὅσοι τῶν ἐπὶ παιδείᾳ θαυμαζομένων παραβαλόντες εἰς Αἴγυπτον καὶ πολλὰ τῶν χρησίμων μαθόντες μετήνεγκαν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

DIODOR SYCYLIJSKI

BIBLIOTEKA

Takie zagadnienia znajdują się w pierwszej księdze Diodora:

Wstęp do całego dzieła (rozd. 1-5).

O opowieściach Egipcjan na temat powstawania świata (rozd. 6-7).

O bogach, którzy założyli miasta w Egipcie¹.

O pierwszych ludziach i ich najdawniejszym trybie życia (rozd. 8).

O czci oddawanej nieśmiertelnym i o budowaniu świątyń².

O topografii Egiptu i zdumiewających opowieściach o Nilu, przyczynach jego wylewów i opiniach historyków i filozofów na ten temat (rozd. 30-43).

O pierwszych egipskich królach i o ich czynach (rozd. 44-62).

O budowie piramid, które zalicza się do siedmiu cudów świata (rozd. 63-68).

O prawach i sądownictwie (rozd. 69-82.)

O zwierzętach, które czczą Egipcjanie (rozd. 83-90).

O zwyczajach Egipcjan związanych ze zmarłymi (rozd. 91-95).

O Hellenach, których podziwiano z powodu ich wiedzy, a którzy bawili w Egipcie, gdzie nauczyli się wielu pożytecznych rzeczy, które przenieśli do Hellady (rozd. 96-98).

ΔΙΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΣΙΚΕΛΙΩΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΟΣ ΠΡΩΤΗ

1. Τοῖς τὰς κοινὰς ἱστορίας πραγματευσαμένοις μεγάλας χάριτας ἀπονέμειν δίκαιον πάντας ἀνθρώπους, ὅτι τοῖς ἰδίοις πόνοις ὠφελεῖσθαι τὸν κοινὸν βίον ἐφιλοτιμήθησαν· ἀκίνδυνον γὰρ διδασκαλίαν τοῦ συμφέροντος εἰσηγησάμενοι καλλίστην ἐμπειρίαν διὰ τῆς πραγματείας ταύτης περιποιούσι τοῖς ἀναγινώσκουσιν. (2) ἢ μὲν γὰρ ἐκ τῆς πείρας ἐκάστου μάθησις μετὰ πολλῶν πόνων καὶ κινδύνων ποιεῖ τῶν χρησίμων ἕκαστα διαγινώσκειν, καὶ διὰ τοῦτο τῶν ἡρώων ὁ πολυπειρότατος μετὰ μεγάλων ἀτυχημάτων

πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω·

ἢ δὲ διὰ τῆς ἱστορίας περιγινόμενῃ σύνεσις τῶν ἀλλοτρίων ἀποτευγμάτων τε καὶ κατορθωμάτων ἀπείρατον κακῶν ἔχει τὴν διδασκαλίαν. (3) ἔπειτα πάντας ἀνθρώπους, μετέχοντας μὲν τῆς πρὸς ἀλλήλους συγγενείας, τόποις δὲ καὶ χρόνοις διεστηκότας, ἐφιλοτιμήθησαν ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σύνταξιν ἀγαγεῖν, ὥσπερ τινὲς ὑπουργοὶ τῆς θείας προνοίας γενηθέντες. ἐκείνη τε γὰρ τὴν τῶν ὀρωμένων ἄστρον διακόσμησιν καὶ τὰς τῶν ἀνθρώπων φύσεις εἰς κοινὴν ἀναλογίαν συνθεῖσα κυκλεῖ συνεχῶς ἅπαντα τὸν αἰῶνα, τὸ ἐπιβάλλον ἐκάστοις ἐκ τῆς πεπρωμένης μερίζουσα, οἷ τε τὰς κοινὰς τῆς οἰκουμένης πράξεις καθάπερ μιᾶς πόλεως ἀναγράφαντες ἓνα λόγον καὶ κοινὸν χρηματιστήριον τῶν συντετελεσμένων ἀπέδειξαν τὰς ἑαυτῶν πραγματείας. (4) καλὸν γὰρ τὸ δύνασθαι τοῖς τῶν ἄλλων ἀγνοήμασι πρὸς διόρθωσιν χρῆσθαι παραδείγμασι, καὶ πρὸς τὰ συγκυροῦντα ποικίλως κατὰ τὸν βίον ἔχειν μὴ ζήτησιν τῶν πραττομένων, ἀλλὰ μίμησιν τῶν ἐπιτετευγμένων. καὶ γὰρ τοὺς πρεσβυτάτους ταῖς ἡλικίαις ἅπαντες τῶν νεωτέρων προκρίνουσιν ἐν ταῖς συμβουλίαις διὰ τὴν ἐκ τοῦ χρόνου περιγεγενημένην αὐτοῖς ἐμπειρίαν· ἥς τοσοῦτον ὑπερέχειν συμβέβηκε τὴν ἐκ τῆς ἱστορίας μάθησιν ὅσον καὶ τῷ πλήθει τῶν πραγμάτων

DIODOR SYCYLIJSKI

BIBLIOTEKA

KSIĘGA I

1. Wszyscy ludzie powinni być bardzo wdzięczni tym historykom, którzy opracowali historię powszechną, ponieważ starali się swoją pracą pomóc całej społeczności ludzkiej; proponują naukę wolną od niebezpieczeństw i dzięki systematycznemu wykładowi historii dają czytelnikowi znakomitą wiedzę. (2) Wiedza, którą od nich czerpiemy, często oparta na ich doświadczeniach, zdobywana z wielkim trudem, a czasem i z narażeniem życia, sprawia, że możemy poznać to, co jest pożyteczne; przecież najbardziej doświadczony heros wśród wielu niebezpieczeństw

widział miasta ludzi tak wielu i ducha ich poznał³.

(Homer, Odyseja I 3, s. 36)

Tylko wiedza o porażkach i sukcesach innych ludzi, którą zdobyło się dzięki badaniom historycznym, może czegoś nauczyć; musi też być ona wolna od kłamstwa. (3) Ponadto niektórzy historycy, niczym jacyś pomocnicy boskiej opatrności, starają się umieścić wszystkich podobnych ludzi w jednym i takim samym dla wszystkich systemie społecznym, mimo że dzieli ich przestrzeń i czas. Boska opatrność bowiem ściśle wiąże ze sobą porządek gwiazd, które się widzi, z losami ludzi; toczy to wszystko poprzez eony i z tego, co jest przeznaczone, wszystkim przydziela to, co im się należy; podobnie historycy, przedstawiając powszechne dzieje świata zamieszkanego tak samo, jak dzieje pojedynczych miast, analizują zarówno sprawy drobne, jak i takie, które dotyczą całego świata. (4) Wspaniale jest móc wykorzystać cudze błędy po to, by ustrzec się przed podobnymi i, gdy w życiu stoimy wobec rozmaitych przeciwności losu, nie musimy poszukiwać sposobów wyjścia z trudnych sytuacji, ale możemy wzorować się na tym, co rzeczywiście się zdarzyło. Wszyscy wolą rady ludzi starszych niż młodszych; tamci bowiem, żyjąc dłużej, przewyższają tych doświadczeniem, a z kolei nad nim góruje wiedza płynąca z historii i to w takim

προτεροῦσαν αὐτὴν ἐπεγνώκαμεν. διὸ καὶ πρὸς ἀπάσας τὰς τοῦ βίου περιστάσεις χρησιμωτάτην ἂν τις εἶναι νομίσειε τὴν ταύτης ἀνάληψιν. (5) τοῖς μὲν γὰρ νεωτέροις τὴν τῶν γεγηρακότων περιποιεῖ σύνεσιν, τοῖς δὲ πρεσβυτέροις πολλαπλασιάζει τὴν ὑπάρχουσαν ἐμπειρίαν, καὶ τοὺς μὲν ἰδιώτας ἀξιούς ἡγεμονίας κατασκευάζει, τοὺς δ' ἡγεμόνας τῷ διὰ τῆς δόξης ἀθανασισμῷ προτρέπεται τοῖς καλλίστοις τῶν ἔργων ἐπιχειρεῖν, χωρὶς δὲ τούτων τοὺς μὲν στρατιώτας τοῖς μετὰ τὴν τελευταίαν ἐπαίνοις ἐτοιμοτέρους κατασκευάζει πρὸς τοὺς ὑπὲρ τῆς πατρίδος κινδύνους, τοὺς δὲ πονηροὺς τῶν ἀνθρώπων ταῖς αἰωνίους βλασφημίαις ἀποτρέπει τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμῆς.

2. Καθόλου δὲ διὰ τὴν ἐκ ταύτης ἐπ' ἀγαθῷ μνήμην οἱ μὲν κτίσται πόλεων γενέσθαι προεκλήθησαν, οἱ δὲ νόμους εἰσηγήσασθαι περιέχοντας τῷ κοινῷ βίῳ τὴν ἀσφάλειαν, πολλοὶ δ' ἐπιστήμας καὶ τέχνας ἐξευρεῖν ἐφιλοτιμήθησαν πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. ἐξ ἀπάντων δὲ συμπληρουμένης τῆς εὐδαιμονίας, ἀποδοτέον τῶν ἐπαίνων τὸ πρωτεῖον τῇ τούτων μάλιστ' αἰτία, ἱστορία. (2) ἡγήτεον γὰρ εἶναι ταύτην φύλακα μὲν τῆς τῶν ἀξιολόγων ἀρετῆς, μάρτυρα δὲ τῆς τῶν φαύλων κακίας, εὐεργέτιν δὲ τοῦ κοινοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. εἰ γὰρ ἢ τῶν ἐν ἄδου μυθολογία τὴν ὑπόθεσιν πεπλασμένην ἔχουσα πολλὰ συμβάλλεται τοῖς ἀνθρώποις πρὸς εὐσέβειαν καὶ δικαιοσύνην, πόσῳ μᾶλλον ὑποληπτέον τὴν προφητικὴν τῆς ἀληθείας ἱστορίαν, τῆς ὅλης φιλοσοφίας οἶονεὶ μητρόπολιν οὔσαν, ἐπισκευάσαι δύνασθαι τὰ ἦθη μᾶλλον ἢ πρὸς καλοκάγαθίαν; (3) πάντες γὰρ ἄνθρωποι διὰ τὴν τῆς φύσεως ἀσθένειαν βιοῦσι μὲν ἀκαριαῖόν τι μέρος τοῦ παντὸς αἰῶνος, τετελευτήκασι δὲ πάντα τὸν ὑστερον χρόνον, καὶ τοῖς μὲν ἐν τῷ ζῆν μηδὲν ἀξιόλογον πράξασιν ἅμα ταῖς τῶν σωμάτων τελευταῖς συναποθνήσκει καὶ τὰ ἄλλα πάντα τὰ κατὰ τὸν βίον, τοῖς δὲ δι' ἀρετὴν περιποιησαμένοις δόξαν αἰ πράξεις ἅπαντα τὸν αἰῶνα μνημονεύονται, διαβοώμενοι τῷ θειοτάτῳ τῆς ἱστορίας στόματι.

(4) Καλὸν δ', οἶμαι, τοῖς εὖ φρονοῦσι θνητῶν πόνων ἀντικαταλλάξασθαι τὴν ἀθάνατον εὐφημίαν. Ἡρακλῆς μὲν γὰρ ὁμολογεῖται πάντα τὸν γενόμενον αὐτῷ κατ' ἀνθρώπους χρόνον ὑπομεῖναι μεγάλους καὶ συνεχεῖς πόνους καὶ κινδύνους ἐκουσίως, ἵνα τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων εὐεργετήσας τύχη τῆς ἀθανασίας· τῶν δὲ ἄλλων ἀγαθῶν ἀνδρῶν οἱ μὲν ἥρωικῶν, οἱ δὲ ἰσοθέων τιμῶν ἔτυχον, πάντες δὲ μεγάλων ἐπαίνων ἠξιώθησαν, τὰς ἀρετὰς αὐτῶν τῆς ἱστορίας ἀπαθανατιζούσης. (5) τὰ μὲν γὰρ ἄλλα μνημεῖα διαμένει χρόνον ὀλίγον, ὑπὸ πολλῶν ἀναιρούμενα περιστάσεων, ἢ δὲ τῆς ἱστορίας δύναμις ἐπὶ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διήκουσα τὸν πάντα τᾶλλα λυμαινόμενον χρόνον ἔχει φύλακα τῆς αἰωνίου παραδόσεως τοῖς ἐπιγινομένοις.

Συμβάλλεται δ' αὕτη καὶ πρὸς λόγου δύναμιν, οὗ κάλλιον ἕτερον οὐκ ἂν τις ῥαδίως εὔροι. τούτῳ γὰρ οἱ μὲν (6) Ἕλληνες τῶν βαρβάρων, οἱ δὲ πεπαιδευμένοι τῶν ἀπαιδευτῶν προέχουσι, πρὸς δὲ τούτοις διὰ μόνου τούτου

stopniu, w jakim historia staje ponad wielością faktów. Dlatego można przyjąć, że zdobycie wiedzy historycznej jest niezwykle pożyteczne we wszystkich sytuacjach, jakie niesie ze sobą życie. (5) Młodym daje dawną wiedzę, starszym mnoży doświadczenie, które już mają; sprawia, że i zwykli ludzie obejmując władzę, i przywódcy, chcąc zdobyć nieśmiertelną sławę, dokonują wspaniałych czynów; powoduje, że żołnierze, wiedząc, iż po śmierci będzie się ich czyny publicznie wysławiać, gorliwiej będą narażać swe życie w obronie ojczyzny; historia odciąga też ludzi słabych od wkroczenia na złą drogę, pokazując perspektywę wiecznego potępienia.

2. Krótko mówiąc, ponieważ historia zachowuje pamięć o znaczących dokonaniach, stąd jedni postanowili zostać założycielami miast, inni ustanowić prawa zapewniające społeczeństwu bezpieczne życie, a wielu innych poczuło chęć odkrycia różnych dziedzin wiedzy i sztuk dla dobra rodzaju ludzkiego. A ponieważ prawdziwe szczęście osiąga się dzięki wszystkim tym działaniom, to przede wszystkim należy chwalić historię, która sprawia, że ludzie podejmują się takiej działalności. (2) Pokazuje bowiem, w jaki sposób znamienici ludzie powinni pilnować swej prawości, jest świadkiem złych czynów ludzi podłych, zatem jest dobrodziejką rodzaju ludzkiego. Jeśli opowieści mityczne o tym, co dzieje się w Hadesie – a przecież są one zmyślone – sprawiają, że ludzie starają się żyć pobożnie i przestrzegać praw, to wykształcenie szlachetnych ludzkich charakterów w stopniu o wiele większym powinno zależeć od przekazującej prawdę historii; bo przecież uważa się ją także za macierz wszelkiej filozofii. (3) Wszyscy ludzie, ponieważ taki jest ich los, żyją tylko przez moment w porównaniu z całą wiecznością, a po śmierci pozostają martwi przez wszystkie późniejsze lata. Zatem jeśli ktoś za życia nie uczynił niczego, o czym warto by pamiętać, to wraz z jego ciałem ginie wszystko to, co z jego życiem było związane; będzie się natomiast pamiętać o czynach tych ludzi, którzy dzięki swojej prawości zdobyli sławę, ponieważ chwałę ich głosić będą boskie usta historii. (4) Sądzę, że byłoby piękną rzeczą, by ludzie, którzy coś dobrego wymyślili, w zamian za czyny dokonane za życia otrzymali nieśmiertelną chwałę. Wszyscy, na przykład, zgadzają się, że Herakles cały ten czas, który spędził wśród ludzi, wypełnił z własnej woli mnóstwem wielkich i niebezpiecznych czynów, aby, w zamian za przyniesione rodzajowi ludzkiemu dobro, otrzymać nieśmiertelność. W przypadku innych znamienitych ludzi, jednych czeni się tak jak herosów, innych podobnie jak bogów; wszyscy godni są wielkiej chwały, ponieważ historia sprawiła, że ich czyny stały się nieśmiertelne. (5) Pamięć o wielu sprawach trwa krótko, ponieważ zacierają się różne okoliczności;

natomiast potęga historii obejmuje cały świat zamieszkały i cały czas – a on przecież niszczy prawie wszystko – i strzeże, by to, co jest wieczne, zostało przekazane potomnym. (6) Historia pomaga też sztuce wysławiania się – a od tej

δυνατόν ἐστὶν ἓνα τῶν πολλῶν περιγενέσθαι· καθόλου δὲ φαίνεται πᾶν τὸ προτεθέν τοιοῦτον ὅποιον ἂν ἢ τοῦ λέγοντος δύναμις παραστήσῃ, καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας ἀξιόους λόγου προσαγορεύομεν, ὡς τοῦτο τὸ πρωτεῖον τῆς ἀρετῆς περιπεποιημένους. (7) εἰς πλείω δὲ μέρη τούτου διηρημένου, συμβαίνει τὴν μὲν ποιητικὴν τέρπειν μᾶλλον ἢπερ ὠφελεῖν, τὴν δὲ νομοθεσίαν κολάζειν, οὐ διδάσκειν, παραπλησίως δὲ καὶ τᾶλλα μέρη τὰ μὲν μηδὲν συμβάλλεσθαι πρὸς εὐδαιμονίαν, τὰ δὲ μεμιγμένην ἔχειν τῷ συμφέροντι τὴν βλάβην, ἕνια δὲ κατεψευῆσθαι τῆς ἀληθείας, μόνην δὲ τὴν ἱστορίαν, συμφωνούντων ἐν αὐτῇ τῶν λόγων τοῖς ἔργοις, ἅπαντα τᾶλλα χρήσιμα τῇ γραφῇ περιειληφέναι· (8) ὁρᾶσθαι γὰρ αὐτὴν προτρεπομένην ἐπὶ δικαιοσύνην, κατηγοροῦσαν τῶν φαύλων, ἐγκωμιάζουσαν τοὺς ἀγαθοὺς, τὸ σύνολον ἐμπειρίαν μεγίστην περιποιούσαν τοῖς ἐντυγχάνουσι.

3. Διὸ καὶ θεωροῦντες ἡμεῖς δικαίας ἀποδοχῆς τυγχάνοντας τοὺς ταύτην πραγματευσαμένους προήχθημεν ἐπὶ τὸν ὅμοιον τῆς ὑποθέσεως ζῆλον. ἐπιστήσαντες δὲ τὸν νοῦν τοῖς πρὸ ἡμῶν συγγραφεῦσιν ἀπεδεξάμεθα μὲν ὡς ἐνὶ μάλιστα τὴν προαίρεσιν αὐτῶν, οὐ μὴν ἐξεργάσθαι πρὸς τὸ συμφέρον κατὰ τὸ δυνατόν τὰς πραγματείας αὐτῶν ὑπελάβομεν. (2) κειμένης γὰρ τοῖς ἀναγινώσκουσι τῆς ὠφελείας ἐν τῷ πλείστας καὶ ποικιλωτάτας περιστάσεις λαμβάνειν, οἱ πλείστοι μὲν ἑνὸς ἔθνους ἢ μιᾶς πόλεως αὐτοτελεῖς πολέμους ἀνέγραψαν, ὀλίγοι δ' ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἀρξάμενοι τὰς κοινὰς πράξεις ἐπεχείρησαν ἀναγράφειν μέχρι τῶν καθ' αὐτοὺς καιρῶν, καὶ τούτων οἱ μὲν τοὺς οἰκείους χρόνους ἐκάστοις οὐ παρέζευξαν, οἱ δὲ τὰς τῶν βαρβάρων πράξεις ὑπερέβησαν, ἔτι δ' οἱ μὲν τὰς παλαιὰς μυθολογίας διὰ τὴν δυσχέρειαν τῆς πραγματείας ἀπεδοκίμασαν, οἱ δὲ τὴν ὑπόστασιν τῆς ἐπιβολῆς οὐ συνετέλεσαν, μεσολαβηθέντες τὸν βίον ὑπότῃς πεπρωμένης. (3) τῶν δὲ τὴν ἐπιβολὴν ταύτης τῆς πραγματείας πεποιημένων οὐδεὶς προεβίβασε τὴν ἱστορίαν κατωτέρω τῶν Μακεδονικῶν καιρῶν· οἱ μὲν γὰρ εἰς τὰς Φιλίππου πράξεις, οἱ δ' εἰς τὰς Ἀλεξάνδρου, τινὲς δ' εἰς τοὺς διαδόχους ἢ τοὺς ἐπιγόνους κατέστρεψαν τὰς συντάξεις· πολλῶν δὲ καὶ μεγάλων τῶν μετὰ ταῦτα πράξεων ἀπολελειμμένων μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου τῶν ἱστοριογράφων οὐδεὶς ἐπεβάλετο αὐτὰς μιᾶς συντάξεως περιγραφῆς πραγματεῦσασθαι διὰ τὸ μέγεθος τῆς ὑποθέσεως. (4) διὸ καὶ διερριμμένων τῶν τε χρόνων καὶ τῶν πράξεων ἐν πλείοσι πραγματείαις καὶ διαφόροις συγγραφεῦσι δυσπερίληπτος ἢ τούτων ἀνάληψις γίνεται καὶ δυσμνημόνευτος.

(5) Ἐξετάσαντες οὖν τὰς ἐκάστου τούτων διαθέσεις ἐκρίναμεν ὑπόθεσιν ἱστορικὴν πραγματεῦσασθαι τὴν πλείστα μὲν ὠφελῆσαι δυναμένην, ἐλάχιστα δὲ τοὺς ἀναγινώσκοντας ἐνοχλήσουσαν. (6) εἰ γὰρ τις τὰς εἰς μνήμην παραδεδομένας τοῦ σύμπαντος κόσμου πράξεις, ὥσπερ τινὸς μιᾶς πόλεως, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀναγράφει κατὰ τὸ δυνατόν μέχρι τῶν

sztuki jest przecież niełatwo znaleźć piękniejszą; dzięki niej bowiem Hellenowie górują nad barbarzyńcami i ludzie wykształceni nad tymi, którzy nie mają wykształcenia; poza tym, dzięki wymowie jeden człowiek może mieć przewagę nad wieloma. Sztuka mówcy, jak się wydaje, może przedstawić w odpowiednim świetle to, co wcześniej napisano; dlatego uważamy, że trzeba mówić o ludziach prawych, bo w ten sposób możemy ich nagrodzić za ich wybitność (*arete*). (7) Jeśli sztukę wysławiania się podzielimy na kilka rodzajów, okaże się, że poezja bardziej służy przyjemnościom, zatem jest mniej przydatna, z kolei zbiór praw bardziej służy wymierzaniu kar niż pouczaniu ludzi. Podobnie jest z innymi jej rodzajami, bo jedne nie przynoszą szczęścia, inne trochę szkodzą, a trochę nie, niektóre fałszują prawdę; tylko w traktatach historycznych, gdzie słowa harmonizują z czynami, występują wszystkie rodzaje wysławiania się i tu są one pożyteczne. (8) Widzimy przecież, że historia zachęca ludzi, by byli sprawiedliwi, oskarża ludzi złych, sławi dobrych; jednym słowem daje czytelnikom znajomość wielu różnych spraw.

3. Obserwując zatem, że historycy cieszą się zasłużonym uznaniem, będę starał się dorównać im w moim wykładzie historii. Zwróciłem również uwagę na historyków żyjących przede mną i wyczerpująco przedstawiłem ich cele. Sądzę, że oni nie opracowywali systematycznego wykładu historii tak, by mógł on być pożyteczny. (2) Dla czytelników historia jest pożyteczna wtedy, gdy mogą wyciągać wnioski z wielu różnych zdarzeń z przeszłości, a większość pisarzy przedstawiała tylko pojedyncze wojny poszczególnych narodów i miast. Niewielu historyków opisało czyny wszystkich ludów, zaczynając od najdawniejszych czasów, a kończąc na czasach im współczesnych. Ponadto albo nie opowiedzieli o wszystkich zdarzeniach z czasów, w których żyli, albo pominęli czyny ludów barbarzyńskich. Inni odrzucili stare opowiadania mitologiczne, ponieważ mieli do nich zastrzeżenia, a jeszcze inni nie dokończyli przedsięwzięcia, ponieważ umarli. (3) Spośród tych, którzy zamierzali napisać takie właśnie dzieło historyczne, nikt nie doprowadził opisu poza czasy macedońskie. Jedni bowiem kończyli na czynach Filipa, inni na Aleksandra lub na czasach diadochów lub ich następców. Mimo że pominięto wiele różnych zdarzeń, które miały miejsce później, a nawet zdarzyły się w naszych czasach, żaden historyk nie próbował opracować historii powszechnej z uwagi na ogrom przedsięwzięcia. (4) Zatem, ponieważ wydarzenia z różnych epok rozproszone są w wielu traktatach i u wielu autorów, trudno jest włączyć je do systematycznego ujęcia dziejów, trudno też je zapamiętać.

(5) Kiedy już oceniłem kompozycję wszystkich tych prac i ich autorów, postanowiłem napisać dzieło historyczne, które byłoby dla czytelników bardzo pomocne i nie nudziło ich. (6) Jeśli bowiem ktoś podejmie się wielkiego trudu i zechce przedstawić, sięgając jak najdalej w przeszłość, wydarzenia, które miały

καθ' αὐτὸν καιρῶν, πόνον μὲν ἂν πολλὸν ὑπομείναι δῆλον ὅτι, πραγματεῖαν δὲ πασῶν εὐχρηστοτάτην συντάξαιτο τοῖς φιλιανγνωστοῦσιν. (7) ἐξέσται γὰρ ἐκ ταύτης ἕκαστον πρὸς τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν ἐτοιμῶς λαμβάνειν τὸ χρήσιμον, ὥσπερ ἐκ μεγάλης ἀρυόμενον πηγῆς. (8) τοῖς μὲν γὰρ ἐπιβαλλομένοις διεξιέναι τὰς τῶν τοσοῦτων συγγραφέων ἱστορίας πρῶτον μὲν οὐ ῥάδιον εὐπορῆσαι τῶν εἰς τὴν χρεῖαν πιπτουσῶν βιβλίων, ἔπειτα διὰ τὴν ἀνωμαλίαν καὶ τὸ πλῆθος τῶν συνταγμάτων δυσκατάληπτος γίνεται τελέως καὶ δυσέφικτος ἢ τῶν πεπραγμένων ἀνάληψις· ἢ δ' ἐν μιᾷ συντάξεως περιγραφῇ πραγματεῖα τὸ τῶν πράξεων εἰρόμενον ἔχουσα τὴν μὲν ἀνάγνωσιν ἐτοιμῆν παρέχεται, τὴν δ' ἀνάληψιν ἔχει παντελῶς εὐπαρακολούθητον. καθόλου δὲ τῶν ἄλλων τοσοῦτον ὑπερέχειν ταύτην ἡγήτεον ὅσῳ χρησιμώτερόν ἐστι τὸ πᾶν τοῦ μέρους καὶ τὸ συνεχὲς τοῦ διερρηγμένου, πρὸς δὲ τούτοις τὸ διηκριβωμένον τοῖς χρόνοις τοῦ μηδὲ γινωσκομένου τίσιν ἐπράχθη καιροῖς.

4. Διόπερ ἡμεῖς ὀρῶντες ταύτην τὴν ὑπόθεσιν χρησιμωτάτην μὲν οὖσαν, πολλοῦ δὲ πόνου καὶ χρόνου προσδεομένην, τριάκοντα μὲν ἔτη περὶ αὐτὴν ἐπραγματεύθημεν, μετὰ δὲ πολλῆς κακοπαθείας καὶ κινδύνων ἐπῆλθομεν πολλὴν τῆς τε Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης, ἵνα τῶν ἀναγκαιοτάτων καὶ πλείστων μερῶν αὐτόπται γενηθῶμεν· πολλὰ γὰρ παρὰ τὰς ἀγνοίας τῶν τόπων διήμαρτον οὐχ οἱ τυχόντες τῶν συγγραφέων, ἀλλὰ τινες καὶ τῶν τῆ δόξῃ πεπρωτευκότων. (2) ἀφορμῇ δὲ πρὸς τὴν ἐπιβολὴν ταύτην ἐχρησάμεθα μάλιστα μὲν τῇ πρὸς τὴν πραγματεῖαν ἐπιθυμίᾳ, δι' ἣν πᾶσιν ἀνθρώποις τὸ δοκοῦν ἄπορον εἶναι τυγχάνει συντελείας, ἔπειτα καὶ τῇ ἐν Ῥώμῃ χορηγίᾳ τῶν πρὸς τὴν ὑποκειμένην ὑπόθεσιν ἀνηκόντων. (3) ἢ γὰρ ταύτης τῆς πόλεως ὑπεροχῇ, διατεινούσα τῇ δυνάμει πρὸς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης, ἐτοιμοτάτας καὶ πλείστας ἡμῖν ἀφορμὰς παρέσχετο παρεπιδημήσασιν ἐν αὐτῇ πλείω χρόνον. (4) ἡμεῖς γὰρ ἐξ Ἀγυρίου τῆς Σικελίας ὄντες, καὶ διὰ τὴν ἐπιμιξίαν τοῖς ἐν τῇ νήσῳ πολλὴν ἐμπειρίαν τῆς Ῥωμαίων διαλέκτου περιπεποιημένοι, πάσας τὰς τῆς ἡγεμονίας ταύτης πράξεις ἀκριβῶς ἀνελάβομεν ἐκ τῶν παρ' ἐκείνοις ὑπομνημάτων ἐκ πολλῶν χρόνων τετηρημένων. (5) πεποιήμεθα δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἱστορίας ἀπὸ τῶν μυθολογουμένων παρ' Ἑλλησὶ τε καὶ βαρβάροις, ἐξετάσαντες τὰ παρ' ἐκάστοις ἱστορούμενα κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἐφ' ὅσον ἡμῖν δύναμις.

(6) Ἐπεὶ δ' ἢ μὲν ὑπόθεσις ἔχει τέλος, αἱ βίβλοι δὲ μέχρι τοῦ νῦν ἀνέκδοτοι τυγχάνουσιν οὔσαι, βούλομαι βραχέα προδιορίσαι περὶ ὅλης τῆς πραγματείας. τῶν γὰρ βιβλίων ἡμῖν ἕξ μὲν αἱ πρῶται περιέχουσι τὰς πρὸ τῶν Τρωικῶν πράξεις καὶ μυθολογίας, καὶ τούτων αἱ μὲν προηγούμεναι τρεῖς τὰς βαρβαρικάς, αἱ δ' ἐξῆς σχεδὸν τὰς τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολογίας· ἐν δὲ ταῖς μετὰ ταῦτα ἑνδεκα τὰς ἀπὸ τῶν Τρωικῶν κοινὰς πράξεις ἀναγεγράφαμεν ἕως τῆς

miejsce w całym świecie i zechce to uczynić w taki sposób, w jaki przedstawia się dzieje jednego miasta, i dokona tego, sięgając na tyle, na ile to możliwe, do najdawniejszych czasów, i przedstawi wydarzenia po czasy mu współczesne, wtedy oczywiście może napisać niezwykle pożyteczne dzieło dla zapalonych czytelników. (7) Z takiego dzieła, niczym z obfitej krynicy, każdy może czerpać na własne potrzeby to, co dlań jest pożyteczne. (8) Niełatwo jest jednak komuś, kto zabiera się do dokładnego badania traktatów takich historyków, wydostać ze zwojów to, co jest pożyteczne, niełatwo też w sposób zrozumiały i przystępny odtworzyć przeszłość. Wiele jest bowiem wersji zdarzeń i wiele jest ksiąg, łatwiej się czyta traktat przedstawiający tylko jedno wydarzenie historyczne, w którym ponadto wszystkie zdarzenia wzajemnie się splatają; taki traktat też w sposób zrozumiały odtwarza przeszłość. Słowem, trzeba przyznać, że historia powszechna tak przewyższa inne jej odmiany, jak powiedzenie, że bardziej użyteczne jest coś, co jest całe, niż część owej całości lub że opowieść przedstawiona w sposób ciągły pożyteczniejsza jest od tej, którą przedstawiono wyrytkowo. Podobnie, dokładne osadzenie jakiegoś zdarzenia w czasie jest bardziej pożyteczne od wydarzenia, o którym nie wiemy, kiedy miało miejsce.

4. Widząc zatem, że najbardziej pożyteczne będzie takie właśnie założenie, pracowałem nad dziełem 30 lat, narażając się na wiele cierpień i niebezpieczeństw. Bywałem w wielu krainach Azji i Europy, aby osobiście poznać jak najwięcej ważnych miejsc. Wiele bowiem błędów, wynikających z braku znajomości terenu, popełniali nie tylko ci, którzy byli historykami z przypadku, ale też i ci najlepsi. (2) Bodźcem do zajęcia się takim przedsięwzięciem była przede wszystkim chęć opracowania takiego dzieła, które, zdaniem wszystkich prawie ludzi, nie miałyby prawa powstać, a także mnóstwo znajdujących się w Rzymie potrzebnych do napisania dzieła materiałów. (3) Dzięki temu, że przez bardzo długi czas przebywałem w owym mieście⁴, któremu przecież podlegają obszary ciągnące się aż po kresy ziemi zamieszkaanej, zdobyłem mnóstwo gotowego materiału. (4) Pochodzę z Agyrion⁵ na Sycylii, a dzięki kontaktom z przebywającymi na wyspie Rzymianami⁶ dobrze poznałem ich język, dlatego mogłem z ich pochodzących sprzed wielu lat i starannie przechowywanych zapisków dobrze poznać ich dzieje. (5) Moją historię zacząłem od helleńskich i barbarzyńskich opowieści mitologicznych i zbadałem na tyle, na ile jest to możliwe, ich relacje o przeszłości, zaczynając od najdawniejszych czasów.

(6) Ponieważ moje przedsięwzięcie jest już ukończone, chociaż księgi jeszcze nie zostały opublikowane, chcę pokrótce opowiedzieć o całym dziele. Pierwszych sześć ksiąg przedstawia wydarzenia, które miały miejsce przed wojną trojańską⁷ oraz opowieści mityczne; pierwsze trzy poświęcone są barbarzyńcom, następne trzy – starodawnym dziejom Hellenów. W dalszych jedenastu przedstawiłem historię powszechną od wojny trojańskiej po śmierć Aleksandra⁸.

Ἀλεξάνδρου τελευτῆς· (7) ἐν δὲ ταῖς ἐξῆς εἴκοσι καὶ τρισὶ βίβλοις τὰς λοιπὰς ἀπάσας κατετάξαμεν μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ συστάντος πολέμου Ῥωμαίοις πρὸς Κελτούς, καθ' ὃν ἡγούμενος Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ ὁ διὰ τὰς πράξεις προσαγορευθεὶς θεὸς κατεπολέμησε μὲν τὰ πλεῖστα καὶ μαχμώτατα τῶν Κελτῶν ἔθνη, προεβίβασε δὲ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ῥώμης μέχρι τῶν Βρεττανικῶν νήσων· τούτου δ' αἱ πρῶται πράξεις ἐπετελέσθησαν Ὀλυμπιάδος τῆς ἑκατοστῆς καὶ ὀγδοηκοστῆς κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος ἐπ' ἄρχοντος Ἀθήνησιν Ἡρώδου.

5. Τῶν δὲ χρόνων τούτων περιειλημμένων ἐν ταύτῃ τῇ πραγματείᾳ τοὺς μὲν πρὸ τῶν Τρωικῶν οὐ διοριζόμεθα βεβαίως διὰ τὸ μηδὲν παράπηγμα παρειληφέναι περὶ τούτων πιστευόμενον, ἀπὸ δὲ τῶν Τρωικῶν ἀκολουθῶς Ἀπολλοδώρῳ τῷ Ἀθηναίῳ τίθεμεν ὀγδοήκοντ' ἔτη πρὸς τὴν κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν, ἀπὸ δὲ ταύτης ἐπὶ τὴν πρώτην Ὀλυμπιάδα δυσι λείποντα τῶν τριακοσίων καὶ τριάκοντα, συλλογίζόμενοι τοὺς χρόνους ἀπὸ τῶν ἐν Λακεδαίμονι βασιλευσάντων, ἀπὸ δὲ τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Κελτικοῦ πολέμου, ἦν τελευτὴν πεποιήμεθα τῆς ἱστορίας, ἑπτακόσια καὶ τριάκοντα· ὥστε τὴν ὅλην πραγματείαν ἡμῶν τετταράκοντα βίβλων οὖσαν περιέχειν ἔτη δυσι λείποντα τῶν χιλίων ἑκατὸν τετταράκοντα χωρὶς τῶν χρόνων τῶν περιεχόντων τὰς πρὸ τῶν Τρωικῶν πράξεις.

(2) Ταῦτα μὲν οὖν ἀκριβῶς προδιωρισάμεθα, βουλόμενοι τοὺς μὲν ἀναγινώσκοντας εἰς ἔννοιαν ἀγαγεῖν τῆς ὅλης προθέσεως, τοὺς δὲ διασκευάζειν εἰωθότας τὰς βίβλους ἀποτρέψαι τοῦ λυμαίνεσθαι τὰς ἀλλοτρίας πραγματείας· ἡμῖν δὲ παρ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τὰ μὲν γραφέντα καλῶς μὴ μετεχέτω φθόνου, τὰ δὲ ἀγνοηθέντα τυγχανέτω διορθώσεως ὑπὸ τῶν δυνατωτέρων.

(3) Διεληλυθότες δὲ ὑπὲρ ὧν προηρούμεθα, τὴν ἐπαγγελίαν τῆς γραφῆς βεβαιοῦν ἐγχειρήσομεν.

6. Περί μὲν οὖν θεῶν τίνας ἐννοίας ἔσχον οἱ πρῶτοι καταδείξαντες τιμᾶν τὸ θεῖον, καὶ τῶν μυθολογουμένων περὶ ἐκάστου τῶν ἀθανάτων, τὰ μὲν πολλὰ συντάξασθαι παρήσομεν κατ' ἰδίαν διὰ τὸ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην πολλοῦ λόγου προσδεῖσθαι, ὅσα δ' ἂν ταῖς προκειμέναις ἱστορίαις οἰκειαδόξωμεν ὑπάρχειν, παραθήσομεν ἐν κεφαλαίοις, ἵνα μηδὲν τῶν ἀκοῆς ἀξίων ἐπιζητῆται. (2) περὶ δὲ τοῦ γένους τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων καὶ τῶν πραχθέντων ἐν τοῖς γνωρίζομένοις μέρεσι τῆς οἰκουμένης, ὡς ἂν ἐνδέχεται περὶ τῶν οὕτω παλαιῶν, ἀκριβῶς ἀναγράψομεν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀρξάμενοι. (3) περὶ τῆς πρώτης τοίνυν γενέσεως τῶν ἀνθρώπων διτταὶ γεγόνασιν ἀποφάσεις παρὰ τοῖς νομιμωτάτοις τῶν τε φυσιολόγων καὶ τῶν ἱστορικῶν· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἀγέννητον καὶ ἀφθαρτον ὑποστησάμενοι τὸν κόσμον, ἀπεφήναντο καὶ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἐξ αἰῶνος ὑπάρχειν, μηδέποτε τῆς αὐτῶν τεκνώσεως ἀρχὴν ἐσχηκίας. οἱ δὲ γεννητὸν καὶ φθαρτὸν εἶναι νομίσαντες ἔφησαν ὁμοίως ἐκείνωτους ἀνθρώπους τυχεῖν τῆς πρώτης γενέσεως ὠρισμένοις χρόνοις.

(7) W następnych dwudziestu trzech księgach opisałem wszystkie późniejsze wydarzenia aż do początku wojny Rzymian z Galami⁹, w której dowodził Gajusz Juliusz Cezar, ubóstwiony za swoje czyny¹⁰. Cezar podbił większość najbardziej walecznych plemion celtyckich¹¹ i rozszerzył rzymskie panowanie aż po Wyspy Brytyjskie¹². Pierwsze wydarzenia tej wojny miały miejsce w pierwszym roku 180 Olimpiady, gdy archontem w Atenach był Herodes¹³.

5. Jeśli chodzi o czas, który objąłem swoim dziełem, to w przypadku okresu przed wojną trojańską, nie mogę go dokładnie określić, ponieważ do naszych czasów nie zachowała się ani jedna wiarygodna tablica chronologiczna. Zgodnie z Apollodorem z Aten¹⁴, jeśli liczyć czas według królów lacedemońskich, to od wojny trojańskiej do powrotu Heraklidów¹⁵ upłynęło 80 lat, a od tego zdarzenia do pierwszej olimpiady 328 lat. Od pierwszej olimpiady do początku wojny z Galami, która kończy moją historię, upłynęło 730 lat. Tak więc całe moje dzieło składające się z 40 ksiąg przedstawia wydarzenia z 1138 lat¹⁶, nie licząc okresu sprzed wojny trojańskiej.

(2) Przedstawiłem tak dokładną periodyzację, bo chcę, aby czytelnicy mieli wyobrażenie o całym przedsięwzięciu. Chcę również sprawić, by ci, którzy mają zwyczaj kompilować swoje księgi, nie psuli cudzych dzieł. A sam pragnę, by w całej mojej historii to, co przedstawiłem dobrze, nie budziło zawiści, a to, co przedstawiłem błędnie, poprawił lepszy niż ja historyk.

(3) Obecnie po wyłożeniu planu i celu mojego przedsięwzięcia, postaram się potwierdzić zapowiedź swoim dziełem.

6. Gdy chodzi o różne wyobrażenia o bogach, które mieli pierwsi ludzie oddający im cześć, oraz o mity dotyczące każdego z nieśmiertelnych, w większości nie będę ich omawiał szczegółowo, ponieważ zajęłoby to zbyt wiele miejsca, tam jednak gdzie uznam, że są one częścią przedstawianych przez mnie poszczególnych wydarzeń historycznych, przedstawię je w skrócie, by nie zabrakło niczego, o czym warto usłyszeć. (2) Napiszę, zaczynając – o ile jest to możliwe w przypadku zdarzeń z zamierzchłej przeszłości – od najdawniejszych czasów, o pochodzeniu wszystkich ludzi i o ich czynach, które miały miejsce w znanych częściach ziemi zamieszkaney. (3) Zatem najbardziej uznani badacze zjawisk przyrody i historycy mają dwa poglądy na temat pierwszego pojawienia się ludzi. Jedni, przypuszczając, że wszechświat jest wieczny i nie został stworzony, dowodzą, że ród ludzki istnieje od zawsze i że nigdy nie było takiej chwili, w której pojawił się pierwszy człowiek; inni, uważając, że wszechświat powstaje i ginie, powiadają, że ludzie, podobnie jak i on, pojawili się w określonym czasie.

7. Κατὰ γὰρ τὴν ἐξ ἀρχῆς τῶν ὄλων σύστασιν μίαν ἔχειν ἰδέαν οὐρανόν τε καὶ γῆν, μεμιγμένης αὐτῶν τῆς φύσεως· μετὰ δὲ ταῦτα διαστάντων τῶν σωμαίων ἀπ' ἀλλήλων, τὸν μὲν κόσμον περιλαβεῖν ἅπασαν τὴν ὀρωμένην ἐν αὐτῷ σύνταξιν, τὸν δ' ἀέρα κινήσεως τυχεῖν συνεχοῦς, καὶ τὸ μὲν πυρῶδες αὐτοῦ πρὸς τοὺς μετεωροτάτους τόπους συνδραμεῖν, ἀνωφεροῦς οὔσης τῆς τοιαύτης φύσεως διὰ τὴν κουφότητα· ἀφ' ἧς αἰτίας τὸν μὲν ἥλιον καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος τῶν ἄστρον ἐναποληφθῆναι τῇ πάσῃ δίνῃ· τὸ δὲ ἰλυῶδες καὶ θολερὸν μετὰ τῆς τῶν ὑγρῶν συγκρίσεως ἐπὶ ταυτὸ καταστῆναι διὰ τὸ βάρος· (2) εἰλούμενον δ' ἐν ἑαυτῷ συνεχῶς καὶ συστρεφόμενον ἐκ μὲν τῶν ὑγρῶν τὴν θάλατταν, ἐκ δὲ τῶν στερεμνιωτέρων ποιῆσαι τὴν γῆν πηλώδη καὶ παντελῶς ἀπαλήν. (3) ταύτην δὲ τὸ μὲν πρῶτον τοῦ περὶ τὸν ἥλιον πυρὸς καταλάμψαντος πῆξιν λαβεῖν, ἔπειτα διὰ τὴν θερμασίαν ἀναζυμουμένης τῆς ἐπιφανείας συνοιδῆσαι τίνα τῶν ὑγρῶν κατὰ πολλοὺς τόπους, καὶ γενέσθαι περὶ αὐτὰ σηπεδόνας ὑμέσι λεπτοῖς περιεχομένας· ὅπερ ἐν τοῖς ἔλεσι καὶ τοῖς λιμνάζουσι τῶν τόπων ἔτι καὶ νῦν ὀρᾶσθαι γινόμενον, ἐπειδὴ τῆς χώρας κατεψυγμένης ἄφνω διάπυρος ὁ ἀῆρ γένηται, μὴ λαβὼν τὴν μεταβολὴν ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον. (4) ζωογονουμένων δὲ τῶν ὑγρῶν διὰ τῆς θερμασίας τὸν εἰρημένον τρόπον τὰς μὲν νύκτας λαμβάνειν αὐτίκα τὴν τροφήν ἐκ τῆς πιπτούσης ἀπὸ τοῦ περιέχοντος ὀμίχλης, τὰς δ' ἡμέρας ὑπὸ τοῦ καύματος στερεοῦσθαι· τὸ δ' ἔσχατον τῶν κυοφορουμένων τὴν τελείαν αὔξησιν λαβόντων, καὶ τῶν ὑμένων διακαυθέντων τε καὶ περιπραγέντων, ἀναφυῆναι παντοδαποὺς τύπους ζῴων. (5) τούτων δὲ τὰ μὲν πλείστης θερμασίας κεκοινωνηκότα πρὸς τοὺς μετεώρους τόπους ἀπελθεῖν γενόμενα πτηνά, τὰ δὲ γεώδους ἀντεχόμενα συγκρίσεως ἐν τῇ τῶν ἔρπετων καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐπιγείων τάξει καταριθμηθῆναι, τὰ δὲ φύσεως ὑγρᾶς μάλιστα μετελιφότα πρὸς τὸν ὁμογενῆ τρόπον συνδραμεῖν, ὀνομασθέντα πλωτά. (6) τὴν δὲ γῆν αἰεὶ μᾶλλον στερεομένην ὑπὸ τε τοῦ περὶ τὸν ἥλιον πυρὸς καὶ τῶν πνευμάτων τὸ τελευταῖον μηκέτι δύνασθαι μηδὲν τῶν μειζόνων ζωογονεῖν, ἀλλ' ἐκ τῆς πρὸς ἄλληλα μίξεως ἕκαστα γεννᾶσθαι τῶν ἐμψύχων.

(7) Ἔοικε δὲ περὶ τῆς τῶν ὄλων φύσεως οὐδ' Εὐριπίδης διαφωνεῖν τοῖς προειρημένοις, μαθητῆς ὢν Ἀναξαγόρου τοῦ φυσικοῦ· ἐν γὰρ τῇ Μελανίπῃ τίθησιν οὕτως,

ὡς οὐρανός τε γαῖά τ' ἦν μορφή μία·
ἐπεὶ δ' ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα,
τίκτουσι πάντα κἀνέδωκαν εἰς φάος,
δένδρη, πετηνά, θήρας, οὓς θ' ἄλμη τρέφει, γένος τε θνητῶν.

7. Gdy powstawał wszechświat¹⁷, początkowo niebo i ziemia stanowiły jedność, ponieważ elementy ich obu były zmieszane. Później, gdy dwa te ciała rozdzieliły się, wszechświat zamknął w sobie cały porządek świata, jaki widzimy. Powietrze otrzymało nieustanny ruch, to, co zawierało w sobie ogień zgromadziło się w najwyższych jego partiach, gdyż z powodu lekkości, z samej swej natury, dąży ono ku górze (dlatego słońce i mnóstwo innych gwiazd jest zamkniętych w jednym obejmującym cały wszechświat wirze), to zaś, co było muliste, mętne i zawierało wilgoć, z powodu swojego ciężaru połączyło się w jednolitą masę. (2) I tu, ciągle ogrzewane słońcem i zagęszczane, z wilgoci stworzyło morze, a z tego, co było twardsze – bagnistą i miękką ziemię. (3) Najpierw, gdy ogrzała ją słoneczny żar, stała się twarda; później, gdy pod wpływem ciepła powierzchnia zaczęła się burzyć i w wielu miejscach część wilgoci zaczęła naraz nabrzmiewać, powstały jakby jątrzące się rany pokryte delikatną błoną; takie zjawiska można i teraz obserwować w miejscach, w których są bagna i moczary; dzieje się tak tylko wtedy, gdy rozpalone powietrze pojawi się nagle w ostudzonej już ziemi, a gdy proces ten przebiega powoli, takiego zjawiska nie ma. (4) Istoty, które we wspomniany już sposób, pod wpływem ciepła powstały z elementu wilgoci, nocą karmiły się mgłą, która spadała z otaczającego powietrza, a dniem, pod wpływem gorąca, twardniały i w końcu, gdy osiągnęły właściwe rozmiary i gdy błony zostały przepalone i przerwane, powstały różnorodne formy życia. (5) Te z nich, które miały najwięcej elementu ciepłego, oddaliły się do miejsc, które znajdują się najwyżej, stając się istotami latającymi; te, które przyłgnęły do ziemi, stały się czworonogami i innymi istotami żyjącymi na lądzie, a te, które najwięcej wspólnego miały z wilgocią, zgromadziły się w miejscu dla nich odpowiednim i stały się istotami wodnymi. (6) Ziemia, gdy pod wpływem żaru słońca i wiatrów stała się twarda, nie mogła już wydawać na świat żadnego większego stworzenia i ostatecznie – wszystkie żywe istoty zaczęły mnożyć się same, w obrębie własnych gatunków.

(7) Wydaje się, że Eurypides¹⁸, który był uczniem filozofa przyrody, AnakSORASA¹⁹, zgadzał się z takim poglądem na istotę wszechświata, bo w *Melanippe* pisze tak:

Że jednym kształtem były niebo, ziemia,
A gdy się z czasem rozdzieliły, rodzą
Wszystko, co żyje, wydaje na światło
Drzewa i ptaki, zwierzęta i ryby,
Ród ludzki także...

(fr. 48 8 Nauck, przekład J. Łanowski, III, s. 671:
Melanippe Mądra)

8. Καὶ περὶ μὲν τῆς πρώτης τῶν ὄλων γενέσεως τοιαῦτα παρειλήφαμεν, τοὺς δ' ἐξ ἀρχῆς γεννηθέντας τῶν ἀνθρώπων φασὶν ἐν ἀτάκτῳ καὶ θηριώδει βίῳ καθεστῶτας σποράδην ἐπὶ τὰς νομὰς ἐξίεναι, καὶ προσφέρεσθαι τῆς τε βοτάνης τὴν προσηνεστάτην καὶ τοὺς αὐτομάτους ἀπὸ τῶν δένδρων καρπούς. (2) καὶ πολεμουμένους μὲν ὑπὸ τῶν θηρίων ἀλλήλοις βοηθεῖν ὑπὸ τοῦ συμφέροντος διδασκομένους, ἀθροιζομένους δὲ διὰ τὸν φόβον ἐπιγινώσκειν ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν τοὺς ἀλλήλων τύπους. (3) τῆς φωνῆς δ' ἀσήμου καὶ συγκεχυμένης οὔσης ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον διαρθροῦν τὰς λέξεις, καὶ πρὸς ἀλλήλους τιθέντας σύμβολα περὶ ἐκάστου τῶν ὑποκειμένων γνώριμον σφίσιν αὐτοῖς ποιῆσαι τὴν περὶ ἀπάντων ἐρμηνείαν. (4) τοιούτων δὲ συστημάτων γινομένων καθ' ἅπασαν τὴν οἰκουμένην, οὐχ ὁμόφωνον πάντας ἔχειν τὴν διάλεκτον, ἐκάστων ὡς ἔτυχε συνταξάντων τὰς λέξεις· διὸ καὶ παντοίους τε ὑπάρξει χαρακτῆρας διαλέκτων καὶ τὰ πρῶτα γενόμενα συστήματα τῶν ἀπάντων ἐθνῶν ἀρχέγονα γενέσθαι.

(5) Τοὺς οὖν πρώτους τῶν ἀνθρώπων μηδενὸς τῶν πρὸς βίον χρησίμων εὐρημένου ἐπιπόνως διάγειν, γυμνοὺς μὲν ἐσθῆτος ὄντας, οἰκήσεως δὲ καὶ πυρὸς ἀήθεις, τροφῆς δ' ἡμέρου παντελῶς ἀνενηοήτους. (6) καὶ γὰρ τὴν συγκομιδὴν τῆς ἀγρίας τροφῆς ἀγνοοῦντας μηδεμίαν τῶν καρπῶν εἰς τὰς ἐνδείας ποιεῖσθαι παράθεσιν· διὸ καὶ πολλοὺς αὐτῶν ἀπόλλυσθαι κατὰ τοὺς χειμῶνας διὰ τε τὸ ψυχρὸς (7) καὶ τὴν σπάνιν τῆς τροφῆς. ἐκ δὲ τοῦ κατ' ὀλίγον ὑπὸ τῆς πείρας διδασκομένους εἰς τε τὰ σπῆλαια καταφεύγειν ἐν τῷ χειμῶνι καὶ τῶν καρπῶν τοὺς φυλάττεσθαι δυναμένους ἀποτίθεσθαι. (8) γνωσθέντος δὲ τοῦ πυρὸς καὶ τῶν ἄλλων τῶν χρησίμων κατὰ μικρὸν καὶ τὰς τέχνας εὐρεθῆναι καὶ τἄλλα τὰ δυνάμενα τὸν κοινὸν βίον ὠφελῆσαι. (9) καθόλου γὰρ πάντων τὴν χρεῖαν αὐτὴν διδάσκαλον γενέσθαι τοῖς ἀνθρώποις, ὑψηγομένην οἰκείως τὴν ἐκάστου μάθησιν εὐφυεῖ ζῳῳ καὶ συνεργοὺς ἔχοντι πρὸς ἅπαντα χεῖρας καὶ λόγον καὶ ψυχῆς ἀγχινοῖαν.

(10) Καὶ περὶ μὲν τῆς πρώτης γενέσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ παλαιοτάτου βίου τοῖς ῥηθεῖσιν ἀρκεσθησόμεθα, στοχαζόμενοι τῆς συμμετρίας. 9. Περὶ δὲ τῶν πράξεων τῶν παραδεδομένων μὲν εἰς μνήμην, γενομένων δὲ ἐν τοῖς γνωριζομένοις τόποις τῆς οἰκουμένης, διεξιέμεθα πειρασόμεθα.

(2) Τοὺς μὲν οὖν πρώτους ὑπάρξαντας βασιλεῖς οὔτ' αὐτοὶ λέγειν ἔχομεν οὔτε τῶν ἱστορικῶν τοῖς ἐπαγγελομένοις εἶδέναι συγκατατιθέμεθα· ἀδύνατον γὰρ τὴν εὐρεσιν τῶν γραμμάτων οὕτως εἶναι παλαιὰν ὥστε τοῖς πρώτοις βασιλεῦσιν ἡλικιώτιδα γενέσθαι· εἰ δέ τις καὶ τοῦτο συγχωρήσει, τό γε τῶν ἱστοριογράφων γένος παντελῶς φαίνεται νεωστὶ τῷ κοινῷ βίῳ συνεσταμένον. (3) περὶ δὲ τῆς τοῦ γένους ἀρχαιότητος οὐ μόνον ἀμφισβητοῦσιν Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν βαρβάρων, ἑαυτοὺς αὐτόχθονας λέγοντες καὶ πρώτους τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων εὐρετὰς γενέσθαι τῶν ἐν τῷ βίῳ χρησίμων, καὶ τὰς γενομένας παρ' αὐτοῖς πράξεις ἐκ πλείστων χρόνων ἀναγραφῆς ἠξιώσθαι. (4) ἡμεῖς δὲ περὶ μὲν τῆς ἐκάστων παλαιότητος τάκριβες καὶ τίνων προτερεῖ τὰ ἔθνη τῶν ἄλλων τοῖς χρόνοις καὶ πόσοις ἔτεσιν οὐκ ἂν διορισαίμεθα, τὰ δὲ

8. Tyle dowiedziałem się o powstaniu wszechświata. Powiada się też, że pierwsi ludzie nie znali praw i żyli w rozproszeniu, podobnie jak dzikie zwierzęta²⁰: wychodzili na pastwiska, zbierali jadalne rośliny i owoce dziko rosnących drzew. (2) Napadały na nich dzikie zwierzęta, dlatego, nauczeni doświadczeniem, zaczęli wzajemnie pomagać sobie, a ponieważ się ich bali, zaczęli żyć w skupiskach i powoli poznawali wzajemnie właściwe dla nich cechy. (3) Chociaż ich głos z początku był niezrozumiały i niewyraźny, jednak powoli zaczęli wyraziy artykułować, a nadając nazwy dla każdej rzeczy, z którą mieli do czynienia i uzgadniając między sobą znaczenie, które ma być przypisane każdej nazwie, sprawili, że mogli się we wszystkich sprawach porozumieć. (4) Nie wszyscy jednak posługiwali się takim samym językiem, gdyż pierwotne grupy ludzi pojawiły się w całej ziemi zamieszkaney i każda z nich stworzyła własną mowę; dlatego właśnie istnieją rozmaite języki. Z tych pierwszych grup powstały wszystkie pierwotne ludy.

(5) Pierwsi ludzie żyli w niezwykle trudnych warunkach, gdyż nie wynaleziono jeszcze niczego, co ułatwiłoby im życie – nie mieli okryć, siedzib, nie znali ognia, nie wiedzieli, że można mieć żywność dzięki uprawie. (6) Nie gromadzili też zapasów żywności, by mieć je w razie potrzeby, bo nie wiedzieli, że zebraną z dzikich pól żywność można magazynować. (7) Powoli, drogą prób, nauczyli się zimą uciekać do jaskiń i przechowywać tyle żywności, ile mogli zgromadzić. (8) Gdy poznali ogień i inne potrzebne rzeczy, z czasem wynaleźli rzemiosło i inne umiejętności, które mogły być pomocne w ich wspólnocie. (9) Krótko mówiąc, sama potrzeba stała się nauczycielką ludzi: dającą umiejętność w każdej dziedzinie istocie dobrze wyposażonej [przez naturę], bo mającej do pomocy ręce²¹, mowę²² i bystrość umysłu.

(10) Tyle wystarczy na temat pierwszej generacji ludzi i ich życia u zarania [9.] dziejów; staram się bowiem zachować proporcje. 9. Teraz spróbuję przedstawić zachowane w ludzkiej pamięci zdarzenia, które miały miejsce w znanych regionach ziemi zamieszkaney.

(2) Nie będę mówił o tym, kim byli pierwsi królowie, nie podzielę również zdania tych historyków, którzy głoszą, że to wiedzą; nie jest bowiem możliwe, by sztukę pisania wynaleziono w czasach tak zamierzchłych, gdy panowali pierwsi królowie. Jeśli nawet ktoś by się z tym zgodził, to przecież wydaje się, że pisarze zajmujący się historiografią pojawili się niedawno. (3) Zarówno Grecy, jak i wielu barbarzyńców spiera się o to, jak stary jest rodzaj ludzki; wszyscy mówią, że to oni właśnie byli pierwotnymi mieszkańcami i że pierwsi wynaleźli wszystkie przydatne ludziom rzeczy, i że to u nich od dawien dawna miały miejsce godne opisanja zdarzenia. (4) Ja natomiast nie będę dokładnie rozstrzygać ani o ich starożytności, ani o tym, które ludy były starsze od innych i o ile lat; zamiast tego dla zachowania proporcji przedstawię pokrótce opowieści każdego

λεγόμενα παρ' ἐκάστοις περὶ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν παλαιῶν πράξεων ἐν κεφαλαίοις ἀναγράφωμεν, στοχαζόμενοι τῆς συμμετρίας. (5) περὶ πρώτων δὲ τῶν βαρβάρων διέξιμεν, οὐκ ἀρχαιότερους αὐτοὺς ἡγούμενοι τῶν Ἑλλήνων, καθάπερ Ἐφορος εἴρηκεν, ἀλλὰ προδιελθεῖν βουλόμενοι τὰ πλεῖστα τῶν περὶ αὐτοῦς, ὅπως ἀρξάμενοι τῶν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἱστορουμένων μηδεμίαν ἐν ταῖς ἀρχαιολογίαις ἑτερογενῆ πρᾶξιν παρεμβάλωμεν. (6) ἐπεὶ δὲ κατὰ τὴν Αἴγυπτον θεῶν τε γενέσεις ὑπάρξαι μυθολογοῦνται, αἱ τε τῶν ἄστρον ἀρχαιόταται παρατηρήσεις εὐρησθαι λέγονται, πρὸς δὲ τούτοις πράξεις ἀξιόλογοι καὶ πολλαὶ μεγάλων ἀνδρῶν ἱστοροῦνται, ποιησόμεθα τῆς ἱστορίας τὴν ἀρχὴν διὰ τῶν κατ' Αἴγυπτονπραχθέντων.

10. Φασι τοίνυν Αἰγύπτιοι κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς τῶν ὄλων γένεσιν πρώτους ἀνθρώπους γενέσθαι κατὰ τὴν Αἴγυπτον διὰ τε τὴν εὐκρασίαν τῆς χώρας καὶ διὰ τὴν φύσιν τοῦ Νείλου. τοῦτον γὰρ πολύγονον ὄντα καὶ τὰς τροφὰς αὐτοφυεῖς παρεχόμενον ῥαδίως ἐκτρέφειν τὰ ζωογονηθέντα· τὴν τε γὰρ τοῦ καλάμου ρίζαν καὶ τὸν λωτόν, ἔτι δὲ τὸν Αἰγύπτιον κύαμον καὶ τὸ καλούμενον κορσαῖον καὶ πολλὰ τοιαῦθ' ἕτερα τροφὴν ἐτοιμὴν παρέχεσθαι τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων. (2) τῆς δ' ἐξ ἀρχῆς παρ' αὐτοῖς ζωογονίας τεκμήριον πειρῶνται φέρειν τὸ καὶ νῦν ἔτι τὴν ἐν Θηβαΐδι χώραν κατὰ τινὰς καιροὺς τοσοῦτους καὶ τηλικούτους μῦς γεννᾶν ὥστε τοὺς ἰδόντας τὸ γινόμενον ἐκπλήττεσθαι· ἐπίουσι γὰρ αὐτῶν ἕως μὲν τοῦ στήθους καὶ τῶν ἐμπροσθίων ποδῶν διατετυπῶσθαι καὶ κίνησιν λαμβάνειν, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ σώματος ἔχειν ἀδιατύπωτον, μενούσης ἔτι κατὰ φύσιν τῆς βόλου. (3) ἐκ τούτου δ' εἶναι φανερὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς τοῦ κόσμου σύστασιν τῆς γῆς εὐκράτου καθεστῶσης μάλιστα ἂν ἔσχε τὴν γένεσιν τῶν ἀνθρώπων ἢ κατ' Αἴγυπτον χώρα· καὶ γὰρ νῦν, οὐδαμοῦ τῆς ἄλλης γῆς φυοῦσης οὐδὲν τῶν τοιούτων, ἐν μόνῃ ταύτῃ θεωρεῖσθαι τινὰ τῶν ἐμψύχων παραδόξως ζωογονούμενα.

(4) Καθόλου δὲ λέγουσιν, εἴτε κατὰ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος γενόμενον κατακλυσμὸν ἐφθάρη τὰ πλεῖστα τῶν ζώων, εἰκὸς μάλιστα διασεσῶσθαι τοὺς κατὰ τὴν Αἴγυπτον ὑπὸ τὴν μεσημβριάν κατοικοῦντας, ὡς ἂν τῆς χώρας αὐτῶν οὐσης ἀνόμβρου κατὰ τὸ πλεῖστον, εἴτε, καθάπερ τινὲς φασι, παντελοῦς γενομένης τῶν ἐμψύχων φθορᾶς ἢ γῆ πάλιν ἐξ ἀρχῆς καινὰς ἤνεγκε τῶν ζώων φύσεις, ὅμως καὶ κατὰ τοῦτον τὸν λόγον πρέπειν τὴν ἀρχηγὸν τῶν ἐμψύχων γένεσιν προσάπτειν ταύτῃ τῇ χώρᾳ. (5) τῆς γὰρ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐπομβρίας τῷ παρ' ἑαυτοῖς γινομένῳ καύματι μιγείσης εἰκὸς εὐκρατότατον γενέσθαι τὸν ἀέρα πρὸς τὴν ἐξ ἀρχῆς τῶν πάντων ζωογονίαν. (6) καὶ γὰρ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς ἔτι χρόνοις κατὰ τὴν ἐπὶ κλυστον Αἴγυπτον ἐν τοῖς ὀψίμοις τῶν ὑδάτων φανερῶς ὀραῖσθαι γεννωμένας φύσεις ἐμψύχων· (7) ὅταν γὰρ τοῦ ποταμοῦ τὴν ἀναχώρησιν ποιούμενου τὴν πρώτην τῆς ἰλῦος ὁ ἥλιος διαξηράνη, φασι συνίστασθαι ζῶα, τινὰ μὲν εἰς τέλος ἀπηρτισμένα, τινὰ δὲ ἡμιτελῆ καὶ πρὸς αὐτῇ συμφυῆ τῇ γῆ.

ludu o swojej starożytności i dawnych dziejach. (5) Rozpocznę od barbarzyńców, chociaż nie sądzę, by, jak powiada Efor²³, byli oni starsi od Hellenów; chcę wyczerpująco o nich opowiedzieć, by, gdy zacznę już przedstawiać dzieje Hellenów, nie wtrącać w opowieść o ich najdawniejszej historii żadnej wzmianki o czynach innych ludów. (6) Ponieważ w mitach opowiada się, że bogowie urodzili się w Egipcie i uważa się, że tam najwcześniej zaczęto prowadzić obserwacje gwiazd, a ponadto opowiada się o znamienitych czynach wielu wspaniałych Egipcjan, zacznę *moją historię* od dziejów Egiptu.

10. Egipcjanie o powstaniu świata mówią tak: pierwsi ludzie pojawili się w Egipcie; stało się tak dlatego, że w ich kraju klimat jest łagodny i Nil ma specyficzne cechy. Jest bardzo żyzny i sam z siebie dostarcza pożywienia, którym łatwo mogą się wykarmić wszystkie stworzone żywe istoty; rodzajowi ludzkiemu dostarcza bowiem korzenia trzciny, lotosu, bobu egipskiego i tak zwanego *korsjon*²⁴ i wiele innej gotowej do jedzenia żywności. (2) Dowodem, że to u nich właśnie po raz pierwszy pojawiły się żywe istoty jest, jak twierdzą, to, że jeszcze w naszych czasach, w kraju tebańskim, w pewnych okresach rodzi się tak wiele myszy, że zjawisko to niepokoi obserwujących to wydarzenie ludzi. Niektóre z owych myszy są ukształtowane do piersi i przednich nóg i mogą się poruszać, chociaż pozostała część ciała mają niewykształconą i taką, która ma jeszcze naturalne cechy grudki ziemi. (3) Widać z tego jasno, że kiedy na początku powstawał świat, to ziemia egipska, bardziej niż jakakolwiek inna, mogła być miejscem, w którym pojawili się ludzie; stało się tak dzięki temu, że tamtejsza gleba jest dobrze zmieszana. Nawet i obecnie, tylko w tym kraju – bo gdzie indziej niczego takiego nie ma – można zobaczyć żywe istoty, które powstają w sposób osobliwy.

(4) Ogólnie mówią, że gdy w czasach Deukaliona²⁵ w wyniku powodzi zginęła większość żywych stworzeń, to ocaleć mogły przede wszystkim te, które żyły w rejonach leżących na południu Egiptu; w większej bowiem części tego regionu deszcze nie padają; inni natomiast mówią, że gdy wszystkie żywe istoty zostały unicestwione i ziemia znowu od początku stwarzała nowe ich formy, to, jak przypuszczają, ten kraj był najbardziej odpowiedni do tego, by w nim pojawiły się nowe żywe istoty. (5) Wydaje się, że jeśli zmiesza się wilgoć powstałą z obfitych deszczów, które padają w innych krajach, z gorącem, które występuje u nich, to powstanie najbardziej odpowiednie powietrze do tego, by zrodziły się wszystkie żywe istoty. (6) Nawet w naszych czasach w Egipcie podczas wylewu w rozlewiskach, które pozostają najdłużej, wyraźnie można zobaczyć powstawanie istot żywych. (7) Kiedy bowiem rzeka opada, a słońce zaczyna osuszać bagna, powstają, ponoć, zwierzęta; jedne są całkowicie ukształtowane, inne do połowy, jakby połączone były jeszcze z samą ziemią.

11. Τοὺς δ' οὖν κατ' Αἴγυπτον ἀνθρώπους τὸ παλαιὸν γενομένους, ἀναβλέψαντας εἰς τὸν κόσμον καὶ τὴν τῶν ὄλων φύσιν καταπλαγέντας τε καὶ θαυμάσαντας, ὑπολαβεῖν εἶναι δύο θεοὺς αἰδίους τε καὶ πρώτους, τὸν τε ἥλιον καὶ τὴν σελήνην, ὧν τὸν μὲν Ὅσιριν, τὴν δὲ Ἴσιν ὀνομάσαι, ἀπὸ τινος ἐτύμου τεθείσης ἐκατέρας τῆς 2προσηγορίας αὐτῆς. (2) μεθερμηνευομένων γὰρ τούτων εἰς τὸν Ἑλληνικὸν τῆς διαλέκτου τρόπον εἶναι τὸν μὲν Ὅσιριν πολυόφθαλμον, εἰκότως· πανταχῆ γὰρ ἐπιβάλλοντα τὰς ἀκτῖνας ὥσπερ ὀφθαλμοῖς πολλοῖς βλέπειν ἅπασαν γῆν καὶ θάλατταν. καὶ τὸν ποιητὴν δὲ λέγειν σύμφωνα τούτοις

ἡέλιός θ', ὅς πάντ' ἐφορᾷ καὶ πάντ' ἐπακούει.

(3) τῶν δὲ παρ' Ἑλλησι παλαιῶν μυθολόγων τινὲς τὸν Ὅσιριν Διόνυσον προσονομάζουσι καὶ Σείριον παρωνύμως· ὧν Εὐμόλπος μὲν ἐν τοῖς Βακχικοῖς ἔπεσι φησιν

ἀστροφαῖ Διόνυσον ἐν ἀκτίνεσσι πυρωπὸν,

Ὀρφεὺς δὲ

τούνεκά μιν καλέουσι Φάνητά τε καὶ Διόνυσον.

(4) φασὶ δὲ τινες καὶ τὸ ἔναμμα αὐτῶ τὸ τῆς νεβρίδος ἀπὸ τῆς τῶν ἄστρον ποικιλίας περιῆφθαι. τὴν δὲ Ἴσιν μεθερμηνευομένην εἶναι παλαιάν, τεθειμένης τῆς προσηγορίας ἀπὸ τῆς αἰδίου καὶ παλαιᾶς γενέσεως. κέρατα δ' αὐτῆ ἐπιτιθέασιν ἀπὸ τε τῆς ὄψεως ἣν ἔχουσα φαίνεται καθ' ὃν ἂν χρόνον ὑπάρχη μνηοειδῆς, καὶ ἀπὸ τῆς καθιερωμένης αὐτῆ βοδὸς παρ' Αἰγυπτίοις.

(5) Τούτους δὲ τοὺς θεοὺς ὑφίστανται τὸν σύμπαντα κόσμον διοικεῖν τρέφοντάς τε καὶ αὖξοντάς πάντα τριμερέσιν ὥραις ἀοράτῳ κινήσει τὴν περίοδον ἀπαρτιζούσαις, τῇ τε ἔαρινῇ καὶ θερινῇ καὶ χειμερινῇ· ταύτας δ' ἐναντιωτάτην ἀλλήλαις τὴν φύσιν ἐχούσας ἀπαρτίζειν τὸν ἐνιαυτὸν ἀρίστη συμφωνίᾳ· φύσιν δὲ συμβάλλεσθαι πλείστην εἰς τὴν τῶν ἀπάντων ζωογονίαν τῶν θεῶν τούτων τὸν μὲν πυρῶδους καὶ πνεύματος, τὴν δὲ ὑγροῦ καὶ ξηροῦ, κοινῆ δ' ἀμφοτέρους ἀέρος· καὶ διὰ τούτων πάντα γεννᾶσθαι καὶ τρέφεσθαι.

(6) διὸ καὶ τὸ μὲν ἅπαν σῶμα τῆς τῶν ὄλων φύσεως ἐξ ἡλίου καὶ σελήνης ἀπαρτίζεσθαι, τὰ δὲ τούτων μέρη πέντε τὰ προειρημένα, τό τε πνεῦμα καὶ τὸ πῦρ καὶ τὸ ξηρὸν, ἔτι δὲ τὸ ὑγρὸν καὶ τὸ τελευταῖον τὸ ἀερώδες, ὥσπερ ἐπ' ἀνθρώπου κεφαλὴν καὶ χεῖρας καὶ πόδας καὶ ἄλλα μέρη καταριθμοῦμεν, τὸν αὐτὸν τρόπον τὸ σῶμα τοῦ κόσμου συγκεῖσθαι πᾶν ἐκ τῶν προειρημένων.

12. Τούτων δ' ἕκαστον θεὸν νομίσει καὶ προσηγορίαν ἰδίαν ἐκάστῳ θεῖναι κατὰ τὸ οἰκεῖον τοὺς πρώτους διαλέκτῳ χρησαμένους διηρθρωμένων κατ' Αἴγυπτον ἀνθρώπων. (2) τὸ μὲν οὖν πνεῦμα Δία προσαγορευδοῦσαι μεθερμηνευομένης τῆς

11. Podobno ludzie, którzy pojawili się w Egipcie dawno temu, patrzyli w niebo i byli przerażeni i pełni podziwu dla przyrody²⁶; uważali oni, że są dwa bóstwa wieczne i pierwotne – Słońce i Księżyc; pierwsze nazwali Ozyrysem²⁷, drugie Izydą²⁸. Oba imiona nadali im od tego, co one oznaczały. (2) Jeśli się bowiem przetłumaczy je na język grecki, to Ozyrys oznacza „O wielu oczach”²⁹; i jest to zgodne z prawdą; rzuca wszędzie swoje promienie i widzi, jakby wieloma oczyma, całą ziemię i morze. Potwierdzają to wiersze poety:

(Helios), który wszystko widzi i wszystko słyszy.

(Odyseja XII 323, s. 195; Il. III, 277)

(3) Niektórzy starożytni pisarze greccy, zajmujący się mitologią, nazwali Ozyrysa Dionizosem³⁰ z przydomkiem Sirios³¹. Jeden z nich, Eumolpos³² w „Hymnie Bachicznym” mówi:

Świecący, jak gwiazda Dionizos, w promieniach ognisty.

A Orfeusz powiada:

Dlatego nazywają go jasnością i Dionizosem.

(Fr. 237 Kern)

(4) Mówią też, że jego okrycie – zawieszona na ramionach nebryda³³ – wyobraża niebo usiane gwiazdami. Gdy przetłumaczymy imię „Izyda”, oznacza ono „Pradawna”. Dano jej takie imię, bo pojawiła się w pradawnych i zamierzonych czasach. Dodano jej rogi, bo tak wygląda, gdy zaczyna pojawiać się jako sierp księżycy, a także dlatego, że Egipcjanie poświęcili jej krowę³⁴.

(5) Utrzymują, że ci bogowie kierują całym światem, żywiąc i pomnażając wszystko dzięki trwającym trzy miesiące porom, które dzięki niewidzialnemu ruchowi tworzą pełny rok; te pory roku, to: wiosna, lato i zima. Różnią się one od siebie zupełnie i harmonijnie wypełniają cały roczny cykl. Bóstwa te dały prawie wszystkie elementy dzięki którym powstały wszystkie żywe istoty – Słońce [Ozyrys] – ogień i tchnienie, Księżyc [Izyda]³⁵ – wilgoć i suchość, a oba – powietrze. (6) Tym elementom wszystko zawdzięcza powstanie i pokarm. Powstałe dzięki Słońcu i Księżycowi elementy dopełniają całą materię wszechświata; jest ich pięć – tchnienie, ogień, suchość, wilgoć i ostatni element – powietrze; podobnie jak u człowieka wymieniamy głowę, ręce, nogi i inne części ciała, tak samo cały wszechświat składa się z wymienionych elementów.

12. Pierwsi posługujący się wyraźną mową Egipcjanie uważali, że każdy element jest bogiem i każdemu dali nazwę zgodną z jego właściwościami. (2) Tak więc tchnienie, jeśli się to słowo przetłumaczy, nazwali Zeusem³⁶; uważali bowiem,

λέξεως, ὃν αἴτιον ὄντα τοῦ ψυχικοῦ τοῖς ζώοις ἐνόμισαν ὑπάρχειν πάντων οἰονεῖ
τινα πατέρα. συμφωνεῖν δὲ τούτοις φασὶ καὶ τὸν ἐπιφανέστατον τῶν παρ’
Ἑλλησι ποιητῶν ἐπὶ τοῦ θεοῦ τούτου λέγοντα

πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.

(3) τὸ δὲ πῦρ μεθερμηνευόμενον Ἥφαιστον ὀνομάσαι, νομίσαντας μέγαν
εἶναι θεὸν καὶ πολλὰ συμβάλλεσθαι πᾶσιν εἰς γένεσιν τε καὶ τελείαν αὐξήσιν.
(4) τὴν δὲ γῆν ὥσπερ ἀγγεῖόν τι τῶν φυομένων ὑπολαμβάνοντας μητέρα
προσαγορευσαί· καὶ τοὺς Ἑλληνας δὲ ταύτην παραπλησίως Δήμητραν καλεῖν,
βραχὺ μετατεθείσης διὰ τὸν χρόνον τῆς λέξεως· τὸ γὰρ παλαιὸν ὀνομάζεσθαι
γῆν μητέρα, καθάπερ καὶ τὸν Ὀρφέα προσμαρτυρεῖν λέγοντα

Γῆ μήτηρ πάντων, Δημήτηρ πλουτοδότειρα.

(5) τὸ δ’ ὕγρον ὀνομάσαι λέγουσι τοὺς παλαιοὺς Ὠκεάνην, ὃ μεθερ-
μηνευόμενον μὲν εἶναι τροφήν μητέρα, παρ’ ἐνόμοις δὲ τῶν Ἑλλήνων Ὠκεανὸν
ὑπάρχειν ὑπειληφθαι, περὶ οὗ καὶ τὸν ποιητὴν λέγειν

Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν.

(6) οἱ γὰρ Αἰγύπτιοι νομίζουσιν Ὠκεανὸν εἶναι τὸν παρ’ αὐτοῖς ποταμὸν
Νεῖλον, πρὸς ᾧ καὶ τὰς τῶν θεῶν γενέσεις ὑπάρξαι· τῆς γὰρ πάσης οἰκουμένης
κατὰ μόνην τὴν Αἴγυπτον εἶναι πόλεις πολλὰς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων θεῶν
ἐκτισμένας, οἷον Διός, Ἥλιου, Ἑρμοῦ, Απόλλωνος, Πανός, Εἰλειθυίας, ἄλλων
πλειόνων.

(7) Τὸν δ’ ἀέρα προσαγορευσαί φασιν Ἀθηνᾶν μεθερμηνευομένης τῆς
λέξεως, καὶ Διὸς θυγατέρα νομίσαι ταύτην, καὶ παρθένον ὑποστήσασθαι διὰ τε
τὸ ἄφθορον εἶναι φύσει τὸν ἀέρα καὶ τὸν ἀκρότατον ἐπέχειν τόπον τοῦ
σύμπαντος κόσμου· διόπερ ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Διὸς μυθολογηθῆναι (8) ταύτην
γενέσθαι. ὀνομάσθαι δὲ αὐτὴν Τριτογένειαν ἀπὸ τοῦ τρις μεταβάλλειν αὐτῆς
τὴν φύσιν κατ’ ἐνιαυτόν, ἔαρος καὶ θέρους καὶ χειμῶνος. λέγεσθαι δ’ αὐτὴν καὶ
Γλαυκῶπιν, οὐχ ὥσπερ ἐνόμοι τῶν Ἑλλήνων ὑπέλαβον, ἀπὸ τοῦ τοὺς ὀφθαλμοὺς
ἔχειν γλαυκούς· τοῦτο μὲν γὰρ εὐηθες ὑπάρχειν· ἀλλ’ ἀπὸ τοῦ τὸν ἀέρα τὴν
πρόσοψιν ἔχειν ἔγγλαυκον.

(9) Φασὶ δὲ τοὺς πέντε θεοὺς τοὺς προειρημένους πᾶσαν τὴν οἰκουμένην
ἐπιπορεύεσθαι, φανταζομένους τοῖς ἀνθρώποις ἐν ἱερῶν ζώων μορφαῖς, ἔστι δ’
ὅτε εἰς ἀνθρώπων ἰδέας ἢ τινων ἄλλων μεταβάλλοντας· καὶ τοῦτο μὴ μυθῶδες
ὑπάρχειν, ἀλλὰ δυνατόν, εἴπερ οὗτοι πρὸς ἀλήθειάν εἰσιν οἱ πάντα γεννῶντες.
καὶ τὸν ποιητὴν δὲ εἰς (10) Αἴγυπτον παραβαλόντα καὶ μετασχόντα παρὰ τῶν
ἱερέων τῶν τοιούτων λόγων θεῖναι πού κατὰ τὴν ποίησιν τὸ προειρημένον ὡς
γινόμενον,

że jest to ten element, który sprawia, że wszystkie istoty stają się żywe. Dlatego uznali go za ojca. Powiadają też, że zgadza się z nimi najslawniejszy grecki poeta, gdy o tym bogu mówi³⁷:

ojciec ludzi i bogów³⁸.

(3) Ogień po przetłumaczeniu nazwali Hefajstosem³⁹; sądzili, że jest on wielkim bogiem, który i przy narodzinach i podczas całego życia przydziela wiele dóbr. (4) Ziemię, którą uważali za coś w rodzaju naczynia, w którym znajdują się wszystkie stworzenia, nazwali Matką. Grecy nazwali ją podobnie jako „Demeter”; słowo to z biegiem czasu zmieniało swoje znaczenie. W dawnych czasach nazywali ją Matką Ziemią, jak poświadcza Orfeusz, gdy mówi:

Ziemi, Matko wszystkiego, Demeter, dawczyni bogactwa.

(Fr. 302 Kern)

(5) Powiadają, że dawni Egipcjanie wilgoć nazwali Okeane; gdy przetłumaczymy to słowo, oznacza ono „Matkę Karmicielkę”; niektórzy Hellenowie uważają, że wilgoć jest Okeanosem, o którym mówi poeta:

Tego, co bogom dał życie, Okean i matkę Tetydę.

(Iliada XIV 302; przekład K. Jeżewskiej)

(6) Egipcjanie sądzą, że Okeanosem⁴⁰ jest ich rzeka – Nil, nad którym zrodzili się ich bogowie⁴¹. Uważają, że Egipt jest jedynym krajem w całej ziemi zamieszkaney, w którym istnieje wiele miast założonych przez najstarszych bogów: Zeusa⁴², Heliosa⁴³, Hermesa⁴⁴, Apollona⁴⁵, Pana⁴⁶, Ejlejtjję⁴⁷ i wielu innych.

(7) Powietrze po przetłumaczeniu tego słowa nazwali Ateną⁴⁸; uważają, że jest ona córką Zeusa i zakładają, że jest dziewczcą, bo powietrze z natury jest czyste i zajmuje najwyższe miejsce w całym wszechświecie. (8) Dlatego opowiada się w mitach, że Atena urodziła się z głowy Zeusa. Nazywają ją Tritogeneją, ponieważ trzy razy w roku zmienia się jej natura – wiosną, latem i zimą; nazywają ją „Glaukopis” – „O oczach niebieskich”, jednak nie dlatego, jak sądzą niektórzy Hellenowie, że ma ona rzeczywiście niebieskie oczy – bo takie wyjaśnienie jest niedorzeczne – ale dlatego, że powietrze jest niebieskawe.

(9) Powiadają, że pięcioro owych bóstw odwiedza świat zamieszkaney, ukazując się ludziom w postaci świętych zwierząt, czasami w postaci ludzkiej lub przybierając jakiś inny kształt. Nie są to opowieści mitologiczne i może się tak zdarzyć, o ile prawdą jest, że bogowie ci wszystko stworzyli. (10) Także Poeta, którego podczas pobytu w Egipcie kapłani zaznajomili z tymi opowieściami, takie właśnie wiadomości umieścił gdzieś w swoich poematach:

καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἄλλοδαποῖσι
παντοῖοι τελέθοντες ἐπιστροφῶσι πόλης,
ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐσορῶντες.

Περὶ μὲν οὖν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν καὶ γένεσιν αἰδίων ἐσχηκῶτων τοσαῦτα
λέγουσιν Αἴγυπτιοι.

13. Ἄλλους δ' ἐκ τούτων ἐπιγείους γενέσθαι φασίν, ὑπάρξαντας μὲν θνητούς, διὰ δὲ
σύνεσιν καὶ κοινήν ἀνθρώπων εὐεργεσίαν τετευχότας τῆς ἀθανασίας, ὧν ἐνίους
καὶ βασιλεῖς γεγονέναι κατὰ (2) τὴν Αἴγυπτον. μεθερμηνευομένων δ' αὐτῶν
τινάς μὲν ὁμωνύμους ὑπάρχειν τοῖς οὐρανίοις, τινάς δ' ἰδίαν ἐσχηκέναι
προσηγορίαν, Ἥλιόν τε καὶ Κρόνον καὶ Ῥέαν, ἔτι δὲ Δία τὸν ὑπὸ τινῶν Ἄμμωνα
προσαγορευόμενον, πρὸς δὲ τούτοις Ἥραν καὶ Ἥφαιστον, ἔτι δ' Ἐστίαν καὶ
τελευταῖον Ἑρμῆν. καὶ πρῶτον μὲν Ἥλιον βασιλεῦσαι τῶν κατ' Αἴγυπτον,
ὁμώνυμον ὄντα τῷ κατ' (3) οὐρανὸν ἄστρῳ. ἐνιοὶ δὲ τῶν ἱερέων φασὶ πρῶτον
Ἥφαιστον βασιλεῦσαι, πυρὸς εὐρετὴν γενόμενον καὶ διὰ τὴν εὐχρησίαν ταύτην
τυχόντα τῆς ἡγεμονίας· γενομένου γὰρ ἐν τοῖς ὄρεσι κεραυνοβόλου δένδρου καὶ
τῆς πλησίον ὕλης καομένης προσελθόντα τὸν Ἥφαιστον κατὰ τὴν χειμέριον
ὥραν ἠσθῆναι διαφερόντως ἐπὶ τῇ θερμασίᾳ, λήγοντος δὲ τοῦ πυρὸς αἰεὶ τῆς
ὕλης ἐπιβάλλειν, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ διατηροῦντα τὸ πῦρ προκαλεῖσθαι τοὺς
ἄλλους ἀνθρώπους πρὸς τὴν ἐξ αὐτοῦ γινομένην εὐχρησίαν. (4) μετὰ δὲ ταῦτα
τὸν Κρόνον ἄρξει, καὶ γήμαντα τὴν ἀδελφὴν Ῥέαν γεννησάτω κατὰ μὲν τινὰς τῶν
μυθολόγων Ὅσιριν καὶ Ἴσιν, κατὰ δὲ τοὺς πλείστους Δία τε καὶ Ἥραν, οὓς δι'
ἀρετὴν βασιλεῦσαι τοῦ σύμπαντος κόσμου. ἐκ δὲ τούτων γενέσθαι πέντε θεοὺς,
καθ' ἐκάστην τῶν ἐπαγομένων παρ' Αἴγυπτιοῖς πένθ' ἡμερῶν ἐνός γεννηθέντος·
ὀνόματα δὲ ὑπάρξει τοῖς τεκνωθεῖσιν Ὅσιριν καὶ Ἴσιν, ἔτι δὲ Τυφῶνα καὶ
Ἀπόλλωνα καὶ Ἀφροδίτην· (5) καὶ τὸν μὲν Ὅσιριν μεθερμηνευόμενον εἶναι
Διόνυσον, τὴν δὲ Ἴσιν ἔγγιστά πως Δήμητραν. ταύτην δὲ γήμαντα τὸν Ὅσιριν
καὶ τὴν βασιλείαν διαδεξάμενον πολλὰ πρᾶξει πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ κοινοῦ βίου.
14. Πρῶτον μὲν γὰρ παῦσαι τῆς ἀλληλοφαγίας τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, εὐρούσης
μὲν Ἰσιδος τὸν τε τοῦ πυροῦ καὶ τῆς κριθῆς καρπὸν, φυόμενον μὲν ὡς ἔτυχε
κατὰ τὴν χώραν μετὰ τῆς ἄλλης βοτάνης, ἀγνοούμενον δὲ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων,
τοῦ δὲ Ὅσιριδος ἐπινοησαμένου καὶ τὴν τούτων κατεργασίαν τῶν καρπῶν,
ἡδέως μεταθέσθαι πάντας τὴν τροφήν διὰ τε τὴν ἡδονὴν τῆς φύσεως τῶν
εὐρεθέντων καὶ διὰ τὸ φαίνεσθαι συμφέρον ὑπάρχειν ἀπέχεσθαι τῆς κατ'
ἀλλήλων ὀμότητος. (2) μαρτύριον δὲ φέρουσι τῆς εὐρέσεως τῶν εἰρημένων
καρπῶν τὸ τηρούμενον παρ' αὐτοῖς ἐξ ἀρχαίων νόμιμον· ἔτι γὰρ καὶ νῦν κατὰ
τὸν θερισμὸν τοὺς πρώτους ἀμηθέντας στάχυν θέντας τοὺς ἀνθρώπους
κόπτεσθαι πλησίον τοῦ δράγατος καὶ τὴν Ἴσιν ἀνακαλεῖσθαι, καὶ τοῦτο
πράττειν τιμὴν ἀπονέμοντας τῇ θεῷ τῶν εὐρημένων κατὰ τὸν ἐξ ἀρχῆς τῆς

Bogowie nieraz są podobni do gości zamorskich i wszelką inną biorą postać, gdy obchodzą miasta ludzkie i patrzą, gdzie gwałt, a gdzie poszanowanie prawa.

(Odyseja XVII 485-487, s. 264)

Tak mówią Egipcjanie o bogach na niebie i o ich odwiecznym pochodzeniu.

- 13.** Mówią, że oprócz nich istnieli również inni bogowie; żyli oni na ziemi i byli śmiertelni, ale w podzięce za ich wiedzę i wyświadczone ludziom wielkie dobrodziejstwa, otrzymali nieśmiertelność; niektórzy z nich byli egipskimi królami. (2) Jedni, gdy się przetłumaczy ich imiona, nazywają się tak, jak bogowie niebiańscy; inni mają swoje własne imiona, na przykład: Helios, Kronos, Rea, Zeus, którego niektórzy nazywają Amonem, a także Hera, Hefajstos oraz Hestia i Hermes. Pierwszym królem Egipcjan był Helios; nazywał się on tak samo, jak gwiazda na niebie. (3) Pewni kapłani mówią jednak, że pierwszym królem był odkrywca ognia, Hefajstos; zdobył on władzę dlatego, że jego odkrycie było pożyteczne. Kiedy w górach piorun uderzył w drzewo i zapalił się pobliski las, Hefajstos podszedł do ognia – a było to zimą – i ucieszył się bardzo, bo było mu ciepło; gdy ogień przygasał, dorzucał drewno, podtrzymując w ten sposób ogień; przywołał innych ludzi, by skorzystali z jego odkrycia. (4) Po nim panował Kronos, który poślubił swoją siostrę Reę i – według pewnych mitologów – spłodził Ozyrysa i Izydę, a według większości – Zeusa i Herę. Tych dwoje panowało nad całym światem, ponieważ wyróżniali się cnotami; z nich zrodziło się pięcioro bogów; każde z nich przychodziło na świat w jednym z pięciu dodatkowych dni; takie dodatkowe dni mają bowiem Egipcjanie; imiona ich dzieci to: Ozyrys i Izyda oraz Tyfon, Apollon i Afrodyta. (5) Jeśli przetłumaczy się imię „Ozyrys”, oznaczać ono będzie „Dionizos”, a tłumaczenie imienia „Izyda” znaczeniowo najbliższe będzie „Demeter”. Poślubił ją Ozyrys, odziedziczył władzę królewską i uczynił wiele dobrego w tym kierunku, by ludzie żyli we wspólnotach.
- 14.** Podobno był pierwszym królem, który spowodował, że ludzie przestali zjadać innych ludzi; kiedy bowiem Izyda odnalazła ziarna pszenicy i jęczmienia, które wśród innych roślin rosły w całym Egipcie, a Ozyrys wymyślił sposób, w jaki można je uprawiać, wszyscy z radością zmienili pożywienie, bo odnalezione ziarna miały przyjemny smak; uznali też, że lepiej będzie, gdy powstrzymają się od okrucieństwa wobec innych ludzi. (2) Jako dowód odkrycia wyżej wspomnianych zbóż podają zachowany od czasów najdawniejszych obyczaj: jeszcze i dziś w czasie żniw ludzie, składając w ofierze pierwsze ścięte kłosa, stojąc blisko snopka, uderzają się w piersi i przywołują Izydę. Czynią tak, by podziękować bogini za ziarno, które ona odkryła jako pierwsza.

εὐρέσεως (3) καιρόν. παρ' ἐνιαίς δὲ τῶν πόλεων καὶ τοῖς Ἰσείοις ἐν τῇ πομπῇ μετὰ τῶν ἄλλων φέρεσθαι καὶ πυθμένας πυρῶν καὶ κριθῶν, ἀπομνημόνευμα τῶν ἐξ ἀρχῆς τῇ θεῷ φιλοτέχνως εὐρεθέντων. θεῖναι δὲ φασὶ καὶ νόμους τὴν Ἴσιν, καθ' οὓς ἀλλήλοις διδόναι τοὺς ἀνθρώπους τὸ δίκαιον καὶ τῆς ἀθέσμου βίας καὶ ὕβρεως παύσασθαι διὰ τὸν ἀπὸ τῆς τιμωρίας φόβον· (4) διὸ καὶ τοὺς παλαιούς Ἑλληνας τὴν Δήμητραν θεσμοφόρον ὀνομάζουσιν, ὡς τῶν νόμων πρῶτον ὑπὸ ταύτης τεθειμένον.

15. Κτίσαι δὲ φασὶ τοὺς περὶ τὸν Ὀσίριν πόλιν ἐν τῇ Θηβαΐδι τῇ κατ' Αἴγυπτον ἑκατόμυλον, ἣν ἐκείνους μὲν ἐπάνυμον ποιῆσαι τῆς μητρὸς, τοὺς δὲ μεταγενεστέρους αὐτὴν ὀνομάζουσιν (2) Διὸς πόλιν, ἐνίους δὲ Θήβας. ἀμφισβητεῖται δ' ἢ κτίσις τῆς πόλεως ταύτης οὐ μόνον παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἱερεῦσι· πολλοὶ γὰρ ἱστοροῦσιν οὐχ ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Ὀσίριν κτισθῆναι τὰς Θήβας, ἀλλὰ πολλοῖς ὕστερον ἔτεσιν ὑπὸ τινος βασιλέως, περὶ οὗ τὰ κατὰ μέρος ἐν τοῖς οἰκείοις χρόνοις (3) ἀναγράφουμεν. ἰδρῦσασθαι δὲ καὶ ἱερὸν τῶν γονέων Διὸς τε καὶ Ἥρας ἀξιόλογον τῷ τε μεγέθει καὶ τῇ λοιπῇ πολυτελείᾳ, καὶ ναοὺς χρυσοῦς δύο Διὸς, τὸν μὲν μείζονα τοῦ οὐρανοῦ, τὸν δὲ ἐλάττονα τοῦ βεβασιλευκότος καὶ πατρὸς αὐτῶν, ὃν τινες Ἀμμωνα καλοῦσι. (4) κατασκευάσαι δὲ καὶ τῶν ἄλλων θεῶν τῶν προειρημένων ναοὺς χρυσοῦς, ὧν ἐκάστῳ τιμὰς ἀπονεῖμαι καὶ καταστήσαι τοὺς ἐπιμελομένους ἱερεῖς. προτιμᾶσθαι δὲ παρὰ τῷ Ὀσίριδι καὶ τῇ Ἴσιδι τοὺς τὰς τέχνας ἀνευρίσκοντας ἢ μεθοδεύοντάς τι τῶν χρησίμων· (5) διόπερ ἐν τῇ Θηβαΐδι χαλκουργείων εὐρεθέντων καὶ χρυσείων ὄπλα τε κατασκευάσασθαι, δι' ὧν τὰ θηρία κτείνοντας καὶ τὴν γῆν ἐργαζομένους φιλοτίμως ἐξημερῶσαι τὴν χώραν, ἀγάλματά τε καὶ χρυσοῦς ναοὺς κατασκευάσασθαι τῶν θεῶν διαπρεπεῖς. (6) Γενέσθαι δὲ καὶ φιλογέωργον τὸν Ὀσίριν, καὶ τραφῆναι μὲν τῆς εὐδαίμονος Ἀραβίας ἐν Νύσῃ πλησίον Αἰγύπτου, Διὸς ὄντα παῖδα, καὶ τὴν προσηγορίαν ἔχειν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἀπὸ τε τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ τόπου Διόνυσον ὀνομασθέντα. (7) μεμνήσθαι δὲ τῆς Νύσης καὶ τὸν ποιητὴν ἐν τοῖς ὕμνοις, ὅτι περὶ τὴν Αἴγυπτον γέγονεν, ἐν οἷς λέγει

ἔστι δὲ τις Νύση, ὕπατον ὄρος ἀνθέον ὕλη,
τηλοῦ Φοινίκης, σχεδὸν Αἰγύπτιοιο ροάων.

(8) εὐρετὴν δ' αὐτὸν γενέσθαι φασὶ τῆς ἀμπέλου περὶ τὴν Νῦσαν, καὶ τὴν κατεργασίαν τοῦ ταύτης καρποῦ προσεπινοήσαντα πρῶτον οἶνῳ χρῆσασθαι, καὶ διδάξαι τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὴν τε φυτεῖαν τῆς ἀμπέλου καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ οἴνου καὶ τὴν συγκομιδὴν αὐτοῦ καὶ τήρησιν. (9) τιμᾶσθαι δ' ὑπ' αὐτοῦ μάλιστα πάντων τὸν Ἑρμῆν, διαφόρῳ φύσει κεχορηγημένον πρὸς ἐπίνοιαν τῶν δυναμένων ὠφελῆσαι τὸν κοινὸν βίον.

(3) W niektórych miastach podczas procesji ku czci Izydy ludzie niosą między innymi kłosa pszenicy i jęczmienia, co przypomina o tym, że to bogini w sposób osobliwy odkryła zboża. Mówią także, że Izyda ustanowiła prawa, według których ludzie wymierzają sprawiedliwość; dlatego też, bojąc się odwetu, zerwali z występłą przemocą i butą. (4) Stąd Hellenowie nazywają Demeter Tesmoforos – Dawczynią Praw, bo to ona właśnie ustanowiła pierwsze prawa.

15. Powiadają, że Ozyrys⁴⁹ założył w egipskiej Tebaidzie miasto o stu bramach; współcześni mu nazwali miasto imieniem jego matki; ci, którzy urodzili się później, nazwali je Diospolis – Miastem Zeusa; inni nazywali je Tebami. (2) Historycy, a nawet egipscy kapłani nie są zgodni, kiedy miasto zostało założone. Wielu opowiada, że Teb nie założyli ludzie żyjący w czasach Ozyrysa, lecz wiele lat później założył je pewien król, o którym szczegółowo opowiemy w miejscu, w którym opiszemy jego czasy. (3) Ozyrys wybudował rodzicom, Zeusowi i Herze, sławną z powodu wielkości i poniesionych kosztów świątynię, a Zeusowi – dwie złote kaplice – większą dla boga na niebie, a mniejszą – dla władcy i ojca Egipcjan, którego niektórzy nazywają Amonem. (4) Złote kaplice wybudował też innym wymienionym wyżej bogom; ustanowił obrzędy związane z ich kultem i przydzielił kapłanów, by się troszczyli o nich. W otoczeniu Ozyrysa i Izydy szczególnie szanowano ludzi, którzy wynajdowali różnego rodzaju rzemiosła, a także tych, którzy potrafili wymyślić coś pożytecznego. (5) Dlatego gdy w Tebaidzie odkryto kopalnie miedzi i złota, ludzie wytworzyli broń i narzędzia; za ich pomocą zabijali dzikie zwierzęta i zaczęli staranniej uprawiać ziemię; dzięki temu ucywilizowano kraj, wzniesiono posągi bogom i wybudowano wspańiałe złote kaplice.

(6) Ozyrys podobno interesował się rolnictwem; wychował się w leżącej w pobliżu Egiptu, w Arabii Szczęśliwej⁵⁰, Nysie⁵¹. Ponieważ był synem Zeusa, imię, którym nazywają go Hellenowie, otrzymał i od swojego ojca i od nazwy miejsca urodzenia – nazywają go bowiem Dionizosem. (7) O leżącej w pobliżu Egiptu Nysie wspomina też Poeta w „Hymnach”:

Góra o nazwie Nysa, istnieje, pokryta lasami,
Wzniosła, w pobliżu rzeki egipskiej, a z dala Fenicji.

(Hymn I 8-9, przekład W. Appel w: *Homerika*, czyli żywoty Homera i poematy przypisywane poecie, Warszawa 2007)

(8) W okolicy Nysy podobno odnalazł winną latorośl; tutaj przetworzył jej owoce i był pierwszym człowiekiem, który napił się wina; nauczył innych ludzi uprawy winorośli, picia wina oraz winobrania i sposobów przechowywania wina. (9) Ozyrys bardzo szanował Hermesa, bo był on obdarzony umysłem zdolnym wymyślać rzeczy, które pomagały ludziom żyć we wspólnotach.

16. Ὑπὸ γὰρ τούτου πρῶτον μὲν τὴν τε κοινὴν διάλεκτον διαρθρωθῆναι καὶ πολλὰ τῶν ἀνωτύμων τυχεῖν προσηγορίας, τὴν τε εὕρεσιν τῶν γραμμάτων γενέσθαι καὶ τὰ περὶ τὰς τῶν θεῶν τιμὰς καὶ θυσίας διαταχθῆναι· περὶ τε τῆς τῶν ἄστρον τάξεως καὶ περὶ τῆς τῶν φθόγγων ἁρμονίας καὶ φύσεως τοῦτον πρῶτον γενέσθαι παρατηρητὴν, καὶ παλαιστρας εὐρετὴν ὑπάρξει, καὶ τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς περὶ τὸ σῶμα πρεπούσης πλάσεως ἐπιμεληθῆναι. λύραν τε νευρίνην ποιῆσαι τρίχορδον, μιμησάμενον τὰς κατ' ἐνιαυτὸν ὥρας· τρεῖς γὰρ αὐτὸν ὑποστήσασθαι φθόγγους, ὄξυν καὶ βαρὺν καὶ μέσον, ὄξυν μὲν ἀπὸ τοῦ θέρους, βαρὺν δὲ ἀπὸ τοῦ χειμῶνος, (2) μέσον δὲ ἀπὸ τοῦ ἔαρος. καὶ τοὺς Ἑλληνας διδάξει τοῦτον τὰ περὶ τὴν ἐρμηνείαν, ὑπὲρ ὧν Ἑρμῆν αὐτὸν ὠνομάσθαι. καθόλου δὲ τοὺς περὶ τὸν Ὀσιριν τοῦτον ἔχοντας ἱερογραμματεὰ ἅπαντ' αὐτῷ προσανακοινοῦσθαι καὶ μάλιστα χρῆσθαι τῇ τούτου συμβουλίᾳ. καὶ τῆς ἐλαίας δὲ τὸ φυτὸν αὐτὸν εὐρεῖν, ἀλλ' οὐκ Ἀθηναῖν, ὥσπερ Ἑλληνέσ φασι.

17. Τὸν δὲ Ὀσιριν λέγουσιν, ὥσπερ εὐεργετικὸν ὄντα καὶ φιλόδοξον, στρατόπεδον μέγα συστήσασθαι, διανοούμενον ἐπελθεῖν ἅπασαν τὴν οἰκουμένην καὶ διδάξει τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων τὴν τε τῆς ἀμπέλου φυτεῖαν καὶ τὸν σπῶρον τοῦ τε πυρίνου καὶ κριθίνου καρποῦ· (2) ὑπολαμβάνειν γὰρ αὐτὸν ὅτι παύσας τῆς ἀγριότητος τοὺς ἀνθρώπους καὶ διαίτης ἡμέρου μεταλαβεῖν ποιήσας τιμῶν ἀθανάτων τεύξεται διὰ τὸ μέγεθος τῆς εὐεργεσίας. ὅπερ δὴ καὶ γενέσθαι· οὐ μόνον γὰρ τοὺς κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους τυχόντας τῆς δωρεᾶς ταύτης, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς μετὰ ταῦτα ἐπιγενομένους διὰ τὴν ἐν ταῖς εὐρεθείσαις τροφαῖς χάριτα τοὺς εἰσηγησαμένους ὡς ἐπιφανεστάτους θεοὺς τετιμηκένα.

(3) Τὸν δ' οὖν Ὀσιρίν φασι τὰ κατὰ τὴν Αἴγυπτον καταστήσαντα καὶ τὴν τῶν ὄλων ἡγεμονίαν Ἴσιδι τῇ γυναικὶ παραδόντα, ταύτη μὲν παρακαταστήσει σύμβουλον τὸν Ἑρμῆν διὰ τὸ φρονήσει τοῦτον διαφέρειν τῶν ἄλλων φίλων, καὶ στρατηγὸν μὲν ἀπολιπεῖν ἀπάσης τῆς ὑφ' αὐτὸν χώρας Ἡρακλέα γένει τε προσήκοντα καὶ θαυμαζόμενον ἐπ' ἀνδρεία τε καὶ σώματος ῥώμῃ, ἐπιμελητὰς δὲ τάξει τῶν μὲν πρὸς Φοινίκην κεκλιμένων μερῶν καὶ τῶν ἐπὶ θαλάττῃ τόπων Βούσιριν, τῶν δὲ κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν καὶ Λιβύην Ἀνταῖον, αὐτὸν δ' ἐκ τῆς Αἰγύπτου μετὰ τῆς δυνάμεως ἀναζευξίαι πρὸς τὴν στρατείαν, ἔχοντα μεθ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἀδελφόν, ὃν οἱ Ἑλληνες Ἀπόλλωνα καλοῦσιν. (4) εὐρετὴν δὲ καὶ τοῦτον φασι γενέσθαι τοῦ φυτοῦ τῆς δάφνης, ἣν καὶ περιτιθέασι τούτῳ τῷ θεῷ μάλιστα πάντες ἄνθρωποι. τοῦ δὲ κιττοῦ τὴν εὕρεσιν ἀνατιθέασιν Ὀσίριδι, καὶ καθιεροῦσιν αὐτὸν τούτῳ τῷ θεῷ, καθάπερ καὶ οἱ Ἑλληνες Διονύσῳ. (5) καὶ κατὰ τὴν Αἰγυπτίῳ μὲν διάλεκτον ὀνομάζεσθαι φασι τὸν κιττὸν φυτὸν Ὀσίριδος, προκεκρίσθαι δὲ τῆς ἀμπέλου τοῦτον πρὸς τὴν ἀφιέρωσιν διὰ τὸ τὴν μὲν φυλλορροεῖν, τὸν δὲ πάντα τὸν χρόνον ἀειθαλῆ διαμένειν· ὅπερ τοὺς παλαιοὺς καὶ ἐφ' ἐτέρων φυτῶν ἀεὶ θαλλόντων πεποιηκένα, τῇ μὲν Ἀφροδίτῃ τὴν μυρσίνην, τῷ δ' Ἀπόλλωνι τὴν δάφνην προσάψαντας.

16. Był on bowiem pierwszym, dzięki któremu ukształtowany został wspólny dla wszystkich język, nadał też nazwy wielu rzeczom, które do tej pory swoich nazw nie miały; był wynalazcą pisma, ustalił sprawy związane z obrządkiem i ofiarami ku czci bogów. Był pierwszym, który obserwował pozycje gwiazd i badał harmonię dźwięków i ich naturę; wynalazł szkołę zapasów i spowodował, że ludzie zaczęli dbać o harmonijne ruchy i o właściwy rozwój ciała. Sporządził lirę o trzech, zrobionych ze ścięgien strunach, które miały naśladować pory roku; wprowadził trzy dźwięki – wysoki, niski i średni – wysoki od lata, niski od zimy, a średni od wiosny. (2) Hellenów nauczył wszystkiego, co związane jest z wyjaśnianiem różnych rzeczy; dlatego nazwali go Hermesem. Krótko mówiąc, zgromadzeni wokół Ozyrysa ludzie uważali go za uczonego w świętym piśmie, o wszystkim mu mówili i często korzystali z jego rad. Sądzą, że to on, a nie, jak mówią Hellenowie, Atena, odkrył drzewo oliwne.

17. Ozyrys, jak mówią, z natury był skłonny do czynienia dobra i zabiegał o sławę; zebrał więc wielką armię, zamierzając przejść całą ziemię zamieszkaną, by nauczyć rodzaj ludzki uprawy winorośli oraz siewu pszenicy i jęczmienia; (2) uważał, że jeżeli za jego sprawą ludzie przestaną być dzicy i zaczną żyć w sposób cywilizowany, to w nagrodę za swoje odkrycia, które przecież miały wielkie znaczenie, zdobędzie nieśmiertelność. I tak też się stało. Nie tylko bowiem ludzie, którzy w tamtych czasach otrzymali ów dar, ale także ci, którzy żyli później, czcili najbardziej tych bogów, którzy ofiarowali im dobrodziejstwo w postaci odkrytej przez nich żywności.

(3) Powiadają, że Ozyrys uporządkował sprawy w Egipcie: najwyższą władzę przekazał żonie, Izydzie, jako doradcę dał jej Hermesa, gdyż spośród jego wszystkich przyjaciół on właśnie wyróżniał się roztropnością. Spokrewnionego z nim i podziwianego z powodu męstwa i siły fizycznej Heraklesa uczynił wodzem całego należącego doń kraju. Busirisa mianował zarządcą terenów, które ciągną się w kierunku Fenicji i leżą nad morzem, a Antajosowi powierzył zarząd nad tymi obszarami, które sąsiadują z Etiopią i Libią; a sam wyruszył z armią na wyprawę, zabierając ze sobą brata, którego Hellenowie nazywają Apollonem. Powiadają, że to on odkrył laur, roślinę, którą wszyscy ludzie wieńczą przede wszystkim tego boga. (4) Odkrycie bluszczu przypisują Ozyrysowi i jemu właśnie go poświęcają, podobnie jak Hellenowie Dionizosowi. (5) W języku egipskim, podobno, bluszcz nazywają rośliną Ozyrysa i wybierają go podczas składania ofiar; wyżej go bowiem cenią niż winorośl, gdyż ta traci liście, a bluszcz pozostaje zawsze zielony. Starożytni tak samo postępowali też z innymi zawsze zielonymi roślinami – mirt przypisywali Afrodycie, a laur Apollonowi.

18. Τῷ δ' οὖν Ὀσίριδι συνεστρατεῦσθαι δύο λέγουσιν υἱοὺς Ἄνουβιν τε καὶ Μακεδόνα, διαφέροντας ἀνδρεία. ἀμφοτέρους δὲ χρήσασθαι τοῖς ἐπισημοτάτοις ὄπλοις ἀπὸ τινῶν ζώων οὐκ ἀνοικείων τῇ περὶ αὐτοὺς εὐτολμία· τὸν μὲν γὰρ Ἄνουβιν περιθέσθαι κυνῆν, τὸν δὲ Μακεδόνα λύκου προτομήν· ἀφ' ἧς αἰτίας καὶ τὰ ζῶα ταῦτα τιμηθῆναι παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις. (2) παραλαβεῖν δ' ἐπὶ τὴν στρατείαν καὶ τὸν Πάνα, διαφερόντως ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων τιμώμενον· τούτῳ γὰρ τοὺς ἐγχωρίους οὐ μόνον ἀγάλματα πεποιηκέναι κατὰ πᾶν ἱερόν, ἀλλὰ καὶ πόλιν ἐπώνυμον κατὰ τὴν Θηβαΐδα, καλουμένην μὲν ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων Χεμμώ, μεθερμηνευομένην δὲ Πανὸς πόλιν. συνέπεσθαι δὲ καὶ τῆς γεωργίας ἐμπειρίαν ἔχοντας, τῆς μὲν περὶ τὴν ἄμπελον φυτείας Μάρωνα, τοῦ δὲ κατὰ τὸν σῖτον σπόρου καὶ τῆς ὄλης συγκομιδῆς Τριπτόλεμον. (3) πάντων δ' εὐτρεπῶν γενομένων τὸν Ὀσίριν, εὐξάμενον τοῖς θεοῖς θρέψειν τὴν κόμην μέχρι ἂν εἰς Αἴγυπτον ἀνακάμψη, τὴν πορείαν ποιεῖσθαι δι' Αἰθιοπίας· δι' ἣν αἰτίαν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων ἐνισχύσαι τὸ περὶ τῆς κόμης νόμιμον παρ' Αἰγυπτίους, καὶ τοὺς ποιουμένους τὰς ἀποδημίας μέχρι τῆς εἰς οἶκον ἀνακομιδῆς κομοτροφεῖν.

(4) Ὅντι δ' αὐτῷ περὶ τὴν Αἰθιοπίαν ἀχθῆναι λέγουσι πρὸς αὐτὸν τὸ τῶν Σατύρων γένος, οὓς φασιν ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἔχειν κόμας. εἶναι γὰρ τὸν Ὀσίριν φιλογέλωτά τε καὶ χαίροντα μουσικῇ καὶ χοροῖς· διὸ καὶ περιάγεσθαι πλῆθος μουσουργῶν, ἐν οἷς παρθένους ἑνέα δυναμένας ἄδειν καὶ κατὰ τὰ ἄλλα πεπαιδευμένας, τὰς παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ὀνομαζομένας Μούσας· τούτων δ' ἠγεῖσθαι τὸν Ἀπόλλωνα λέγουσιν, ἀφ' οὗ καὶ Μουσηγέτην αὐτὸν ὀνομάσθαι. (5) τοὺς τε Σατύρους πρὸς ὄρχησιν καὶ μελωδίαν καὶ πᾶσαν ἄνεσιν καὶ παιδιὰν ὄντας εὐθέτους παραληφθῆναι πρὸς τὴν στρατείαν· οὐ γὰρ πολεμικὸν εἶναι τὸν Ὀσίριν οὐδὲ παρατάξεις συνίστασθαι καὶ κινδύνους, ἅτε παντὸς ἔθνους ὡς θεὸν ἀποδεχομένου διὰ τὰς εὐεργεσίας. (6) κατὰ δὲ τὴν Αἰθιοπίαν διδάξαντα τοὺς ἀνθρώπους τὰ περὶ τὴν γεωργίαν καὶ πόλεις ἀξιολόγους κτίσαντα καταλιπεῖν τοὺς ἐπιμελησομένους τῆς χώρας καὶ φόρους πραξομένους.

19. Τούτων δ' ὄντων περὶ ταῦτα, τὸν Νεῖλόν φασι κατὰ τὴν τοῦ σειρίου ἄστρου ἐπιτολήν, ἐν ᾧ καιρῷ μάλιστα εἴωθε πληροῦσθαι, ῥαγέντα κατακλύσαι πολλὴν τῆς Αἰγύπτου, καὶ μάλιστα τοῦτο τὸ μέρος ἐπελθεῖν οὗ Προμηθεὺς εἶχε τὴν ἐπιμέλειαν· διαφθαρέντων δὲ σχεδὸν ἀπάντων τῶν κατὰ ταύτην τὴν χώραν τὸν Προμηθεὰ διὰ τὴν λύπην κινδυνεύειν ἐκλιπεῖν τὸν βίον ἐκουσίως. (2) διὰ δὲ τὴν ὀξύτητα καὶ τὴν βίαν τοῦ κατενεχθέντος ῥεύματος τὸν μὲν ποταμὸν Ἄετον ὀνομασθῆναι, τὸν δ' Ἡρακλέα, μεγαλεπίβολον ὄντα καὶ τὴν ἀνδρείαν ἐζηλωκότα, τὸ τε γενόμενον ἔκρηγμα ταχέως ἐμφράξαι καὶ τὸν ποταμὸν (3) ἐπὶ τὴν προϋπάρξασαν ῥύσιν ἀποστρέψαι. διὸ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήσι ποιητῶν τινὰς εἰς μῦθον ἀγαγεῖν τὸ πραχθέν, ὡς Ἡρακλέους τὸν ἄετον ἀνηρηκότος τὸν τὸ τοῦ Προμηθεὺς ἦπαρ ἐσθίοντα. (4) τὸν δὲ ποταμὸν ἀρχαϊότατον μὲν ὄνομα σχεῖν Ὠκεάνην, ὅς ἐστιν ἑλληνιστὶ Ὠκεανός· ἔπειτα διὰ τὸ γενόμενον ἔκρηγμά φασιν

18. Opowiadają, że na wyprawę wyruszyli z Ozyrysem dwaj jego, wyróżniający się męstwem, synowie, Anubis⁵² i Makedon⁵³. Obaj używali bardzo charakterystycznych znaków wojennych pochodzących od zwierząt, które nie przystawały do ich męstwa; Anubis bowiem nosił skórę psa, a Makedon łeb wilka; dlatego Egipcjanie czczą te zwierzęta. (2) Na wyprawę wziął też Pana⁵⁴, którego w Egipcie otaczają szczególną czcią; krajowcy nie tylko umieszczają jego wizerunki w każdej świątyni, ale też jego imieniem nazwali miasto w Tebaidzie – w ich języku nazywa się ono Chemno⁵⁵, ale gdy się tę nazwę przetłumaczy, oznacza ona Miasto Pana. Na wyprawę wyruszyli również ludzie mający doświadczenie w pracy na roli: Makedon, który znał się na uprawie winorośli i Triptolemos⁵⁶, który znał się na siewie i zbiorze zbóż. (3) Gdy ukończono przygotowania, Ozyrys ślubował bogom, że nie będzie ścinał włosów dopóty, dopóki nie powróci do Egiptu. A potem wyruszył w drogę poprzez Etiopię. Jego ślub przyczynił się do powstania związanego z włosami egipskiego zwyczaju, który przetrwał aż do naszych czasów, mianowicie ludzie, którzy wyjeżdżają za granicę, nie ścinają włosów, aż nie wrócą do domu.

(4) Powiadają, że kiedy przebywał w Etiopii, przyprowadzono do niego plemię Satyrów, którzy, podobno, mieli włosy sięgające bioder. Ozyrys lubił się śmiać, cieszyła go muzyka i tańce. Dlatego zabrał tłum muzykantów, wśród których było także dziewięć dziewczyc, które umiały śpiewać, miały też inne umiejętności artystyczne. Hellenowie nazywają je Muzami; (5) powiadają, że przewodził im Apollon i dlatego nazywa się go Przewodnikiem Muz. Na wyprawę zabrał także Satyrów, bo umieli tańczyć, śpiewać i zabawą umilali czas odpoczynku. Ozyrys nie wiodł wyprawy wojennej, nie obmyślał wojen i bitew, dlatego wszystkie ludy uznały go za boga, który przynosi dobro. (6) W Etiopii nauczył ludzi wszystkiego, co związane jest z uprawą ziemi, założył sławne miasta i zostawił ludzi, by zarządzali tym krajem i zbierali podatki.

19. Gdy członkowie wyprawy byli zajęci swoimi sprawami, Nil, który zazwyczaj wylewa w porze, gdy wschodzi Psia Gwiazda, wystąpił z brzegów i zalał wielką połąć Egiptu, a zwłaszcza tę jego część, którą zarządzał Prometeusz. Ponieważ na tym obszarze wszystko zostało zniszczone, Prometeusz był tak zrozpaczony, że o mało co nie popełnił samobójstwa. (2) Rzekę, ponieważ miała wartki i silny nurt, nazwano Aetos⁵⁷. Herakles, który podejmował wielkie wyzwania i żądny był sławy, szybko zasypał powstałą wyrwę i zawrócił rzekę do jej poprzedniego koryta. (3) A poeci greccy czyn ten wprowadzili do mitu w takiej postaci, że Herakles zabił orła, który pożerał wątrobę Prometeusza. (4) Najstarszą nazwą rzeki była Okeane, co po grecku oznacza Okeanos, potem, jak powiadają, gdy

Ἄετὸν ὀνομασθῆναι, ὕστερον δ' Αἴγυπτον ἀπὸ τοῦ βασιλεύσαντος τῆς χώρας
προσαγορευθῆναι· μαρτυρεῖν δὲ καὶ τὸν ποιητὴν λέγοντα

στήσα δ' ἐν Αἰγύπτῳ ποταμῷ νέας ἀμφιέλισσας.

κατὰ γὰρ τὴν καλουμένην Θῶνιν ἐμβάλλοντος εἰς θάλατταν τοῦ ποταμοῦ,
τοῦτον τὸν τόπον ἐμπόριον εἶναι τὸ παλαιὸν τῆς Αἰγύπτου· τελευταίας δὲ τυχεῖν
αὐτὸν ἧς νῦν ἔχει προσηγορίας ἀπὸ τοῦ βασιλεύσαντος Νειλέως.

(5) Τὸν δ' οὖν Ὅσιριν παραγενόμενον ἐπὶ τοὺς τῆς Αἰθιοπίας ὄρους τὸν
ποταμὸν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν χώμασιν ἀναλαβεῖν, ὥστε κατὰ τὴν
πλήρωσιν αὐτοῦ τὴν χώραν μὴ λιμνάζειν παρὰ τὸ συμφέρον, ἀλλὰ διὰ τινων
κατεσκευασμένων θυρῶν εἰσαφίεσθαι τὸ ρεῦμα πρῶως καθ' ὅσον ἂν ἦ χρεία.
(6) ἔπειτα ποιήσασθαι τὴν πορείαν δι' Ἀραβίας παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλατταν ἕως
Ἰνδῶν καὶ τοῦ πέρατος τῆς οἰκουμένης. (7) κτίσαι δὲ καὶ πόλεις οὐκ ὀλίγας ἐν
Ἰνδοῖς, ἐν αἷς καὶ Νῦσαν ὀνομάσαι, βουλόμενον μνημεῖον ἀπολιπεῖν ἐκείνης καθ'
ἣν ἐτράφη κατ' Αἴγυπτον. φυτεῦσαι δὲ καὶ κιττὸν ἐν τῇ παρ' Ἰνδοῖς Νύση, καὶ
διαμένειν τοῦτο τὸ φυτὸν ἐν ἐκείνῳ μόνῳ τῷ τόπῳ τῶν τε κατὰ τὴν Ἰνδικὴν καὶ
τὴν ὁμορον χώραν. (8) πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα σημεῖα τῆς ἑαυτοῦ παρουσίας
ἀπολελοιπένας κατ' ἐκείνην τὴν χώραν, δι' ὧν προαχθέντας τοὺς μεταγενεστέρους
τῶν Ἰνδῶν ἀμφισβητήσαι τοῦ θεοῦ, λέγοντας Ἰνδὸν εἶναι τὸ γένος.

20. Γενέσθαι δὲ καὶ περὶ τὴν τῶν ἐλεφάντων θήραν, καὶ στήλας πανταχοῦ
καταλιπεῖν τῆς ἰδίας στρατείας. ἐπελθεῖν δὲ καὶ τᾶλλα τὰ κατὰ τὴν Ἀσίαν ἔθνη,
καὶ περαιωθῆναι κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον εἰς τὴν Εὐρώπην. (2) καὶ κατὰ μὲν τὴν
Θράκην Λυκοῦργον τὸν βασιλέα τῶν βαρβάρων ἐναντιούμενον τοῖς ὑπ' αὐτοῦ
πραττομένοις ἀποκτείνει, Μάρωνα δὲ γηραιὸν ἤδη καθεστῶτα καταλιπεῖν
ἐπιμελητὴν τῶν ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ φυτευομένων, καὶ κτίστην αὐτὸν ποιῆσαι τῆς
ἐπωνύμου πόλεως, ἣν ὀνομάσαι Μαρώνειαν. (3) καὶ Μακεδόνα μὲν τὸν υἱὸν
ἀπολιπεῖν βασιλέα τῆς ἀπ' ἐκείνου προσαγορευθείσης Μακεδονίας, Τριπτολέμῳ
δ' ἐπιτρέψαι τὰς κατὰ τὴν Ἀττικὴν γεωργίας. τέλος δὲ τὸν Ὅσιριν πᾶσαν τὴν
οἰκουμένην ἐπελθόντα τὸν κοινὸν βίον τοῖς ἡμερωτάτοις καρποῖς εὐεργετήσαι.
(4) εἰ δέ τις χώρα τὸ φυτὸν τῆς ἀμπέλου μὴ προσδέχοιτο, διδάξαι τὸ ἐκ τῆς
κριθῆς κατασκευαζόμενον πόμα, λειπόμενον οὐ πολὺ τῆς περὶ τὸν οἶνον
εὐωδίας τε καὶ δυνάμεως. (5) ἐπανελθόντα δ' εἰς τὴν Αἴγυπτον συναποκομίσει
δῶρά τε πανταχόθεν τὰ κράτιστα καὶ διὰ τὸ μέγεθος τῶν εὐεργεσιῶν
συμπεφωνημένην λαβεῖν παρὰ πᾶσι τὴν ἀθανασίαν καὶ τὴν ἴσην τοῖς οὐρανίοις
τιμῇ. (6) μετὰ δὲ ταῦτ' ἐξ ἀνθρώπων εἰς θεοὺς μεταστάντα τυχεῖν ὑπὸ Ἰσιδος
καὶ Ἑρμοῦ θυσιῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐπιφανεστάτων τιμῶν. τούτους δὲ καὶ
τελετὰς καταδειξάει καὶ πολλὰ μυστικῶς εἰσηγήσασθαι, μεγαλύνοντας τοῦ θεοῦ
τὴν δύναμιν.

przerwała brzegi, nazywali ją Aetos, później, od imienia króla, który panował w tym kraju, Egipcem; o czym świadczą słowa poety:

Ustawiłem na rzece Egipt okręty z obu stron wygięte.

(Odyseja XIV 258)

Wpada ona do morza przy miejscowości o nazwie Thonis⁵⁸; w dawnych czasach w tym miejscu było targowisko Egipcjan. Ostatnią nazwę, mianowicie tę, którą ma obecnie, otrzymała od króla Nejlosa.

(5) Ozyrys, kiedy przybył na granicę z Etiopią, ograniczył rzekę z obu stron nasypami, tak by powstałe podczas wylewu rozlewiska nie zatapiały kraju i nie wyrządzały w nim szkód, ale by dzięki wybudowanym śluzom, można było łagodnie skierować wodę tam, gdzie byłaby ona potrzebna. (6) Następnie wyruszył przez Arabię wzdłuż Morza Czerwonego do krainy Indów i na krańce ziemi zamieszkaney. (7) W kraju Indów założył niemało miast, jedno z nich nazwał Nysą, chcąc, by pamiętano o tym egipskim mieście, w którym się wychował. W indyjskiej Nysie posadził bluszcz. W całych Indiach, podobnie jak i w sąsiednich krajach, roślina ta nie występuje; rośnie tylko tu. (8) W Indiach pozostawił ślady swojej bytności; przyczyniły się one do tego, że urodzeni w czasach późniejszych Indowie rościli sobie prawa do tego boga, twierdząc, że ma on indyjskie pochodzenie.

20. Polował także na słonie i wszędzie zostawiał stele, które świadczyły o jego wyprawie. Odwiedził też inne ludy w Azji, potem przepłynął przez Hellepont do Europy. (2) W Tracji zabił króla barbarzyńców, Likurga⁵⁹, ponieważ był on przeciwny temu, co Ozyrys robił; starego już Marona pozostawił tutaj, aby opiekował się zasadzonymi w tej krainie roślinami; sprawił też, że Maron założył miasto, które otrzymało nazwę od jego imienia – nazwano je bowiem Maroneją⁶⁰. (3) Swego syna, Makedona, pozostawił jako władcę krainy, która od niego została nazwana Macedonią⁶¹; Triptolemosowi powierzył dbanie o uprawy w Attyce. W końcu Ozyrys przewędrował całą ziemię zamieszkaną i obdarzył ludzi, którzy żyli we wspólnotach, uszlachetnionymi roślinami. (4) Jeśli jakiś kraj nie przyjął winorośli, nauczył jego mieszkańców wytwarzania napitku z jęczmienia⁶²; miał on tylko trochę gorszy zapach i był nieco słabszy niż wino. (5) W końcu powrócił do Egiptu, przywożąc zebrane zewsząd wspaniałe dary, a za swą wielką szczodrobliwosć – za zgodą wszystkich – otrzymał dar nieśmiertelności i taką samą cześć, jaką mają bogowie na niebie. (6) Potem, gdy odszedł ze świata ludzi do bogów, Izyda i Hermes ustanowili obrzędy ofiarne ku jego czci i sprawili, by przyznano mu także inne najwyższe zaszczyty. Oni również nauczyli ludzi sprawować obrzędy i wprowadzili wiele ceremonii mistycznej natury, zwiększając w ten sposób potęgę boga.

21. Τῶν δ' ἱερέων περὶ τῆς Ὀσίριδος τελευτῆς ἐξ ἀρχαίων ἐν ἀπορρήτοις παρειληφότες, τῷ χρόνῳ ποτὲ συνέβη διὰ τινων εἰς τοὺς πολλοὺς ἐξενεχθῆναι τὸ σιωπώμενον. (2) φασὶ γὰρ νομίμως βασιλεύοντα τῆς Αἰγύπτου τὸν Ὀσirin ὑπὸ Τυφῶνος ἀναιρεθῆναι τὰδελφοῦ, βιαίου καὶ ἀσεβοῦς ὄντος· ὃν διελόντα τὸ σῶμα τοῦ φονευθέντος εἰς ἕξ καὶ εἴκοσι μέρη δοῦναι τῶν συνεπιθεμένων ἐκάστῳ μερίδα, βουλόμενον πάντας μετασχεῖν τοῦ μύσου, καὶ διὰ τούτου νομίζοντα συναγωνιστὰς ἕξιν καὶ φύλακας τῆς βασιλείας βεβαίους. (3) τὴν δὲ Ἴσιν ἀδελφὴν οὖσαν Ὀσίριδος καὶ γυναῖκα μετελθεῖν τὸν φόνον, συναγωνιζομένου τοῦ παιδὸς αὐτῆς Ὀρου, ἀνελοῦσαν δὲ τὸν Τυφῶνα καὶ τοὺς συμπράξαντας βασιλεῦσαι τῆς Αἰγύπτου. (4) γενέσθαι δὲ τὴν μάχην παρὰ τὸν ποταμὸν πλησίον τῆς νῦν Ἀνταίου κόμης καλουμένης, ἣν κείσθαι μὲν λέγουσιν ἐν τῷ κατὰ τὴν Ἀραβίαν μέρει, τὴν προσηγορίαν δ' ἔχειν ἀπὸ τοῦ κολασθέντος ὑφ' Ἡρακλέους Ἀνταίου, τοῦ κατὰ τὴν Ὀσίριδος ἡλικίαν γενομένου. (5) τὴν δ' οὖν Ἴσιν πάντα τὰ μέρη τοῦ σώματος πλὴν τῶν αἰδοίων ἀνευρεῖν· βουλομένην δὲ τὴν τάνδρὸς ταφὴν ἀδηλοῦ ποιῆσαι καὶ τιμωμένην παρὰ πᾶσι τοῖς τὴν Αἴγυπτον κατοικοῦσι, συντελέσαι τὸ δόξαν τοιῶδέ τινα τρόπον. ἐκάστῳ τῶν μερῶν περιπλάσαι λέγουσιν αὐτὴν τύπον ἀνθρωποειδῆ, παραπλήσιον Ὀσίριδι τὸ μέγεθος, ἕξ ἀρωμάτων καὶ κηροῦ· (6) εἰσκαλεσαμένην δὲ κατὰ γένη τῶν ἱερέων ἐξορκίσαι πάντας μηδενὶ δηλώσειν τὴν δοθησομένην αὐτοῖς πίστιν, κατ' ἰδίαν δ' ἐκάστοις εἰπεῖν ὅτι μόνοις ἐκείνοις παρατίθεται τὴν τοῦ σώματος ταφὴν, καὶ τῶν εὐεργεσιῶν ὑπομνήσασαν παρακαλέσαι θάψαντας ἐν τοῖς ἰδίῳις τόποις τὸ σῶμα τιμᾶν ὡς θεὸν τὸν Ὀσirin, καθιερώσαι δὲ καὶ τῶν γινομένων παρ' αὐτοῖς ζῶων ἐν ὁποῖον ἂν βουληθῶσι, καὶ τοῦτ' ἐν μὲν τῷ ζῆν τιμᾶν, καθάπερ καὶ πρότερον τὸν Ὀσirin, μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν τῆς ὁμοίας ἐκείνῳ κηδείας ἀξιοῦν. (7) βουλομένην δὲ τὴν Ἴσιν καὶ τῷ λυσιτελεῖ προτρέψασθαι τοὺς ἱερεῖς ἐπὶ τὰς προειρημένας τιμᾶς, τὸ τρίτον μέρος τῆς χώρας αὐτοῖς δοῦναι πρὸς τὰς τῶν θεῶν θεραπείας τε καὶ λειτουργίας. (8) τοὺς δ' ἱερεῖς λέγεται, μνημονεύοντας τῶν Ὀσίριδος εὐεργεσιῶν καὶ τῆ παρακαλοῦσιν βουλομένου χαρίζεσθαι, πρὸς δὲ τούτοις τῷ λυσιτελεῖ προκληθέντας, πάντα πρᾶξι κατὰ τὴν Ἰσίδος ὑποθήκην. (9) διὸ καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐκάστους τῶν ἱερέων ὑπολαμβάνειν παρ' ἑαυτοῖς τεθάφθαι τὸν Ὀσirin, καὶ τὰ τε ἐξ ἀρχῆς καθιερωθέντα ζῶα τιμᾶν, καὶ τελευτησάντων αὐτῶν ἐν ταῖς ταφαῖς ἀνανεοῦσθαι τὸ τοῦ Ὀσίριδος πένθος. (10) τοὺς δὲ ταύρους τοὺς ἱερούς, τὸν τε ὀνομαζόμενον Ἄπιν καὶ τὸν Μνεῦιν, Ὀσίριδι καθιερωθῆναι, καὶ τούτους σέβεσθαι καθάπερ θεοὺς κοινῇ καταδειχθῆναι πᾶσιν Αἰγυπτίοις· (11) ταῦτα γὰρ τὰ ζῶα τοῖς εὐροῦσι τὸν τοῦ σίτου καρπὸν συνεργῆσαι μάλιστα πρὸς τε τὸν σπὸρον καὶ τὰς κοινὰς ἀπάντων ἐκ τῆς γεωργίας ὠφελείας.

22. Τὴν δὲ Ἴσιν φασὶ μετὰ τὴν Ὀσίριδος τελευτὴν ὁμόσαι μηδενὸς ἀνδρὸς ἔτι συνουσίαν προσδέξεσθαι, διατελέσαι δὲ τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον βασιλεύουσαν νομιμώτατα καὶ ταῖς εἰς τοὺς ἀρχομένους εὐεργεσίαις ἅπαντας ὑπερβαλλομένην. (2) ὁμοίως δὲ καὶ ταύτην μεταστᾶσαν ἐξ ἀνθρώπων τυχεῖν

21. Kapłani od najdawniejszych czasów utrzymywali w tajemnicy wiadomość o tym, że Ozyrys zmarł; z upływem czasu niektórzy z nich publicznie wyjawili to, o czym milczano. (2) Mówią, że Ozyrysa, prawowitego króla Egiptu, zamordował jego brat, Tyfon⁶³; był on człowiekiem gwałtownym i bezbożnym; ciało zabitego podzielił na 26 części i po kawałku dał współnikom zbrodni, chcąc, by oni także mieli udział w tym czynie; sądził, że w ten sposób zdobędzie pomocników i wiernych obrońców swojej władzy królewskiej. (3) Izyda, która była siostrą i żoną Ozyrysa, ukarała mordercę; pomógł jej syn, Horus; zabiła Tyfona i jego współników i została królową Egiptu. (4) Bitwa toczyła się nad rzeką, w pobliżu wioski, która teraz nazywa się Antajos⁶⁴; mówią, że leży ona w arabskiej części kraju; nazwę otrzymała od żyjącego za czasów Ozyrysa Antajosa⁶⁵, tego samego, którego zabił Herakles. (5) Izyda odnalazła wszystkie części ciała oprócz członka; chcąc, by grób męża pozostał nieznan, a jednocześnie, by wszyscy mieszkańcy Egiptu czcili Ozyrysa, zrealizowała swój zamiar w ten sposób: każdą część jego ciała umieściła w ulepionej z pachnideł i wosku figurze o ludzkich kształtach; była ona tak wysoka, jak Ozyrys. (6) Następnie wezwwała każdy ród kapłański z osobna i odebrała od nich przysięgę, że nikomu nie zdradzą powierzonej im tajemnicy; powiedziała każdemu rodowi, że tylko jemu daje ciało Ozyrysa, aby zostało ono u nich pochowane; przypomniała dobrodziejstwa, które Ozyrys wyświadczył ludziom i nakazała, by zwłoki pogrzebali tam, gdzie mieszkają, by czcili Ozyrysa, jak boga oraz by poświęcili mu jedno z żyjących na ich terenie zwierząt, które za życia mają czcić tak samo, jak wcześniej Ozyrysa, a gdy padnie, mają mu sprawić taki sam, jak Ozyrysowi, uroczysty pogrzeb. (7) Izyda, pragnąc, by wspomniane wyżej zadania przyniosły kapłanom korzyść, dała im trzecią część kraju na pokrycie kosztów związanych ze służbą bogom. (8) Kapłani, podobno pamiętając o dobrodziejstwach, jakie wyświadczył ludziom Ozyrys, chcąc zadośćuczynić prośbie królowej i zachęceni zyskiem, wykonali wszystko zgodnie z poleceniami Izydy. (9) Dlatego aż do naszych czasów każda grupa kapłanów utrzymuje, że Ozyrys pochowany jest tylko u nich i czci te zwierzęta, które pierwotnie mu poświęcili; kiedy te zwierzęta padną, podczas ceremonii pogrzebowych im poświęconych przypominają sobie ból po śmierci Ozyrysa. (10) Wszyscy Egipcjanie uznali, że święte byki, które nazywają się Apis⁶⁶ i Mnewis⁶⁷, są poświęcone Ozyrysowi, i dlatego wszędzie czci się je tak jak bogów. (11) Woły bowiem w znacznie większym stopniu niż inne zwierzęta pomagały tym, którzy odkryli ziarna zbóż zarówno w sianiu, jak i w innych pożytecznych dla ludzi pracach rolniczych.

22. Powiadają, że po śmierci Ozyrysa Izyda przysięgła, że nikogo nie poślubi; do końca swych dni rządziła bardzo sprawiedliwie, a czynieniem dobra przewyższyła wszystkich władców. (2) Również i ona, gdy odeszła spośród żywych,

ἀθανάτων τιμῶν καὶ ταφῆναι κατὰ τὴν Μέμφιν, ὅπου δείκνυται μέχρι τοῦ νῦν ὁ σηκός, ὑπάρχων ἐν τῷ τεμένει τοῦ Ἡφαίστου. (3) ἔνιοι δὲ φασιν οὐκ ἐν Μέμφει κείσθαι τὰ σώματα τούτων τῶν θεῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ὄρων τῆς Αἰθιοπίας καὶ τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν ἐν τῷ Νείλῳ νῆσον, κειμένην μὲν πρὸς ταῖς καλουμένας Φίλαις, ἔχουσαν δὲ προσηγορίαν ἀπὸ τοῦ συμβεβηκότος ἱεροῦ πεδίου. (4) σημεῖα δὲ τούτου δεικνύουσιν ἐν τῇ νήσῳ ταῦτα διαμέμοντα τὸν τε τάφον τὸν κατεσκευασμένον Ὀσίριδι, κοινῇ τιμώμενον ὑπὸ τῶν κατ' Αἴγυπτον ἱερέων, καὶ τὰς περὶ τοῦτον κειμένας ἐξήκοντα καὶ τριακοσίας χόας· (5) ταύτας γὰρ καθ' ἑκάστην ἡμέραν γάλακτος πληροῦν τοὺς πρὸς τούτοις ταχθέντας ἱερεῖς, καὶ θρηνεῖν ἀνακαλουμένους τὰ τῶν θεῶν ὀνόματα. (6) διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν καὶ τὴν νῆσον ταύτην ἄβατον εἶναι τοῖς παριοῦσι. καὶ πάντας τοὺς τὴν Θηβαΐδα κατοικοῦντας, ἥπερ ἐστὶν ἀρχαιοτάτη τῆς Αἰγύπτου, μέγιστον ὄρκον κρίνειν, ὅταν τις τὸν Ὅσιριν τὸν ἐν Φίλαις κείμενον ὁμόσῃ.

Τὰ μὲν οὖν ἀνευρεθέντα τοῦ Ὀσίριδος μέρη ταφῆς ἀξιοθῆναι φασὶ τὸν εἰρημένον τρόπον, τὸ δὲ αἰδοῖον ὑπὸ μὲν Τυφῶνος εἰς τὸν ποταμὸν ριφῆναι λέγουσι διὰ τὸ μηδένα τῶν συνεργησάντων αὐτὸ λαβεῖν βουληθῆναι, ὑπὸ δὲ τῆς Ἴσιδος οὐδὲν ἦττον τῶν ἄλλων ἀξιοθῆναι τιμῶν ἰσοθέων· ἐν τε γὰρ τοῖς ἱεροῖς εἶδωλον αὐτοῦ κατασκευάσασαν τιμᾶν καταδειξαι καὶ κατὰ τὰς τελετὰς καὶ τὰς θυσίας τὰς τῷ θεῷ τούτῳ γινομένας ἐντιμώτατον ποιῆσαι καὶ πλείστου σεβασμοῦ τυγχάνειν. (7) διὸ καὶ τοὺς Ἕλληνας, ἐξ Αἰγύπτου παρειληφότας τὰ περὶ τοὺς ὀργιασμοὺς καὶ τὰς Διονυσιακὰς ἐορτάς, τιμᾶν τοῦτο τὸ μόριον ἐν τε τοῖς μυστηρίοις καὶ ταῖς τοῦ θεοῦ τούτου τελεταῖς τε καὶ θυσίαις, ὀνομάζοντας αὐτὸ φαλλόν.

23. Εἶναι δὲ ἔτη φασὶν ἀπὸ Ὀσίριδος καὶ Ἴσιδος ἕως τῆς Ἀλεξάνδρου βασιλείας τοῦ κτίσαντος ἐν Αἰγύπτῳ τὴν ἐπόνυμον αὐτοῦ πόλιν πλείω τῶν μυρίων, ὡς δ' ἔνιοι γράφουσι, βραχὺ λείποντα τῶν δισμυρίων καὶ τρισχιλίων. (2) τοὺς δὲ λέγοντας ἐν Θήβαις τῆς Βοιωτίας γεγενῆσθαι τὸν θεὸν ἐκ Σεμέλης καὶ Διὸς φασὶ σχεδιάζειν. Ὀρφέα γὰρ εἰς Αἴγυπτον παραβαλόντα καὶ μετασχόντα τῆς τελετῆς καὶ τῶν Διονυσιακῶν μυστηρίων μεταλαβεῖν, τοῖς δὲ Καδμείοις φίλον ὄντα καὶ τιμώμενον ὑπ' αὐτῶν μεταθεῖναι τοῦ θεοῦ τὴν γένεσιν ἐκείνοις χαριζόμενον· τοὺς δ' ὄχλους τὰ μὲν διὰ τὴν ἄγνοιαν, τὰ δὲ διὰ τὸ βούλεσθαι τὸν θεὸν Ἕλληνα νομίζεσθαι, προσδέξασθαι προσηνῶς τὰς τελετὰς καὶ τὰ μυστήρια. (3) ἀφορμὰς δ' ἔχειν τὸν Ὀρφέα πρὸς τὴν μετάθεσιν τῆς τοῦ θεοῦ γενέσεώς τε καὶ τελετῆς τοιαύτας.

(4) Κάδμον ἐκ Θηβῶν ὄντα τῶν Αἰγυπτίων γεννῆσαι σὺν ἄλλοις τέκνοις καὶ Σεμέλην, ταύτην δὲ ὑφ' ὅτου δήποτε φθαρεῖσαν ἔγκυον γενέσθαι, καὶ τεκεῖν ἑπτὰ μηνῶν διελθόντων βρέφος τὴν ὄψιν οἰόνπερ οἱ κατ' Αἴγυπτον τὸν Ὅσιριν γεγενῆσθαι νομίζουσι· ζωογονεῖσθαι δ' οὐκ εἰωθῆναι τὸ τοιοῦτον, εἴτε τῶν θεῶν μὴ βουλομένων εἴτε τῆς φύσεως μὴ συγχωρούσης. (5) Κάδμον δ' αἰσθόμενον

otrzymała dar nieśmiertelności; pochowana została w pobliżu Memfis, gdzie aż do naszych czasów w obrębie świątyni Hefajstosa pokazują miejsce, gdzie ją pogrzebano. (3) Niektórzy powiadają, że ciała tych bogów spoczywają nie w Memfis, lecz na granicy Etiopii i Egiptu, na leżącej na Nilu wyspie, która znajduje się naprzeciw miasta o nazwie Filaj⁶⁸; dlatego wyspa nazywa się Świętą Ziemią. (4) Na wyspie istnieją jeszcze świadectwa tego wydarzenia – grób Ozyrysa, który czczą wszyscy egipscy kapłani oraz 360 stojących wokół niego dzbanów do libacji. (5) Wyznaczeni kapłani każdego dnia napełniają je mlekiem, śpiewają pieśń żałobną i przywołują imiona bogów; dlatego wyspa jest niedostępna dla podróżnych. (6) Wszyscy, którzy mieszkają w Tebaidzie – a jest ona najstarszą krainą Egiptu – za najważniejszą przysięgę uważają tę, gdy ktoś przysięgnie na Ozyrysa spoczywającego na Filaj.

Odnalezione części ciała Ozyrysa godnie pochowano we wspomniany wyżej sposób; powiadają też, że Tyfon wrzucił członek Ozyrysa do rzeki, gdyż nikt z jego współników nie chciał go wziąć. Izyda jednak uznała, że należy go czcić, podobnie jak pozostałe części ciała; umieściła jego wizerunek w świątyniach, nakazała otaczać go czcią i spowodowała, że w czasie uroczystości i obrzędów poświęconych temu bogu darzono go wielką czcią; stał się przedmiotem wielkiego kultu. (7) Dlatego Hellenowie, gdy z Egiptu przejęli tajemne obrzędy, związane z nimi ceremonie i misteria dionizyjskie⁶⁹, podczas tajemnych uroczystości i obrzędów poświęconych temu bogu czcili również tę część ciała, którą nazwali fallosem.

23. Od czasów Ozyrysa i Izydy aż do panowania Aleksandra⁷⁰, który założył w Egipcie miasto noszące jego imię⁷¹, minęło podobno ponad 10 tysięcy lat, a jak piszą niektórzy – 23 tysiące lat. (2) [Egipcjanie] uważają, że zmyślają ci, którzy opowiadają, iż bóg urodził się w beockich Tebach ze związku Semele⁷² i Zeusa. Orfeusz, gdy był w Egipcie, uczestniczył w obrzędach i misteriach dionizyjskich i przejął je; ponieważ był przyjacielem szanujących go potomków Kadmosa, odwdziczył im się i miejsce urodzenia boga przeniósł do Teb⁷³. Pospółstwo, częściowo z powodu ignorancji, częściowo dlatego, że chciało uważać boga za Hellena, chętnie przyjęło obrzędy i misteria. (3) Orfeusz zatem przyczynił się do zmiany miejsca urodzenia boga i do powstania obrzędów.

(4) Pochodzący z egipskich Teb Kadmos⁷⁴ spłodził kilkoro dzieci, wśród nich była Semele⁷⁵; uwiódł ją jakiś nieznaną mężczyzną i stała się brzemienną; po dziewięciu miesiącach urodziła dziecko, które wyglądało tak, jak według Egipcjan wyglądać miał Ozyrys. Takie dziecko zwykle nie przychodzi na świat żywe, ponieważ albo bogowie tego nie chcą, albo nie zezwalają na to prawa natury. (5) Kadmos, gdy spostrzegł, co się stało, mając też odpowiedź wyroczeni,

τὸ γεγονός, καὶ χρησὸν ἔχοντα διατηρεῖν τὰ τῶν πατέρων νόμιμα, χρυσῶσαί τε τὸ βρέφος καὶ τὰς καθηκούσας αὐτῷ ποιήσασθαι θυσίας, ὡς ἐπιφανείας τινὸς κατ' ἀνθρώπους Ὀσίριδος γεγενημένης. (6) ἀνάψαι δὲ καὶ τὴν γένεσιν εἰς Δία, σεμνύνοντα τὸν Ὀσίριν καὶ τῆς φθαρείσης τὴν διαβολὴν ἀφαιρούμενον· διὸ καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἐκδοθῆναι λόγον ὡς ἡ Κάδμου Σεμέλη τέτοκεν ἐκ Διὸς Ὀσίριν. ἐν δὲ τοῖς ὕστερον χρόνοις Ὀρφέα, μεγάλῃν ἔχοντα δόξαν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἐπὶ μελωδία καὶ τελεταῖς καὶ θεολογίαις, ἐπιξενωθῆναι τοῖς Καδμείοις καὶ διαφερόντως ἐν ταῖς Θήβαις τιμηθῆναι. (7) μετεσχηκότα δὲ τῶν παρ' Αἰγυπτίοις θεολογουμένων μετενεγκεῖν τὴν Ὀσίριδος τοῦ παλαιοῦ γένεσιν ἐπὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους, χαριζόμενον δὲ τοῖς Καδμείοις ἐνστήσασθαι καινὴν τελετὴν, καθ' ἣν παραδοῦναι τοῖς μουμένοις ἐκ Σεμέλης καὶ Διὸς γεγεννησθαι τὸν Διόνυσον. τοὺς δ' ἀνθρώπους τὰ μὲν διὰ τὴν ἄνοιαν ἐξαπατωμένους, τὰ δὲ διὰ τὴν Ὀρφέως ἀξιοπιστίαν καὶ δόξαν ἐν τοῖς τοιοῦτοις προσέχοντας, τὸ δὲ μέγιστον ἡδέως προσδεχομένους τὸν θεὸν Ἑλληνα νομιζόμενον, καθάπερ προεῖρηται, χρήσασθαι ταῖς τελεταῖς. (8) ἔπειτα παραλαβόντων τῶν μυθογράφων καὶ ποιητῶν τὸ γένος, ἐμπεπλῆσθαι τὰ θεάτρα, καὶ τοῖς ἐπιγινομένοις ἰσχυρὰν πίστιν καὶ ἀμετάθετον γενέσθαι.

Καθόλου δὲ φασὶ τοὺς Ἑλληνας ἐξειδιάζεσθαι τοὺς ἐπιφανεστάτους ἥρωάς τε καὶ θεοὺς, ἔτι δ' ἀποικίας τὰς παρ' ἑαυτῶν.

24. Καὶ γὰρ Ἡρακλέα τὸ γένος Αἰγύπτιον ὄντα, δι' ἀνδρείαν ἐπελθεῖν πολλὴν τῆς οἰκουμένης, καὶ τὴν ἐπὶ τῆς Λιβύης θέσθαι στήλην· (2) ὑπὲρ οὗ πειρῶνται τὰς ἀποδείξεις παρὰ τῶν Ἑλλήνων λαμβάνειν. ὁμολογουμένου γὰρ ὄντος παρὰ πᾶσιν ὅτι τοῖς Ὀλυμπίοις θεοῖς Ἡρακλῆς συνηγωνίσαστο τὸν πρὸς τοὺς γίγαντας πόλεμον, φασὶ τῇ γῆ μηδαμῶς ἀρμόττειν γεγεννηκέναι τοὺς γίγαντας κατὰ τὴν ἡλικίαν ἣν οἱ Ἑλληνές φασιν Ἡρακλέα γεγενῆσθαι, γενεᾷ πρότερον τῶν Τρωικῶν, ἀλλὰ μᾶλλον, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς γένεσιν τῶν ἀνθρώπων· ἀπ' ἐκείνης μὲν γὰρ παρ' Αἰγυπτίοις ἔτη καταριθμεῖσθαι πλείω τῶν μυρίων, ἀπὸ δὲ τῶν Τρωικῶν ἐλάττω τῶν χιλίων καὶ διακοσίων. (3) ὁμοίως δὲ τό τε ρόπαλον καὶ τὴν λεοντὴν τῷ παλαιῷ πρέπειν Ἡρακλεῖ διὰ τὸ κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους μήπω τῶν ὄπλων εὐρημένων τοὺς ἀνθρώπους τοῖς μὲν ξύλοις ἀμύνεσθαι τοὺς ἀντιταττομένους, ταῖς δὲ δοραῖς τῶν θηρίων σκεπαστηρίοις ὄπλοις χρῆσθαι. καὶ Διὸς μὲν υἱὸν αὐτὸν ἀναγορεύουσι, μητρὸς δὲ ἧς ἐστὶν οὐ φασὶ γινώσκειν. (4) τὸν δ' ἐξ Ἀλκμήνης γενόμενον ὕστερον πλείοσιν ἔτεσιν ἢ μυρίοις, Ἀλκαῖον ἐκ γενετῆς καλούμενον, ὕστερον Ἡρακλέα μετονομασθῆναι, οὐχ ὅτι δι' Ἡραν ἔσχε κλέος, ὡς φησὶν ὁ Μᾶτρις, ἀλλ' ὅτι τὴν αὐτὴν ἐξηλωκῶς προαίρεσιν Ἡρακλεῖ τῷ παλαιῷ τὴν ἐκείνου δόξαν ἅμα καὶ προσηγορίαν ἐκληρονόμησε.

(5) Συμφωνεῖν δὲ τοῖς ὑφ' ἑαυτῶν λεγομένοις καὶ τὴν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἐκ πολλῶν χρόνων παραδεδομένην φήμην, ὅτι καθαρὰν τὴν γῆν τῶν θηρίων

nakazującej mu, by przestrzegał praw ojców, pokrył dziecko złotem i złożył mu stosowne ofiary jako inkarnacji Ozyrysa. (6) Ojcostwo przypisano Zeusowi, przydając w ten sposób splendoru Ozyrysovi i niweczając zarzut, że ktoś uwiódł córkę Kadmosa. Dlatego też rozprzestrzeniła się u Hellenów opowieść, że córka Kadmosa, Semele, urodziła Ozyrysa, syna Zeusa. W czasach późniejszych potomkowie Kadmosa gościli w Tebach darzonego przez nich wielkim szacunkiem Orfeusza. U Hellenów cieszył się on wielką sławą z powodu śpiewu, znajomości obrzędów i wiedzy o sprawach boskich. (7) Ponieważ w Egipcie Orfeusz uczestniczył w rozmowach o bogach, przeniósł czas urodzenia Ozyrysa z czasów pradawnych w nowsze i wyświadczył przysługę potomkom Kadmosa, ustanowił nowe obrzędy, w czasie których wyjawiał wtajemniczonym, że Dionizos urodził się z Semele i Zeusa. Ludzie uczestniczyli w obrzędach częściowo dlatego, że nie znając istoty rzeczy, zostali wprowadzeni w błąd, a częściowo dlatego, że przyciągnęła ich ku nim sława Orfeusza, i co najważniejsze, ponieważ, jak już zresztą powiedziałem, byli zadowoleni, że otrzymali greckiego boga. (8) Później, gdy rzesza mitografów i poetów zajęła się tym zdarzeniem, teatry zapelniły się sztukami, w których o tym opowiadano, a późniejsze pokolenia uznały owe opowieści za prawdziwe i nie do podważenia.

Krótko mówiąc, Egipcjanie opowiadają, że Grecy przywłaszczyli sobie najbardziej znanych herosów i bogów, i że uznali za własne te kolonie, które założyli Egipcjanie.

24. Herakles⁷⁶ na przykład także był z pochodzenia Egipcjaninem; dzięki swej odwadze przeszedł dużą część ziemi zamieszkaną i w Libii umieścił stele. (2) Próbuje na to znaleźć dowody u Hellenów. Mimo że wszyscy przyjmują, że podczas wojny z Gigantami⁷⁷ Herakles walczył u boku bogów olimpijskich, to [Egipcjanie] uważają, że w żaden sposób nie można łączyć czasu, w którym na ziemi pojawili Giganci z tym, kiedy, jak powiadają Hellenowie, żył Herakles; a żył on [według Hellenów] pokolenie przed wojną trojańską. Egipcjanie natomiast uważają, że przyszedł na świat wtedy, gdy pojawili się pierwsi ludzie; wyliczyli też, że od tego czasu upłynęło ponad dziesięć tysięcy lat, a od wojny trojańskiej mniej niż tysiąc dwieście. (3) Również maczuga i lwia skóra są bardziej odpowiednie dla Heraklesa żyjącego w pradawnych czasach, bo wtedy nie wynaleziono jeszcze broni, a ludzie kijami bronili się przed napastnikami i ochraniali ciała skórami dzikich zwierząt. Nazywają go synem Zeusa, nie twierdzą jednak, że wiedzą, kim była jego matka. (4) Syna Alkmeny, który urodził się ponad dziesięć tysięcy lat później, zaraz po narodzinach nazwano Alkajosem; później zmieniono mu imię na 'Herakles'; stało się tak nie dlatego, jak powiada Matris⁷⁸, że sławę zyskał dzięki Herze, ale dlatego, że postępował tak samo, jak pradawny Herakles; i dlatego, gdy zdobył równą mu sławę, przejął też jego imię. (5) Z ich opowieściami zgodne jest pochodzące z dawnych czasów podanie, mianowicie że Herakles oczyścił ziemię z dzikich zwierząt; taka opowieść

ἐποίησεν Ἡρακλῆς· ὅπερ μηδαμῶς ἀρμόττειν τῷ γεγονότι σχεδὸν κατὰ τοὺς Τρωικοὺς χρόνους, ὅτε τὰ πλεῖστα μέρη τῆς οἰκουμένης ἐξημέρωτο γεωργίας καὶ πόλεσι καὶ πλήθει τῶν κατοικούντων τὴν χώραν πανταχοῦ. (6) μᾶλλον οὖν πρέπει τῷ γεγονότι κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τὴν ἡμέρωσιν τῆς χώρας, κατισχυομένων ἔτι τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν θηρίων, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἢ τὴν ὑπερκειμένην χώραν μέχρι τοῦ νῦν ἔρημον εἶναι καὶ θηριώδη. (7) εἰκὸς γὰρ ταύτης ὡς πατρίδος προνοηθέντα τὸν Ἡρακλέα, καὶ καθαρὰν τὴν γῆν τῶν θηρίων ποιήσαντα, παραδοῦναι τοῖς γεωργοῖς τὴν χώραν, καὶ διὰ τὴν εὐεργεσίαν τυχεῖν ἰσοθέου τιμῆς. (8) φασὶ δὲ καὶ τὸν Περσέα γεγονέναι κατ' Αἴγυπτον, καὶ τῆς Ἰσιδος τὴν γένεσιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἄργος μεταφέρεσθαι, μυθολογούντων τὴν Ἰὼ τὴν εἰς βοῶς τύπον μεταμορφωθείσαν.

25. Καθόλου δὲ πολλή τις ἐστὶ διαφωνία περὶ τούτων τῶν θεῶν. τὴν αὐτὴν γὰρ οἱ μὲν Ἴσιν, οἱ δὲ Δήμητραν, οἱ δὲ Θεσμοφόρον, οἱ δὲ Σελήνην, οἱ δὲ Ἥραν, οἱ δὲ πάσαις ταῖς προσηγορίαις ὀνομάζουσι. (2) τὸν δὲ Ὅσιριν οἱ μὲν Σάραπιν, οἱ δὲ Διόνυσον, οἱ δὲ Πλούτωνα, οἱ δὲ Ἄμμωνα, τινὲς δὲ Δία, πολλοὶ δὲ Πᾶνα τὸν αὐτὸν νενομίκασι· λέγουσι δὲ τινες Σάραπιν εἶναι τὸν παρὰ τοῖς Ἑλλήσι Πλούτωνα ὀνομαζόμενον. Φασὶ δ' Αἰγύπτιοι τὴν Ἴσιν φαρμάκων τε πολλῶν πρὸς ὑγίειαν εὐρέτιν γεγονέναι καὶ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης μεγάλην ἔχειν ἐμπειρίαν· (3) διὸ καὶ τυχοῦσαν τῆς ἀθανασίας ἐπὶ ταῖς θεραπείαις τῶν ἀνθρώπων μάλιστα χαίρειν, καὶ κατὰ τοὺς ὕπνους τοῖς ἀξιοῦσι διδόναι βοηθήματα, φανερώς ἐπιδεικνυμένην τὴν τε ἰδίαν ἐπιφάνειαν καὶ τὸ πρὸς τοὺς δεομένους τῶν ἀνθρώπων εὐεργετικόν. (4) ἀποδείξεις δὲ τούτων φασὶ φέρειν ἑαυτοὺς οὐ μυθολογίας ὁμοίως τοῖς Ἑλλήσιν, ἀλλὰ πράξεις ἐναργεῖς· πᾶσαν γὰρ σχεδὸν τὴν οἰκουμένην μαρτυρεῖν ἑαυτοῖς, εἰς τὰς ταύτης τιμὰς φιλοτιμουμένην διὰ τὴν ἐν ταῖς θεραπείαις ἐπιφάνειαν. (5) κατὰ γὰρ τοὺς ὕπνους ἐφισταμένην διδόναι τοῖς κάμνουσι βοηθήματα πρὸς τὰς νόσους, καὶ τοὺς ὑπακούσαντας αὐτῇ παραδόξως ὑγιάζεσθαι· καὶ πολλοὺς μὲν ὑπὸ τῶν ἰατρῶν διὰ τὴν δυσκολίαν τοῦ νοσήματος ἀπελπισθέντας ὑπὸ ταύτης σώζεσθαι, συχνούς δὲ παντελῶς πηρωθέντας τὰς ὀράσεις ἢ τινα τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ σώματος, ὅταν πρὸς ταύτην τὴν θεὸν καταφύγωσιν, εἰς τὴν προϋπάρξασαν ἀποκαθίστασθαι τάξιν. (6) εὐρεῖν δ' αὐτὴν καὶ τὸ τῆς ἀθανασίας φάρμακον, δι' οὗ τὸν υἱὸν Ἴϋρον, ὑπὸ τῶν Τιτάνων ἐπιβουλευθέντα καὶ νεκρὸν εὐρεθέντα καθ' ὕδατος, μὴ μόνον ἀναστήσαι, δοῦσαν τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀθανασίας ποιῆσαι μεταλαβεῖν. (7) δοκεῖ δ' ὕστατος τῶν θεῶν οὗτος βασιλεῦσαι μετὰ τὴν τοῦ πατρὸς Ὅσιριδος ἐξ ἀνθρώπων μετάστασιν. τὸν δὲ Ἴϋρον μεθερμηνευόμενον φασιν Ἀπόλλωνα ὑπάρχειν, καὶ τὴν τε ἰατρικὴν καὶ τὴν μαντικὴν ὑπὸ τῆς μητρὸς Ἰσιδος διδασθέντα διὰ τῶν χρησμῶν καὶ τῶν θεραπειῶν εὐεργετεῖν τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος.

w żaden sposób nie może odnosić się do człowieka żyjącego w czasach wojny trojańskiej, ponieważ wtedy większa część ziemi zamieszkaanej była już ucywilizowana dzięki rolnictwu, miastom i sporej liczbie żyjących na niej ludzi. (6) Cywilizowanie kraju bardziej więc pasuje do kogoś, kto żył w czasach pradawnych, gdy ogromna ilość dzikich zwierząt ograniczała [działalność] ludzi; tak było zwłaszcza w Egipcie, gdzie nawet w naszych czasach, te tereny, które leżą powyżej niego, są pustynne i pełne dzikich zwierząt. (7) Wydaje się, że Herakles troszczył się o ten kraj, ponieważ była to jego ojczyzna; uwolnił ziemię od dzikich zwierząt i dał ją chłopom, a za wyświadczone dobro otrzymał cześć równą boskiej. (8) Powiadają, że także Perseusz⁷⁹ urodził się w Egipcie; Hellenowie miejsce urodzenia Izidy przenieśli do Argos, bo w mitach opowiadają o przemienionej w jałówkę Io.

25. Krótko mówiąc, jest wiele różnic w opowieściach o tych bogach. Tę samą boginię jedni nazywają Izydą, inni Demeter, a jeszcze inni Tesmoforos lub Seline czy Herą; są i tacy, którzy nazywają ją tymi wszystkimi imionami. (2) Ozyrysa zaś niektórzy nazywają Serapisem, inni Dionizosem lub Plutonem albo Ammonem; są i tacy, którzy nazywają go Zeusem, a wielu sądzi, że jest on Panem. Niektórzy opowiadają, że Hellenowie nazywają Serapisa Plutonem. Egipcjanie mówią, że Izida wynalazła wiele lekarstw i była biegła w sztuce leczenia. (3) Dlatego, odkąd stała się nieśmiertelną, największą radość sprawia jej leczenie ludzi; podczas snu daje wskazówki i zalecenia tym, którzy o to proszą; wtedy pojawia się we własnej postaci i pokazuje im to, co da im zdrowie. (4) Dowodów na to, powiadają, nie trzeba szukać w opowiadaniach mitycznych, jak to jest u Greków, bo zdarza się to naprawdę. Według nich cała ziemia zamieszkaana jest tego świadectwem i wszyscy czczą boginię dlatego, że pojawia się podczas leczenia. (5) Stojąc przy śpiących, radzi chorym, jak mają się wyleczyć, a ci, którzy jej słuchają, zdrowieją w sposób niezwykły. Wielu ciężko chorych, których lekarze pozbawili już nadziei na wyleczenie, dzięki niej powróciło do zdrowia; wielu ludzi, którzy zupełnie stracili wzrok, albo jakąś część ciała, odzyskiwało zdrowie, gdy zwrócili się o pomoc do bogini. (6) Podobno wynalazła nawet lek dający nieśmiertelność; dzięki niemu wskrzesiła swojego syna; znaleziono go bowiem martwego pod wodą, gdyż stał się celem ataku Tytanów⁸⁰; oddała mu duszę i uczyniła go nieśmiertelnym. (7) Wydaje się, że Horus był ostatnim bogiem, który panował wtedy, gdy jego ojciec, Ozyrys, odszedł z grona śmiertelników. Powiadają, że gdy przetłumaczy się imię Horus, oznacza ono Apollona; podobno od matki nauczył się sztuki wieszczania i poprzez wyrocznie i sztukę leczenia wyświadcza dobro rodzajowi ludzkiemu.

26. Οἱ δ' ἱερεῖς τῶν Αἰγυπτίων τὸν χρόνον ἀπὸ τῆς Ἡλίου βασιλείας συλλογιζόμενοι μέχρι τῆς Ἀλεξάνδρου διαβάσεως εἰς τὴν Ἀσίαν φασὶν ὑπάρχειν ἐτῶν μάλιστα πῶς δισμυρίων καὶ τρισχιλίων. (2) μυθολογοῦσι δὲ καὶ τῶν θεῶν τοὺς μὲν ἀρχαιοτάτους βασιλεῦσαι πλείω τῶν χιλίων καὶ διακοσίων ἐτῶν, τοὺς δὲ μεταγενεστέρους οὐκ ἐλάττω τῶν τριακοσίων. (3) ἀπίστου δ' ὄντος τοῦ πλήθους τῶν ἐτῶν, ἐπιχειροῦσιν τινες λέγειν ὅτι τὸ παλαιόν, οὐπω τῆς περὶ τὸν ἥλιον κινήσεως ἐπεγνωσμένης, συνέβαινε κατὰ τὴν τῆς σελήνης περίοδον ἄγεσθαι τὸν ἐνιαυτόν. (4) διόπερ τῶν ἐτῶν τριακονθημέρων ὄντων οὐκ ἀδύνατον εἶναι βεβιωκέναι τινὰς ἔτη χίλια καὶ διακόσια· καὶ γὰρ νῦν δωδεκαμήνων ὄντων τῶν ἐνιαυτῶν οὐκ ὀλίγους ὑπὲρ ἑκατὸν ἔτη ζῆν. (5) παραπλήσια δὲ λέγουσι καὶ περὶ τῶν τριακόσια ἔτη δοκούτων ἄρξαι· κατ' ἐκείνους γὰρ τοὺς χρόνους τὸν ἐνιαυτὸν ἀπαρτίζεσθαι τέτταρσι μῆσι τοῖς γινομένοις κατὰ τὰς ἐκάστων τῶν χρόνων ὥρας, οἷον ἔαρος, θέρους, χειμῶνος· ἀφ' ἧς αἰτίας καὶ παρ' ἐνίοις τῶν Ἑλλήνων τοὺς ἐνιαυτοὺς ὄρους καλεῖσθαι καὶ τὰς κατ' ἔτος ἀναγραφὰς ὠρογραφίας προσαγορεύεσθαι.

(6) Οἱ δ' οὖν Αἰγύπτιοι μυθολογοῦσι κατὰ τὴν Ἰσιδος ἡλικίαν γεγενῆσθαι τινὰς πολυσωμάτων τοὺς ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων ὀνομαζομένους γίγαντας, ὑφ' ἑαυτῶν δὲ ... διακοσμουμένους τερατώδῳ ἐπὶ τῶν ἱερῶν καὶ τυπτομένους ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Ὄσιριν. (7) ἐνιοὶ μὲν οὖν αὐτοὺς γηγενεῖς φασὶν ὑπάρξαι, προσφάτου τῆς τῶν ζῶων γενέσεως ἐκ τῆς γῆς ὑπαρχούσης, ἐνιοὶ δὲ λέγουσι σώματος ῥώμῃ διενεγκόντας καὶ πολλὰς πράξεις ἐπιτελεσαμένους ἀπὸ τοῦ συμβεβηκότος μυθολογηθῆναι πολυσωμάτων. (8) συμφωνεῖται δὲ παρὰ τοῖς πλείστοις ὅτι τοῖς περὶ τὸν Δία καὶ τὸν Ὄσιριν θεοῖς πόλεμον ἐνστησάμενοι πάντες ἀνηρέθησαν.

27. Νομοθετῆσαι δὲ φασὶ τοὺς Αἰγυπτίους παρὰ τὸ κοινὸν ἔθος τῶν ἀνθρώπων γαμεῖν ἀδελφὰς διὰ τὸ γεγονὸς ἐν τούτοις τῆς Ἰσιδος ἐπίτευγμα· ταύτην γὰρ συνοικήσασαν Ὄσιριδι τῷ ἀδελφῷ, καὶ ἀποθανόντος ὁμόσασαν οὐδενὸς ἔτι συνουσίαν ἀνδρὸς προσδέξεσθαι, μετελθεῖν τὸν τε φόνον τὰνδρὸς καὶ διατελέσαι βασιλεύουσαν νομιμώτατα, καὶ τὸ σύνολον πλείστων καὶ μεγίστων ἀγαθῶν αἰτίαν γενέσθαι πᾶσιν ἀνθρώποις. (2) διὰ δὴ ταύτας τὰς αἰτίας καταδειχθῆναι μείζονος ἐξουσίας καὶ τιμῆς τυγχάνειν τὴν βασιλίσσαν τοῦ βασιλέως, καὶ παρὰ τοῖς ἰδιώταις κυριεῦειν τὴν γυναῖκα τὰνδρὸς, ἐν τῇ τῆς προικὸς συγγραφῇ προσομολογούντων τῶν γαμούντων ἅπαντα πειθαρχήσειν τῇ γαμουμένῃ.

(3) Οὐκ ἀγνοῶ δὲ διότι τινὲς τῶν συγγραφέων ἀποφαίνονται τοὺς τάφους τῶν θεῶν τούτων ὑπάρχειν ἐν Νύσῃ τῆς Ἀραβίας, ἀφ' ἧς καὶ Νυσαῖον τὸν Διόνυσον ὀνομάσθαι. εἶναι δὲ καὶ στήλην ἑκατέρου τῶν θεῶν ἐπιγεγραμμένην τοῖς ἱεροῖς γράμμασιν. (4) ἐπὶ μὲν οὖν τῆς Ἰσιδος ἐπιγεγράφθαι “Ἐγὼ Ἰσίς εἰμι ἢ βασίλισσα πάσης χώρας, ἢ παιδευθεῖσα ὑπὸ Ἑρμοῦ, καὶ ὅσα ἐγὼ

26. Egipcscy kapłani, którzy liczą czas od panowania Heliosa aż do wejścia Aleksandra do Azji⁸¹, powiadają, że pomiędzy tymi epokami upłynęło około dwadzieścia trzy tysiące lat. (2) Opowiadają w mitach, że najstarsi bogowie rządili ponad tysiąc dwieście lat każdy, późniejsi – po co najmniej trzysta. (3) Ponieważ nieprawdopodobna jest tak wielka liczba lat, niektórzy wyciągają wniosek, że dawniej, zanim nie poznano obrotów i ruchów słońca, liczono lata według cykli księżyca. (4) A każdy taki cykl trwał trzydzieści dni; możliwe zatem było, że pewni ludzie żyli tysiąc dwieście lat; przecież i obecnie, gdy lata mają po dwanaście miesięcy, sporo ludzi żyje ponad sto lat. (5) Podobnie wyjaśniają problem związany z tymi, którzy mieli panować po trzysta lat. W tamtych czasach rok miał składać się z czterech miesięcy i obejmował jedną tylko porę roku – albo wiosnę, albo lato lub zimę. Z tego powodu niektórzy Hellenowie lata nazywają *horoi* – „porami”, a obejmujące rok zapiski *horografie*.

(6) W swoich mitach Egipcjanie opowiadają, że w czasach Izydy żyły jakieś potworne stworzenia, które Hellenowie nazywają Gigantami, a które [...] ⁸² Egipcjanie przedstawiają w świątyniach jako postacie o monstualnych kształtach, którym ciosy zadają Ozyrys i jego towarzysze. (7) Niektórzy powiadają, że Giganci pojawili się wtedy, gdy z ziemi powstawały żywe stworzenia, a inni, że byli to ludzie, którzy odznaczali się wielką siłą i dokonali wielu czynów i dlatego w mitach przedstawia się ich jako istoty o wielu kształtach. (8) Większość zgadza się, że wszyscy oni zostali zgładzeni, kiedy wypowiedzieli wojnę Zeusowi i Ozyrysowi.

27. Powiadają, że Egipcjanie ustanowili prawo stojące w sprzeczności z obyczajami innych ludzi, mianowicie że można żenić się z siostrami⁸³; ustanowili je dlatego, że takie małżeństwo przyniosło szczęście Izydzie. Poślubiła swojego brata, a po jego śmierci przysięgła, że nie poślubi innego mężczyzny; ścigała mordercę męża i do końca swych dni rządziła krajem, przestrzegając skrupulatnie praw; krótko mówiąc, wszyscy ludzie doznali od niej wielu dobrodziejstw. (2) Przyjęło się więc, że królowa ma wielką władzę i cieszy się większą czcią niż król, a wśród ludzi prostych, żona dominuje nad mężem; w kontraktach małżeńskich bowiem mężczyźni zgadzają się we wszystkim słuchać żon.

(3) Nie jestem nieświadomy tego, że niektórzy historycy podają, iż grób tych bogów jest w Arabskiej Nysie⁸⁴, od której Dionizos nazywa się Nysejskim. Podobno są tam stele obojga bogów zapisane świętymi literami. (4) Na steli Izydy napisano⁸⁵: „Ja jestem Izydą, władczynią całej ziemi, wykształcona przez Hermesa; tych praw, które ja ustanowiłam, nikt nie może unieważnić. Jestem naj-

ἐνομοθέτησα, οὐδεὶς αὐτὰ δύναται λῦσαι. ἐγὼ εἰμι ἢ τοῦ νεωτάτου Κρόνου θεοῦ θυγάτηρ πρεσβυτάτη· ἐγὼ εἰμι γυνὴ καὶ ἀδελφὴ Ὀσίριδος βασιλέως· ἐγὼ εἰμι ἢ πρώτη καρπὸν ἀνθρώποις εὐροῦσα· ἐγὼ εἰμι μήτηρ Ὠρου τοῦ βασιλέως· ἐγὼ εἰμι ἢ ἐν τῷ ἄστρῳ τῷ ἐν τῷ κυνὶ ἐπιτέλλουσα· ἐμοὶ Βούβαστος ἢ πόλις ὠκοδομήθη. χαῖρε χαῖρε Αἴγυπτε ἢ θρέψασά με.” (5) ἐπὶ δὲ τῆς Ὀσίριδος ἐπιγεγράφθαι λέγεται “Πατὴρ μὲν ἐστὶ μοι Κρόνος νεώτατος θεῶν ἀπάντων, εἰμὶ δὲ Ὀσιρις ὁ βασιλεύς, ὁ στρατεύσας ἐπὶ πᾶσαν χώραν ἕως εἰς τοὺς ἀοικίτους τόπους τῶν Ἰνδῶν καὶ τοὺς πρὸς ἄρκτον κεκλιμένους, μέχρι Ἰστρου ποταμοῦ πηγῶν, καὶ πάλιν ἐπὶ τᾶλλα μέρη ἕως ὠκεανοῦ. εἰμὶ δὲ υἱὸς Κρόνου πρεσβύτατος, καὶ βλαστὸς ἐκ καλοῦ τε καὶ εὐγενοῦς φύου σπέρμα συγγενὲς ἐγεννήθη ἡμέρας. καὶ οὐκ ἔστι τόπος τῆς οἰκουμένης εἰς ὃν ἐγὼ οὐκ ἀφῆμαι, διαδοὺς πᾶσιν ὧν ἐγὼ εὐρετὴς ἐγενόμην.” (6) τὸσαῦτα τῶν γεγραμμένων ἐν ταῖς στήλαις φασὶ δύνασθαι ἀναγνῶναι, τὰ δ’ ἄλλα ὄντα πλείω κατεφθάρθαι διὰ τὸν χρόνον. τὰ μὲν οὖν περὶ τῆς ταφῆς τῶν θεῶν τούτων διαφωνεῖται παρὰ τοῖς πλείστοις διὰ τὸ τοὺς ἱερεῖς ἐν ἀπορρήτοις παρειληφότας τὴν περὶ τούτων ἀκρίβειαν μὴ βούλεσθαι τάληθές ἐκφέρειν εἰς τοὺς πολλούς, ὡς ἂν καὶ κινδύνων ἐπικειμένων τοῖς ἀπόρρητα περὶ τῶν θεῶν τούτων μηνύσασιν εἰς τοὺς ὄχλους.

28. Οἱ δ’ οὖν Αἰγύπτιοί φασὶ καὶ μετὰ ταῦτα ἀποικίας πλείστας ἐξ Αἰγύπτου κατὰ πᾶσαν διασπαρῆναι τὴν οἰκουμένην. εἰς Βαβυλῶνα μὲν γὰρ ἀγαγεῖν ἀποίκους Βῆλον τὸν νομιζόμενον Ποσειδῶνος εἶναι καὶ Λιβύης· ὃν παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν καθιδρυθέντα τοὺς τε ἱερεῖς καταστήσασθαι παραπλησίως τοῖς κατ’ Αἴγυπτον ἀτελεῖς καὶ πάσης λειτουργίας ἀπολελυμένους, οὓς Βαβυλώνιοι καλοῦσι Χαλδαίους, τάς τε παρατηρήσεις τῶν ἄστρον τούτους ποιῆσθαι, μιμουμένους τοὺς παρ’ Αἰγυπτίους ἱερεῖς καὶ φυσικούς, ἔτι δὲ ἀστρολόγους. (2) λέγουσι δὲ καὶ τοὺς περὶ τὸν Δαναὸν ὀρμηθέντας ὁμοίως ἐκεῖθεν συνοικίσει τὴν ἀρχαιοτάτην σχεδὸν τῶν παρ’ Ἑλλήσι πόλεων Ἄργος, τὸ τε τῶν Κόλχων ἔθνος ἐν τῷ Πόντῳ καὶ τὸ τῶν Ἰουδαίων ἀνὰ μέσον Ἀραβίας καὶ Συρίας οἰκίσει τινὰς ὀρμηθέντας παρ’ ἑαυτῶν· (3) διὸ καὶ παρὰ τοῖς γένεσι τούτοις ἐκ παλαιοῦ παραδεδῶσθαι τὸ περιτέμνειν τοὺς γεννωμένους παῖδας, ἐξ Αἰγύπτου μετενηγεμένου τοῦ νομίμου. (4) καὶ τοὺς Ἀθηναίους δὲ φασὶν ἀποίκους εἶναι Σαῖτῶν τῶν ἐξ Αἰγύπτου, καὶ πειρῶνται τῆς οἰκειότητος ταύτης φέρειν ἀποδείξεις· παρὰ μόνοις γὰρ τῶν Ἑλλήνων τὴν πόλιν ἄστῳ καλεῖσθαι, μετενηγεμένης τῆς προσηγορίας ἀπὸ τοῦ παρ’ αὐτοῖς Ἄστεος. ἔτι δὲ τὴν πολιτείαν τὴν αὐτὴν ἐσχηκέναι τάξιν καὶ διαίρεσιν τῇ παρ’ (5) Αἰγυπτίους, εἰς τρία μέρη διανεμηθείση· καὶ πρώτην μὲν ὑπάρξει μερίδα τοὺς εὐπατρίδας καλουμένους, οἵτινες ὑπῆρχον ἐν παιδείᾳ μάλιστα διατετριφότες καὶ τῆς μεγίστης ἡξιομῆνοι τιμῆς παραπλησίως τοῖς κατ’ Αἴγυπτον ἱερεῦσι· δευτέραν δὲ τάξιν γενέσθαι τὴν τῶν γεωμόρων τῶν ὀφειλόντων ὄπλα κεκτῆσθαι καὶ πολεμεῖν ὑπὲρ τῆς πόλεως ὁμοίως τοῖς κατ’ Αἴγυπτον ὀνομαζομένοις γεωργοῖς καὶ τοὺς μαχίμους παρεχομένοις· τελευταίαν

starszą córką najmłodszego boga, Kronosa⁸⁶, jestem żoną i siostrą króla Ozyrysa, to ja pierwsza pokazałam ludziom pożyteczne rośliny; jestem matką króla Horusa, jestem tą, która wznosi się jako gwiazda w konstelacji Psa; dla mnie zbudowano miasto Bubastis. Bądź pozdrowiony, Egipcie, który mnie zrodziłeś”. (5) A na steli Ozyrysa, jak powiadają, napisano: „Ojcem mi Kronos, najmłodszy z wszystkich bogów; jestem królem Ozyrysem, tym, który przebył całą ziemię aż po niezamieszkane obszary Indów i ziemie leżące na północy, a nawet po źródła rzeki Ister i po pozostałe kresy świata, ciągnące się aż po ocean. Jestem najstarszym synem Kronosa, zrodzonym z doskonałego i szlachetnego jaja, zostałem zrodzony jako nasienie tego samego rodu, co dzień. Nie ma takiego miejsca na ziemi zamieszkałej, dokąd bym nie dotarł, rozdając wszystkim to, co ja, dobroczyńca, stworzyłem”. (6) Powiadają⁸⁷, że tylko tyle można przeczytać z napisów na stelach; pozostała i większą ich część zniszczył czas. U większości historyków wiadomości o miejscu pochówku tych bogów są różne, ponieważ kapłani, którzy trzymają w sekrecie dokładną wiedzę na ten temat, nie chcą innym ludziom wyjawić prawdy, gdyż podobno niebezpieczeństwo grozi tym, którzy pospółstwu wyjawiają sekrety związane z tymi bogami.

28. Egipcjanie powiadają, że i później w całej ziemi zamieszkałej założono wiele egipskich kolonii. Do Babilonu kolonistów poprowadził Belos⁸⁸, którego uważa się za syna Posejdona i Libii. Gdy osiadł nad rzeką Eufrat, mianował kapłanów, którzy, podobnie jak w Egipcie, wolni byli od podatków i od wszystkich świadczeń na rzecz państwa; Babilończycy nazywają ich Chaldejczykami⁸⁹; obserwują oni gwiazdy, naśladując egipskich kapłanów oraz badaczy przyrody i astrologów. (2) Mówią też, że ludzie, którzy wraz z Danaosem⁹⁰ wyruszyli z Egiptu, założyli najstarsze chyba miasto Hellenów, Argos⁹¹, a także lud Kolchów⁹² w Poncie⁹³ i Judejczyków, żyjących między Arabią i Syrią, były to kolonie założone przez egipskich emigrantów; (3) u ludów tych od dawien dawna obrzezują się nowo narodzonych chłopców, bo zwyczaj ten przeniesiono z Egiptu⁹⁴. (4) Opowiadają także, że nawet Ateńczycy są kolonistami⁹⁵ z egipskiego Sais⁹⁶ i na dowód przytaczają fakt, że z Hellenów tylko Ateńczycy nazywają miasto *asty*, a nazwa ta pochodzi od znajdującego się u nich miasta Asty⁹⁷; mają taki sam, co Egipcjanie ustrój polityczny i tak samo, jak oni dzielą swoich obywateli na trzy grupy⁹⁸. (5) Do pierwszej należą ci, których nazywa się *eupatrydami*; są to ludzie najlepiej wykształceni, otacza się ich również największą czcią, podobnie jak egipskich kapłanów; drugą grupę stanowią *geomoroi*⁹⁹, są oni zobowiązani do posiadania broni i walki w obronie miasta; w Egipcie podobnych do nich nazywa się *georgoi*¹⁰⁰ i to oni dostarczają wojowników. Ostatnią grupę sta-

δὲ μερίδα καταριθμηθῆναι τὴν τῶν δημιουργῶν τῶν τὰς βαναύσους τέχνας μεταχειριζομένων καὶ λειτουργίας τελούντων τὰς ἀναγκαιοτάτας, τὸ παραπλήσιον ποιούσης τῆς τάξεως ταύτης παρ' Αἰγυπτίους.

(6) Γεγονέναι δὲ καὶ τῶν ἡγεμόνων τινὰς Αἰγυπτίους παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις· τὸν γὰρ Πέτην τὸν πατέρα Μενεσθέως τοῦ στρατεύσαντος εἰς Τροίαν φανερῶς Αἰγύπτιον ὑπάρξαντα τυχεῖν ὕστερον Ἀθήνησι πολιτείας τε καὶ βασιλείας... .

(7) διφυοῦς δ' αὐτοῦ γεγονότος, τοὺς μὲν Ἀθηναίους μὴ δύνασθαι κατὰ τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν ἀποδοῦναι περὶ τῆς φύσεως ταύτης τὰς ἀληθεῖς αἰτίας, ἐν μέσῳ κειμένου πᾶσιν ὅτι δυοῖν πολιτειῶν μετασχόν, Ἑλληνικῆς καὶ βαρβάρου, διφυῆς ἐνομίσθη, τὸ μὲν ἔχων μέρος θηρίου, τὸ δὲ ἀνθρώπου.

29. Ὅμοίως δὲ τούτῳ καὶ τὸν Ἐρεχθέα λέγουσι τὸ γένος Αἰγύπτιον ὄντα βασιλεῦσαι τῶν Ἀθηνῶν, τοιαύτας τινὰς φέροντες ἀποδείξεις· γενομένων γὰρ ὁμολογουμένως αὐχμῶν μεγάλων κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν οἰκουμένην πλὴν Αἰγύπτου διὰ τὴν ιδιότητα τῆς χώρας, καὶ φθορᾶς ἐπιγενομένης τῶν τε καρπῶν καὶ πλήθους ἀνθρώπων, ἐξ Αἰγύπτου τὸν Ἐρεχθέα κομίσει διὰ τὴν συγγένειαν σιτου πλήθος εἰς τὰς Ἀθήνας· ἀνθ' ὧν τοὺς εὖ παθόντας βασιλέα καταστήσει τὸν εὐεργέτην. (2) τοῦτον δὲ παραλαβόντα τὴν ἡγεμονίαν καταδείξει τὰς τελετὰς τῆς Δήμητρος ἐν Ἐλευσίνι καὶ τὰ μυστήρια ποιῆσαι, μετενεγκόντα τὸ περὶ τούτων νόμιμον ἐξ Αἰγύπτου. καὶ τῆς θεοῦ δὲ παρουσίαν εἰς τὴν Ἀττικὴν γεγонуῖαν κατὰ τούτους τοὺς χρόνους παραδεδοσθαι κατὰ λόγον, ὡς ἂν τῶν ἐπωνύμων ταύτης καρπῶν τότε κομισθέντων εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ διὰ τοῦτο δόξαι πάλιν ἐξ ἀρχῆς τὴν εὐρεσιν γεγονέναι τοῦ σπέρματος, δωρησαμένης τῆς Δήμητρος. (3) ὁμολογεῖν δὲ καὶ τοὺς Ἀθηναίους ὅτι βασιλεύοντος Ἐρεχθέως καὶ τῶν καρπῶν διὰ τὴν ἀνομβρίαν προφανισμένων ἢ τῆς Δήμητρος ἐγένετο παρουσία πρὸς αὐτοὺς καὶ ἡ δωρεὰ τοῦ σίτου. πρὸς δὲ τούτοις αἱ τελεταὶ καὶ τὰ μυστήρια ταύτης τῆς θεοῦ τότε κατεδείχθησαν ἐν Ἐλευσίνι. (4) τὰ τε περὶ τὰς θυσίας καὶ τὰς ἀρχαιότητας ὡσαύτως ἔχειν Ἀθηναίους καὶ τοὺς Αἰγυπτίους· τοὺς μὲν γὰρ Εὐμολπίδας ἀπὸ τῶν κατ' Αἴγυπτον ἱερέων μετενηνέχθαι, τοὺς δὲ Κήρυκας ἀπὸ τῶν παστοφόρων. τὴν τε Ἴσιν μόνους τῶν Ἑλλήνων ὀμνύειν, καὶ ταῖς ιδέαις καὶ τοῖς ἡθεσιν ὁμοιοτάτους εἶναι τοῖς Αἰγυπτίους. (5) πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τούτοις παραπλήσια λέγοντες φιλοτιμότερον ἢ περ ἀληθινώτερον, ὡς γ' ἐμοὶ φαίνεται, τῆς ἀποικίας ταύτης ἀμφισβητοῦσι διὰ τὴν δόξαν τῆς πόλεως.

Καθόλου δὲ πλείστας ἀποικίας Αἰγυπτιοὶ φασιν ἐκπέμψαι τοὺς ἑαυτῶν προγόνους ἐπὶ πολλὰ μέρη τῆς οἰκουμένης διὰ τε τὴν ὑπεροχὴν τῶν βασιλευσάντων παρ' αὐτοῖς καὶ διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς πολυανθρωπίας· (6) ὑπὲρ ὧν μήτε ἀποδείξεως φερομένης μηδεμιᾶς ἀκριβοῦς μήτε συγγραφέως ἀξιοπίστου μαρτυροῦντος, οὐκ ἐκρίναμεν ὑπάρχειν τὰ λεγόμενα γραφῆς ἄξια.

Καὶ περὶ μὲν τῶν θεολογουμένων παρ' Αἰγυπτίους τοσαυτῶν ἡμῖν εἰρήσθω, στοχαζομένοις τῆς συμμετρίας· περὶ δὲ τῆς χώρας καὶ τοῦ Νείλου καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἀκοῆς ἀξίων ἐν κεφαλαίοις ἕκαστα διεξιέναι πειρασόμεθα.

nowią *demiurgowie*, którzy zajmują się rzemiosłem i wypełniają tylko najniezbędniejsze powinności wobec państwa, podobnie jak ta sama grupa w Egipcie.

(6) Nawet niektórzy władcy ateńscy byli Egipcjanami. Jest rzeczą oczywistą, że Egipcjaninem był Petes¹⁰¹, ojciec Menesteusa, tego który wyruszył pod Troję; później zdobył on ateńskie obywatelstwo i władzę królewską [...]¹⁰². (7) Ponieważ [Kekrops] miał dwoistą naturę¹⁰³, Ateńczycy nie mogli, ze swojego punktu widzenia, wyjaśnić prawdziwej przyczyny, dlaczego był właśnie taki; dla wszystkich był istotą w połowie należącą do jednych, w połowie do drugich, gdyż należał do dwóch ludów – był Hellenem i barbarzyńcą; uważano, że miał naturę podwójną, bo częściowo był zwierzęciem, a częściowo człowiekiem.

29. Powiadają, że także król Aten Erechtheus¹⁰⁴ był z pochodzenia Egipcjaninem, a dowody na to podają takie: kiedy, z wyjątkiem Egiptu – kraj ten bowiem ma specyficzne właściwości – prawie cała ziemia zamieszкана cierpiała z powodu wielkiej suszy, zniszczone zostały uprawy i wielu ludzi poniosło śmierć, Erechtheus, wykorzystując swoje pochodzenie, przywiózł do Aten mnóstwo zboża. W zamian ci, których uradowała ta pomoc, obwołali dobroczyńcę królem. (2) Kiedy przejął władzę, wprowadził obrzędy Demeter w Eleusis i ustanowił misteria, przenosząc z Egiptu rytuały. Przyjmuje się także, że bogini pojawiła się w Attyce w tym samym czasie, kiedy przywieziono do Attyki płody, które miały nadane przez nią nazwy. Mogło się zatem wydawać, że ponieważ wtedy właśnie poznano ziarna, to uznano, że podarowała je [ludziom] Demeter. (3) Ateńczycy przyznają, że za panowania Erechtheusa, gdy z powodu braku deszczów zniszczone zostały plony, pojawiła się u nich Demeter i obdarowała ich zbożem. Wtedy ustanowiono w Eleusis obrzędy i misteria bogini. (4) Ateńczycy i Egipcjanie mają podobne obrzędy ofiarne i starożytne ceremonie; Eumolpidzi bowiem pochodzą od egipskich kapłanów¹⁰⁵, a Kerykowie¹⁰⁶ od *pastoforoj*. Jako jedyni spośród Hellenów przysięgają na Izydę; ich wygląd i zwyczaje są bardzo podobne do egipskich. (5) Jak mi się wydaje, opowiadają wiele podobnych rzeczy bardziej z miłości do sławy niż do prawdy i roszczą sobie prawo, by być egipskimi kolonistami tylko dlatego, że ich miasto jest sławne.

Krótko mówiąc, Egipcjanie powiadają, że ich przodkowie założyli wiele kolonii w różnych częściach ziemi zamieszkaney, gdyż mieli wybitnych władców, a ich populacja była liczna; ponieważ nie ma żadnego pewnego dowodu na to i żaden wiarygodny historyk tego nie potwierdził, sądzę, że nie warto spisywać tego, co mówią. (6) Starczy opowieści o egipskich bogach i sprawach z nimi związanych, chcę bowiem zachować proporcje.

Spróbujmy teraz szczegółowo opowiedzieć o kraju, Nilu i o wszystkim, co warte jest, by tego słuchać.

30. Ἡ γὰρ Αἴγυπτος κεῖται μὲν μάλιστα πῶς κατὰ μεσημβρίαν, ὀχυρότητι δὲ φυσικῇ καὶ κάλλει χώρας οὐκ ὀλίγῳ δοκεῖ προέχειν τῶν εἰς βασιλείαν ἀφωρισμένων τόπων. (2) ἀπὸ μὲν γὰρ τῆς δύσεως ὠχύρωκεν αὐτὴν ἡ ἔρημος καὶ θηριώδης τῆς Λιβύης, ἐπὶ πολὺ μὲν παρεκτείνουσα, διὰ δὲ τὴν ἀνυδρίαν καὶ τὴν σπάνιν τῆς ἀπάσης τροφῆς ἔχουσα τὴν διέξοδον οὐ μόνον ἐπίπονον, ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἐπικίνδυνον· ἐκ δὲ τῶν πρὸς νότον μερῶν οἱ τε καταράται τοῦ Νείλου καὶ τῶν ὄρων τὰ συνορίζοντα τούτοις· (3) ἀπὸ γὰρ τῆς Τρωγοδυτικῆς καὶ τῶν ἐσχάτων τῆς Αἰθιοπίας μερῶν ἐντὸς σταδίων πεντακισχιλίων καὶ πεντακοσίων οὔτε πλεῦσαι διὰ τοῦ ποταμοῦ ῥάδιον οὔτε πεζῇ πορευθῆναι μὴ τυχόντα βασιλικῆς ἢ παντελῶς μεγάλης τινὸς χορηγίας. (4) τῶν δὲ πρὸς τὴν ἀνατολὴν νευόντων μερῶν τὰ μὲν ὁ ποταμὸς ὠχύρωκε, τὰ δ' ἔρημος περιέχει καὶ πεδία τελματώδη τὰ προσαγορευόμενα Βάραθρα. ἔστι γὰρ ἀνὰ μέσον τῆς Κοίλης Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου λίμνη τῷ μὲν πλάτει στενὴ παντελῶς, τῷ δὲ βάθει θαυμάσιος, τὸ δὲ μῆκος ἐπὶ διακοσίους παρήκουσα σταδίους, ἢ προσαγορεύεται μὲν Σερβωνίς, τοῖς δ' ἀπείροις τῶν προσπελαζόντων ἀνεπίστους ἐπιφέρει κινδύνους. (5) στενοῦ γὰρ τοῦ ῥεύματος ὄντος καὶ ταινία παραπλησίου, θινῶν τε μεγάλων πάντη περικεχυμένων, ἐπειδὰν νότοι συνεχεῖς πνεύσωσιν, ἐπίσειεται πλῆθος ἄμμου. (6) αὕτη δὲ τὸ μὲν ὕδωρ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν ἄσημον ποιεῖ, τὸν δὲ τῆς λίμνης τύπον συμφοῇ τῇ χέρσῳ καὶ κατὰ πᾶν ἀδιάγνωστον. διὸ καὶ πολλοὶ τῶν ἀγνοούντων τὴν ιδιότητα τοῦ τόπου μετὰ στρατευμάτων ὄλων ἠφανίσθησαν τῆς ὑποκειμένης ὁδοῦ διαμαρτόντες. (7) ἡ μὲν γὰρ ἄμμος ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον πατουμένη τὴν ἔνδοσιν λαμβάνει, καὶ τοὺς ἐπιβάλλοντας ὥσπερ προνοία τινὶ πονηρᾷ παρακρούεται, μέχρι ἂν ὅτου λαβόντες ὑπόνοιαν τοῦ συμβησομένου βοηθήσωσιν ἑαυτοῖς, οὐκ οὔσης ἔτι φυγῆς οὐδὲ σωτηρίας. (8) ὁ γὰρ ὑπὸ τοῦ τέλματος καταπνιγόμενος οὔτε νήχεσθαι δύναται, παραιρουμένης τῆς ἰλύος τὴν τοῦ σώματος κίνησιν, οὔτ' ἐκβῆναι κατισχύει, μηδὲν ἔχων στερέμνιον εἰς ἐπίβασιν· μεμιγμένης γὰρ τῆς ἄμμου τοῖς ὑγροῖς, καὶ διὰ τοῦτο τῆς ἐκατέρων φύσεως ἡλλοιωμένης, συμβαίνει τὸν τόπον μῆτε πορευτὸν εἶναι μῆτε πλωτόν. (9) διόπερ οἱ τοῖς μέρεσι τούτοις ἐπιβάλλοντες φερόμενοι πρὸς τὸν βυθὸν οὐδεμίαν ἀντίληψιν βοηθείας ἔχουσι, συγκατολισθανούσης τῆς ἄμμου τῆς παρὰ τὰ χεῖλη. τὰ μὲν οὖν προειρημένα πεδία τοιαύτην ἔχοντα τὴν φύσιν οἰκείας ἔτυχε προσηγορίας, ὀνομασθέντα Βάραθρα.

31. Ἡμεῖς δ' ἐπεὶ τὰ περὶ τῶν ἀπὸ τῆς χέρσου τριῶν μερῶν τῶν ὀχυρούντων τὴν Αἴγυπτον διήλθομεν, προσθήσομεν τοῖς εἰρημένοις τὸ λειπόμενον. (2) ἡ τετάρτη τοῖνον πλευρὰ πᾶσα σχεδὸν ἀλιμένῳ θαλάττῃ προσκλυζομένη προβέβληται τὸ Αἰγύπτιον πέλαγος, ὃ τὸν μὲν παράπλου ἔχει μακροτατον, τὴν δ' ἀπόβασιν τὴν ἐπὶ τὴν χώραν δυσπροσόρμιστον· ἀπὸ γὰρ Παραιτονίου τῆς Λιβύης ἕως Ἰόπης τῆς ἐν τῇ Κοίλῃ Συρία, ὄντος τοῦ παράπλου σταδίων σχεδὸν πεντακισχιλίων, οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἀσφαλῆ λιμένα πλὴν τοῦ Φάρου. (3) χωρὶς δὲ τούτων ταινία παρ' ὄλην σχεδὸν τὴν Αἴγυπτον παρήκει τοῖς ἀπείροις (4) τῶν προσπλεόντων ἀθεώρητος· διόπερ οἱ τὸν ἐκ πελάγους κίνδυνον ἐκπεφευγῆναι νομίζοντες, καὶ

30. Egipt leży na południu¹⁰⁷. Uważa się, że znacznie przewyższa inne królestwa, bo po pierwsze jest krainą niezwykle piękną, a po drugie broni go sama natura. (2) Od zachodu strzeże go granicząca z nim na dużej przestrzeni pustynna i obfitująca w dzikie zwierzęta Libia; nie ma tam wcale wody i żywności i dlatego przejście jej jest nie tylko bardzo trudne, ale i niezwykle niebezpieczne; na południu strzegą go katarakty na Nilu i graniczące z nim góry. (3) Ponieważ kraj Troglodytów¹⁰⁸ i kresy Etiopii oddalone są o pięć tysięcy pięćset stadiów¹⁰⁹, to nie łatwo jest płynąć rzeką, czy podróżować łodem, jeśli nie dysponuje się szkatułą królewską lub majątkiem niewyobrażalnie wielkim. (4) Część terenów, które zwrócone są ku wschodowi, broni rzeka, część ochrania pustynia i bagienna równina, która nazywa się Barathra¹¹⁰. Pomiędzy Celesyrią¹¹¹ i Egiptem znajduje się niezwykle wąskie i zadziwiająco głębokie jezioro o długości ponad dwustu stadiów; nazywa się ono Serbonis¹¹²; niespodziewane zagrożenie czyha na tych, którzy, nie znając okolicy, zbliżą się do niego. (5) Jezioro jest wąskie, podobne do wstęgi, otoczone wielkimi wydymami; kiedy stale wieją południowe wiatry, nanoszą ogromne ilości piasku, co powoduje, że nie widzi się wody i nie można odróżnić brzegu jeziora od ładu stałego. (6) Dlatego wielu ludzi, którzy nie znali właściwości tego miejsca, zginęło wraz z całymi armiami, gdy zeszli z traktu. (7) Piasek bowiem powoli rozprzestrzenia się i osiada, i tych, którzy na niego wejda, oszukuje jakąś zwodniczą przebiegłością; w końcu zaczynają oni podejrzewać, że zagraża im niebezpieczeństwo i zaczynają sobie pomagać; wtedy jednak nie ma już ucieczki ani ratunku. (8) Ten, kogo wciągnie bagno, nie może pływać, bo muł nie pozwala się ruszać, nie może też wyjść, bo nie ma niczego na tyle stabilnego, na co można by się wspiąć. Piasek bowiem miesza się z wodą i przyjmuje właściwości obu żywiołów, co sprawia, że tego terenu nie można ani przejść, ani przepłynąć. (9) Dlatego ci, którzy nań wejda, wpadają w otchłań i nie ma dla nich ratunku, gdyż piasek przy brzegu osuwa się razem z nimi. Taka właśnie jest natura opisanej równiny, stąd słusznie otrzymała nazwę – Barathra.

31. Opowiedzieliśmy już o trzech stronach, od których Egipt jest chroniony od ładu, powinniśmy jeszcze wspomnieć o pozostałej. (2) Czwartą stronę, która przylega do prawie pozbawionego portów morza, osłania Morze Egipskie¹¹³; podróż wzdłuż wybrzeża trwa długo i wylądować jest bardzo trudno. Od Parajtonion¹¹⁴ bowiem w Libii aż do Iope¹¹⁵ w Celesyrii droga morska wzdłuż wybrzeża wynosi około pięć tysięcy stadiów¹¹⁶ i nie można znaleźć bezpiecznego portu z wyjątkiem Faros¹¹⁷. (3) Poza nim wzdłuż prawie całego wybrzeża Egiptu ciągną się mielizny niewidoczne dla niezających tych wód żeglarzy, którzy chcą się zbliżyć się do ładu. (4) Zdarza się, że ludzie, którzy sądzili, że uniknęli już niebezpieczeństw morza, uradowani, ale nieświadomi zagrożenia, podpływają do brze-

διὰ τὴν ἄγνοιαν ἄσμενοι πρὸς τὴν γῆν καταπλέοντες, ἐξαίφνης ἐποκελλόντων τῶν σκαφῶν (5) ἀνελπίστως ναυαγοῦσιν· ἔνιοι δὲ διὰ τὴν ταπεινότητα τῆς χώρας οὐ δυνάμενοι προῖδέσθαι τὴν γῆν λανθάνουσιν ἑαυτοὺς ἐκπίπτοντες οἱ μὲν εἰς ἐλώδεις καὶ λιμνάζοντας τόπους, οἱ δ' εἰς χώραν ἔρημον.

(6) Ἡ μὲν οὖν Αἴγυπτος πανταχόθεν φυσικῶς ὠχύρωται τὸν εἰρημένον τρόπον, τῷ δὲ σχήματι παραμήκης οὕσα δισχιλίων μὲν σταδίων ἔχει τὴν παραθαλάττιον πλευράν, εἰς μεσόγειον δ' ἀνήκει σχεδὸν ἐπὶ σταδίου ἐξακισχιλίους. πολυανθρωπία δὲ τὸ μὲν παλαιὸν πολὺ προέσχε πάντων τῶν γνωριζομένων τόπων κατὰ τὴν οἰκουμένην, καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ οὐδενὸς τῶν ἄλλων δοκεῖ λείπεσθαι· (7) ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἔσχε κόμας ἀξιολόγους καὶ πόλεις πλείους τῶν μυρίων καὶ ὀκτακισχιλίων, ὡς ἐν ταῖς ἱεραῖς ἀναγραφαῖς ὄραν ἔστι κατακεχωρισμένον, ἐπὶ δὲ Πτολεμαίου τοῦ Λάγου πλείους τῶν τρισμυρίων ἠριθμήθησαν, ὧν τὸ πλῆθος διαμεμένηκεν ἕως τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. (8) τοῦ δὲ σύμπαντος λαοῦ τὸ μὲν παλαιὸν φασι γεγονέναι περὶ ἑπτακοσίας μυριάδας, καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ οὐκ ἐλάττους εἶναι τούτων. (9) διὸ καὶ τοὺς ἀρχαίους βασιλεῖς ἱστοροῦσι κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά διὰ τῆς πολυχειρίας κατασκευάσαντας ἀθάνατα τῆς ἑαυτῶν δόξης ἀπολιπεῖν ὑπομνήματα. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων τὰ κατὰ μέρος μικρὸν ὕστερον ἀναγράψομεν, περὶ δὲ τῆς τοῦ ποταμοῦ φύσεως καὶ τῶν κατὰ τὴν χώραν ιδιωμάτων νῦν διέξιμεν.

32. Ὁ γὰρ Νεῖλος φέρεται μὲν ἀπὸ μεσημβρίας ἐπὶ τὴν ἄρκτον, τὰς πηγὰς ἔχων ἐκ τόπων ἀοράτων, οἱ κείνται τῆς ἐσχάτης Αἰθιοπίας κατὰ τὴν ἔρημον, ἀπροσίτου τῆς χώρας οὐσης διὰ τὴν τοῦ καύματος ὑπερβολήν. (2) μέγιστος δ' ὢν τῶν ἀπάντων ποταμῶν καὶ πλείστην γῆν διεξιὼν καμπὰς ποιεῖται μεγάλας, ποτὲ μὲν ἐπὶ τὴν ἀνατολήν καὶ τὴν Ἀραβίαν ἐπιστρέφων, ποτὲ δ' ἐπὶ τὴν δύσιν καὶ τὴν Λιβύην ἐκκλίνων· φέρεται γὰρ ἀπὸ τῶν Αἰθιοπικῶν ὄρων μέχρι τῆς εἰς θάλατταν ἐκβολῆς στάδια μάλιστα πῶς μύρια καὶ δισχίλια σὺν αἷς ποιεῖται καμπαῖς. (3) κατὰ δὲ τοὺς ὑποκάτω τόπους συστέλλεται τοῖς ὄγκοις αἰεὶ μᾶλλον, ἀποσπῶμένου τοῦ ρεύματος ἐπ' ἀμφοτέρας τὰς ἡπείρους. (4) τῶν δ' ἀποσχιζομένων μερῶν τὸ μὲν εἰς τὴν Λιβύην ἐκκλίνον ὑφ' ἄμμου καταπίνεται τὸ βάθος ἐχούσης ἄπιστον, τὸ δ' εἰς τὴν Ἀραβίαν ἐναντίως εἰσχεόμενον εἰς τέλματα παμμεγέθη καὶ λίμνας ἐκτρέπεται μεγάλας καὶ περιουικουμένας γένεσι πολλοῖς. (5) εἰς δὲ τὴν Αἴγυπτον ἐμβάλλει τῇ μὲν δέκα σταδίων, τῇ δ' ἔλαττον τούτων, οὐκ ἐπ' εὐθείας φερόμενος, ἀλλὰ καμπὰς παντοίας ποιούμενος· ποτὲ μὲν γὰρ ἐλίττεται πρὸς τὴν ἕω, ποτὲ δὲ πρὸς τὴν ἑσπέραν, ἔστι δ' ὅτε πρὸς τὴν μεσημβρίαν, εἰς τοῦπίσω λαμβάνων τὴν παλίρροιαν. (6) ὄρη γὰρ ἐξ ἑκατέρου μέρους τοῦ ποταμοῦ παρήκει, πολλὴν μὲν τῆς παραποταμίας ἐπέχοντα, διειλημμένα δὲ φάραξι κατακρήμνους στενοπόροις, οἷς ἐμπίπτον τὸ ρεῦμα παλισσυντεῖ διὰ τῆς πεδιάδος, καὶ πρὸς τὴν μεσημβρίαν ἐφ' ἱκανὸν τόπον ἐνεχθὲν πάλιν ἐπὶ τὴν κατὰ φύσιν φοράν ἀποκαθίσταται.

gu i nagle rozbijają się, bo statki zapędzają się na mielizny. (5) Nie mogąc dostrzec lądu, bo kraj jest płaski, docierają albo w miejsca, gdzie są bagna i rozlewiska, albo na pustynię.

(6) Tak więc, jak wyżej opisaliśmy, Egipt w sposób naturalny chroniony jest ze wszystkich stron. Terytorium zajmowane przez Egipt ma kształt podłużny; jego wybrzeże ma dwa tysiące stadiów¹¹⁸, w głąb lądu ciągnie się na około sześć tysięcy stadiów¹¹⁹. Niegdyś górował nad wszystkimi znanymi krainami gęstością zaludnienia; za naszych czasów, jak się wydaje, nie pozostaje w tyle za innymi krajami. (7) Dawniej miał ponad osiemnaście tysięcy znacznych wiosek i miast – można o tym przeczytać, bo zapisano to w ich świętych rejestrach; za Ptolemeusza, syna Lagosa¹²⁰, wyliczono, że było ich ponad trzydzieści tysięcy; taka ilość pozostała do naszych czasów. (8) Powiadają, że dawniej Egipt liczył siedem milionów mieszkańców, obecnie nie jest ich mniej. (9) Dlatego, jak piszą historycy, dawni królowie zbudowali w całym Egipcie dzieła wielkie i podziwu godne¹²¹; mieli bowiem mnóstwo robotników i pozostawili nieśmiertelne pamiątki swojej chwały. O tym jednak dokładniej napiszemy nieco później, a teraz opowiemy o charakterze rzeki i o właściwościach kraju.

32. Nil¹²² płynie z południa na północ, mając swoje źródła w miejscach, których nikt nie oglądał; znajdują się one w odludnych terenach leżących na krańcach Etiopii. Teren ów jest niedostępny, bo panuje tam zbyt wielki upał. (2) Jest największą ze wszystkich rzek, przepływa przez niewiarygodnie wielką połąć ziemi, tworzy też ogromne zakręty – jeden, gdy skręca ku wschodowi i Arabii, drugi, gdy zwraca się ku zachodowi i Libii. Od Gór Etiopskich aż do ujścia płynie korytem długim na około dwanaście tysięcy stadiów¹²³, wliczając zakręty, które tworzy. (3) W dolnym biegu coraz bardziej się zmniejsza, ponieważ jego wody zabierają dwa kontynenty¹²⁴. (4) Rzeka bowiem dzieli się; jedno koryto skręca ku Libii i znika pochłonięte przez niewiarygodnie głęboki piasek, drugie płynie w przeciwnym kierunku, do Arabii i wpada w ogromne bagna i rozległe jeziora¹²⁵; wokół nich mieszka wielu ludzi. (5) Wpływając do Egiptu, szeroki czasem jest na 10 stadiów¹²⁶, czasem jest trochę węższy; nie płynie w linii prostej, tworzy bowiem zakręty; raz skręca na wschód, drugi raz na zachód, skręca też na południe i płynie wstecz. (6) Wzdłuż obu brzegów rzeki ciągną się góry, które zajmują większą część leżącego nad rzeką terenu; są one przedzielone stromymi i wąskimi wąwozami, kiedy rzeka w nie wpada, jej płynące przez płaski teren¹²⁷ wody gwałtownie się cofają i po pokonaniu dość znacznej odległości, powracają znowu do swojego naturalnego biegu.

(7) Τηλικαύτην δ' ἔχων ὑπεροχὴν ἐν πᾶσιν ὁ ποταμὸς οὗτος μόνος τῶν ἄλλων ἄνευ βίας καὶ κυματώδους ὀρμῆς τὴν ῥύσιν ποιεῖται, πλὴν ἐν τοῖς καλουμένοις καταράκταις. (8) τόπος γὰρ τίς ἐστι μήκει μὲν ὡς δέκα σταδίων, κατάντης δὲ καὶ κρημοῖς συγκλειόμενος εἰς στενὴν ἐντομήν, ἅπας δὲ τραχὺς καὶ φαραγγώδης, ἔτι δὲ πέτρους ἔχων πυκνοὺς καὶ μεγάλους εἰκότας σκοπέλοις· τοῦ δὲ ῥεύματος περὶ τούτους σχιζομένου βιαίτερον καὶ πολλακίς διὰ τὰς ἐγκοπὰς ἀνακλωμένου πρὸς ἐναντίαν τὴν καταφορὰν συνίστανται δῖναι θαυμασταί· (9) πᾶς δ' ὁ μεσάζων τόπος ὑπὸ τῆς παλιρροίας ἀφροῦ τε πληροῦται καὶ τοῖς προσιοῦσι μεγάλην παρέχεται κατάπληξιν· καὶ γὰρ ἡ καταφορὰ τοῦ ποταμοῦ οὕτως ἐστὶν ὀξεῖα καὶ βίαιος ὥστε δοκεῖν μηδὲν βέλους διαφέρειν. (10) κατὰ δὲ τὴν πλήρωσιν τοῦ Νεῖλου, τῶν σκοπέλων κατακλυζομένων καὶ παντὸς τοῦ τραχύνοντος τόπου τῷ πλήθει τοῦ ῥεύματος καλυπτομένου, καταπλέουσι μὲν τινες κατὰ τοῦ καταράκτου λαμβάνοντες ἐναντίους τοὺς ἀνέμους, ἀναπλεῦσαι δὲ οὐδεὶς δύναται, νικώσης τῆς τοῦ ποταμοῦ βίας πᾶσαν ἐπίνοιαν ἀνθρωπίνην. (11) καταράκται μὲν οὖν εἰσι τοιοῦτοι πλείους, μέγιστος δ' ὁ πρὸς τοῖς μεθορίοις τῆς Αἰθιοπίας τε καὶ τῆς Αἰγύπτου.

33. Περιεῖληφε δ' ὁ ποταμὸς καὶ νήσους ἐν αὐτῷ, κατὰ μὲν τὴν Αἰθιοπίαν ἄλλας τε πλείους καὶ μίαν εὐμεγέθη, τὴν ὀνομαζομένην Μερόην, ἐν ἧ καὶ πόλις ἐστὶν ἀξιόλογος ὁμώνυμος τῇ νήσῳ, κτίσαντος αὐτὴν Καμβύσου καὶ θεμένου τὴν προσηγορίαν ἀπὸ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μερόης. (2) ταύτην δὲ τῷ μὲν σχήματι φασὶν ὑπάρχειν θυρεῶ παραπλησίαν, τῷ δὲ μεγέθει πολὺ προέχειν τῶν ἄλλων νήσων τῶν ἐν τούτοις τοῖς τόποις· τὸ μὲν γὰρ μήκος αὐτῆς εἶναι λέγουσι σταδίων τρισχιλίων, τὸ δὲ πλάτος χιλίων. ἔχειν δ' αὐτὴν καὶ πόλεις οὐκ ὀλίγας, ὧν ἐπιφανεστάτην ὑπάρχειν τὴν Μερόην. (3) παρῆκειν δὲ τῆς νήσου τὸν περικλυζόμενον πάντα τόπον ἀπὸ μὲν τῆς Λιβύης θίνας ἔχοντας ἄμμου μέγεθος ἀέριον, ἀπὸ δὲ τῆς Ἀραβίας κρημοὺς κατερρωγότας· ὑπάρχειν δ' ἐν αὐτῇ καὶ μέταλλα χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου καὶ σιδήρου καὶ χαλκοῦ· πρὸς δὲ τούτοις ἔχειν πλῆθος ἐβένου, λίθων τε πολυτελῶν γένη παντοδαπά. (4) καθόλου δὲ τοσαύτας νήσους ποιεῖν τὸν ποταμὸν ὥστε τοὺς ἀκούοντας μὴ ῥαδίως πιστεῦσαι· χωρὶς γὰρ τῶν περικλυζομένων τόπων ἐν τῷ καλουμένῳ Δέλτα τὰς ἄλλας εἶναι νήσους πλείους τῶν ἑπτακοσίων, ὧν τὰς μὲν ὑπὸ Αἰθιόπων ἐπαντλουμένας γεωργεῖσθαι κέγχρω, τὰς δὲ πλήρεις ὑπάρχειν ὄφρων καὶ κυνοκεφάλων καὶ ἄλλων θηρίων παντοδαπῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπροσίτους εἶναι τοῖς ἀνθρώποις.

(5) Ὁ δ' οὖν Νεῖλος κατὰ τὴν Αἴγυπτον εἰς πλείω μέρη σχιζόμενος ποιεῖ τὸ καλούμενον ἀπὸ τοῦ σχήματος Δέλτα. (6) τούτου δὲ τὰς μὲν πλευρὰς καταγράφει τὰ τελευταῖα τῶν ῥευμάτων, τὴν δὲ βᾶσιν ἀναπληροῖ τὸ δεχόμενον πέλαγος τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ. (7) ἐξίησι δ' εἰς τὴν θάλατταν ἐπὶ τὰ στόμασιν, ὧν τὸ μὲν πρὸς ἕω κεκλιμένον καὶ πρῶτον καλεῖται Πηλουσιακόν, τὸ δὲ δευτέρον Τανιτικόν, εἶτα Μενδήσιον καὶ Φατινικόν καὶ Σεβεννυτικόν, ἔτι δὲ Βολβίτινον, καὶ τελευταῖον Κανωβικόν, ὃ τινες Ἑρακλεωτικόν ὀνομάζουσιν. (8) ἔστι δὲ καὶ ἕτερα στόματα χειροποίητα, περὶ ὧν οὐδὲν κατεπεῖγει γράφειν.

(7) Chociaż Nil we wszystkim przewyższa inne rzeki, to jedynie on płynie spokojnie i nie ma gwałtownego nurtu, z wyjątkiem miejsc, które nazywają się kataraktami. (8) Jest to długi na około dziesięć stadiów wąwóz, stromy i tak ściśnięty urwiskami, że powstaje tylko wąski przesmyk; jest on skalisty, mnóstwo tam rozpadlin oraz wielkich, ostrych i sterczących kamieni, które gwałtownie rozdierają nurt rzeki; ponieważ woda często zatrzymuje się na przeszkodach i płynie w przeciwnym kierunku, w efekcie powstają zdumiewające wiry. (9) Cały wąwóz wypełnia piana powstała pod wpływem wstecznego ruchu wody; miejsce to napawa strachem zbliżających się ludzi. Woda płynie tak szybko, że wydaje się, iż ma szybkość lotu strzały. (10) W czasie wylewu Nilu, gdy skały są zatopione i spieniony wąwóz zalany jest ogromnymi masami wody, niektórzy ludzie płyną przez katarakty w dół rzeki, korzystając ze sprzyjających wiatrów; nikt jednak nie może płynąć w górę, ponieważ gwałtowny prąd pokonuje każdy ludzki wysiłek. (11) Katarakt jest kilka, a największa znajduje się na granicy Etiopii i Egiptu.

33. Na rzece są wyspy; wiele jest ich w Etiopii, a wśród nich jedna bardzo duża, która nazywa się Meroe¹²⁸; na niej leży warte wspomnienia miasto o takiej samej, jak i wyspa, nazwie; założył je Kambyzes¹²⁹ i nadał mu nazwę od imienia swojej matki¹³⁰ – Meroe. (2) Wyspa ta, jak mówią, kształtem przypomina podłużną tarczę, a wielkością przewyższa wszystkie inne wyspy na tych terenach; długość jej podobno wynosi trzy tysiące stadiów, a szerokość jeden tysiąc¹³¹. Leży na niej sporo miast, z których najbardziej znane jest Meroe. (3) Leżące nad rzeką tereny rozciągają się – od strony Libii – wzdłuż ogromnych wydm, a od strony Arabii – wzdłuż poszarpanych urwisk. Na wyspie są kopalnie złota, srebra, miedzi, jest tam też obfitość hebanu i różnych kamieni szlachetnych. (4) Krótko mówiąc, rzeka tworzy tak wiele wysp, że gdy się to słyszy, trudno w to uwierzyć; poza bowiem otoczonym wodą obszarem, który nazywa się Deltą, jest jeszcze ponad siedemset wysp; na tych, które nawadniają Etiopowie, uprawia się proso, inne pełne są węży, pawianów i rozmaitych dzikich zwierząt i dlatego są niedostępne dla ludzi.

(5) W Egipcie Nil dzieli się na kilka odnóg, tworząc Deltę; nazwa pochodzi od kształtu, jaki ma ta kraina. (6) Dwoma jej bokami są leżące na jej krańcach odnogi, podstawę tworzy morze, do którego wpadają wody tej rzeki. (7) Wpada do morza siedmioma ujściami¹³²; pierwsze z nich leży na wschodzie i nazywa się Peluzyjskim, drugie to ujście Tanityckie, dalej leżą ujścia Mendesyjskie, Fatnityckie i Sebennytyckie oraz Bolbityckie; ostatnim jest Kanopijskie, które nazywane też bywa Herakleotyckim. (8) Są też inne ujścia, wykonane ręką ludzką,

ἐφ' ἐκάστῳ δὲ πόλις τετείχισται διαιρουμένη τῷ ποταμῷ καὶ καθ' ἐκάτερον μέρος τῆς ἐκβολῆς ζεύγασσι καὶ φυλακαῖς εὐκαίροις διειλημμένη. ἀπὸ δὲ τοῦ Πηλουσιακοῦ στόματος διῶρύξ ἐστι χειροποίητος εἰς τὸν Ἀράβιον κόλπον καὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλατταν. (9) ταύτην δ' ἐπεβάλετο πρῶτος κατασκευάζειν Νεκῶς ὁ Ψαμμητίχου, μετὰ δὲ τοῦτον Δαρεῖος ὁ Πέρσης, καὶ προκόψας τοῖς ἔργοις ἕως τινὸς τὸ τελευταῖον εἶσεν αὐτὴν ἀσυντέλεστον· (10) ἐδιδάχθη γὰρ ὑπὸ τινων ὅτι διορύξας τὸν ἰσθμὸν αἴτιος ἔσται τοῦ κατακλυσθῆναι τὴν Αἴγυπτον· μετεωροτέραν γὰρ ἀπεδείκνυον ὑπάρχειν τῆς Αἰγύπτου τὴν Ἐρυθρὰν θάλατταν. (11) ὕστερον δὲ ὁ δευτερός Πτολεμαῖος συνετέλεσεν αὐτήν, καὶ κατὰ τὸν ἐπικαιρότατον τρόπον ἐμηχανήσατό τι φιλότεχνον διάφραγμα. τοῦτο δ' ἐξήνοιγεν, ὅποτε βούλοιο διαπλευθεῖν, καὶ ταχέως πάλιν συνέκλειεν, εὐστόχως ἐκλαμβανομένης τῆς χρείας. (12) ὁ δὲ διὰ τῆς διάρυχου ταύτης ῥέων ποταμὸς ὀνομάζεται μὲν ἀπὸ τοῦ κατασκευάσαντος Πτολεμαῖου, ἐπὶ δὲ τῆς ἐκβολῆς πόλιν ἔχει τὴν προσαγορευομένην Ἀρσινόην.

34. Τὸ δ' οὖν Δέλτα τῆ Σικελία τῷ σχήματι παραπλήσιον ὑπάρχον τῶν μὲν πλευρῶν ἐκατέραν ἔχει σταδίων ἑπτακοσίων καὶ πενήκοντα, τὴν δὲ βᾶσιν θαλάττη προσκλυζομένην σταδίων χιλίων καὶ τριακοσίων. (2) ἡ δὲ νῆσος αὕτη πολλαῖς διώρυξι χειροποίητοις διείληπται καὶ χώραν περιέχει καλλίστην τῆς Αἰγύπτου. ποταμόχωστος γὰρ οὖσα καὶ κατάρρυτος πολλοὺς καὶ παντοδαποὺς ἐκφέρει καρπούς, τοῦ μὲν ποταμοῦ διὰ τὴν κατ' ἔτος ἀνάβασιν νεαρὰν ἰλὸν αἰεὶ καταχέοντος, τῶν δ' ἀνθρώπων ῥαδίως ἄπασαν ἀρδεύοντων διὰ τινος μηχανῆς, ἣν ἐπενόησε μὲν Ἀρχιμήδης ὁ Συρακόσιος, ὀνομάζεται δὲ ἀπὸ τοῦ σχήματος κοχλίας.

(3) Πραεῖαν δὲ τοῦ Νείλου τὴν ῥύσιν ποιουμένου, καὶ γῆν πολλὴν καὶ παντοδαπὴν καταφέροντος, ἔτι δὲ κατὰ τοὺς κοίλους τόπους λιμνάζοντος, ἔλη γίνεται πάμφορα. (4) ῥίζα γὰρ ἐν αὐτοῖς φύονται παντοδαπαὶ τῆ γεύσει καὶ καρπῶν καὶ καυλῶν ἰδιάζουσαι φύσεις, πολλὰ συμβαλλόμεναι τοῖς ἀπόροις τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῖς ἀσθενέσι πρὸς αὐτάρκειαν. (5) οὐ γὰρ μόνον τροφὰς παρέχονται ποικίλας καὶ πᾶσι τοῖς δεομένοις ἐτοίμας καὶ δαμνίεις, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων τῶν εἰς τὸ ζῆν ἀναγκαίων οὐκ ὀλίγα φέρουσι βοηθήματα· (6) λωτός τε γὰρ φύεται πολὺς, ἐξ οὗ κατασκευάζουσιν ἄρτους οἱ κατ' Αἴγυπτον δυναμένους ἐκπληροῦν τὴν φυσικὴν τοῦ σώματος ἔνδειαν, τό τε κιβώριον δαμνιέστατον ὑπάρχον φέρει τὸν καλούμενον Αἰγύπτιον κύαμον. (7) ἔστι δὲ καὶ δένδρων γένη πλείονα, καὶ τούτων αἱ μὲν ὀνομαζόμεναι περσαῖα καρπὸν διάφορον ἔχουσι τῆ γλυκύτητι, μετενεχθέντος ἐξ Αἰθιοπίας ὑπὸ Περσῶν τοῦ φυτοῦ καθ' ὃν καιρὸν Καμβύσης ἐκράτησεν ἐκείνων τῶν τόπων· (8) τῶν δὲ συκαμίνων αἱ μὲν τὸν τῶν μῶρων καρπὸν φέρουσιν, αἱ δὲ τὸν τοῖς σύκοις ἐμφερῆ, καὶ παρ' ὅλον σχεδὸν τὸν ἐνιαυτὸν αὐτοῦ φουομένου συμβαίνει τοὺς ἀπόρους καταφυγὴν ἐτοίμην ἔχειν τῆς ἐνδείας. (9) τὰ δὲ βᾶτα καλούμενα συνάγεται μὲν κατὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ ποταμοῦ, διὰ δὲ τὴν γλυκύτητα τῆς φύσεως αὐτῶν ἐν τραγήματος μέρει καταναλίσκεται. (10) κατασκευάζουσι δὲ καὶ ἐκ τῶν κριθῶν Αἰγύπτιοι πόμα

o których nie ma potrzeby pisać. Przy każdym ujściu jest warowne miasto; każde przedzielone jest rzeką; ujścia, po obu ich brzegach, strzegą mosty pontonowe i znajdujące się w dogodnych miejscach strażnice. Od ujścia Peluzyjskiego wiedzie, wykopany ręką ludzką, kanał do Zatoki Arabskiej i Morza Czerwonego. (9) Pierwszy¹³³ zaczął go budować Nekos¹³⁴, syn Psametycha; później przez pewien czas budował go Dariusz¹³⁵; w końcu porzucił przedsięwzięcie i nie dokończył go. (10) Dowiedział się bowiem od kogoś, że jeśli przekopie się przez istrym, winny będzie zatopienia Egiptu; dowiedziono mu mianowicie, że Morze Czerwone leży wyżej niż Egipt. (11) Później Ptolemeusz II¹³⁶ ukończył budowę kanału¹³⁷ i w miejscu najbardziej do tego dogodnym zbudował niezwykle użyteczny jaz. Otwierał go, gdy chciał przepłynąć, a następnie szybko zamykał. Urządzenie to okazało się bardzo pożyteczne. (12) Rzeka płynąca tym kanałem nazywa się od imienia budowniczego Ptolemajos; przy jej końcu leży miasto Arsinoe.

34. Kształtem Delta podobna jest do Sycylii; każdy z jej boków ma siedemset pięćdziesiąt stadiów¹³⁸, a podstawa, która przylega do morza – tysiąc trzysta¹³⁹. (2) Wyspę przecina wiele zbudowanych przez człowieka kanałów; jest to najpiękniejsza kraina Egiptu. Naniósł ją i nawadnia rzeka i dlatego tutejsza ziemia rodzi wiele rozmaitych jadalnych roślin. Rok w rok podczas wylewu nanosi nowy muł, a ludzie łatwo nawadniają cały obszar, posługując się pewnym mechanicznym urządzeniem, które wynalazł Archimedes z Syrakuz¹⁴⁰. Z powodu wyglądu nazywa się ono „ślimakiem”¹⁴¹.

(3) Nurt Nilu jest łagodny, niesie wiele różnorodnej ziemi, w niższej położonych miejscach tworzy rozlewiska, powstają też żyzne błonia; (4) rosną na nich korzenie o różnym smaku, osobliwe owoce i warzywa, które skrzętnie zbierają ludzie biedni. (5) Każdy ma pod ręką nie tylko rozmaite rodzaje pożywienia, ale też wiele potrzebnych do życia rzeczy. (6) Obficie rośnie tam lotos, z którego Egipcjanie robią chleb, dzięki czemu mogą zaspokoić głód¹⁴²; obficie rosnące *kiborion* rodzi tak zwany egipski bób¹⁴³; (7) występuje tam również wiele rozmaitych drzew, wśród nich te, które nazywają się *persai*¹⁴⁴; mają one niezwykle słodkie owoce. Drzewo przenieśli z Etiopii Persowie w tym czasie, gdy Egiptem władał Kambyzes; (8) są też drzewa morwowe – jedno rodzą czarne morwy, drugie – owoce podobne do fig; to drugie drzewo obficie rodzi przez cały rok i ludzie ubodzy nie muszą cierpieć głodu; (9) gdy Nil opadnie, zbierają owoce, które nazywają jeżynami; są one słodkie i spożywa się je na deser. (10) Z jęczmienia Egipcjanie sporządzają napój, który zapachem prawie nie

λειπόμενον οὐ πολὺ τῆς περὶ τὸν οἶνον (11) εὐωδίας, ὃ καλοῦσι ζῦθος. χρῶνται δὲ καὶ πρὸς τὴν τῶν λύχνων καὺσιν ἐπιχέοντες ἀντ' ἐλαίου τὸ ἀποθλιβόμενον ἕκτινος φυτοῦ, προσαγορευόμενον δὲ κίκι. πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τὰ δυνάμενα τὰς ἀναγκαίας χρείας παρέχεσθαι τοῖς ἀνθρώποις δαψιλῆ φύεται κατὰ τὴν Αἴγυπτον, ὑπὲρ ὧν μακρὸν ἂν εἶη γράφειν.

35. Θηρία δ' ὁ Νεῖλος τρέφει πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα ταῖς ιδέαις ἐξηλλαγμένα, δύο δὲ διάφορα, τὸν τε κροκόδειλον καὶ τὸν καλούμενον ἵππον. (2) τούτων δ' ὁ μὲν κροκόδειλος ἐξ ἐλαχίστου γίνεται μέγιστος, ὡς ἂν ὡὰ μὲν τοῦ ζῶου τούτου τίκτοντος τοῖς χηνείοις παραπλήσια, τοῦ δὲ γεννηθέντος αὐξομένου μέχρι πηχῶν ἑκκαίδεκα. (3) καὶ μακρόβιον μὲν ἐστὶν ὡς κατ' ἄνθρωπον, γλῶτταν δὲ οὐκ ἔχει. τὸ δὲ σῶμα θαυμαστῶς ὑπὸ τῆς φύσεως ὠχύρωται· τὸ μὲν γὰρ δέρμα αὐτοῦ πᾶν φολιδωτόν ἐστι καὶ τῇ σκληρότητι διάφορον, ὀδόντες δ' ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ὑπάρχουσι πολλοί, δύο δὲ οἱ χαυλιόδοντες πολὺ τῷ μεγέθει τῶν ἄλλων διαλλάττοντες. (4) σαρκοφαγεῖ δ' οὐ μόνον ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ζῶων τὰ προσπελάζοντα τῷ ποταμῷ. καὶ τὰ μὲν δῆγματα ποιεῖ ἄδρᾶ καὶ χαλεπά, τοῖς δ' ὄνυξι δεινῶς σπαράττει, καὶ τὸ διαιρεθὲν τῆς σαρκὸς παντελῶς ἀπεργάζεται δυσίατον. (5) ἐθηρεύετο δὲ ταῦτα τὰ ζῶα τὸ μὲν παλαιὸν ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ἀγκίστροις ἔχουσιν ἐπιδεδελεασμένας ὑείας σάρκας, ὕστερον δὲ ποτὲ μὲν δικτύοις παχέσιν ὡσπερὶ τινες ἰχθῦς, ποτὲ δ' ἐμβολίοις σιδηροῖς ἐκ τῶν ἀκάτων τυπτόμενα συνεχῶς εἰς τὴν κεφαλὴν. (6) πλήθος δ' αὐτῶν ἀμύθητόν ἐστι κατὰ τε τὸν ποταμὸν καὶ τὰς παρακειμένας λίμνας, ὡς ἂν πολυγόνων τε ὄντων καὶ σπανίως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἀναιρουμένων· τῶν μὲν γὰρ ἐγγωρίων τοῖς πλείστοις νόμιμόν ἐστιν ὡς θεὸν σέβεσθαι τὸν κροκόδειλον, τοῖς δ' ἄλλοφύλοις ἀλυσιτελής ἐστὶν ἡ θήρα παντελῶς, οὐκ οὔσης ἐδωδίμου τῆς σαρκός. (7) ἀλλ' ὅμως τοῦ πλήθους τούτου φυομένου κατὰ τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις κατεσκεύασε μέγα βοήθημα· ὁ γὰρ καλούμενος ἰχνεύμων, παραπλήσιος ὢν μικρῷ κυνί, περιέρχεται τὰ τῶν κροκοδείλων ὡὰ συντριβῶν, τίκτοντος τοῦ ζῶου παρὰ τὸν ποταμὸν, καὶ τὸ θαυμασιώτατον, οὔτε κατεσθίων οὔτε ὠφελούμενος οὐδὲν διατελεῖ φυσικὴν τινα χρεῖαν καὶ κατηναγκασμένην ἐνεργῶν εἰς ἀνθρώπων εὐεργεσίαν.

(8) Ὁ δὲ καλούμενος ἵππος τῷ μεγέθει μὲν ἐστὶν οὐκ ἐλάττων πηχῶν πέντε, τετράπους δ' ὢν καὶ δίχηλος παραπλησίως τοῖς βουσί τοὺς χαυλιόδοντας ἔχει μείζους τῶν ἀγρίων ὑῶν, τρεῖς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ὧτα δὲ καὶ κέρκον καὶ φωνὴν ἵππῳ παρεμφερῆ, τὸ δ' ὅλον κύτος τοῦ σώματος οὐκ ἀνόμοιον ἐλέφαντι, καὶ δέρμα πάντων σχεδὸν τῶν θηρίων ἰσχυρότατον. (9) ποτάμιον δὲ ὑπάρχον καὶ χερσαῖον τὰς μὲν ἡμέρας ἐν τοῖς ὕδασι ποιεῖ γυμναζόμενον κατὰ βάθους, τὰς δὲ νύκτας ἐπὶ τῆς χώρας κατανέμεται τὸν τε σῖτον καὶ τὸν χόρτον, ὥστε εἰ πολύτεκνον ἦν τοῦτο τὸ ζῶον καὶ κατ' ἐνιαυτὸν ἔτικτεν, ἐλυμναιετ' ἂν ὀλοσχερῶς τὰς γεωργίας τὰς κατ' Αἴγυπτον. (10) ἀλίσκεται δὲ καὶ τοῦτο πολυχειρία τῶν τυπτόντων τοῖς σιδηροῖς ἐμβολίοις· ὅπου γὰρ ἂν φανῆ, συνάγουσιν ἐπ' αὐτὸ πλοῖα, καὶ περιστάντες κατατραυματίζουσιν ὡσπερ τισὶ

ustępuje winu; nazywa się on *zythos*¹⁴⁵. (11) Jako paliwa do lamp używają nie oliwy, ale pewnego oleju, wytłoczonego z rośliny o nazwie *kiki*¹⁴⁶. W Egipcie rośnie też wiele innych roślin, które mogą zaspokoić niezbędne ludzkie potrzeby i o nich można by pisać długo.

35. Nil żywi wiele zwierząt; wśród nich są i takie, które mają osobliwy wygląd. Wyróżniają się dwa – krokodyl i tak zwany „koń”. (2) Krokodyl z czegoś niezwykle małego staje się zwierzęciem olbrzymim; znosi bowiem jaja, podobne do gęsich, a gdy młode się wylęgną, dorastają do długości aż szesnastu łokci. (3) Żyje długo, podobnie jak człowiek; jego ciało, w sposób wzbudzający zdumienie, chroni sama natura: cała jego skóra pokryta jest pancerzem i dlatego jest bardzo twarda. W obu szczękach ma wiele zębów, a dwa wystające kły są znacznie większe od pozostałych. (4) Pożera nie tylko ludzi, ale też każde żyjące na lądzie zwierzę, jeśli zbliży się ono do rzeki; rany, które zadaje zębami, są ogromne i niebezpieczne, podobnie jak straszliwe rany zadane pazurami; gdy wyrwie część ciała, ranę taką niezwykle trudno jest wyleczyć. (5) Dawniej Egipcjanie polowali na krokodyle używając haków z nadzianym na nie świńskim mięsem, później za pomocą mocnych sieci, podobnych do takich, jakimi łowi się niektóre ryby, lub podpływali do zwierząt łodziami i rzucali żelaznymi pociskami w ich łby. (6) W rzece i w leżących przy niej jeziorach żyje ich niewiarygodnie wiele; są bowiem płodne i ludzie rzadko je zabijają, bo większość krajowców ma zwyczaj czcić krokodyle jako bóstwa, a inne nacje nie widzą korzyści z polowań na nie, bo ich mięso nie nadaje się do jedzenia. (7) Ponieważ jest ich tak wiele, sama natura ludziom pomaga: zwierzę zwane ichneumonem – a jest ono podobne do małego psa – krąży i niszczy jaja krokodyli; krokodyl bowiem znosi je na brzegu; najdziwniejsze jest jednak to, że ichneumon ani ich nie je, ani nie ma z nich żadnej innej korzyści, wypełnia tylko narzucony przez Naturę obowiązek i wykonuje pracę, która korzystna jest dla ludzi.

(8) Zwierzę zwane „koniem”¹⁴⁷ jest wysokie na co najmniej pięć łokci, ma cztery nogi i rozszczerzone kopyta, podobnie jak bydło; z każdej strony paszczy ma po trzy kły, które większe są od kłów dzików; uszy, ogon i głos są nieco podobne do końskich, a całe jego ciało jest podobne do ciała słonia; ze wszystkich zwierząt ma najtwardszą skórę. (9) Jest zwierzęciem rzeczonym i lądowym; dni bowiem spędza, igrając w głębszej wodzie, nocą na lądzie zżera zboże i siano. Gdyby te zwierzęta były płodne i rodziły młode każdego roku, zupełnie zniszczyłyby egipskie rolnictwo. (10) By go upolować potrzeba wysiłku wielu ludzi, którzy rzucają w niego żelaznymi pociskami. Myśliwi podpływają łódkami tam, gdzie zwierzę się pojawi, ustawiają się wokół niego i ranią go przypominający-

κοπεῦσιν ἐπὶ σιδηροῖς ἀγκίστροις, εἴθ' ἐνὶ τῶν ἐμπαγόντων ἐνάπτοντες ἀρχὰς στυπίνας ἀφιαῖσι, μέχρι ἂν ὅτου παραλυθῆ γενόμενον ἕξαιμον. (11) τὴν μὲν οὖν σάρκα σκληρὰν ἔχει καὶ δύσπεπτον, τῶν δ' ἔντοσθεν οὐδὲν ἐδώδιμον, οὔτε σπλάγχνον οὔτ' ἐγκοίλιον.

36. Χωρὶς δὲ τῶν εἰρημένων θηρίων ὁ Νεῖλος ἔχει παντοῖα γένη ἰχθύων καὶ κατὰ τὸ πλῆθος ἄπιστα· τοῖς γὰρ ἐγχωρίοις οὐ μόνον ἐκ τῶν προσφάτως ἀλισκομένων παρέχεται δαυιλῆ τὴν ἀπόλαυσιν, ἀλλὰ καὶ πλῆθος εἰς ταριχείαν ἀνίησιν ἀνέκλειπτον. (2) καθόλου δὲ ταῖς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας ὑπερβάλλει πάντας τοὺς κατὰ τὴν οἰκουμένην ποταμούς. τῆς γὰρ πληρώσεως τὴν ἀρχὴν ἀπὸ θερινῶν τροπῶν ποιούμενος αὐξεται μὲν μέχρι τῆς ἰσημερίας τῆς μετοπωρινῆς, ἐπάγων δ' αἰεὶ νέαν ἰλὸν βρέχει τὴν γῆν ὁμοίως τὴν τε ἀργὴν καὶ σπόριμον καὶ φυτεῦσιμον τοσοῦτον χρόνον ὅσον ἂν οἱ γεωργοῦντες τὴν χώραν ἐθελήσωσι. (3) τοῦ γὰρ ὕδατος πραέως φερομένου ραδίως ἀποτρέπουσιν αὐτὸν μικροῖς χώμασι, καὶ πάλιν ἐπάγουσιν εὐχερῶς ταῦτα διαιροῦντες, ὅταν δόξη συμφέρειν. (4) καθόλου δὲ τοσαύτην τοῖς μὲν ἔργοις εὐκοπίαν παρέχεται, τοῖς δ' ἀνθρώποις λυσιτέλειαν, ὥστε τοὺς μὲν πλείστους τῶν γεωργῶν τοῖς ἀναξηραιομένοις τῆς γῆς τόποις ἐφισταμένους καὶ τὸ σπέρμα βάλλοντας ἐπάγειν τὰ βοσκήματα, καὶ τούτοις συμπατήσαντας μετὰ τέτταρας ἢ πέντε μῆνας ἀπαντᾶν ἐπὶ τὸν θερισμόν, ἐνίους δὲ κούφοις ἀρότροις ἐπαγαγόντας βραχέως τὴν ἐπιφάνειαν τῆς βεβρεγμένης χώρας σωροὺς ἀναιρεῖσθαι τῶν καρπῶν χωρὶς δαπάνης πολλῆς καὶ κακοπαθείας. (5) ὅλως γὰρ πᾶσα γεωργία παρὰ μὲν τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι μετὰ μεγάλων ἀναλωμάτων καὶ ταλαιπωριῶν διοικεῖται, παρὰ δ' Αἰγυπτίοις μόνους ἐλαχίστοις δαπανήμασι καὶ πόνοις συγκομίζεται. ἢ τε ἀμπελόφυτος ὁμοίως ἀρδευομένη δαυιλίαν οἴνου τοῖς ἐγχωρίοις παρασκευάζει. (6) οἱ δὲ χερσεύειν ἔασαντες τὴν χώραν τὴν ἐπικεκλυσμένην καὶ τοῖς ποιμνίοις ἀνέντες μηλόβοτον διὰ τὸ πλῆθος τῆς νομῆς δις τεκόντα καὶ δις ἀποκαρέντα τὰ πρόβατα καρποῦνται.

(7) Τὸ δὲ γινόμενον περὶ τὴν ἀνάβασιν τοῦ Νεῖλου τοῖς μὲν ἰδοῦσι θαυμαστὸν φαίνεται, τοῖς δ' ἀκούσασιν παντελῶς ἄπιστον. τῶν γὰρ ἄλλων ποταμῶν ἀπάντων περὶ τὰς θερινὰς τροπὰς ἐλαττουμένων καὶ κατὰ τὸν ἐξῆς χρόνον τοῦ θέρους αἰεὶ μᾶλλον ταπεινουμένων, οὗτος μόνος τότε τὴν ἀρχὴν λαβὼν τῆς πληρώσεως ἐπὶ τοσοῦτον αὐξεται καθ' ἡμέραν ὥστε τὸ τελευταῖον πᾶσαν σχεδὸν ἐπικλύζειν τὴν Αἴγυπτον. (8) ὡσαύτως δὲ πάλιν εἰς τοῦναντίον μεταβαλὼν τὸν ἴσον χρόνον καθ' ἡμέραν ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον ταπεινοῦται, μέχρι ἂν εἰς τὴν προῦπάρξασαν ἀφίκηται τάξιν. καὶ τῆς μὲν χώρας οὔσης πεδιάδος, τῶν δὲ πόλεων καὶ τῶν κωμῶν, ἔτι δὲ τῶν ἀγροικιῶν κειμένων ἐπὶ χειροποιήτων χωμάτων, ἢ πρόσοψις ὁμοία γίνεται ταῖς Κυκλάσι νήσοις. (9) τῶν δὲ χερσαίων θηρίων τὰ πολλὰ μὲν ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ περιληφθέντα διαφθείρεται βαπτιζόμενα, τινὰ δ' εἰς τοὺς μετεωροτέρους ἐκφεύγοντα τόπους διασώζεται, τὰ δὲ

mi dłuta pociskami, które zakończone są żelaznymi hakami; potem do jednego z wbitych w zwierzę pocisków przywiązują koniec liny, wypuszczają zwierzę i czekają aż się wykrwawi. (11) Jego mięso jest twarde i nie można go strawić; do jedzenia nie nadają się także wnętrzności.

36. W Nilu, oprócz opisanych wyżej zwierząt, żyje mnóstwo rozmaitych ryb; krajowcy korzystają więc z obfitości świeżo złowionych, a ogromne ich ilości konserwują w soli. (2) Słowem, Nil swoją użytecznością przewyższa wszystkie inne rzeki ziemi zamieszkaney. Od letniego przesilenia rzeka zaczyna wzbierać i powiększa się aż do jesienno zrównania dnia z nocą; przez cały czas niesie świeży muł i tak długo, jak tylko chłopi mogą sobie tego życzyć, nawadnia zarówno tę ziemię, która leży odłogiem, jak i tę, która przygotowana jest do siewu lub na której rosną sady. (3) Ponieważ woda płynie spokojnie, łatwo ją mogą powstrzymać, sypiąc małe groble, a gdy jest to konieczne, równie łatwo, przerywając je, mogą doprowadzić wodę na pola. (4) Krótko mówiąc, Nil tak bardzo ułatwia pracę i jest dla ludzi tak pożyteczny, że większość chłopów, mających dozór nad obeschniętymi terenami, sieje ziarno i wpędza trzodę, by je wdeptała, a po czterech czy pięciu miesiącach wraca na żniwa; inni lekkimi pługami płytko orzą wilgotną glebę; potem, nie ponosząc żadnych wydatków i nie trując się, zbierają mnóstwo zboża. (5) Ogólnie rzecz biorąc, każda praca na roli u innych ludów wymaga wielkich wydatków i przede wszystkim ciężkiej pracy, Egipcjanie natomiast zbierają plony łatwo i nie ponoszą żadnych wydatków; podobnie jak pola uprawne nawadnia się także winnice, które dostarczają krajowcom mnóstwo wina. (6) Po wylewie ziemi leżące odłogiem pozostawiają na pastwiska dla owiec, które dzięki temu, że mają paszy w bród, kocą się dwa razy w roku i dwa razy się je strzyże.

(7) Wzbieranie Nilu jest zjawiskiem cudownym dla tych, którzy je widzieli, natomiast ludziom, którzy znają je tylko ze słyszenia, trudno dać temu wiarę. Podczas gdy inne rzeki w okolicy letniego przesilenia zaczynają opadać i latem zawsze są płytsze, to jedynie Nil wtedy właśnie zaczyna podnosić się i dzień w dzień wzbiera tak bardzo, że w końcu zalewa właściwie cały Egipt. (8) Potem, w takim samym czasie, dzień po dniu, powoli opada, aż osiągnie właściwy poziom. Ponieważ teren jest płaski, a miasta i wioski, podobnie jak i gospodarstwa, leżą na usypanych ręką ludzką nasypach, to cały kraj wygląda jak wyspy Cyklady. (9) Rzeka porywa większość żyjących na lądzie dzikich zwierząt, które toną w jej wodach; część z nich znajduje ocalenie, uciekając na tereny leżące wyżej; natomiast zwierzęta hodowane podczas wylewu karmi się po wsiach i gospodar-

βοσκήματα κατὰ τὸν τῆς ἀναβάσεως χρόνον ἐν ταῖς κόμαις καὶ ταῖς ἀγροικίαις διατρέφεται, προπαρασκευαζομένης αὐτοῖς τῆς τροφῆς. (10) οἱ δ' ὄχλοι πάντα τὸν τῆς πληρώσεως χρόνον ἀπολελυμένοι τῶν ἔργων εἰς ἄνεσιν τρέπονται, συνεχῶς ἐστιώμενοι καὶ πάντων τῶν πρὸς ἡδονὴν ἀνηκόντων ἀνεμποδίστως ἀπολαύοντες. (11) διὰ δὲ τὴν ἀγωνίαν τὴν ἐκ τῆς ἀναβάσεως τοῦ ποταμοῦ γινομένην κατεσκευάσται Νειλοσκοπεῖον ὑπὸ τῶν βασιλέων ἐν τῇ Μέμφει· ἐν τούτῳ δὲ τὴν ἀνάβασιν ἀκριβῶς ἐκμετροῦντες οἱ τὴν τούτου διοίκησιν ἔχοντες ἐξαποστέλλουσιν εἰς τὰς πόλεις ἐπιστολάς, διασαφοῦντες πόσους πήχεις ἢ δακτύλους ἀναβέβηκεν ὁ ποταμὸς καὶ πότε τὴν ἀρχὴν πεποιήται τῆς ἐλαττώσεως. (12) διὰ δὲ τοῦ τοιοῦτου τρόπου τῆς μὲν ἀγωνίας ἀπολύεται πᾶς ὁ λαός, πυθόμενος τὴν τῆς αὐξήσεως εἰς τὸνναντίον μεταβολήν, τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἐσομένων καρπῶν εὐθὺς ἅπαντες προεπεγνώκασιν, ἐκ πολλῶν χρόνων τῆς παρατηρήσεως ταύτης παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἀκριβῶς ἀναγεγραμμένης.

37. Μεγάλῃς δ' οὔσης ἀπορίας περὶ τῆς τοῦ ποταμοῦ πληρώσεως, ἐπικεχειρήκασιν πολλοὶ τῶν τε φιλοσόφων καὶ τῶν ἱστορικῶν ἀποδιδόναι τὰς ταύτης αἰτίας, περὶ ὧν ἐν κεφαλαίοις ἐροῦμεν, ἵνα μῆτε μακρὰς ποιώμεθα τὰς παρεκβάσεις μῆτε ἄγραφον τὸ παρὰ πᾶσιν ἐπιζητούμενον ἀπολείπωμεν. (2) ὅλως γὰρ ὑπὲρ τῆς ἀναβάσεως τοῦ Νείλου καὶ τῶν πηγῶν, ἔτι δὲ τῆς εἰς θάλατταν ἐκβολῆς καὶ τῶν ἄλλων ὧν ἔχει διαφορῶν παρὰ τοὺς ἄλλους ποταμούς, μέγιστος ὢν τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην, τινὲς μὲν τῶν συγγραφέων ἀπλῶς οὐκ ἐτόλμησαν οὐδὲν εἰπεῖν, καίπερ εἰωθότες μηκύνειν ἐνίοτε περὶ χειμάρρου τοῦ τυχόντος, τινὲς δ' ἐπιβαλόμενοι λέγειν περὶ τῶν ἐπιζητούμενων πολὺ τῆς ἀληθείας διήμαρτον. (3) οἱ μὲν γὰρ περὶ τὸν Ἑλλάνικον καὶ Κάδμον, ἔτι δ' Ἐκαταῖον, καὶ πάντες οἱ τοιοῦτοι, παλαιοὶ παντάπασιν ὄντες, εἰς τὰς μυθώδεις ἀποφάσεις ἀπέκλιναν· (4) Ἡρόδοτος δὲ ὁ πολυπραγμων, εἰ καὶ τις ἄλλος, γεγωνὸς καὶ πολλῆς ἱστορίας ἔμπειρος ἐπικεχείρηκε μὲν περὶ τούτων ἀποδιδόναι λόγον, ἠκολουθηκῶς δὲ ἀντιλεγόμεναις ὑπονοίαις εὐρίσκεται· Ξενοφῶν δὲ καὶ Θεουκιδίδης, ἐπαινούμενοι κατὰ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἱστοριῶν, ἀπέσχοντο τελέως κατὰ τὴν γραφὴν τῶν τόπων τῶν κατ' Αἴγυπτον· οἱ δὲ περὶ τὸν Ἐφορον καὶ Θεόπομπον μάλιστα πάντων εἰς ταῦτ' ἐπιταθέντες ἤκιστα τῆς ἀληθείας ἐπέτυχον· καὶ διεσφάλησαν οὗτοι πάντες οὐ διὰ τὴν ἀμέλειαν, ἀλλὰ διὰ τὴν τῆς χώρας ιδιότητα. (5) ἀπὸ γὰρ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἄχρι Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου προσαγορευθέντος οὐχ ὅπως τινὲς τῶν Ἑλλήνων ὑπερέβαλον εἰς Αἰθιοπίαν, ἀλλ' οὐδὲ μέχρι τῶν ὄρων τῆς Αἰγύπτου προσανέβησαν· οὕτως ἄξενα πάντα ἦν τὰ περὶ τοὺς τόπους τούτους καὶ παντελῶς ἐπικίνδυνα· τοῦ δὲ προειρημένου βασιλέως μεθ' Ἑλληνικῆς δυνάμεως εἰς Αἰθιοπίαν πρώτου στρατεύσαντος ἐπεγνώσθη τὰ κατὰ τὴν χώραν ταύτην ἀκριβέστερον ἀπὸ τούτων τῶν χρόνων.

(6) Τῆς μὲν οὖν τῶν προτέρων συγγραφέων ἀγνοίας τοιαύτας τὰς αἰτίας συνέβη γενέσθαι· τὰς δὲ πηγὰς τοῦ Νείλου, καὶ τὸν τόπον ἐξ οὗ λαμβάνει τὴν

stwach przygotowaną tam wcześniej dla nich paszą. (10) Gdy rzeka wyleje, wolni od pracy ludzie odpoczywają, ciągle uczują i bez przeszkód korzystają ze wszystkiego, co jest przyjemne. (11) Niepokojąc się o wylewy rzeki, królowie z Memfis zbudowali nilometr¹⁴⁸; wyznaczone w tym celu służby odczytują z niego dokładny poziom wody i wysyłają wiadomości o tym, na ile łokci lub palców rzeka podniosła się i kiedy zaczyna opadać. (12) Ludzie więc nie zamartwiają się, bo wiedzą, kiedy rzeka zacznie wzbierać i kiedy zacznie opadać. Wszyscy też mogą przewidzieć, jakie będą zbiory; od dawien dawna bowiem Egipcjanie zapisują takie obserwacje.

37. Niezwykle trudno jest wyjaśnić, dlaczego rzeka wzbiera; mimo to wielu filozofów i historyków próbowało podać przyczyny tego zjawiska. Opowiemy o tym pokrótce, tak by naszych dygresji nie rozwlec, ani by nie pominąć tego, co wszystkich może interesować. (2) Ogólnie biorąc, o wzbieraniu Nilu, o jego źródłach, ujściu do morza i innych zjawiskach, które odróżniają Nil od innych rzek – a jest on najdłuższą rzeką ziemi zamieszkaną – niektórzy historycy nie powiedzieli niczego w sposób zrozumiały, chociaż mieli zwyczaj mówić, że wzbiera dlatego, iż gdzieś padają obfite deszcze i topi się śnieg, inni również podejmowali próby wyjaśnienia zagadnienia, ale bardzo mijali się z prawdą. (3) Hellanikos¹⁴⁹, Kadmos¹⁵⁰, Hekatajos¹⁵¹ oraz inni pisarze im podobni, którzy należeli do najstarszego pokolenia, skłonni byli do wyjaśnień płynących z mitów. (4) Również niezwykle dociekliwy Herodot, gdy zapoznał się z wieloma informacjami, próbował wyjaśnić tę kwestię, ale, jak się okazało, przyjął fałszywe domysły. Ksenofont¹⁵² i Tukidydes¹⁵³, których chwali się za wiarygodność relacji, w swoich pismach powstrzymali się od spraw egipskich. Efor¹⁵⁴ i Teopomp¹⁵⁵, którzy temu zagadnieniu poświęcili więcej niż inni uwagi, w najmniejszym stopniu nie zbliżyli się do prawdy. Wszyscy oni mylili się nie dlatego, że byli niedbali, ale dlatego, że obszar ten ma szczególny charakter. (5) Od najdawniejszych czasów aż do Ptolemeusza o przydomku Filadelf¹⁵⁶, żaden Grek nie tylko nie dotarł do Etiopii, ale nawet nie doszedł do granic Egiptu, bo tak bardzo terytoria te były niegościnnie i niebezpieczne. Od czasu, gdy król, o którym wspominałem, jako pierwszy z greckim wojskiem wyprawił się do Etiopii, poznano ów kraj dokładniej. (6) Dlatego starsi historycy nic o nim nie wiedzieli. Do czasów, gdy pisałem tę historię, nikt nie twierdził, że widział źródła Nilu i miejsce, skąd bierze on swój początek; nie pojawiła się też żadna wieść o kimś, kto mógłby twierdzić, że

ἀρχὴν τοῦ ῥεύματος, ἑορακεῖναι μὲν μέχρι τῶνδε τῶν ἱστοριῶν γραφομένων οὐδεὶς εἶρηκεν οὐδ' ἀκοὴν ἀπεφήνατο παρὰ τῶν ἑορακεῖναι διαβεβαιουμένων. (7) διὸ καὶ τοῦ πράγματος εἰς ὑπόνοιαν καὶ καταστοχασμὸν πιθανὸν καταπτῶντος, οἱ μὲν κατ' Αἴγυπτον ἱερεῖς ἀπὸ τοῦ περιρρέοντος τὴν οἰκουμένην ὠκεανοῦ φασιν αὐτὸν τὴν σύστασιν λαμβάνειν, ὑγιᾶς μὲν οὐδὲν λέγοντες, ἀπορία δὲ τὴν ἀπορίαν λύοντες καὶ λόγον φέροντες εἰς πίστιν αὐτὸν πολλῆς πίστεως προσδεόμενον· (8) τῶν δὲ Τρωγοδυτῶν οἱ μεταναστάντες ἐκ τῶν ἄνω τόπων διὰ καῦμα, προσαγορευόμενοι δὲ Βόλγιοι, λέγουσιν ἐμφάσεις τινὰς εἶναι περὶ τοὺς τόπους ἐκείνους, ἐξ ὧν ἂν τις συλλογίσαιτο διότι πολλῶν πηγῶν εἰς ἓνα τόπον ἀθροιζομένων συνίσταται τὸ ῥεῦμα τοῦ Νείλου· διὸ καὶ πολυγονώτατον αὐτὸν ὑπάρχειν πάντων τῶν γνωριζομένων ποταμῶν. (9) οἱ δὲ περιουκῶντες τὴν νῆσον τὴν ὀνομαζομένην Μερὸν, οἷς καὶ μάλιστ' ἂν τις συγκατάθοιτο, τῆς μὲν κατὰ τὸ πιθανὸν εὐρησιλογίας πολὺ κεχωρισμένοις, τῶν δὲ τόπων τῶν ζητουμένων ἔγγιστα κειμένοις, τοσοῦτον ἀπέχουσι τοῦ λέγειν τι περὶ τούτων ἀκριβῶς ὥστε καὶ τὸν ποταμὸν Ἀστάπουν προσηγορεύκασιν, ὅπερ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον εἰς τὴν Ἑλλήνων διάλεκτον ἐκ τοῦ σκοτίου ὕδαρ.

(10) Οὗτοι μὲν οὖν τῷ Νείλῳ τῆς ἐν τοῖς τόποις ἀθεωρησίας καὶ τῆς ἰδίας ἀγνοίας οἰκείαν ἔταξαν προσηγορίαν· ἡμῖν δ' ἀληθέστατος εἶναι δοκεῖ λόγος ὁ πλεῖστον ἀπέχων τοῦ προσποιήματος. (11) οὐκ ἀγνοῶ δὲ ὅτι τὴν πρὸς τὴν ἕω τοῦ ποταμοῦ τούτου καὶ τὴν πρὸς ἐσπέραν Λιβύην ἀφορίζων Ἡρόδοτος ἀνατίθησι Λίβυσι τοῖς ὀνομαζομένοις Νασαμῶσι τὴν ἀκριβῆ θεωρίαν τοῦ ῥείθρου, καὶ φησιν ἕκ τινος λίμνης λαμβάνοντα τὴν ἀρχὴν τὸν Νεῖλον φέρεσθαι διὰ χώρας Αἰθιοπικῆς ἀμυθήτου· οὐ μὴν αὐτόθεν οὔτε τοῖς εἰποῦσι Λίβυσιν, εἴπερ καὶ πρὸς ἀλήθειαν εἰρήκασιν, οὔτε τῷ συγγραφεῖ προσεκτέον ἀναπόδεικτα λέγοντι.

- 38.** Ἐπειδὴ δὲ περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῆς ῥύσεως αὐτοῦ διεληλύθαμεν, πειρασόμεθα τὰς αἰτίας ἀποδιδόναι τῆς πληρώσεως. (2) Θαλῆς μὲν οὖν, εἷς τῶν ἑπτὰ σοφῶν ὀνομαζόμενος, φησὶ τοὺς ἐτησίας ἀντιπνέοντας ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ ποταμοῦ κωλύειν εἰς θάλατταν προχεῖσθαι τὸ ῥεῦμα, καὶ διὰ τοῦτ' αὐτὸν πληρούμενον ἐπικλύζειν ταπεινὴν οὖσαν καὶ πεδιάδα τὴν Αἴγυπτον. (3) τοῦ δὲ λόγου τούτου, καίπερ εἶναι δοκοῦντος πιθανοῦ, ῥάδιον ἐξελέγξει τὸ ψεῦδος. εἰ γὰρ ἦν ἀληθὲς τὸ προειρημένον, οἱ ποταμοὶ πάντες ἂν οἱ τοῖς ἐτησίαις ἐναντίας τὰς ἐκβολὰς ἔχοντες ἐποιοῦντο τὴν ὁμοίαν ἀνάβασιν· οὗ μῆδαμοῦ τῆς οἰκουμένης συμβαίνοντος ζητητέον ἕτεραν αἰτίαν ἀληθινὴν τῆς πληρώσεως. (4) Ἀναξαγόρας δ' ὁ φυσικὸς ἀπεφήνατο τῆς ἀναβάσεως αἰτίαν εἶναι τὴν τηκομένην χιόνα κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν, ᾧ καὶ ὁ ποιητὴς Εὐριπίδης μαθητὴς ὧν ἠκολούθηκε· λέγει γοῦν

Νείλου λιπὼν κάλλιστον ἐκ γαίας ὕδαρ,
 ὃς ἐκ μελαμβρότιο πληροῦται ῥοὰς
 Αἰθιοπίδος γῆς, ἠνίκ' ἂν τακῆ χιῶν.

je widział. (7) Próby wyjaśnienia tego zagadnienia opierają się na ocierających się o prawdę domysłach, na przykład egipscy kapłani powiadają, że wypływa on z opływającego ziemię oceanu; nie mówią jednak niczego sensownego, bo kwestie sporne wyjaśniają przy pomocy innych kwestii spornych i jako dowód podają coś, co wymaga wielu dalszych wyjaśnień. (8) Troglodyci nazywający się *Bolgioj*, którzy z powodu gorąca opuścili tereny leżące w głębi lądu, mówią, że istnieją pewne dotyczące owych terenów wskazówki, z których można by wnioskować, że Nil powstaje z wielu strumieni, które zbiegają się w jednym miejscu; dlatego spośród wszystkich znanych rzek jest on najbardziej żyzny. (9) Natomiast mieszkańcy wyspy, która nazywa się Meroe¹⁵⁷ – a im można by wierzyć, gdyż obca jest im umiejętność przekonywującej i zręcznej argumentacji, a ponadto mieszkają najbliżej obszarów, które są przedmiotem naszych badań, tak bardzo są dalecy od dokładnego mówienia o tych zagadnieniach, że rzekę nazwali Astapus; gdy nazwę tę przetłumaczy się na język grecki, oznacza ona „Wodę z ciemności”¹⁵⁸.

(10) Nadali oni Nilowi swoją własną nazwę, bo nie znali terenu i nic nie wiedzieli o interesującym nas zagadnieniu. Wydaje mi się, że najbliższe prawdy są te wyjaśnienia, które w najmniejszym stopniu opierają się na domysłach. (11) Doskonale wiem, że gdy Herodot¹⁵⁹ podzielił Libię na dwie części – tę, która leży na wschód od rzeki i tę, która leży na zachód od niej, przypisał Libijczykom, którzy nazywali się Nasamonami¹⁶⁰, że wiedzą oni dokładnie, jak rzeka płynie; wspomniał wtedy, że Nil wypływa z jakiegoś jeziora i płynie przez niewiarygodnie wielką połąć Etiopii. Nie należy zatem wierzyć ani relacjom Libijczyków, nawet, gdyby mówili prawdę, ani historykowi, który opowiada rzeczy, których nie można sprawdzić.

38. Opowiedzieliśmy już o jego źródłach i o biegu, teraz spróbujemy wyjaśnić, dlaczego wylewa. (2) Tales¹⁶¹, którego uważa się za jednego z siedmiu mędrców¹⁶², mówi, że wiejące wprost na jego ujścia wiatry etezyjskie¹⁶³ nie pozwalają jego wodom wpływać do morza; dlatego wzbiera i zalewa płaski i równiny Egipt. (3) To możliwe do przyjęcia wyjaśnienie łatwo może jednak okazać się dalekie od prawdy. Gdyby bowiem jego przypuszczenia były zgodne z rzeczywistością, to podobnie wylewałyby wszystkie rzeki, których ujścia leżą na wprost kierunku, skąd wieją wiatry etezyjskie; a ponieważ podobne zjawisko nie występuje nigdzie w całej ziemi zamieszkannej, trzeba zatem szukać innych przyczyn wzbierania [Nilu]. (4) Filozof przyrody Anaksagoras¹⁶⁴ głosił, że przyczyną przyboru wody jest topniejący w Etiopii śnieg; z tym wyjaśnieniem zgadza się jego uczeń, poeta Eurypides; powiada on tak:

... opuściwszy najpiękniejsze na ziemi wody Nilu,
który od należącej do czarnoskórych Etiopów
ziemi wzbiera, gdy stopi się śnieg

(frg. 228 Nauck)

(5) καὶ ταύτην δὲ τὴν ἀπόφασιν οὐ πολλῆς ἀντιρρήσεως δεῖσθαι συμβέβηκε, φανεροῦ πᾶσιν ὄντος ὅτι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῶν καυμάτων ἀδύνατον χιόνα πίπτειν περὶ τὴν Αἰθιοπίαν· (6) καθόλου γὰρ περὶ τοὺς τόπους τούτους οὔτε πάγος οὔτε ψῦχος οὔθ' ὄλως χειμῶνος ἔμφασις γίνεται, καὶ μάλιστα περὶ τὴν ἀνάβασιν τοῦ Νεῖλου. εἰ δέ τις καὶ συγχωρήσαι χιόνος εἶναι πλῆθος ἐν τοῖς ὑπὲρ Αἰθιοπίαν τόποις, ὅμως ἐλέγχεται τὸ ψεῦδος τῆς ἀποφάσεως· (7) πᾶς γὰρ ποταμὸς ἀπὸ χιόνος ῥέων ὁμολογουμένως αὔρας ἀναδίδωσι ψυχρὰς καὶ τὸν ἀέρα παχύνει· περὶ δὲ τὸν Νεῖλον μόνον τῶν ποταμῶν οὔτε νέφους ὑποστάσεις ὑπάρχουσιν οὔτ' αὔραι ψυχραὶ γίνονται οὔθ' ὁ ἀὴρ παχύνεται.

(8) Ἡρόδοτος δὲ φησὶ τὸν Νεῖλον εἶναι μὲν φύσει τηλικούτον ἡλικὸς γίνεται κατὰ τὴν πλήρωσιν, ἐν δὲ τῷ χειμῶνι τὸν ἥλιον κατὰ τὴν Λιβύην φερόμενον ἐπισπᾶσθαι πρὸς ἑαυτὸν πολλὴν ὑγρασίαν ἐκ τοῦ Νεῖλου, καὶ διὰ τοῦτο περὶ τοὺς καιροὺς τούτους παρὰ φύσιν ἐλάττονα γίνεσθαι τὸν ποταμὸν· (9) τοῦ δὲ θέρους ἐπιστάντος ἀποχωροῦντα τῇ φορᾷ τὸν ἥλιον πρὸς τὰς ἄρκτους ἀναξηραίνειν καὶ ταπεινοῦν τοὺς τε περὶ τὴν Ἑλλάδα ποταμοὺς καὶ τοὺς κατὰ τὴν ἄλλην (10) χώραν τὴν ὁμοίως ἐκείνη κειμένην. οὐκέτ' οὖν εἶναι παράδοξον τὸ γινόμενον περὶ τὸν Νεῖλον· οὐ γὰρ ἐν τοῖς καύμασιν αὔξεσθαι, κατὰ τὸν χειμῶνα δὲ ταπεινοῦσθαι διὰ τὴν προειρημένην αἰτίαν. (11) ῥητέον οὖν καὶ πρὸς τοῦτον ὅτι καθῆκον ἦν, ὥσπερ ἀπὸ τοῦ Νεῖλου τὴν ὑγρασίαν ὁ ἥλιος ἐφ' ἑαυτὸν ἐπισπᾶται κατὰ τοὺς τοῦ χειμῶνος καιροὺς, οὕτω καὶ ἀπὸ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν Λιβύην ὄντων ποταμῶν ἀναλαμβάνειν τι τῶν ὑγρῶν καὶ ταπεινοῦν τὰ φερόμενα ῥεύματα. (12) ἐπεὶ δ' οὐδαμοῦ τῆς Λιβύης οὐδὲν τοιοῦτον γινόμενον θεωρεῖται, περιφανῶς ὁ συγγραφεὺς σχεδιάζων εὐρίσκειται· καὶ γὰρ οἱ περὶ τὴν Ἑλλάδα ποταμοὶ τὴν αὔξησιν ἐν τῷ χειμῶνι λαμβάνουσιν οὐ διὰ τὸ μακρότερον ἀφίστασθαι τὸν ἥλιον, ἀλλὰ διὰ τὸ πλῆθος τῶν γινομένων ὄμβρων.

39. Δημόκριτος δ' ὁ Ἀβδηρίτης φησὶν οὐ τὸν περὶ τὴν μεσημβρίαν τόπον χιονίζεσθαι, καθάπερ εἴρηκεν Εὐριπίδης καὶ Ἀναξαγόρας, ἀλλὰ τὸν περὶ τὰς ἄρκτους, καὶ τοῦτο ἔμφανές εἶναι πᾶσι. (2) τὸ δὲ πλῆθος τῆς σωρευομένης χιόνος ἐν τοῖς βορείοις μέρεσι περὶ μὲν τὰς τροπὰς μένειν πεπηγός, ἐν δὲ τῷ θέρει διαλυομένων ὑπὸ τῆς θερμασίας τῶν πάγων πολλὴν τηκεδόνα γίνεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο πολλὰ γεννᾶσθαι καὶ παχέα νέφη περὶ τοὺς μετεωροτέρους τῶν τόπων, δαψιλοῦς τῆς ἀναθυμιάσεως πρὸς τὸ ὕψος αἰρομένης. (3) ταῦτα δ' ὑπὸ τῶν ἐτησίων ἐλαύνεσθαι, μέχρι ἂν ὅτου προσπέση τοῖς μεγίστοις ὄρεσι τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην, ἃ φησὶν εἶναι περὶ τὴν Αἰθιοπίαν· ἔπειτα πρὸς τούτοις οὔσιν ὑψηλοῖς βιαίως θρανόμενα παμμεγέθεις ὄμβρους γεννᾶν, ἐξ ὧν πληροῦσθαι τὸν ποταμὸν μάλιστα κατὰ τὴν τῶν ἐτησίων ὥραν. (4) ῥάδιον δὲ καὶ τοῦτον ἐξελέγξαι τοὺς χρόνους τῆς αὐξήσεως ἀκριβῶς ἐξετάζοντα· ὁ γὰρ Νεῖλος ἄρχεται μὲν πληροῦσθαι κατὰ τὰς θερινὰς τροπὰς, οὐπω τῶν ἐτησίων πνεόντων, λήγει δ' ὕστερον ἰσημερίας φθινοπωρινῆς, πάλαι προπεπαυμένων τῶν

(5) Niewiele trzeba, by taki pogląd obalić. Przecież wszyscy doskonale wiedzą, że w Etiopii nie może padać śnieg, bo jest tam bardzo gorąco. (6) Krótko mówiąc, na tym obszarze, zwłaszcza gdy Nil wzbiera, nie ma mrozu i nie jest zimno i w ogóle nie ma żadnego śladu zimy. Jeśliby ktoś natomiast twierdził, że jest wiele śniegu na obszarach znajdujących się poza Etiopią, to także można dowieść, że taki pogląd jest fałszywy. (7) Przyjmuje się powszechnie, że każda rzeka, która bierze swój początek ze śniegu, powoduje, że powstają zimne wiatry i gęstnieje powietrze; jedynie wokół Nilu nie ma kłębiących się chmur, nie tworzą się zimne wiatry i powietrze nie gęstnieje.

(8) Herodot powiada¹⁶⁵, że naturalna wielkość Nilu jest taka, jak w czasie wylewu; zimą bowiem słońce wędruje nad Libią i przyciąga do siebie z Nilu wiele wilgoci; dlatego o tej porze roku, zgodnie z prawami natury, rzeka opada. (9) Z początkiem lata słońce powraca na północ i wtedy osusza i zmniejsza poziom rzek w Helladzie oraz w krajach, które leżą na tej samej szerokości geograficznej, co Hellada. (10) A więc to, co dzieje się z Nilem, nie jest niczym niezwykłym; nie wzbiera on w miesiącach letnich, natomiast zimą, pod wpływem wspomnianego wyżej zjawiska, opada. (11) Ale wtedy trzeba by powiedzieć, że skoro zimą słońce przyciąga do siebie wilgoć z Nilu, to powinno zabierać część wilgoci także z innych libijskich rzek i obniżać ich poziom. Ponieważ jednak nigdzie w Libii nie zaobserwowano takiego zjawiska, (12) mamy niewątpliwie do czynienia z wymysłem historyka. Przecież w Helladzie rzeki zimą wzbierają nie dlatego, że słońce się od niej oddaliło, ale dlatego, że padają obfite deszcze.

39. Demokryt z Abdery¹⁶⁶ natomiast powiada, że śnieg nie pokrywa regionów leżących na południu, jak to mówili Eurypides i Anaksagoras, ale tylko obszary leżące na północy; i to każdy widzi. (2) W północnych częściach ziemi zamieszkaney, w okolicy zimowego przesilenia, ogromne masy śniegu zamarzają; latem lód pod wpływem ciepła pęka i topi się, co sprawia, że opary podnoszą się do góry i na znacznych wysokościach powstają grube chmury. (3) Wiatry etezyjskie pędzą je dotąd, aż nie uderzą w największe w całej ziemi zamieszkaney góry, które, jak powiada, znajdują się w Etiopii; tu gwałtownie zderzają się z wysokimi szczytami i zaczynają padać obfite deszcze; i właśnie z tego powodu rzeka przybiera w porze, gdy wieją wiatry etezyjskie. (4) Tę teorię łatwo obalić, jeśli weźmie się pod uwagę dokładny czas, kiedy rzeka wzbiera; Nil bowiem zaczyna wzbierać w porze letniego przesilenia, gdy wiatry etezyjskie jeszcze nie wieją, a opada po jesiennym zrównaniu dnia z nocą, gdy wspomniane wiatry od dawna

ειρημένων ανέμων. (5) ὅταν οὖν ἡ τῆς πείρας ἀκρίβεια κατισχύῃ τὴν τῶν λόγων πιθανότητα, τὴν μὲν ἐπινοίαν τάνδρὸς ἀποδεκτέον, τὴν δὲ πίστιν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ λεγομένοις οὐ δοτέον. (6) παρήμι γὰρ καὶ διότι τοὺς ἐτησίας ἰδεῖν ἔστιν οὐδὲν τι μᾶλλον ἀπὸ τῆς ἄρκτου πνέοντας ἤπερ τῆς ἐσπέρας· οὐ βορέαι γὰρ οὐδ' ἀπαρκταί μόνοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πνέοντες ἀπὸ θερινῆς δύσεως ἀργέσται κοινωνοῦσι τῆς τῶν ἐτησίων προσηγορίας. τό τε λέγειν ὡς μέγιστα συμβαίνει τῶν ὁρῶν ὑπάρχειν τὰ περι τὴν Αἰθιοπίαν οὐ μόνον ἀναπόδεικτόν ἐστιν, ἀλλ' οὐδὲ τὴν πίστιν ἔχει διὰ τῆς ἐναργείας συγχωρουμένην.

(7) Ἐφορος δὲ καινοτάτην αἰτίαν εἰσφέρων πιθανολογεῖν μὲν πειρᾶται, τῆς δ' ἀληθείας οὐδαμῶς ἐπιτυγχάνων θεωρεῖται. φησὶ γὰρ τὴν Αἴγυπτον ἅπασαν οὕσαν ποταμόχωστον καὶ χαύνην, ἔτι δὲ κισηρώδη τὴν φύσιν, ῥαγάδας τε μεγάλας καὶ διηνεκεῖς ἔχειν, διὰ δὲ τούτων εἰς ἑαυτὴν ἀναλαμβάνειν ὑγροῦ πλήθος, καὶ κατὰ μὲν τὴν χειμερινὴν ὥραν συνέχειν ἐν ἑαυτῇ τοῦτο, κατὰ δὲ τὴν θερινὴν ὥσπερ ἰδρωτάς τινας ἐξ αὐτῆς πανταχόθεν ἀνίεναι, καὶ διὰ τούτων πληροῦν τὸν ποταμόν. (8) ὁ δὲ συγγραφεὺς οὗτος οὐ μόνον ἡμῖν φαίνεται μὴ τεθεαμένος τὴν φύσιν τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον τόπων, ἀλλὰ μηδὲ παρὰ τῶν εἰδόντων τὰ κατὰ τὴν χώραν ταύτην ἐπιμελῶς πεπυσμένος. (9) πρῶτον μὲν γὰρ, εἴπερ ἐξ αὐτῆς τῆς Αἰγύπτου ὁ Νεῖλος τὴν αὐξῆσιν ἐλάμβανε, οὐκ ἂν ἐν τοῖς ἀνωτέρω μέρεσιν ἐπληροῦτο, διὰ τε πετρώδους καὶ στερεᾶς χώρας φερόμενος· νῦν δὲ πλείω τῶν ἐξακισχιλίων σταδίων διὰ τῆς Αἰθιοπίας ῥέων τὴν πλήρωσιν ἔχει πρὶν ἢ ψαῦσαι τῆς Αἰγύπτου. (10) ἔπειτ' εἰ μὲν τὸ ῥεῦμα τοῦ Νεῖλου ταπεινότερον ἦν τῶν κατὰ τὴν ποταμόχωστον γῆν ἀραιωμάτων, ἐπιπολαίους ἂν εἶναι τὰς ῥαγάδας συνέβαινε, καθ' ὅς ἀδύνατον ἦν διαμένειν τοσοῦτο πλήθος ὕδατος· εἰ δ' ὑψηλότερον τόπον ἐπεῖχεν ὁ ποταμὸς τῶν ἀραιωμάτων, ἀδύνατον ἦν ἐκ τῶν ταπεινότερων κοιλωμάτων εἰς τὴν ὑψηλοτέραν ἐπιφάνειαν τὴν τῶν ὑγρῶν σύρρυσιν γίνεσθαι.

(11) Καθόλου δὲ τίς ἂν δυνατόν ἠγήσαιο τοὺς ἐκ τῶν κατὰ τὴν γῆν ἀραιωμάτων ἰδρωτάς τοσαύτην αὐξῆσιν τοῦ ποταμοῦ ποιεῖν ὥστε ὑπ' αὐτοῦ σχεδὸν πᾶσαν τὴν Αἴγυπτον ἐπικλύζεσθαι; ἀφίμι γὰρ καὶ τὸ ψεῦδος τῆς τε ποταμοχώστου γῆς καὶ τῶν ἐν τοῖς ἀραιώμασι τηρουμένων ὑδάτων, ἐμφανῶν ὄντων τῶν ἐν τούτοις ἐλέγχων. (12) ὁ μὲν γὰρ Μαίανδρος ποταμὸς κατὰ τὴν Ἀσίαν πολλὴν χώραν πεποίηκε ποταμόχωστον, ἐν ἧ τῶν συμβαινόντων περὶ τὴν ἀναπλήρωσιν τοῦ Νεῖλου τὸ σύνολον οὐδὲν θεωρεῖται γινόμενον. (13) ὁμοίως δὲ τούτῳ περὶ μὲν τὴν Ἀκαρνανίαν ὁ καλούμενος Ἀγελῶς ποταμὸς, περὶ δὲ τὴν Βοιωτίαν ὁ Κηφισὸς φερόμενος ἐκ τῶν Φωκέων προσκέχωκεν οὐκ ὀλίγην χώραν, ἐφ' ὧν ἀμφοτέρων ἐλέγχεται φανερῶς τὸ ψεῦδος τοῦ συγγραφέως. ἀλλὰ γὰρ οὐκ ἂν τις παρ' Ἐφόρω ζητήσκειν ἐκ παντὸς τρόπου τὰκριβές, ὁρῶν αὐτὸν ἐν πολλοῖς ὀλιγωρηκότα τῆς ἀληθείας.

już nie wieją. (5) Ponieważ ta precyzyjna próba wyjaśnienia problemu jest lepsza niż argumentacja oparta tylko na słowach, należało przedstawić pomysłowość tego człowieka, co nie znaczy, że należy wierzyć w to, co powiedział. (6) Pomijam też to, że widzi się wiatry etezyjskie wiejące nie tylko od północy, lecz także z zachodu; wiatrami etezyjskimi nazywa się bowiem, oprócz Borea-sza¹⁶⁷ i Aparktiasa¹⁶⁸, także Agrestesa, który wieje z kierunku, gdzie latem zachodzi słońce. Nie można też dowieść, że najwyższymi górami są te, które znajdują się w Etiopii, bo to nie zgadza się z faktami ustalonymi w wyniku obserwacji.

(7) Efor podaje najnowsze wyjaśnienia i za dowody uznaje wiadomości prawdopodobne, ale w swoich rozważaniach mija się z prawdą. Powiada bowiem, że gleba w całym Egipcie została naniesiona przez rzekę i jest porowata, podobna do pumeksu; dlatego są w niej wielkie i głębokie szczeliny, w których gromadzi się mnóstwo wody; zimą zatrzymują one masy wody, a latem, podobnie jak pot, woda zewsząd wydobywa się z ziemi i powoduje wzbieranie rzeki. (8) Sam historyk, jak nam się wydaje, nie tylko nie widział, jak w rzeczywistości wygląda ziemia egipska, ale nawet nie zatroszczył się o to, by wypytać o nią tych, którzy ją widzieli. (9) A więc po pierwsze, jeśli Nil przybierał tylko dzięki tej wodzie, która znajduje się w Egipcie, to nie wzbierałby na terenach leżących powyżej niego, ponieważ tam przepływa przez teren skalisty i twardy; a przecież płynie przez ponad 6 tysięcy stadiów przez Etiopię i wzbiera zanim sięgnie Egiptu. (10) Po drugie, jeśli nurt Nilu znajdował się niżej niż szczeliny w naniesionej przez rzekę glebie, to znajdowałyby się one na powierzchni i nie byłoby możliwe, żeby pozostawały w nich tak wielkie masy wody. A jeśli rzeka znajdowała się wyżej niż szczeliny, to byłoby niemożliwe, by woda wypływała z leżących niżej wgłębień na znajdującą się powyżej nich powierzchnię.

(11) W jakim więc sposób „pot” wydobywający się ze znajdujących się w ziemi szczelin może być przyczyną tak wielkiego przyboru wody, że zalewa ona cały Egipt? Zostawiam więc kłamstwa o ziemi naniesionej przez rzekę i o wodach zmagazynowanych w szczelinach, bo przedstawiłem już argumenty świadczące o tym, że takie wyjaśnienie należy odrzucić. (12) Rzeka Meander w Azji także niosła wiele ziemi, ale tam nie widzi się żadnego zjawiska porównywalnego z wylewem Nilu. (13) Podobnie jak Meander, również rzeki Achelaos w Akarnanii¹⁶⁹ i wypływający z Fokis¹⁷⁰ beocki Kefisos¹⁷¹ niosły niemało ziemi; na przykładzie tych dwóch rzek wyraźnie można wykazać, że historyk się mylił. Nie szukajmy więc u Efora wiadomości dokładnych, ponieważ widzimy, że często nie dba on o prawdę.

40. Τῶν δ' ἐν Μέμφει τινὲς φιλοσόφων ἐπεχείρησαν αἰτίαν φέρειν τῆς πληρώσεως ἀνεξέλεγκτον μᾶλλον ἢ πιθανήν, ἣ πολλοὶ συγκατατέθινται. (2) διαιρούμενοι γὰρ τὴν γῆν εἰς τρία μέρη φασὶν ὑπάρχειν ἐν μὲν τὸ κατὰ τὴν ἡμετέραν οἰκουμένην, ἕτερον δὲ τὸ τούτοις τοῖς τόποις ἀντιπεπονηθὸς ταῖς ὥραις, τὸ δὲ τρίτον μεταξύ μὲν κείσθαι τούτων, ὑπάρχειν δὲ διὰ καῦμα ἀοίκητον. (3) εἰ μὲν οὖν ὁ Νεῖλος ἀνέβαινε κατὰ τὸν τοῦ χειμῶνος καιρὸν, δῆλον ἂν ὑπῆρχεν ὡς ἐκ τῆς καθ' ἡμᾶς ζώνης λαμβάνει τὴν ἐπίρρυσιν διὰ τὸ περὶ τούτους τοὺς καιροὺς μάλιστα γίνεσθαι παρ' ἡμῖν τὰς ἐπομβρίας· ἐπεὶ δὲ τὸναντίον περὶ τὸ θέρος πληροῦται, πιθανὸν εἶναι κατὰ τοὺς ἀντικειμένους τόπους γεννᾶσθαι τοὺς χειμῶνας, καὶ τὸ πλεονάζον τῶν κατ' ἐκείνους τοὺς τόπους ὑδάτων εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην φέρεσθαι. (4) διὸ καὶ πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ Νεῖλου μηδένα δύνασθαι παρελθεῖν, ὡς ἂν ἐκ τῆς ἐναντίας ζώνης διὰ τῆς ἀοικήτου φερομένου τοῦ ποταμοῦ. μαρτυρεῖν δὲ τούτοις καὶ τὴν ὑπερβολὴν τῆς γλυκύτητος τοῦ κατὰ τὸν Νεῖλον ὕδατος· διὰ γὰρ τῆς κατακεκαυμένης αὐτὸν ρέοντα καθέψεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο γλυκύτατον εἶναι πάντων τῶν ποταμῶν, ἅτε φύσει τοῦ πυρώδους πᾶν τὸ ὑγρὸν ἀπογλυκαίνοντος.

(5) Οὗτος δ' ὁ λόγος ἔχει μὲν τινα πρόχειρον ἀντίρρησιν, ὅτι παντελῶς ἀδύνατον εἶναι δοκεῖ ποταμὸν ἐκ τῆς ἀντικειμένης οἰκουμένης εἰς τὴν ἡμετέραν ἀναφέρεσθαι, καὶ μάλιστ' εἰ τις ὑπόθοιτο σφαιροειδῆ τὴν γῆν ὑπάρχειν. καὶ γὰρ ἂν τις τοῖς λόγοις κατατολμήσας βιάζηται τὴν ἐνάργειαν, ἣ γε φύσις τῶν πραγμάτων οὐδαμῶς συγχωρήσει. καθόλου μὲν γὰρ ἀνεξέλεγκτον ἀπόφασιν εἰσηγούμενοι, καὶ τὴν ἀοίκητον χώραν μεταξύ τιθέμενοι, ταύτη διαφευξέσθαι τοὺς ἀκριβεῖς ἐλέγχους νομίζουσι. (6) δίκαιον δὲ τοὺς περὶ τινῶν διαβεβαιουμένους ἢ τὴν ἐνάργειαν παρέχεσθαι μαρτυροῦσαν ἢ τὰς ἀποδείξεις λαμβάνειν ἐξ ἀρχῆς συγκεχωρημένας. πῶς δὲ μόνος ὁ Νεῖλος ἐξ ἐκείνης τῆς οἰκουμένης φέρεται πρὸς τοὺς καθ' ἡμᾶς τόπους; εἰκὸς γὰρ εἶναι καὶ ἐτέρους ποταμοὺς, καθάπερ καὶ παρ' ἡμῖν. (7) ἢ τε τῆς περὶ τὸ ὕδωρ γλυκύτητος αἰτία παντελῶς ἄλογος. εἰ γὰρ καθεψόμενος ὑπὸ τῶν καυμάτων ὁ ποταμὸς ἐγλυκαίνετο, πολύγονος οὐκ ἂν ἦν οὐδὲ ποικίλας ἰχθύων καὶ θηρίων ἰδέας εἶχε· πᾶν γὰρ ὕδωρ ὑπὸ τῆς πυρώδους φύσεως ἀλλοιωθὲν ἀλλοτριώτατόν ἐστι ζωογονίας. (8) διόπερ τῇ παρεισαγομένῃ καθεψήσει τῆς φύσεως τοῦ Νεῖλου παντάπασιν ἐναντιουμένης ψευδεῖς τὰς εἰρημένας αἰτίας τῆς πληρώσεως ἡγητέον.

41. Οἰνοπίδης δὲ ὁ Χιὸς φησι κατὰ μὲν τὴν θερινὴν ὥραν τὰ ὕδατα κατὰ τὴν γῆν εἶναι ψυχρά, τοῦ δὲ χειμῶνος τὸναντίον θερμά, καὶ τοῦτο εὐδῆλον ἐπὶ τῶν βαθέων φρεάτων γίνεσθαι· κατὰ μὲν γὰρ τὴν ἀκμὴν τοῦ χειμῶνος ἥκιστα τὸ ὕδωρ ἐν αὐτοῖς ὑπάρχειν ψυχρόν, κατὰ δὲ τὰ μέγιστα καύματα ψυχρότατον ἐξ αὐτῶν ὑγρὸν ἀναφέρεσθαι. (2) διὸ καὶ τὸν Νεῖλον εὐλόγως κατὰ μὲν τὸν χειμῶνα μικρὸν εἶναι καὶ συστέλλεσθαι, διὰ τὸ τὴν μὲν κατὰ γῆν θερμοσίαν τὸ

40. Pewni mędrzy memficy postanowili wyjaśnić, dlaczego Nil wzbiera, ale ich hipotezy trudniej sprawdzić niż uznać je za wiarygodne, mimo to wielu je przyjmuje. (2) Podzielili oni mianowicie Ziemię na trzy części i powiadają, że pierwszą część stanowi nasza ziemia zamieszкана; w drugiej części pory roku nastają odwrotnie niż u nas; a trzecia część, która leży pomiędzy nimi, jest niezamieszкана z powodu gorąca. (3) Jeśli by więc Nil wzbierał w czasie zimy, to oczywiście otrzymywałyby wodę z naszej strefy, bo u nas w tym czasie deszcze padają obficie; wobec tego, że wzbiera latem, jest rzeczą prawdopodobną, że w regionach leżących naprzeciw naszych występują zimowe nawałnice i nadmiar wody z tamtych terytoriów płynie ku naszej zamieszканej ziemi. (4) Nikt nie może dopłynąć do źródeł Nilu, gdyż rzeka ze strefy przeciwnej płynie przez obszar niezamieszкany; dowodem na to ma być fakt, że woda w Nilu jest bardzo słodka: kiedy bowiem płynie on przez strefę spaloną, gotuje się, a to sprawia, że woda w nim jest słodsza niż w innych rzekach; według praw natury substancja ognista powoduje, że każda substancja wilgotna staje się słodka.

(5) Tę hipotezę łatwo jest obalić, bo wydaje się zupełnie niemożliwe, by rzeka do naszej ziemi zamieszканej płynęła z tej, która leży naprzeciw nas, zwłaszcza gdy przyjmuje się, że Ziemia jest kulista. Jeśli ktoś byłby na tyle odważny, by obstawać przy takiej hipotezie, to będzie to czynił wbrew naturze. Ogólnie mówiąc, historycy i filozofowie uważają, że unikną krytyki, jeśli przedstawiają teorie, których nie można sprawdzić i umieszczają obszar niezamieszкany pomiędzy dwoma zamieszkanymi. (6) Ci, którzy obstają przy swoich hipotezach, powinni przedstawiać albo oczywiste świadectwa, albo wnikliwie sprawdzone dowody. Dlaczego tylko Nil wpływa z tamtej ziemi zamieszканej na nasze terytoria? Przecież jest prawdopodobne, że są tam, podobnie jak i u nas, inne rzeki. (7) Także i przyczyny powstawania słodkiej wody są zupełnie niezrozumiałe. Jeśli bowiem rzeka stawałaby się słodka dlatego, że jej wody gotują się pod wpływem gorąca, to nie byłaby ona żywna, ani też nie występowałyby w niej tak wielkie ilości rozmaitych ryb i zwierząt. Woda bowiem pod wpływem substancji ognistej zmienia swoją naturę i niemożliwe jest, by istniały w niej żywe istoty. (8) A zatem, ponieważ właściwości Nilu przeczą teorii o wygotowywaniu, to przedstawione wyżej wyjaśnienia przyczyn wylewu należy uznać za fałszywe.

41. Ojnopides z Chios¹⁷² powiada, że latem wody pod ziemią są zimne, a zimą, przeciwnie, ciepłe; tak jest w głębokich studniach – w środku zimy woda w nich jest najcieplejsza, a podczas największych upałów wyciąga się z nich bardzo zimną wodę. (2) Prawdopodobnie Nil dlatego zmniejsza się i kurczy zimą, bo znajdujące się pod ziemią gorąco zużywa większą ilość wilgoci, a deszcze

πολὺ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας ἀναλίσκειν, ὄμβρους δὲ κατὰ τὴν Αἴγυπτον μὴ γίνεσθαι· κατὰ δὲ τὸ θέρος μηκέτι τῆς κατὰ γῆν ἀπαναλώσεως γινομένης ἐν τοῖς κατὰ βάθος τόποις πληροῦσθαι τὴν κατὰ φύσιν αὐτοῦ ῥύσιν ἀνεμποδίστως. (3) ῥητέον δὲ καὶ πρὸς τοῦτον ὅτι πολλοὶ ποταμοὶ τῶν κατὰ τὴν Λιβύην ὁμοίως μὲν κείμενοι τοῖς στόμασι, παραπλησίους δὲ τὰς ῥύσεις ποιούμενοι, τὴν ἀνάβασιν οὐκ ἔχουσιν ἀνάλογον τῷ Νεῖλῳ· τοῦναντίον γὰρ ἐν μὲν τῷ χειμῶνι πληρούμενοι, κατὰ δὲ τὸ θέρος λήγοντες ἐλέγχουσι τὸ ψεῦδος τοῦ πειρωμένου τοῖς πιθανοῖς καταμάχεσθαι τὴν ἀλήθειαν.

(4) Ἐγγιστα δὲ τῇ ἀληθείᾳ προσελήλυθεν Ἀγαθαρχίδης ὁ Κνίδιος. φησὶ γὰρ κατ' ἐνιαυτὸν ἐν τοῖς κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν ὄρεσι γίνεσθαι συνεχεῖς ὄμβρους ἀπὸ θερινῶν τροπῶν μέχρι τῆς μετοπωρινῆς ἰσημερίας· (5) εὐλόγως οὖν τὸν Νεῖλον ἐν μὲν τῷ χειμῶνι συστέλλεσθαι, τὴν κατὰ φύσιν ἔχοντα ῥύσιν ἀπὸ μόνων τῶν πηγῶν, κατὰ δὲ τὸ θέρος διὰ τοὺς ἐκχεομένους ὄμβρους λαμβάνειν τὴν αὐξησιν. (6) εἰ δὲ τὰς αἰτίας μηδεὶς ἀποδοῦναι δύναται μέχρι τοῦ νῦν τῆς τῶν ὑδάτων γενέσεως, οὐ προσήκειν ἀθετεῖσθαι τὴν ἰδίαν ἀπόφασιν· πολλὰ γὰρ τὴν φύσιν ἐναντίως φέρειν, ὧν τὰς αἰτίας οὐκ ἐφικτὸν ἀνθρώποις ἀκριβῶς ἐξευρεῖν. (7) μαρτυρεῖν δὲ τοῖς ὑφ' ἑαυτοῦ λεγομένοις καὶ τὸ γινόμενον περὶ τινὰς τόπους τῆς Ἀσίας· πρὸς μὲν γὰρ τοῖς ὄροις τῆς Σκυθίας τοῖς πρὸς τὸ Καυκάσιον ὄρος συνάπτουσι, παρεληλυθότος ἤδη τοῦ χειμῶνος, καθ' ἕκαστον ἔτος νιφετοὺς ἐξαισίους γίνεσθαι συνεχῶς ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν δὲ τοῖς πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένοις μέρεσι τῆς Ἰνδικῆς ὠρισμένοις καιροῖς καὶ χάλαζαν ἄπιστον τὸ μέγεθος καὶ τὸ πλῆθος καταράττειν, καὶ περὶ μὲν τὸν Ἰνδοῦ ποταμὸν ἀρχομένου θέρους συνεχεῖς ὄμβρους γίνεσθαι, κατὰ δὲ τὴν Αἰθιοπίαν μεθ' ἡμέρας τινὰς ταῦτο συμβαίνειν, καὶ ταύτην τὴν περίστασιν κυκλουμένην ἀεὶ τοὺς συνεχεῖς τόπους χειμάζειν. (8) οὐδὲν οὖν εἶναι παράδοξον εἰ καὶ κατὰ τὴν Αἰθιοπίαν τὴν κειμένην ὑπὲρ Αἰγύπτου συνεχεῖς ἐν τοῖς ὄρεσιν ὄμβροι καταράττοντες ἐν τῷ θέρει πληροῦσι τὸν ποταμὸν, ἄλλως τε καὶ τῆς ἐναργείας αὐτῆς μαρτυρουμένης ὑπὸ τῶν περὶ τοὺς τόπους οἰκούντων βαρβάρων. (9) εἰ δὲ τοῖς παρ' ἡμῖν γινομένοις ἐναντίαν ἔχει τὰ λεγόμενα φύσιν, οὐ διὰ τοῦτ' ἀπιστητέον· καὶ γὰρ τὸν νότον παρ' ἡμῖν μὲν εἶναι χειμέριον, περὶ δὲ τὴν Αἰθιοπίαν αἴθριον ὑπάρχειν, καὶ τὰς βορείους πνοὰς περὶ μὲν τὴν Εὐρώπην εὐτόνους εἶναι, κατ' ἐκείνην δὲ τὴν χώραν βληχερὰς καὶ ἀτόνους.

(10) Καὶ περὶ μὲν τῆς πληρώσεως τοῦ Νεῖλου, δυνάμενοι ποικιλώτερον ἀντειπεῖν πρὸς ἅπαντας, ἀρκεσθησόμεθα τοῖς εἰρημένοις, ἵνα μὴ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἡμῖν προκειμένην συντομίαν ὑπερβαίνωμεν. ἐπεὶ δὲ τὴν βίβλον ταύτην διὰ τὸ μέγεθος εἰς δύο μέρη διηρήκαμεν, στοχαζόμενοι τῆς συμμετρίας, τὴν πρώτην μερίδα τῶν ἱστορουμένων αὐτοῦ περιγράψομεν, τὰ δὲ συνεχῆ τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἱστορουμένων ἐν τῇ δευτέρᾳ κατατάξομεν, ἀρχὴν ποιησάμενοι τὴν ἀπαγγελίαν τῶν γενομένων βασιλέων τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ παλαιοτάτου βίου παρ' Αἰγυπτίους.

w Egipcie nie padają; latem, ponieważ głęboko pod ziemią to zjawisko już nie występuje, Nil, bez przeszkód, w sposób naturalny wzbiera. (3) Należy także dodać, że w Libii jest wiele rzek, których ujścia leżą podobnie jak ujścia Nilu i które płyną w takim samym, co on kierunku, ale nie przybierają w ten sam sposób; przeciwnie, wzbierają zimą, a latem opadają i dowodzą, że fałszywe są wyjaśnienia tych, którzy usiłują pokonać prawdę używając pozornie prawdziwych argumentów.

(4) Najbardziej do prawdy zbliżył się Agatarchides z Knidos¹⁷³. Powiada on, że każdego roku w leżących w Etiopii górach nieustannie padają deszcze od letniego przesilenia aż do jesiennego zrównania dnia z nocą. (5) Jest zatem prawdopodobne, że zimą Nil opada, ponieważ jego wody pochodzą tylko ze źródeł, latem natomiast wzbiera, bo otrzymuje wodę z deszczów. (6) „Jeśli – powiada – aż do naszych czasów nikt nie potrafił wyjaśnić, dlaczego rzeka wylewa, nie godzi się odrzucać mojego wyjaśnienia. W naturze jest bowiem wiele sprzecznych zjawisk, których ludzie dokładnie wyjaśnić nie mogą”. (7) Zjawisko, które ma miejsce w pewnych regionach Azji, potwierdza jego teorię. Na obszarze, gdzie granice Scytii przylegają do gór Kaukazu, rok w rok, gdy mija zima, występują gwałtowne śnieżyce, trwające bez przerwy wiele dni, a w północnych regionach Indii, w określonym czasie, obficie pada niewiarygodnie wielki grad; z nastaniem lata obfite deszcze padają nad rzeką Hydaspes¹⁷⁴, a po kilku dniach to samo zjawisko występuje w Etiopii; te, pojawiające się regularnie, zjawiska klimatyczne powodują, że na terenach sąsiednich zawsze szaleją burze. (8) Zatem nie jest niczym dziwnym, że jeżeli w górach Etiopii, która przecież leży powyżej Egiptu i graniczy z nim, latem padają deszcze, to rzeka wzbiera; mieszkający w tamtych regionach barbarzyńcy potwierdzają, że tak rzeczywiście się dzieje). (9) Jeżeli zjawiska, które tu przedstawiono, różnią się od podobnych im zjawisk u nas, to nie powinniśmy tylko dlatego uznawać ich za nieprawdopodobne; na przykład Notos u nas przynosi burze, a w Etiopii sprawia, że niebo jest czyste; w Europie wiatry północne są gwałtowne, a tam łagodne i słabe.

(10) Dość już opowiadania o wylewie Nilu, chociaż możemy w różny sposób zakwestionować także i inne wyjaśnienia tego problemu. Chcę bowiem zachować narzuconą sobie od początku zwięzłość. Księgę tę, by nie była zbyt obszerna, podzieliliśmy na dwie części i dla zachowania proporcji w tym miejscu przerwiemy pierwszą część naszej historii. W drugiej przedstawimy dzieje Egiptu, zaczynając opowiadanie od egipskich królów i od trybu życia najdawniejszych jego mieszkańców.

ΜΕΡΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ

42. Τῆς πρώτης τῶν Διοδώρου βίβλων διὰ τὸ μέγεθος εἰς δύο βίβλους διηρημένης ἡ πρώτη μὲν περιέχει προοίμιον περὶ ὅλης τῆς πραγματείας καὶ τὰ λεγόμενα παρ' Αἴγυπτιοῖς περὶ τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως καὶ τῆς τῶν ὄλων ἐξ ἀρχῆς συστάσεως, πρὸς δὲ τούτοις περὶ τῶν θεῶν, ὅσοι πόλεις ἐκτίσαν κατ' Αἴγυπτον ἐπωνύμους ἑαυτῶν ποιήσαντες, περὶ τε τῶν πρώτων γενομένων ἀνθρώπων καὶ τοῦ παλαιοτάτου βίου, τῆς τε τῶν ἀθανάτων τιμῆς καὶ τῆς τῶν ναῶν κατασκευῆς, ἐξῆς δὲ περὶ τῆς τοποθεσίας τῆς κατ' Αἴγυπτον χώρας καὶ τῶν περὶ τὸν Νεῖλον ποταμὸν παραδοξολογουμένων, τῆς τε τούτου πληρώσεως τὰς αἰτίας καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλοσόφων ἀποφάσεις, ἔτι δὲ τὰς πρὸς ἕκαστον τῶν συγγραφέων ἀντιρρήσεις· ἐν ταύτῃ δὲ τῇ βίβλῳ τὰ συνεχῆ τοῖς προειρημένοις διέξιμεν. (2) ἀρχόμεθα δὲ ἀπὸ τῶν γενομένων πρώτων κατ' Αἴγυπτον βασιλέων, καὶ τὰς κατὰ μέρος αὐτῶν πράξεις ἐκθησόμεθα μέχρι Ἀμάσιδος τοῦ βασιλέως, προεκθέμενοι κεφαλαιωδῶς τὴν ἀρχαιοτάτην ἀγωγὴν τῶν κατ' Αἴγυπτον.
43. Βίῳ γὰρ τὸ παλαιὸν Αἴγυπτιοῦς φασὶ χρῆσθαι τὸ μὲν ἀρχαιοτάτον πόαν ἐσθίοντας καὶ τῶν ἐν τοῖς ἔλεσι γινομένων τοὺς καυλοὺς καὶ τὰς ρίζας, πείραν διὰ τῆς γεύσεως ἐκάστου λαμβάνοντας, πρώτην δὲ καὶ μάλιστα προσενέγκασθαι τὴν ὀνομαζομένην ἄγρωστιν διὰ τὸ καὶ τῇ γλυκύτητι διάφορον εἶναι καὶ τὴν τροφήν ἀρκοῦσαν παρέχεσθαι τοῖς σώμασι τῶν ἀνθρώπων· (2) καὶ γὰρ τοῖς κτήνεσι ταύτην θεωρεῖσθαι προσηνῆ καὶ ταχὺ τοὺς ὄγκους αὐτῶν προσανατρέφειν. διὸ καὶ τῆς εὐχρηστίας τῆς περὶ τὴν βοτάνην ταύτην μνημονεύοντας τοὺς ἀνθρώπους μέχρι τοῦ νῦν, ὅταν πρὸς θεοὺς βαδίζωσι, τῇ χειρὶ ταύτης λαμβάνοντας προσεύχεσθαι· οἴονται γὰρ τὸν ἄνθρωπον ἔλειον καὶ λιμνωδὸς εἶναι ζῶον, ἀπὸ τε τῆς λειότητος τεκμαιρόμενοι καὶ τῆς φυσικῆς ποιότητος, ἔτι δὲ τοῦ προσδεῖσθαι τροφῆς τῆς ὑγρᾶς μᾶλλον ἢ τῆς ξηρᾶς. (3) δευτέραν δὲ λέγουσιν ἔχειν διαγωγὴν τοὺς Αἴγυπτιοῦς τὴν τῶν ἰχθύων βρῶσιν, πολλὴν δαψίλειαν παρεχομένου τοῦ ποταμοῦ, καὶ μάλισθ' ὅτε μετὰ τὴν ἀνάβασιν ταπεινούμενος ἀναζηραίνοιτο. (4) ὁμοίως δὲ καὶ τῶν βοσκημάτων ἔνια σαρκοφαγεῖν, καὶ ταῖς δοραῖς τῶν κατεσθιομένων ἐσθῆσι χρῆσθαι, καὶ τὰς οἰκήσεις ἐκ τῶν καλάμων κατασκευάζεσθαι. ἴχνη δὲ τούτων διαμένει παρὰ τοῖς νομεῦσι τοῖς κατ' Αἴγυπτον, οὓς ἅπαντάς φασὶ μέχρι τοῦ νῦν μηδεμίαν ἄλλην οἴκησιν ἢ τὴν ἐκ τῶν καλάμων ἔχειν, δοκιμάζοντας ἀρκεῖσθαι ταύτῃ. (5) πολλοὺς δὲ χρόνους τούτῳ τῷ βίῳ διεξαγαγόντας τὸ τελευταῖον ἐπὶ τοὺς ἐδωδίμους μεταβῆναι καρπούς, ὧν εἶναι καὶ τὸν ἐκ τοῦ λωτοῦ γινόμενον ἄρτον. καὶ τούτων τὴν εὕρεσιν οἱ μὲν εἰς τὴν Ἴσιν ἀναφέρουσιν, οἱ δ' εἰς τινὰ τῶν παλαιῶν βασιλέων τὸν ὀνομαζόμενον Μηνᾶν. (6) οἱ δ' ἱερεῖς εὐρετὴν τῶν μὲν παιδείων καὶ τῶν τεχνῶν μυθολογοῦσι τὸν Ἑρμῆν γεγονέναι, τῶν δ' εἰς τὸν βίον ἀναγκαίων τοὺς βασιλεῖς· διὸ καὶ τὸ παλαιὸν παραδίδοσθαι τὰς βασιλείας μὴ

CZEŚĆ DRUGA KSIĘGI I

42. Pierwszą księgę Diodora¹⁷⁵ z powodu jej wielkości podzieliłem na dwie części; pierwsza zawierała wstęp oraz opowieści Egipcjan o powstaniu świata i o kształtowaniu się i powstawaniu wszystkich rzeczy u zarania świata; opowiedziałem też o bogach, którzy w Egipcie zakładali miasta i nazywali je swoimi imionami, o pierwszych ludziach i ich pradawnym sposobie życia oraz o czci należnej nieśmiertelnym i o budowie świątyń; dalej, o topografii Egiptu, o osobliwych teoriach dotyczących Nilu, o przyczynach jego wzbierania oraz o hipotezach historyków i filozofów, którzy usiłowali problemy te wyjaśnić; dyskutowałem też z argumentami każdego historyka. (2) W tej części księgi przedstawimy kolejno dalsze zagadnienia; zaczniemy od pierwszych egipskich królów i opowiemy szczegółowo o ich czynach, kończąc na królu Amazisie¹⁷⁶, wcześniej, pokrótce, opowiemy o trybie życia najdawniejszych Egipcjan.

43. O dawnym ich trybie życia powiada się, że w najodleglejszych czasach jedli ziola i rosnące na bagnach łodygi i korzenie, próbując smaku każdej rośliny. Najpierw żywili się rośliną, która nazywała się agrostis, ponieważ była smaczniejsza niż inne i zaspokajała ich głód. (2) Zauważyli bowiem, że była odpowiednia dla bydła, które żywiąc się nią, szybko się tuczyło. Pamiętając o użyteczności tej rośliny, nawet i w naszych czasach ludzie, gdy zbliżają się do bóstwa, trzymają ją w rękach i tak się modlą; sądzili, że człowiek jest istotą, która żyje wśród rozlewisk i bagien; a świadczyć o tym miała gładkość ludzkiej skóry i budowa fizyczna i to, że przyjmuje on pożywienie raczej wilgotne niż suche. (3) Egipcjanie utrzymywali się przy życiu też w inny sposób – mianowicie jedli ryby; rzeka bowiem dostarcza ich w obfitości, zwłaszcza wtedy, gdy po wylewie, opada i wysycha. (4) Jedli też mięso hodowanych przez siebie zwierząt, a ich skór używali jako odzieży, domostwa zaś budowali z trzciny. Ślady takiego trybu życia pozostały jeszcze u egipskich pasterzy, którzy, jak powiadają, do dzisiaj nie mieszkają w innych, niż zbudowane z trzciny, domach; uważają bowiem, że to im wystarcza. (5) Prowadząc przez wiele lat taki tryb życia, w końcu zaczęli jeść rośliny jadalne; wśród nich lotos, z którego wypiekają chleb. Odnalezienie owych roślin, jedni przypisują Izydzie, drudzy pradawnemu władcy, o imieniu Menas¹⁷⁷. (6) Kapłani opowiadają, że wynalazcą rozmaitych rzemiosł był Hermes, a wiele też przydatnych do życia rzeczy odkryli królowie i dlatego dawniej władzę królewską przekazywano nie potomkom władców, ale tym, którzy najlepiej się ludziom przysłużyli. W ten sposób, jak wyjaśniają,

τοῖς ἐκγόνοις τῶν ἀρξάντων, ἀλλὰ τοῖς πλεῖστα καὶ μέγιστα τὸ πλῆθος εὐεργετοῦσιν, εἴτε προκαλουμένων τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἐφ' ἑαυτῶν βασιλεῖς ἐπὶ τὴν κοινὴν εὐεργεσίαν, εἴτε καὶ κατ' ἀλήθειαν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἀναγραφαῖς οὕτω παρειληφῶτων.

44. Μυθολογοῦσι δ' αὐτῶν τινες τὸ μὲν πρῶτον ἄρξει τῆς Αἰγύπτου θεοὺς καὶ ἥρωας ἔτη βραχὺ λείποντα τῶν μυρίων καὶ ὀκτακισχιλίων, καὶ θεῶν ἔσχατον βασιλεῦσαι τὸν Ἴσιδος Ἰβρον· ὑπ' ἀνθρώπων δὲ τὴν χώραν βεβασιλευσθαί φασιν ἔτη βραχὺ λείποντα τῶν πεντακισχιλίων μέχρι τῆς ἑκατοστῆς καὶ ὀγδοηκοστῆς Ὀλυμπιάδος, καθ' ἣν ἡμεῖς μὲν παρεβάλομεν εἰς Αἴγυπτον, ἐβασίλευε δὲ Πτολεμαῖος ὁ νέος Διόνυσος χρηματίζων. (2) τούτων δὲ τὰ μὲν πλεῖστα κατασχεῖν τὴν ἀρχὴν ἐγχαρίους βασιλεῖς, ὀλίγα δὲ Αἰθίοπας καὶ Πέρσας καὶ Μακεδόνας. Αἰθίοπας μὲν οὖν ἄρξει τέτταρας, οὐ κατὰ τὸ ἐξῆς, ἀλλ' ἐκ διαστήματος, ἔτη τὰ πάντα βραχὺ λείποντα τῶν ἕξ καὶ τριάκοντα· (3) Πέρσας δ' ἠγήσασθαι Καμβύσου τοῦ βασιλέως τοῖς ὄπλοις καταστρεψαμένου τὸ ἔθνος πέντε πρὸς τοῖς ἑκατὸν καὶ τριάκοντα ἔτεσι σὺν ταῖς τῶν Αἰγυπτίων ἀποστάσεσιν, ἃς ἐποιήσαντο φέρειν οὐ δυνάμενοι τὴν τραχύτητα τῆς ἐπιστασίας καὶ τὴν εἰς τοὺς ἐγχαρίους θεοὺς ἀσέβειαν. (4) ἔσχατους δὲ Μακεδόνας ἄρξει καὶ τοὺς ἀπὸ Μακεδόνων ἕξ ἔτη πρὸς τοῖς διακοσίοις καὶ ἑβδομήκοντα. τοὺς δὲ λοιποὺς χρόνους ἅπαντας διατελέσαι βασιλεύοντας τῆς χώρας ἐγχαρίους, ἄνδρας μὲν ἑβδομήκοντα πρὸς τοῖς τετρακοσίοις, γυναῖκας δὲ πέντε· περὶ ὧν ἀπάντων οἱ μὲν ἱερεῖς εἶχον ἀναγραφὰς ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις ἐκ παλαιῶν χρόνων ἀεὶ τοῖς διαδόχοις παραδεδομένας, ὀπηλικὸς ἕκαστος τῶν βασιλευσάντων ἐγένετο τῷ μεγέθει καὶ ὁποῖός τις τῇ φύσει καὶ τὰ κατὰ τοὺς ἰδίου χρόνους ἐκάστῳ πραχθέντα· (5) ἡμῖν δὲ περὶ ἐκάστου τὰ κατὰ μέρος μακρὸν ἂν εἴη καὶ περίεργον γράφειν, ὡς ἂν τῶν πλείστων ἀχρήστων περιειλημμένων. διόπερ τῶν ἀξίων ἱστορίας τὰ κυριώτατα συντόμως διεξιέμεθα.

45. Μετὰ τοὺς θεοὺς τοῖνυν πρῶτόν φασι βασιλεῦσαι τῆς Αἰγύπτου Μηνᾶν, καὶ καταδείξει τοῖς λαοῖς θεοὺς τε σέβεσθαι καὶ θυσίας ἐπιτελεῖν, πρὸς δὲ τούτοις παρατίθεσθαι τραπέζας καὶ κλίνας καὶ στρωμνὴ πολυτελεῖ χρῆσθαι, καὶ τὸ σύνολον τρυφὴν καὶ πολυτελεῖ βίον εἰσηγήσασθαι. (2) διὸ καὶ πολλαῖς ὕστερον γενεαῖς βασιλεύοντα Τνέφαχθον τὸν Βοκχόριδος τοῦ σοφοῦ πατέρα λέγουσιν εἰς τὴν Ἀραβίαν στρατεύσαντα, τῶν ἐπιτηδείων αὐτὸν διὰ τε τὴν ἐρημίαν καὶ τὰς δυσχωρίας ἐκλιπόντων, ἀναγκασθῆναι μίαν ἡμέραν ἐνδεᾶ γενόμενον χρῆσασθαι διαίτη παντελῶς εὐτελεῖ παρά τισι τῶν τυχόντων ἰδιοτῶν, ἡσθέντα δὲ καθ' ὑπερβολὴν καταγῶναι τῆς τρυφῆς καὶ τῷ καταδείξαντι τὴν πολυτέλειαν ἐξ ἀρχῆς βασιλεῖ καταρᾶσθαι· οὕτω δ' ἐγκάρδιον αὐτῷ τὴν μεταβολὴν γενέσθαι τὴν περὶ τὴν βρῶσιν καὶ πόσιν καὶ κοίτην ὥστε τὴν κατάραν ἀναγράψαι τοῖς

poddani zachęcali swoich królów do pożytecznej działalności dla dobra ogółu; możliwe jest też, że za prawdę przyjmowano to, co zapisane jest w ich świętych księgach.

44. Niektórzy z nich opowiadają, że najpierw, przez nieco mniej niż osiemnaście tysięcy lat rządili Egiptem bogowie i herosi i że ostatnim boskim władcą był Horus, syn Izydy. Potem rządili ludzie, przez trochę mniej niż pięć tysięcy lat, aż do sto osiemdziesiątej olimpiady¹⁷⁸, gdy przybyłem do Egiptu; panował wtedy Ptolemeusz, który przyjął imię „Nowy Dionizos”¹⁷⁹. (2) Przez większość tego czasu panowali rodzimi królowie, krótko Etiopowie, Persowie i Macedończycy; było czterech władców etiopskich, którzy jednak nie panowali bezpośrednio po sobie, bo z przerwami, w sumie przez nieco mniej niż trzydzieści sześć lat. (3) Persowie, gdy król Kambyzes podbił Egipt¹⁸⁰, panowali przez sto trzydzieści pięć lat, włączając w ten okres powstania, które Egipcjanie wzniesli, bo nie mogli znieść okrutnych rządów i braku poszanowania dla ich bogów. (4) Ostatnimi władcami są Macedończycy, którzy panują od dwustu siedemdziesięciu sześciu lat¹⁸¹. Przez pozostałe lata panowali rodzimi władcy – czterystu siedemdziesięciu królów i pięć królowych. W świętych księgach, które są w posiadaniu kapłanów, znajdują się spisy wszystkich władców; księgi owe od najdawniejszych czasów kapłani przekazują swoim następcom; są w nich wiadomości o tym, jak wysoki był każdy król, jaki miał charakter i czego dokonał w czasie swoich rządów. (5) Przesadą byłoby pisać rozwlekłe i szczegółowo o każdym z nich, zwłaszcza że większość tych wiadomości jest bezużyteczna. Dlatego spróbujemy zwięźle przedstawić najważniejsze, warte zachowania zdarzenia.

45. Po bogach, jak powiadają, pierwszym królem był Menas¹⁸², który nauczył ludzi czcić bogów, składać ofiary, a także używać stołów i sof oraz kosztownych posłań, krótko mówiąc, dał początek przepychowi i takiemu trybowi życia, który wymagał wielkich wydatków. (2) Podobno wiele pokoleń później rządził Tnephachthos¹⁸³, ojciec mądrego Bokchorisa¹⁸⁴; wyprawił się on do Arabii i kiedy znalazł się na obszarze pustynnym i dzikim, zabrakło mu żywności. By nie cierpieć z głodu, zmuszony wtedy został posilać się tak skromnie, jak przypadkowo spotkani ludzie; z wielką przyjemnością potępił przepych i przeklął króla, który dawno temu nauczył ludzi żyć w zbytku. Tak bardzo wziął sobie do serca zmianę obyczajów związanych z jedzeniem, pićciem i spaniem, że przekleństwo to wypisał świętymi literami w świątyni Zeusa¹⁸⁵ w Tebach. Wydaje się, że ten

ιεροῖς γράμμασιν εἰς τὸν τοῦ Διὸς ναὸν ἐν Θήβαις· ὃ δὴ δοκεῖ μάλιστα αἴτιον γενέσθαι τοῦ μὴ διαμεῖναι τὴν δόξαν τοῦ Μηνᾶ καὶ τὰς τιμὰς εἰς τοὺς ὕστερον χρόνους. (3) ἐξῆς δ' ἄρξαι λέγεται τοῦ προειρημένου βασιλέως τοὺς ἀπογόνους δύο πρὸς τοῖς πεντήκοντα τοὺς ἅπαντας ἔτη πλείω τῶν χιλίων καὶ τετταράκοντα· ἐφ' ὧν μηδὲν ἄξιον ἀναγραφῆς γενέσθαι.

(4) Μετὰ δὲ ταῦτα κατασταθέντος βασιλέως Βουσίριδος καὶ τῶν τούτου πάλιν ἐγγόνων ὀκτώ, τὸν τελευταῖον ὁμώνυμον ὄντα τῷ πρώτῳ φασὶ κτίσαι τὴν ὑπὸ μὲν τῶν Αἰγυπτίων καλουμένην Διὸς πόλιν τὴν μεγάλην, ὑπὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων Θήβας. τὸν μὲν οὖν περίβολον αὐτὸν ὑποστήσασθαι σταδίων ἑκατὸν καὶ τετταράκοντα, οἰκοδομήμασι δὲ μεγάλοις καὶ ναοῖς ἐκπρεπέσι καὶ τοῖς ἄλλοις ἀναθήμασι κοσμήσαι θαυμαστῶς· (5) ὁμοίως δὲ καὶ τὰς τῶν ιδιωτῶν οἰκίας, ἃς μὲν τετρωρόφους, ἃς δὲ πεντωρόφους κατασκευάσαι, καὶ καθόλου τὴν πόλιν εὐδαιμονεστάτην οὐ μόνον τῶν κατ' Αἴγυπτον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων πασῶν ποιῆσαι. (6) διὰ δὲ τὴν ὑπερβολὴν τῆς περὶ αὐτὴν εὐπορίας τε καὶ δυνάμεως εἰς πάντα τόπον τῆς φήμης διαδεδομένης ἐπιμεμνησθαι καὶ τὸν ποιητὴν αὐτῆς φασιν ἐν οἷς λέγει

οὐδ' ὅσα Θήβας
Αἰγυπτίας, ὅθι πλεῖστα δόμοις ἔνι κτήματα κεῖται,
αἷθ' ἑκατόμυλοὶ εἰσι, διηκόσιοι δ' ἄν' ἐκάστην
ἀνέρες ἐξοιχνεῦσι σὺν ἵπποισιν καὶ ὄχεσφιν.

(7) ἔνιοι δὲ φασιν οὐ πύλας ἑκατὸν ἐσχηκέναι τὴν πόλιν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ μεγάλα προπύλαια τῶν ἱερῶν, ἀφ' ὧν ἑκατόμυλον ὀνομάσθαι, καθαπερὶ πολύμυλον. δισμύρια δ' ἄρματα πρὸς ἀλήθειαν ἐξ αὐτῆς εἰς τοὺς πολέμους ἐκπορεύεσθαι· τοὺς γὰρ ἵππωνας ἑκατὸν γεγονέναι κατὰ τὴν παραποταμίαν τὴν ἀπὸ Μέμφεως ἄχρι Θηβῶν τῶν κατὰ τὴν Λιβύην, ἐκάστου δεχομένου ἀνὰ διακοσίους ἵππους, ὧν ἔτι νῦν τὰ θεμέλια δείκνυσθαι.

46. Οὐ μόνον δὲ τοῦτον τὸν βασιλέα παρειλήφαμεν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὕστερον ἀρξάντων πολλοὺς εἰς τὴν αὐξήσιν τῆς πόλεως πεφιλοτιμησθαι. ἀναθήμασί τε γὰρ πολλοῖς καὶ μεγάλοις ἀργυροῖς καὶ χρυσοῖς, ἔτι δ' ἐλεφαντίνοις, καὶ κολοττικῶν ἀνδριάντων πλήθει, πρὸς δὲ τούτοις κατασκευαῖς μονολίθων ὀβελίσκων μηδεμίαν τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον οὕτω κεκοσμησθαι. (2) τεττάρων γὰρ ἱερῶν κατασκευασθέντων τό τε κάλλος καὶ τὸ μέγεθος θαυμαστὸν εἶναι τὸ παλαιότατον, τρισκαίδεκα μὲν σταδίων τὴν περίμετρον, πέντε δὲ καὶ τετταράκοντα πηγῶν τὸ ὕψος, εἴκοσι δὲ καὶ τεττάρων ποδῶν τὸ πλάτος τῶν τοίχων. (3) ἀκόλουθον δὲ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ ταύτῃ καὶ τὸν ἐν αὐτῷ κόσμον τῶν ἀναθημάτων γενέσθαι, τῇ τε δαπάνῃ θαυμαστὸν καὶ τῇ χειρουργίᾳ περιττῶς εἰργασμένον. (4) τὰς μὲν οὖν οἰκοδομὰς διαμεμενηκέναι μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, τὸν δ' ἄργυρον καὶ χρυσὸν καὶ τὴν δι' ἐλέφαντος καὶ λιθίας πολυτέλειαν ὑπὸ Περσῶν σεσυλησθαι καθ' οὗς καιροὺς ἐνέπρησε τὰ κατ'

właśnie czyn zdecydował o tym, że sława i chwała Menasa nie przetrwały na dalsze lata (3). Pięćdziesięciu dwóch potomków wspomnianego króla, jak mówi, panowało kolejno przez ponad tysiąc czterdzieści lat. W tym czasie nie zdarzyło się nic, co warte by było opisanie.

(4) Później władali królestwem Busiris¹⁸⁶ i jego potomkowie; ostatnim z nich był król noszący takie samo imię, jak pierwszy; powiadają, że założył on miasto, które Egipcjanie nazywają Wielkim Miastem Zeusa, a Hellenowie – Tebami. Otoczył je murami o obwodzie stu czterdziestu stadiów¹⁸⁷ i w sposób zdumiewający przyozdobił wielkimi budowlami, wspaniałymi świątyniami i innymi ofiarowanymi bogom wotami. (5) Równie wspaniałe są domy osób prywatnych – jedne z nich są cztero-, inne pięciopiętrowe. Krótko mówiąc, władca ów sprawił, że jest to najbogatsze miasto nie tylko w Egipcie, ale i na całym świecie. (6) Pogłoski o jego niezmiernych bogactwach i potędze rozszły się po całym świecie i nawet Poeta o nim wspomniawszy tak:

...i Teb egipskich stubramnych,
gdzie są w domostwach największe ze skarbów nagromadzone
tam, gdzie sto bram się otwiera, a z każdej z nich mężów dwustu,
może wyruszyć od razu zbrojnych na konnych zaprzęgach.

(Iliada IX 381 n.; przekład K. Jeżewskiej)

(7) Są tacy, którzy mówią, że miasto nie miało stu bram, lecz wiele ogromnych pylonów przed świątyniami i właśnie z tego powodu nazwano je „stubramnymi”, co oznacza, że było tych bram bardzo dużo. 20 tysięcy rydwanów rzeczywiście mogło z niego wyruszać na wojnę, bo wzdłuż rzeki, na jej libijskim brzegu, od Memfis aż po Teby, istniało sto stajni, a w każdej trzymano po dwieście koni. Nawet i dzisiaj można zobaczyć ich fundamenty.

46. Jak się dowiedziałem, o rozwój miasta dbał nie tylko ten król, ale i wielu rządzących później. Nie ma pod słońcem drugiego takiego miasta, które by było tak bardzo przyozdobione mnóstwem ogromnych, srebrnych, złotych i sporządzonych z kości słoniowej przedmiotów ofiarowanych bogom oraz wieloma olbrzymimi posągami i obeliskami, które wykuwano z jednego bloku kamienia. (2) Z czterech zbudowanych tam świątyń, największy zachwył, z powodu piękna i wielkości, budzi najstarsza¹⁸⁸; jej obwód wynosi 13 stadiów, wysoka jest na 45 łokci, ma grube na 24 stopy ściany. (3) Przydają jej blasku wspaniałe wota; budzą one podziw dlatego, że sporo kosztowały i były misternie wykonane. (4) Budowle przetrwały do naszych czasów, natomiast srebro, złoto i przedmioty z kości słoniowej i drogocennych kamieni zrabowali Persowie w czasie, gdy

Αἴγυπτον ἱερὰ Καμβύσης· ὅτε δὴ φασὶ τοὺς Πέρσας μετενεγκόντας τὴν εὐπορίαν ταύτην εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τεχνίτας ἐξ Αἰγύπτου παραλαβόντας κατασκευάσαι τὰ περιβόητα βασιλῆα τὰ τε ἐν Περσεπόλει καὶ τὰ ἐν Σούσοις καὶ τὰ ἐν Μηδίᾳ. (5) τοσοῦτο δὲ πλῆθος χρημάτων ἀποφαίνουσι γεγονέναι τότε κατ' Αἴγυπτον ὥστε τῶν κατὰ τὴν σύλησιν ἀπολειμμάτων κατακαυθέντων τὰ συναχθέντα κατὰ μικρὸν εὐρεθῆναι χρυσοῦ μὲν πλείω τῶν τριακοσίων ταλάντων, ἀργυρίου δ' οὐκ ἐλάττω τῶν δισχιλίων καὶ τριακοσίων ταλάντων. (6) εἶναι δέ φασὶ καὶ τάφους ἐνταῦθα τῶν ἀρχαίων βασιλέων θαυμαστοὺς καὶ τῶν μεταγενεστέρων τοῖς εἰς τὰ παραπλήσια φιλοτιμουμένοις ὑπερβολὴν οὐκ ἀπολείποντας.

(7) Οἱ μὲν οὖν ἱερεῖς ἐκ τῶν ἀναγραφῶν ἔφασαν εὐρίσκειν ἑπτὰ πρὸς τοῖς τετταράκοντα τάφους βασιλικούς· εἰς δὲ Πτολεμαῖον τὸν Λάγου διαμεῖναι φασὶν ἑπτακαίδεκα μόνον, ὧν τὰ πολλὰ κατέφθαρτο καθ' οὓς χρόνους παρεβάλομεν ἡμεῖς εἰς ἐκείνους τοὺς τόπους, ἐπὶ τῆς ἑκατοστῆς καὶ ὀγδοηκοστῆς Ὀλυμπιάδος. (8) οὐ μόνον δ' οἱ κατ' Αἴγυπτον ἱερεῖς ἐκ τῶν ἀναγραφῶν ἱστοροῦσιν, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν παραβαλόντων μὲν εἰς τὰς Θήβας ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Λάγου, συνταξαμένων δὲ τὰς Αἰγυπτιακὰς ἱστορίας, ὧν ἔστι καὶ Ἐκαταῖος, συμφωνοῦσι τοῖς ὑφ' ἡμῶν εἰρημένοις.

47. Ἀπὸ γὰρ τῶν πρώτων τάφων, ἐν οἷς παραδέδοται τὰς παλλακίδας τοῦ Διὸς τεθάφθαι, δέκα σταδίων φησὶν ὑπάρχει βασιλέως μνήμα τοῦ προσαγορευθέντος Ὄσμανδύου. τούτου δὲ κατὰ μὲν τὴν εἴσοδον ὑπάρχειν πυλῶνα λίθου ποικίλου, τὸ μὲν μῆκος δίπλεθρον, τὸ δ' ὕψος τετταράκοντα καὶ πέντε πηχῶν· (2) διελθόντι δ' αὐτὸν εἶναι λίθινον περιστύλον τετράγωνον, ἐκάστης πλευρᾶς οὔσης τεττάρων πλέθρων· ὑπηρεῖσθαι δ' ἀντὶ τῶν κίωνων ζώδια πηχῶν ἑκκαίδεκα μονόλιθα, τὸν τύπον εἰς τὸν ἀρχαῖον τρόπον εἰργασμένα· τὴν ὀροφὴν τε πᾶσαν ἐπὶ πλάτος δυοῖν ὀργυιῶν ὑπάρχειν μονόλιθον, ἀστέρας ἐν κυανῷ καταπεποικιλμένην· ἐξῆς δὲ τοῦ περιστύλου τούτου πάλιν ἑτέραν εἴσοδον καὶ πυλῶνα τὰ μὲν ἄλλα παραπλήσιον τῷ προειρημένῳ, γλυφαῖς δὲ παντοίαις περιττότερον εἰργασμένον· (3) παρὰ δὲ τὴν εἴσοδον ἀνδριάντας εἶναι τρεῖς ἐξ ἑνὸς τοὺς πάντας λίθου μέλανος τοῦ Συηνίτου, καὶ τούτων ἓνα μὲν καθήμενον ὑπάρχειν μέγιστον πάντων τῶν κατ' Αἴγυπτον, οὗ τὸν πόδα μετρούμενον ὑπερβάλλειν τοὺς ἑπτὰ πήχεις, ἑτέρους δὲ δύο πρὸς τοῖς γόνασι, τὸν μὲν ἐκ δεξιῶν, τὸν δὲ ἐξ εὐωνύμων, θυγατρὸς καὶ μητρὸς, τῷ μεγέθει λειπομένους τοῦ προειρημένου. (4) τὸ δ' ἔργον τοῦτο μὴ μόνον εἶναι κατὰ τὸ μέγεθος ἀποδοχῆς ἄξιον, ἀλλὰ καὶ τῇ τέχνῃ θαυμαστὸν καὶ τῇ τοῦ λίθου φύσει διαφέρον, ὡς ἂν ἐν τηλικούτῳ μεγέθει μήτε διαφυάδος μήτε κηλῖδος μηδεμιᾶς θεωρουμένης. ἐπιγεγράφθαι δ' ἐπ' αὐτοῦ “Βασιλεὺς βασιλέων Ὄσμανδύας εἰμί. εἰ δέ τις εἰδέναι βούλεται πηλίκος εἰμί καὶ ποῦ κεῖμαι, νικάτω τι τῶν ἐμῶν ἔργων.” (5) εἶναι δὲ καὶ ἄλλην εἰκόνα τῆς μητρὸς αὐτοῦ καθ' αὐτὴν πηχῶν εἴκοσι

Kambyzes spalił egipskie świątynie¹⁸⁹. Wtedy, jak mówią, Persowie przenieśli owe bogactwa do Azji, zabrali również egipskich rzemieślników i zbudowali sławne pałace w Persepolis¹⁹⁰, Suzach¹⁹¹ i w Medii¹⁹². (5) Egipcjanie twierdzą, że tak wiele było skarbów w Egipcie, że z tego, co pozostało i co odnajdywano co jakiś czas po trochu, zebrano złoto warte ponad trzysta talentów i srebro o wartości nie mniejszej niż dwa tysiące trzysta. (6) Podobno są w Tebach grobowce dawnych królów i ich następców, które tym, którzy usiłują dojść do podobnego przepychu, nie pozostawiają żadnej sposobności, by tamtych przewyższyć.

(7) Kapłani powiadają, że na podstawie spisów znaleźli czterdzieści siedem królewskich grobów i dodają, że do czasów Ptolemeusza, syna Lagosa pozostało ich zaledwie siedemnaście; za sto osiemdziesiątej Olimpiady, gdy przebywałem w tych okolicach, wiele z nich uległo już zniszczeniu. (8) Moje słowa potwierdzić mogą nie tylko spisy egipskich kapłanów, ale też przekazy wielu Hellenów, którzy odwiedzili Teby za Ptolemeusza, syna Lagosa i napisali „Dzieje Egiptu”. Jednym z nich był Hekatajos¹⁹³.

47. Powiada on, że w odległości 10 stadiów od grobów, w których, zgodnie z tradycją, spoczywają boskie małżonki Zeusa, jest świątynia grobowa króla, który nazywał się Osymandyas¹⁹⁵. Przy jej wejściu jest szeroki na dwa pletry¹⁹⁶ i wysoki na czterdzieści pięć łokci pylon z barwnego kamienia. (2) Gdy się przez niego przejdzie, wchodzi się na kamienny, czworokątny perystyl; każdy jego bok ma 4 pletry, zamiast kolumn są tam wysokie na 16 łokci, wykute z jednego bloku kamienia każdy i wyrzeźbione w starym stylu posągi. Cały dach o szerokości dwóch sążni wykonano z jednego kamienia; zdobią go gwiazdy na niebieskim tle; za tym perystylem jest następne wejście i pylon; są one podobne do wcześniej opisanych, ale staranniej ozdobione różnymi reliefami. (3) Przy wejściu stoją trzy posągi; każdy z nich został wyrzeźbiony z jednego bloku czarnego kamienia z Syene¹⁹⁷; jeden z nich, przedstawiony w pozycji siedzącej, jest największym egipskim posągiem – jego stopy mierzą ponad 7 łokci; pozostałe dwa stoją przy jego kolanach – jeden z lewej, drugi z prawej jego strony; przedstawiają matkę i córkę i są mniejsze od pierwszego. (4) Dzieło to¹⁹⁸ zasługuje na uznanie nie tylko dlatego, że jest ogromne; zdumiewa też kunszt jego wykonania oraz właściwości kamienia: w tak monumentalnym posągu nie widać bowiem żadnej rysy i skazy. Jest na nim napis: „Jestem król królów, Osymandyas. Jeśli ktoś chce wiedzieć, jak jestem wielki i gdzie spoczywam, niech prześcignie moje dokonania”. (5) Osobno stoi posąg jego matki; wykonany został z jednego

μονόλιθον, ἔχουσαν δὲ τρεῖς βασιλείας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἃς διασημαίνειν ὅτι καὶ θυγάτηρ καὶ γυνὴ καὶ μήτηρ βασιλέως ὑπῆρξε.

(6) Μετὰ δὲ τὸν πυλῶνα περίστυλον εἶναι τοῦ προτέρου ἀξιολογώτερον, ἐν ᾧ γλυφὰς ὑπάρχειν παντοίας δηλοῦσας τὸν πόλεμον τὸν γενόμενον αὐτῷ πρὸς τοὺς ἐν τοῖς Βάκτροις ἀποστάτας· ἐφ' οὓς ἐστρατεῦσθαι πεζῶν μὲν τετταράκοντα μυριάσιν, ἰππεῦσι δὲ δισμυρίοις, εἰς τέτταρα μέρη διηρημένης τῆς πάσης στρατιᾶς, ὧν ἀπάντων υἱοὺς τοῦ βασιλέως ἐσχηκέναι τὴν ἡγεμονίαν.

48. Καὶ κατὰ μὲν τὸν πρῶτον τῶν τοίχων τὸν βασιλέα κατεσκευάσθαι πολιορκοῦντα τείχος ὑπὸ ποταμοῦ περίρρυτον καὶ προκινδυνεύοντα πρὸς τινας ἀντιτεταγμένους μετὰ λέοντος, συναγωνιζομένου τοῦ θηρίου καταπληκτικῶς· ὑπὲρ οὗ τῶν ἐξηγουμένων οἱ μὲν ἔφασαν πρὸς ἀλήθειαν χειροῆθη λέοντα τρεφόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως συγκινδυνεύειν αὐτῷ κατὰ τὰς μάχας καὶ τροπὴν ποιεῖν τῶν ἐναντίων διὰ τὴν ἀλκὴν, τινὲς δ' ἰστόρουν ὅτι καθ' ὑπερβολὴν ἀνδρείος ὢν καὶ φορτικῶς ἑαυτὸν ἐγκωμιάζειν βουλόμενος, διὰ τῆς τοῦ λέοντος εἰκόνης τὴν διάθεσιν ἑαυτοῦ τῆς ψυχῆς ἐσήμαινεν. (2) ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τοίχῳ τοὺς αἰχμαλώτους ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀγομένους εἰργάσθαι τά τε αἰδοῖα καὶ τὰς χεῖρας οὐκ ἔχοντας, δι' ὧν δοκεῖν δηλοῦσθαι διότι ταῖς ψυχαῖς ἄνανδροι καὶ κατὰ τὰς ἐν τοῖς δεινοῖς ἐνεργείας ἄχειρες ἦσαν. (3) τὸν δὲ τρίτον ἔχειν γλυφὰς παντοίας καὶ διαπρεπεῖς γραφὰς, δι' ὧν δηλοῦσθαι βουθυσίας τοῦ βασιλέως καὶ θρίαμβον ἀπὸ τοῦ πολέμου καταγόμενον. (4) κατὰ δὲ μέσον τὸν περίστυλον ὑπαίθριον βωμὸν ᾠκοδομηθῆσαι τοῦ καλλίστου λίθου τῇ τε χειρουργίᾳ διάφορον καὶ τῷ μεγέθει θαυμαστόν. (5) κατὰ δὲ τὸν τελευταῖον τοίχον ὑπάρχειν ἀνδριάντας καθημένους δύο μονολίθους ἑπτὰ καὶ εἴκοσι πηχῶν, παρ' οὓς εἰσόδους τρεῖς ἐκ τοῦ περιστύλου κατεσκευάσθαι, καθ' ἃς οἶκον ὑπάρχειν ὑπόστυλον, ᾠδεῖου τρόπον κατεσκευασμένον, ἐκάστην πλευρὰν ἔχοντα δίπλεθρον. (6) ἐν τούτῳ δ' εἶναι πλῆθος ἀνδριάντων ξυλίνων, διασημαῖνον τοὺς ἀμφισβητήσεις ἔχοντας καὶ προσβλέποντας τοῖς τὰς δίκας κρίνουσι· τούτους δ' ἐφ' ἐνὸς τῶν τοίχων ἐγγεγλύφθαι τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν ἄχειρας, καὶ κατὰ τὸ μέσον τὸν ἀρχιδικαστὴν, ἔχοντα τὴν Ἀλήθειαν ἐξηρητημένην ἐκ τοῦ τραχήλου καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπιμύοντα, καὶ βιβλίων αὐτῷ παρακείμενον πλῆθος· ταῦτα δὲ τὰς εἰκόνας ἐνδείκνυσθαι διὰ τοῦ σχήματος ὅτι τοὺς μὲν δικαστὰς οὐδὲν δεῖ λαμβάνειν, τὸν ἀρχιδικαστὴν δὲ πρὸς μόνην βλέπειν τὴν ἀλήθειαν.

49. Ἐξῆς δ' ὑπάρχειν περίπατον οἴκων παντοδαπῶν πλήρη, καθ' οὓς παντοῖα γένη βρωτῶν κατεσκευάσθαι τῶν πρὸς ἀπόλαυσιν ἡδίστων. (2) καθ' ὃν δὴ γλυφαῖς ἐντυχεῖν εἶναι καὶ χρώμασιν ἐπηνηθισμένον τὸν βασιλέα, φέροντα τῷ θεῷ χρυσὸν καὶ ἄργυρον, ὃν ἐξ ἀπάσης ἐλάμβανε τῆς Αἰγύπτου κατ' ἐνιαυτὸν ἐκ τῶν ἀργυρείων καὶ χρυσείων μετάλλων· ὑπογεγράφθαι δὲ καὶ τὸ πλῆθος, ὃ συγκεφαλαιούμενον εἰς ἀργυρίου λόγον εἶναι μῶν τρισχιλίας καὶ διακοσίας

bloku kamienia, wysoki jest na dwadzieścia łokci; na jego głowie są trzy diademy królewskie, które oznaczają, że była ona córką, żoną i matką królów.

(6) Za pylonem znajduje się wspanialszy od poprzedniego perystyl; w nim są różnorodne reliefy przedstawiające wojnę, którą król prowadził ze zbuntowanymi Baktryjczykami¹⁹⁹; wyprawił się na nich, mając czterysta tysięcy piechoty i dwadzieścia tysięcy konnicy; armię podzielił na cztery części i każdą oddał pod komendę królewskiemu synowi.

48. Na pierwszej ścianie²⁰⁰ przedstawiono króla, który oblega otoczone rzeką mury i osobiście atakuje przeciwników; towarzyszy mu lew, który w sposób budzący grozę pomaga mu w walce. Spośród tych, którzy objaśniają tę scenę, jedni powiadają, że prawdopodobnie jest to oswojony lew, którego hodował król po to, by wraz z nim w czasie bitew narażał się na niebezpieczeństwo i dzięki swej sile zmuszał wrogów do ucieczki; inni opowiadają, że król, który był niezwykle dzielny, chciał w tak prosty sposób sam siebie wysławić, bo wizerunek lwa miał przedstawiać jego męstwo. (2) Na ścianie drugiej przedstawiono prowadzonych przez króla jeńców, których pozbawiono członków i rąk, co, jak się wydaje, znaczyło, że brakuje im ducha mężów i bez rąk niczego już nie dokonają. (3) Na ścianie trzeciej są rozmaite reliefy i wspaniałe malowidła, które przedstawiają króla składającego ofiarę z wołu i świętującego triumf po powrocie z wojny. (4) Na środku perystylu, pod gołym niebem, jest ołtarz zbudowany z niezwykle pięknego kamienia; zwraca on uwagę dlatego, że wykonano go po mistrzowsku i jest wielki. (5) Przy ostatniej ścianie znajdują się dwa siedzące posągi, wykonane z jednego bloku kamienia każdy; wysokie są na 27 łokci; przy nich są 3 wyjścia z perystylu; za nimi jest sala hipostylowa, zbudowana, podobnie jak odeon; każdy jej bok długi jest na 2 pletry. (6) Znajduje się w niej mnóstwo drewnianych posągów, które przedstawiają ludzi przed sądem; wpatrują się w sędziów, których wizerunki wryto na jednej ze ścian; sędziów jest trzydziestu; wszystkie postacie nie mają rąk; w środku jest sędzia główny; na jego szyi wisi wizerunek Prawdy; oczy ma zamknięte, wokół niego leży wiele zwojów. Postacie owe przedstawiono w ten sposób, ponieważ, jak wyjaśniają, sędziowie nie mogą otrzymywać niczego, a sędzia główny powinien patrzeć tylko na prawdę.

49. Dalej, powiada, jest krużganek; pełno tam rozmaitych pomieszczeń, w których znajdują się rzeźby przedstawiające różne, bardzo smaczne potrawy. (2) Tutaj można znaleźć barwne reliefy, na których przedstawiono króla przynoszącego bogu srebro i złoto, które otrzymuje on każdego roku z kopalń w całym Egipcie; poniżej napisano, że ogólna ich wartość w srebrze wynosiła trzydzieści dwa mi-

μυριάδας. (3) ἐξῆς δ' ὑπάρχειν τὴν ἱερὰν βιβλιοθήκην, ἐφ' ἧς ἐπιγεγράφαι Ψυχῆς ἰατρῆιον, συνεχεῖς δὲ ταύτη τῶν κατ' Αἴγυπτον θεῶν ἀπάντων εἰκόνας, τοῦ βασιλέως ὁμοίως δωροφοροῦντος ἃ προσῆκον ἦν ἑκάστοις, καθάπερ ἐνδεικνυμένου πρὸς τε τὸν Ὅσιριν καὶ τοὺς κάτω παρέδρους ὅτι τὸν βίον ἐξετέλεσεν εὐσεβῶν καὶ δικαιοπραγῶν πρὸς τε ἀνθρώπους καὶ θεοῦς. (4) ὁμότοιχον δὲ τῇ βιβλιοθήκῃ κατεσκευάσθαι περιττῶς οἶκον εἰκοσίκλινον, ἔχοντα τοῦ τε Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, ἔτι δὲ τοῦ βασιλέως, εἰκόνας, ἐν ᾧ δοκεῖν καὶ τὸ σῶμα τοῦ βασιλέως ἐντεθάφθαι. (5) κύκλῳ δὲ τούτου πλήθος οἰκημάτων κατεσκευάσθαι γραφὴν ἐχόντων ἐκπρεπῆ πάντων τῶν καθιερωμένων ἐν Αἰγύπτῳ ζῶων· ἀνάβασιν τε δι' αὐτῶν εἶναι πρὸς ὄλον τὸν τάφον· ἦν διελθοῦσιν ὑπάρχειν ἐπὶ τοῦ μνήματος κύκλον χρυσοῦν τριακοσίων καὶ ἐξήκοντα καὶ πέντε πηχῶν τὴν περίμετρον, τὸ δὲ πάχος πηχυαῖον· ἐπιγεγράφαι δὲ καὶ διηρῆσθαι καθ' ἕκαστον πῆχυν τὰς ἡμέρας τοῦ ἐνιαυτοῦ, παραγεγραμμένων τῶν κατὰ φύσιν γινομένων τοῖς ἄστροις ἀνατολῶν τε καὶ δύσεων καὶ τῶν διὰ ταύτας ἐπιτελουμένων ἐπισημασιῶν κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἀστρολόγους. τοῦτον δὲ τὸν κύκλον ὑπὸ Καμβύσου καὶ Περσῶν ἔφασαν σεσυλῆσθαι καθ' οὓς χρόνους ἐκράτησεν Αἰγύπτου.

(6) Τὸν μὲν οὖν Ὄσμανδίου τοῦ βασιλέως τάφον τοιοῦτον γενέσθαι φασίν, ὃς οὐ μόνον δοκεῖ τῇ κατὰ τὴν δαπάνην χορηγία πολὺ τῶν ἄλλων διενεγκεῖν, ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν τεχνιτῶν ἐπινοία.

50. Οἱ δὲ Θηβαῖοί φασιν ἑαυτοὺς ἀρχαιοτάτους εἶναι πάντων ἀνθρώπων, καὶ παρ' ἑαυτοῖς πρώτοις φιλοσοφίαν τε εὐρῆσθαι καὶ τὴν ἐπ' ἀκριβὲς ἀστρολογίαν, ἅμα καὶ τῆς χώρας αὐτοῖς συνεργούσης πρὸς τὸ τηλαυγέστερον ὄρᾶν τὰς ἐπιτολάς τε καὶ δύσεις τῶν ἄστρον. (2) ἰδίως δὲ καὶ τὰ περὶ τοὺς μῆνας αὐτοῖς καὶ τοὺς ἐνιαυτοὺς διατετάχθαι. τὰς γὰρ ἡμέρας οὐκ ἄγουσι κατὰ σελήνην, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἥλιον, τριακονθημέρους μὲν τιθέμενοι τοὺς μῆνας, πέντε δ' ἡμέρας καὶ τέταρτον τοῖς δώδεκα μῆσιν ἐπάγουσι, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ τὸν ἐνιαύσιον κύκλον ἀναπληροῦσιν. ἐμβολίμους δὲ μῆνας οὐκ ἄγουσιν οὐδ' ἡμέρας ὑφαιροῦσι, καθάπερ οἱ πλείστοι τῶν Ἑλλήνων. περὶ δὲ τῶν ἐκλείψεων ἡλίου τε καὶ σελήνης ἀκριβῶς ἐπεσκέφθαι δοκοῦσι, καὶ προρρήσεις περὶ τούτων ποιοῦνται, πάντα τὰ κατὰ μέρος γινόμενα προλέγοντες ἀδιαπτῶτως.

(3) Τῶν δὲ τούτου τοῦ βασιλέως ἀπογόνων ὄγδοος ὁ προσαγορευθεὶς Οὐχορεὺς ἔκτισε πόλιν Μέμφιν, ἐπιφανεστάτην τῶν κατ' Αἴγυπτον. ἐξελέξατο μὲν γὰρ τόπον ἐπικαιρότατον ἀπάσης τῆς χώρας, ὅπου σχιζόμενος ὁ Νεῖλος εἰς πλείονα μέρη ποιεῖ τὸ καλούμενον ἀπὸ τοῦ σχήματος Δέλτα· διὸ καὶ συνέβη τὴν πόλιν εὐκαίρως κειμένην ἐπὶ τῶν κλείθρων εἶναι κυριεύουσαν τῶν εἰς τὴν ἄνω χώραν ἀναπλεόντων. (4) τὸ μὲν οὖν περίβολον τῆς πόλεως ἐποίησε σταδίων ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα, τὴν δ' ὀχυρότητα καὶ τὴν εὐχρηστίαν θαυμαστην, τοιῶδέ τι τροπῶ κατασκευάσας. (5) ῥέοντος γὰρ τοῦ Νεῖλου περὶ τὴν πόλιν

liony min. (3) Dalej jest święta biblioteka, w niej znajduje się napis „lecznica duszy”; tuż za nią są posągi wszystkich egipskich bogów i króla, który każdemu bogu składa odpowiednie ofiary, jakby chciał pokazać Ozyrysowi i jego pomocnikom w świecie podziemnym, że do końca swych dni okazywał szacunek i postępował sprawiedliwie wobec ludzi i bogów. (4) Tuż za ścianą biblioteki znajduje się zbudowana w sposób niezwykły komnata, w której jest dwadzieścia łóż oraz posągi Zeusa, Hery i króla; wydaje się, że tu pochowano króla. (5) Wokół niej jest wiele pomieszczeń, w których są piękne malowidła, przedstawiające wszystkie czczone w Egipcie zwierzęta; przez te pomieszczenia wiodą schody do grobowca; za nimi, tuż przy pomniku, znajduje się kolisty obręcz o obwodzie trzystu sześćdziesięciu łokci i o grubości jednego łokcia; zapisano na nim dni roku po jednym na każdym łokciu; przy każdym dniu zaznaczono też wschody i zachody gwiazd oraz umieszczono odnoszące się do nich uwagi egipskich astrologów. Obręcz zrabował Kambyzes i Persowie w tym czasie, gdy łupili Egipt.

(6) Powiadają, że taki jest grobowiec Osymandyasa, który, jak się wydaje, o wiele przewyższa inne nie tylko tym, że nie żałowano nań pieniędzy, ale także dlatego, że został po mistrzowsku przez rzemieślników wykonany.

50. Tebańczycy²⁰¹ twierdzą, że są najstarszymi ludźmi i że u nich właśnie wynaleziono filozofię i dokładną wiedzę o gwiazdach; w ich kraju bowiem łatwiej i wyraźniej można obserwować wschody i zachody gwiazd. (2) Mają także własną kolejność miesięcy i lat; nie liczą dni według księżyca, ale według słońca, miesiącom dają po trzydzieści dni, a pięć dni i jedną czwartą dnia dodają do dwunastu miesięcy i w ten sposób wypełniają cały rok; nie wprowadzają dodatkowych miesięcy, ani nie odejmują dni, jak czyni to większość Hellenów. A ponieważ prowadzili dokładne obserwacje zaćmień Słońca i Księżyca, potrafią je wcześniej i ze szczegółami przewidzieć i mogą bezbłędnie opowiedzieć o tym, co się stanie.

(3) Ósmy potomek króla Osymandyasa, który nazywał się Uchoreus²⁰², założył najbardziej znane egipskie miasto, Memfis²⁰³. Wybrał najlepsze w całym Egipcie miejsce do założenia miasta, mianowicie tam, gdzie Nil dzieli się na wiele odnóg, by stworzyć krainę, która z powodu swojego kształtu nazywa się Deltą. Miasto położone tak dogodnie, bo w miejscu, gdzie zaczyna się Delta, kontrolowało ludzi, którzy płynęli w górę Egiptu. (4) Zbudował obronne miasto o obwodzie wynoszącym sto pięćdziesiąt stadiów²⁰⁴ i znakomicie przystosował je, by stało się fortecą. W tym celu wykonał następujące prace: (5) od południa zbudował olbrzymi nasyp, ponieważ Nil płynie tuż obok miasta i w czasie wy-

καὶ κατὰ τὰς ἀναβάσεις ἐπικλύζοντος, ἀπὸ μὲν τοῦ νότου προεβάλετο χῶμα παμμέγεθες, πρὸς μὲν τὴν πλήρωσιν τοῦ ποταμοῦ προβλήματος, πρὸς δὲ τοὺς ἀπὸ τῆς γῆς πολεμίους ἀκροπόλεως ἔχον τάξιν· ἐκ δὲ τῶν ἄλλων μερῶν πανταχόθεν ὠρυξε λίμνην μεγάλην καὶ βαθεῖαν, ἣ τὸ σφοδρὸν τοῦ ποταμοῦ δεχομένη καὶ πάντα τὸν περὶ τὴν πόλιν τόπον πληροῦσα, πλὴν ἧ τὸ χῶμα κατεσκευαστο, θαυμαστὴν ἐποίει τὴν ὀχυρότητα. (6) οὕτω δὲ καλῶς ὁ κτίσας αὐτὴν ἐστοχάσατο τῆς τῶν τόπων εὐκαιρίας ὥστε τοὺς ἐξῆς βασιλεῖς σχεδὸν ἅπαντας καταλιπόντας τὰς Θήβας τὰ τε βασιλεία καὶ τὴν οἴκησιν ἐν ταύτῃ ποιεῖσθαι. διόπερ ἀπὸ τούτων τῶν χρόνων ἤρξατο ταπεινοῦσθαι μὲν τὰ περὶ τὰς Θήβας, αὐξεσθαι δὲ τὰ περὶ τὴν Μέμφιν, ἕως Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως· τούτου γὰρ ἐπὶ θαλάττῃ τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ πόλιν οἰκίσαντος οἱ κατὰ τὸ ἐξῆς βασιλεύσαντες τῆς Αἰγύπτου πάντες ἐφιλοτιμήθησαν εἰς τὴν ταύτης αὐξήσιν. (7) οἱ μὲν γὰρ βασιλείοις μεγαλοπρεπέσιν, οἱ δὲ νεωρίοις καὶ λιμέσιν, οἱ δ' ἑτέροις ἀναθήμασι καὶ κατασκευάσμασιν ἀξιολόγοις ἐπὶ τοσοῦτον ἐκόσμησαν αὐτὴν ὥστε παρὰ τοῖς πλείστοις πρώτην ἢ δευτέραν ἀριθμεῖσθαι τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην πόλεων. ἀλλὰ περὶ μὲν ταύτης τὰ κατὰ μέρος ἐν τοῖς ἰδίῳι χρόνοις ἀναγράψομεν.

51. Ὁ δὲ τὴν Μέμφιν κτίσας μετὰ τὴν τοῦ χῶματος καὶ τῆς λίμνης κατασκευὴν ὠκοδόμησε βασιλεία τῶν μὲν παρὰ τοῖς ἄλλοις οὐ λειπόμενα, τῆς δὲ τῶν προβασιλευσάντων μεγαλοφυχίας καὶ φιλοκαλίας οὐκ ἄξια. (2) οἱ γὰρ ἐγχώριοι τὸν μὲν ἐν τῷ ζῆν χρόνον εὐτελεῖ παντελῶς εἶναι νομίζουσι, τὸν δὲ μετὰ τὴν τελευτὴν δι' ἀρετὴν μνημονευθησόμενον περὶ πλείστου ποιοῦνται, καὶ τὰς μὲν τῶν ζώντων οἰκῆσεις καταλύσεις ὀνομάζουσι, ὡς ὀλίγον χρόνον ἐν ταύταις οἰκούντων ἡμῶν, τοὺς δὲ τῶν τετελευτηκότων τάφους ἀδίους οἴκους προσαγορεύουσι, ὡς ἐν ἄδου διατελούντων τὸν ἄπειρον αἰῶνα· διόπερ τῶν μὲν κατὰ τὰς οἰκίας κατασκευῶν ἤττον φροντίζουσι, περὶ δὲ τὰς ταφὰς ὑπερβολὴν οὐκ ἀπολείπουσι φιλοτιμίας.

(3) Τὴν δὲ προειρημένην πόλιν ὀνομασθῆναί τινές φασιν ἀπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ κτίσαντος αὐτὴν βασιλέως. ταύτης δὲ μυθολογοῦσιν ἐρασθῆναι τὸν ποταμὸν Νεῖλον ὁμοιωθέντα ταύρῳ, καὶ γεννῆσαι τὸν ἐπ' ἀρετῇ θαυμασθέντα παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις Αἰγύπτου, ἀφ' οὗ καὶ τὴν σύμπασαν χώραν τυχεῖν τῆς προσηγορίας. (4) διαδεξάμενον γὰρ τοῦτον τὴν ἡγεμονίαν γενέσθαι βασιλέα φιλόανθρωπον καὶ δίκαιον καὶ καθόλου σπουδαῖον ἐν πᾶσι· διὸ καὶ μεγάλης ἀποδοχῆς ἀξιούμενον ὑπὸ πάντων διὰ τὴν εὐνοίαν τυχεῖν τῆς προειρημένης τιμῆς.

(5) Μετὰ δὲ τὸν προειρημένον βασιλέα δώδεκα γενεαῖς ὕστερον διαδεξάμενος τὴν κατ' Αἰγύπτου ἡγεμονίαν Μοῖρις ἐν μὲν τῇ Μέμφει κατεσκεύασε τὰ βόρεια προπύλαια, τῇ μεγαλοπρεπείᾳ πολὺ τῶν ἄλλων ὑπερέχοντα, ἐπάνω δὲ τῆς πόλεως ἀπὸ δέκα σχοίνων λίμνην ὠρυξε τῇ μὲν εὐχρηστία θαυμαστὴν, τῷ δὲ μεγέθει τῶν ἔργων (6) ἄπιστον· τὴν μὲν γὰρ

lewów zatapiał je. Nasyp pełnił funkcję zarazem wału przeciwpowodziowego – bo zatrzymywał wodę podczas wylewu, jak i wału obronnego – bo strzegł miasto przed wrogimi atakami od strony łądu. Od wschodu, zachodu i północy wykopał wielkie i głębokie jezioro, które przyjmowało nadmiar wód z rzeki i zalewało prawie cały okalający miasto teren, z wyjątkiem nasypu. Wszystko to sprawiało, że miasto w zdumiewający sposób było chronione. (6) Założyciel tak znakomicie zadbał o zapewnienie miastu dobrobytu, że prawie wszyscy jego następcy porzucili Teby i w Memfis wybudowali pałace i rezydencje. Od tego też czasu zaczęło zmniejszać się znaczenie Teb, a wzrastać znaczenie Memfis. Trwało tak aż do króla Aleksandra, który zbudował nad morzem miasto noszące jego imię²⁰⁵. Wszyscy następni władcy Egiptu dbali, aby miasto się rozwijało. (7) Jedni przyozdabiali je wspaniałymi pałacami, drudzy budowali stocznie i portyki, inni uświetniali je różnymi wspaniałymi wotami i budowlami; w końcu, w opinii wielu ludzi, zaczęło je uważać za pierwsze lub drugie miasto świata zamieszkanego. Dokładniej o tym mieście napiszemy we właściwym czasie²⁰⁶.

- 51.** Założyciel Memfis najpierw zbudował nasyp i wykopał jezioro, a potem wznosił pałace królewskie. Były one nie gorsze od pałaców innych nacji, brakowało im jednak majestatu i piękna budowli, wzniesionych przez poprzednich królów. (2) Krajowcy uważają, że lata, które spędzają na ziemi nie mają znaczenia; o wiele bardziej cenią sobie wszystkie te lata, gdy po ich śmierci pamiętać się o nich będzie dlatego, że byli ludźmi zacynymi; domostwa, w których ludzie spędzają życie, nazywają „gospodami”, ponieważ mieszkamy w nich krótko, natomiast grobowce nazywają „wiecznymi domami”, ponieważ zmarli w podziemiu spędzają wieczność. Dlatego mniej uwagi poświęcają budowie domostw, natomiast przy wznoszeniu grobowców nie powstrzymują się od ostentacyjnego pokazywania bogactwa.

(3) Powiadają, że miasto, o którym mówiliśmy, wzięło swą nazwę od imienia córki króla, który je założył. Opowiada się również mit o tym, że uwiódł ją Nil²⁰⁷, który przybrał postać byka, i że urodziła Ajgyptosa²⁰⁸, którego krajowcy podziwiali z powodu licznych zalet; jego imieniem nazwano cały kraj. (4) Kiedy bowiem odziedziczył władzę, stał się królem życzliwym i sprawiedliwym, krótko mówiąc, był człowiekiem bez skazy; ponieważ wszyscy darzyli tego zacynego władcę wielkim szacunkiem, obdarzono go wspomnianym wyżej zaszczytem.

(5) Dwanaście pokoleń po tym królu władzę w Egipcie odziedziczył Mojris²⁰⁹, który zbudował w Memfis północne, o wiele wspanialsze niż pozostałe, propyleje, a powyżej miasta, w odległości dziesięciu schojnow²¹⁰, wykopał jezioro. Budzi ono zachwyt, bo jest niezwykle przydatne, trudno też uwierzyć w ogrom prac, które wykonano. (6) Powiadają, że jego obwód wynosi trzy tysią-

περίμετρον αὐτῆς φασιν ὑπάρχειν σταδίων τρισχιλίων καὶ ἑξακοσίων, τὸ δὲ βάθος ἐν τοῖς πλείστοις μέρεσιν ὀργυιῶν πενήκοντα· ὥστε τίς οὐκ ἂν ἀναλογιζόμενος τὸ μέγεθος τοῦ κατασκευάσματος εἰκότως ζητήσαι πόσαι μυριάδες ἀνδρῶν ἐν πόσοις ἔτεσι τοῦτο συνετέλεσαν; (7) τὴν δὲ χρεῖαν τὴν ἐκ ταύτης καὶ κοινωφελίαν τοῖς τὴν Αἴγυπτον οἰκοῦσιν, ἔτι δὲ τὴν τοῦ βασιλέως ἐπίνοιαν, οὐκ ἂν τις ἐπαινέσειε τῆς ἀληθείας ἀξίως.

52. Ἐπειδὴ γὰρ ὁ μὲν Νεῖλος οὐχ ὠρισμένης ἐποιεῖτο τὰς ἀναβάσεις, ἡ δὲ χώρα τὴν εὐκαρπῖαν παρεσκευάζεν ἀπὸ τῆς ἐκείνου συμμετρίας, εἰς ὑποδοχὴν τοῦ πλεονάζοντος ὕδατος ὥρυξε τὴν λίμνην, ὅπως μήτε διὰ τὸ πλῆθος τῆς ῥύσεως ἐπικλύζων ἀκαίρως τὴν χώραν ἔλη καὶ λίμνας κατασκευάζη, μήτ' ἐλάττω τοῦ συμφέροντος τὴν πλήρωσιν ποιούμενος τὴν λειψυδρία τοὺς καρποὺς λυμαίνηται. (2) καὶ διώρυχα μὲν ἐκ τοῦ ποταμοῦ κατεσκεύασεν εἰς τὴν λίμνην ὀγδοήκοντα μὲν σταδίων τὸ μῆκος, τρίπλεθρον δὲ τὸ πλάτος· διὰ δὲ ταύτης ποτὲ μὲν δεχόμενος τὸν ποταμόν, ποτὲ δ' ἀποστρέφων, παρείχεται τοῖς γεωργοῖς τὴν τῶν ὑδάτων εὐκαιρίαν, ἀνοιγομένου τοῦ στόματος καὶ πάλιν κλειομένου φιλοτέχνως καὶ πολυδαπάνως· οὐκ ἐλάττω γὰρ τῶν πενήκοντα ταλάντων δαπανᾶν ἦν ἀνάγκη τὸν ἀνοῖξαι βουλόμενον ἢ κλεῖσαι τὸ προειρημένον κατασκευάσμα. (3) διαμεμένηκε δ' ἡ λίμνη τὴν εὐχρηστίαν παρεχομένη τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἕως τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, καὶ τὴν προσηγορίαν ἀπὸ τοῦ κατασκευάσαντος ἔχει, καλουμένη μέχρι τοῦ νῦν Μοίριδος λίμνη. (4) ὁ δ' οὖν βασιλεὺς ὀρύττων ταύτην κατέλιπεν ἐν μέσῃ τόπον, ἐν ᾧ τάφον ὠκοδόμησε καὶ δύο πυραμίδας, τὴν μὲν ἑαυτοῦ, τὴν δὲ τῆς γυναικός, σταδιαίας τὸ ὕψος, ἐφ' ᾧν ἐπέστησεν εἰκόνας λιθίνας καθήμενας ἐπὶ θρόνου, νομίζων διὰ τούτων τῶν ἔργων ἀθάνατον ἑαυτοῦ καταλείψειν τὴν ἐπ' ἀγαθῶ μνήμην. (5) τὴν δ' ἐκ τῆς λίμνης ἀπὸ τῶν ἰχθύων γινομένην πρόσοδον ἔδωκε τῇ γυναικὶ πρὸς μύρα καὶ τὸν ἄλλον καλλωπισμόν, φερούσης τῆς θήρας ἀργυρίου τάλαντον ἐκάστης ἡμέρας· (6) εἴκοσι γὰρ καὶ δύο γένη τῶν κατ' αὐτὴν φασιν ἰχθύων εἶναι, καὶ τοσοῦτον αὐτῶν ἀλίσκεσθαι πλῆθος ὥστε τοὺς προσκαρτεροῦντας ταῖς ταριχεῖαις ὄντας παμπληθεῖς δυσχερῶς περιγίνεσθαι τῶν ἔργων.

Περὶ μὲν οὖν Μοίριδος τοσαῦθ' ἱστοροῦσιν Αἰγύπτιοι.

53. Σεσόωσιν δὲ φασιν ὕστερον ἑπτὰ γενεαῖς βασιλέα γενόμενον ἐπιφανεστάτας καὶ μεγίστας τῶν πρὸ αὐτοῦ πράξεις ἐπιτελέσασθαι. ἐπεὶ δὲ περὶ τούτου τοῦ βασιλέως οὐ μόνον οἱ συγγραφεῖς οἱ παρὰ τοῖς Ἑλλησι διαπεφωνήκασιν πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον οἱ τε ἱερεῖς καὶ οἱ διὰ τῆς ᾠδῆς αὐτὸν ἐγκωμιάζοντες οὐχ ὁμολογούμενα λέγουσιν, ἡμεῖς πειρασόμεθα τὰ πιθανώτατα καὶ τοῖς ὑπάρχουσιν ἔτι κατὰ τὴν χώραν σημείοις τὰ μάλιστα συμφωνοῦντα διελθεῖν. (2) γεννηθέντος γὰρ τοῦ Σεσοώσιος ἐποίησεν ὁ πατὴρ αὐτοῦ μεγαλοπρεπές τι καὶ βασιλικόν· τοὺς γὰρ κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν γεννηθέντας

ce sześćset stadiów, a głębokość w wielu miejscach pięćdziesiąt sążni. Nikt chyba nie jest w stanie wyobrazić sobie, jak jest ono ogromne, nawet wtedy, gdyby wiedział, jak wiele tysięcy ludzi przy nim pracowało i jak długo ich praca trwała. (7) Nie istnieją takie słowa, którymi można by wyrazić podziw dla użyteczności tego jeziora – przynosi bowiem korzyść wszystkim Egipcjanom – i dla pomysłu króla.

52. Ponieważ Nil niekiedy w czasie wylewu nie podnosił się do odpowiedniego poziomu, a od tego zależał urodzaj w kraju, dlatego król wykopał jezioro²¹¹, które przyjmowało nadmiar wody wtedy, gdy przybór był zbyt wysoki i dzięki temu woda nie zalewała kraju, i nie tworzyła bagien i jezior, a gdy poziom był niższy, plony nie niszczały z powodu braku wody. (2) Od rzeki do jeziora wykopał kanał o długości osiemdziesięciu stadiów i o szerokości trzech pletrów; wpuszczając nim lub wypuszczając wodę, dostarczał rolnikom odpowiednią ilość wody, ponieważ ujście kanału można było zamknąć lub otworzyć, posługując się wykonanymi ręką ludzką, jednak kosztownymi w użyciu urządzeniami. Kto chciał bowiem otworzyć albo zamknąć wspomniany wyżej kanał, musiał wydać nie mniej niż pięćdziesiąt talentów. (3) Jezioro przetrwało do naszych czasów, przynosząc Egipcjanom korzyści; wzięło swą nazwę od króla, który je zbudował i do dziś nazywa się jeziorem Mojrisa. (4) Gdy król je wykopywał, w środku pozostawił miejsce, na którym wybudował grób i dwie piramidy – jedną dla siebie, drugą dla małżonki²¹² – wysokie na jeden stadion. Ustawił przy nich dwa siedzące na tronach kamienne posągi. (5) Uważał, że dzięki tym dziełom pozostawił niezniszczalną pamiątkę, świadczącą o jego dobroczynności. Wynoszący talent srebra dziennie dochód z ryb odławianych w jeziorze dał swojej żonie na pachnidła i ozdoby. (6) Podobno w jeziorze występują dwadzieścia dwa gatunki ryb; łowi się ich tak wiele, że ludzie zajęci soleniem – chociaż jest ich bardzo wielu – z trudnością mogą nadążyć ze swoją pracą.

Tyle Egipcjanie opowiadają o jeziorze Mojrisa.

53. Powiadają, że siedem pokoleń później żył król Sesosis²¹³, który dokonał czynów świetniejszych i wspanialszych niż poprzedni władcy. Postaramy się przedstawić najbardziej prawdopodobne opowieści o nim, mianowicie te, które są potwierdzone przez pozostawione w całym kraju świadectwa jego działalności, gdyż ani greccy historycy, ani kapłani egipscy, ani nawet sławiące go pieśni nie podają o tym królu zgodnych wiadomości. (2) Kiedy urodził się Sesosis, jego ojciec postąpił przewidująco i po królewsku: z całego Egiptu zebrał chłopców, którzy

παῖδας ἐξ ὅλης τῆς Αἰγύπτου συναγαγὼν καὶ τροφούς καὶ τοὺς ἐπιμελησομένους ἐπιστήσας τὴν αὐτὴν ἀγωγὴν καὶ παιδείαν ὥρισε τοῖς πᾶσιν, ὑπολαμβάνων τοὺς μάλιστα συντραφέντας καὶ τῆς αὐτῆς παρρησίας κεκοινωνηκότας εὐνουστάτους καὶ συναγωνιστὰς ἐν τοῖς πολέμοις ἀρίστους ἔσεσθαι. (3) πάντα δὲ δαμιλῶς χορηγήσας διεπόνησε τοὺς παῖδας ἐν γυμνασίοις συνεχέσι καὶ πόνοις· οὐδενὶ γὰρ αὐτῶν ἐξῆν προσενέγκασθαι τροφήν, εἰ μὴ πρότερον δράμοι σταδίους ἑκατὸν καὶ ὀγδοήκοντα. (4) διὸ καὶ πάντες ἀνδρωθέντες ὑπῆρξαν ἀθληταὶ μὲν τοῖς σώμασιν εὖρωστοι, ἡγεμονικοὶ δὲ καὶ καρτερικοὶ ταῖς ψυχαῖς διὰ τὴν τῶν ἀρίστων ἐπιτηδευμάτων ἀγωγὴν.

(5) Τὸ μὲν οὖν πρῶτον ὁ Σεσοῶσις ἀποσταλεῖς ὑπὸ τοῦ πατρὸς μετὰ δυνάμεως εἰς τὴν Ἀραβίαν, συστρατευομένων καὶ τῶν συντρόφων, περὶ τε τὰς θήρας διεπονήθη καὶ ταῖς ἀνυδρίας καὶ σπανοσιταῖς ἐγκατερήσας κατεστρέψατο τὸ ἔθνος ἅπαν τὸ τῶν Ἀράβων, ἀδούλωτον τὸν πρὸ τοῦ χρόνον γεγονός· (6) ἔπειτα εἰς τοὺς πρὸς τὴν ἐσπέραν τόπους ἀποσταλεῖς τὴν πλείστην τῆς Λιβύης ὑπήκοον ἐποιήσατο, παντελῶς νέος ὢν τὴν ἡλικίαν. (7) τοῦ δὲ πατρὸς τελευτήσαντος διαδεξάμενος τὴν βασιλείαν καὶ ταῖς προκατεργασθείσας πράξεις μετεωρισθεῖς, ἐπεβάλετο τὴν οἰκουμένην κατακτήσασθαι. (8) ἔνιοι δὲ λέγουσιν αὐτὸν ὑπὸ τῆς ἰδίας θυγατρὸς Ἀθύρτιος παρακληθῆναι πρὸς τὴν τῶν ὄλων δυναστείαν, ἣν οἱ μὲν συνέσει πολὺ τῶν ἄλλων διαφέρουσάν φασι διδάξει τὸν πατέρα ῥαδίως ἐσομένην τὴν στρατείαν, οἱ δὲ μαντικῇ χρωμένην καὶ τὸ μέλλον ἔσεσθαι προγινώσκουσαν ἕκ τε τῆς θυτικῆς καὶ τῆς ἐγκοιμήσεως τῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς, ἔτι δ' ἐκ τῶν κατὰ τὸν οὐρανὸν γινομένων σημείων. (9) γεγράφασι δὲ τινες καὶ διότι κατὰ τὴν γένεσιν τοῦ Σεσοῶσιος ὁ πατὴρ αὐτοῦ καθ' ὕπνον δόξει τὸν Ἥφαιστον αὐτῷ λέγειν ὅτι πάσης τῆς οἰκουμένης ὁ γεννηθεὶς παῖς κρατήσει· (10) διὰ ταύτην οὖν τὴν αἰτίαν τὸν μὲν πατέρα τοὺς ἡλικιώτας τοῦ προειρημένου ἀθροῖσαι καὶ βασιλικῆς ἀγωγῆς ἀξιῶσαι, προκατασκευαζόμενον εἰς τὴν τῶν ὄλων ἐπίθεσιν, αὐτὸν δ' ἀνδρωθέντα καὶ τῆ τοῦ θεοῦ προρρήσει πιστεύσαντα κατενεχθῆναι πρὸς τὴν εἰρημένην στρατείαν.

54. Πρὸς δὲ ταύτην τὴν ἐπιβολὴν πρῶτον μὲν τὴν πρὸς αὐτὸν εὐνοίαν κατεσκεύασε πᾶσι τοῖς κατ' Αἴγυπτον, ἡγούμενος δεῖν τοὺς μὲν συστρατευόντας ἐτοιμῶς ὑπὲρ τῶν ἡγουμένων ἀποθνήσκειν, τοὺς δ' ἀπολειπομένους ἐπὶ τῶν πατρίδων μηδὲν νεωτερίζειν, εἰ μέλλει τὴν προαίρεσιν ἐπὶ τέλος ἄξειν. (2) διὸ καὶ πάντας ἐκ τῶν ἐνδεχομένων εὐηργέτει, τοὺς μὲν χρημάτων δωρεαῖς ἐκθεραπεύων, τοὺς δὲ χώρας δόσει, τινὰς δὲ τιμωρίας ἀπολύσει, πάντας δὲ ταῖς ὁμιλίαις καὶ τῆ τῶν τρόπων ἐπεικειά προσήγετο· τῶν τε γὰρ βασιλικῶν ἐγκλημάτων ἅπαντας ἀθῶους ἀφῆκε καὶ τοὺς πρὸς ἀργύριον συγκεκλειμένους ἀπέλυσε τοῦ χρέους, ὄντος πολλοῦ πλήθους ἐν ταῖς φυλακαῖς. (3) τὴν δὲ χώραν ἅπασαν εἰς ἕξ καὶ τριάκοντα μέρη διελών, ἃ καλοῦσιν Αἰγύπτιοι νομούς, ἐπέστησεν ἅπασιν νομάρχας τοὺς ἐπιμελησομένους τῶν τε προσόδων τῶν βασιλικῶν καὶ διοικήσοντας ἅπαντα τὰ κατὰ τὰς ἰδίας μερίδας. (4) ἐπελέξατο δὲ καὶ τῶν

urodzili się tego samego dnia, co jego syn, oraz wyznaczył dla nich piastunów i opiekunów; wszystkich miano wychowywać i kształcić w taki sam sposób. Sądził bowiem, że ci, którzy wychowają się razem i których połączy wzajemne zaufanie, będą najlepszymi przyjaciółmi i towarzyszami w bitwach. (3) W obfitości dostarczył chłopcom wszystkiego, czego potrzebowali i nieustannie i w znoju ćwiczył ich ciała i umysły. Żadnemu nie wolno było przynieść niczego do jedzenia, zanim nie przebiegł stu osiemdziesięciu stadiów. (4) Dlatego wszyscy, gdy dorośli, byli atletami o krzepkich ciałach, umysłach przywódców, byli też wytrzymali dzięki najlepszym z możliwych ćwiczeniom.

(5) Ojciec wysłał najpierw Sesosisa z wojskiem do Arabii; towarzyszyli mu młodzieńcy, którzy się wraz z nim wychowywali. Tam nauczył się trudnej sztuki polowania na dzikie zwierzęta, a gdy przywykł do braku wody i pożywienia, podbił całe plemię Arabów, które nigdy wcześniej nie zaznało niewoli. (6) Potem, gdy ciągle jeszcze był młodzieńcem, wysłano go na zachód; opanował wtedy większą część Libii. (7) Odziedziczył tron po śmierci ojca i dumny z powodu wcześniejszych dokonań, zaczął podbijać świat zamieszkały. (8) Podobno do podporządkowania sobie całego świata zachęciła go jego własna córka, Athyrtis²¹⁴. Jedni powiadają, że znacznie górowała ona inteligencją nad innymi ludźmi i przekonała ojca o tym, że jego wyprawy zakończą się pomyślnie, inni, że miała dar wieszczenia i przepowiadała przyszłe zdarzenia, wróżąc z ofiar, śpiąc w świątyniach i obserwując znaki na niebie. (9) Niektórzy piszą, że przy narodzinach Sesosisa przysnił się jego ojcu Hefajstos, który powiedział mu, że jego syn, który właśnie się mu urodził, będzie panował nad całym światem zamieszkanym. (10) Dlatego więc ojciec wybrał chłopców w tym samym, co syn, wieku i wychował ich na własny koszt, przygotowując ich do tego, by mogli podbić cały świat, a syn, gdy już stał się mężczyzną, uwierzył w przepowiednię boga i rozpoczął wspomnianą wyżej kampanię.

54. Najpierw zjednał sobie przychylność wszystkich Egipcjan; uważał bowiem, że jeśli chce doprowadzić swoje przedsięwzięcie do końca, trzeba, aby żołnierze gotowi byli polec w obronie przywódców, a ludzie pozostawieni w ojczyźnie nie wszczynali buntów. (2) Dlatego wszystkim, których wcielił do wojska, wyświadczał przysługi – jednych przeciągał na swoją stronę darami pieniężnymi, innym nadawał ziemię lub uwalniał od kary, a wszystkich zjednywał utrzymując z nimi przyjazne stosunki i postępując wobec nich z acnie. Wypuścił na wolność wszystkich oskarżonych o zbrodnie przeciw królom, uwolnił ludzi, których uwięziono za długi – a takich mnóstwo było w więzieniach. (3) Cały kraj podzielił na 36 prowincji, które Egipcjanie nazywają nomami, każdej wyznaczył nomarchę, by troszczył się o królewskie dochody i zarządzał wszystkimi sprawami w swojej prowincji. (4) Wybrał też wyróżniających się siłą fizyczną męż-

ἀνδρῶν τοὺς ταῖς ρώμαις διαφέροντας καὶ συνεστήσατο στρατόπεδον ἄξιον τοῦ μεγέθους τῆς ἐπιβολῆς· κατέγραψε γὰρ πεζῶν μὲν ἐξήκοντα μυριάδας, ἵππεις δὲ δισμύριους καὶ τετρακισχιλίους, ζεύγη δὲ πολεμιστήρια δισμύρια καὶ ἑπτακισχίλια. (5) ἐπὶ δὲ τὰς κατὰ μέρος ἡγεμονίας τῶν στρατιωτῶν ἔταξε τοὺς συντρόφους, ἐνηθληκότας μὲν ἤδη τοῖς πολέμοις, ἀρετὴν δ' ἐξηλωκότας ἐκ παίδων, εὐνοίαν δὲ ἀδελφικὴν ἔχοντας πρὸς τε τὸν βασιλέα καὶ πρὸς ἀλλήλους, ὄντας τὸν ἀριθμὸν πλείους τῶν χιλίων καὶ ἑπτακοσίων. (6) πᾶσι δὲ τοῖς προειρημένοις κατεκληρούχησε τὴν ἀρίστην τῆς χώρας, ὅπως ἔχοντες ἰκανὰς προσόδους καὶ μηδενὸς ἐνδεεῖς ὄντες ἀσκήσῃ τὰ περὶ τοὺς πολέμους.

55. Κατασκευάσας δὲ τὴν δύναμιν ἐστράτευσεν ἐπὶ πρώτους Αἰθίοπας τοὺς πρὸς τῇ μεσημβρίᾳ κατοικοῦντας, καὶ καταπολεμήσας ἠνάγκασε τὸ ἔθνος φόρους τελεῖν ἔβενον καὶ χρυσὸν καὶ τῶν ἐλεφάντων τοὺς ὀδόντας. (2) ἔπειτ' εἰς μὲν τὴν Ἐρυθρὰν θάλατταν ἀπέστειλε στόλον νεῶν τετρακοσίων, πρῶτος τῶν ἐγχωρίων μακρὰ σκάφη ναυπηγησάμενος, καὶ τὰς τε νήσους τὰς ἐν τοῖς τόποις κατεκτήσατο καὶ τῆς ἠπείρου τὰ παρὰ θάλατταν μέρη κατεστρέψατο μέχρι τῆς Ἰνδικῆς· αὐτὸς δὲ μετὰ τῆς δυνάμεως πεζῇ τὴν πορείαν ποιησάμενος κατεστρέψατο πᾶσαν τὴν Ἀσίαν. (3) οὐ μόνον γὰρ τὴν ὕστερον ὑπ' Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο κατακτηθεῖσαν χώραν ἐπῆλθεν, ἀλλὰ καὶ τινα τῶν ἐθνῶν ὧν ἐκεῖνος οὐ παρέβαλεν εἰς τὴν χώραν. (4) καὶ γὰρ τὸν Γάγγην ποταμὸν διέβη καὶ τὴν Ἰνδικὴν ἐπῆλθε πᾶσαν ἕως ὠκεανοῦ καὶ τὰ τῶν Σκυθῶν ἔθνη μέχρι Τανάϊδος ποταμοῦ τοῦ διορίζοντος τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τῆς Ἀσίας· ὅτε δὴ φασὶ τῶν Αἰγυπτίων τινὰς καταλειφθέντας περὶ τὴν Μαιῶτιν λιμνὴν συστήσασθαι τὸ τῶν Κόλχων ἔθνος. (5) ὅτι δὲ τοῦτο τὸ γένος Αἰγυπτιακόν ἐστι σημεῖον εἶναι τὸ περιτέμνεσθαι τοὺς ἀνθρώπους παραπλησίως τοῖς κατ' Αἴγυπτον, διαμένοντος τοῦ νομίμου παρὰ τοῖς ἀποίκιοις, καθάπερ καὶ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις.

(6) Ὁμοίως δὲ καὶ τὴν λοιπὴν Ἀσίαν ἄπασαν ὑπήκουον ἐποίησατο καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων τὰς πλείους. διαβάς δ' εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ διεξιὼν ἄπασαν τὴν Θράκην ἐκινδύνευσεν ἀποβαλεῖν τὴν δύναμιν διὰ σπᾶνιν τροφῆς καὶ τόπων δυσχωρίας. (7) διόπερ ὄρια τῆς στρατείας ποιησάμενος ἐν τῇ Θράκῃ, στήλας κατεσκεύασεν ἐν πολλοῖς τόποις τῶν ὑπ' αὐτοῦ κατακτηθέντων· αὐτὰ δὲ τὴν ἐπιγραφὴν εἶχον Αἰγυπτίοις γράμμασι τοῖς ἱεροῖς λεγομένοις, „Τήνδε τὴν χώραν ὅπλοις κατεστρέψατο τοῖς ἑαυτοῦ βασιλεὺς βασιλέων καὶ δεσπότης δεσποτῶν Σεσόωσις.” (8) τὴν δὲ στήλην κατεσκεύασεν ἔχουσαν αἰδοῖον ἐν μὲν τοῖς μαχίμοις ἔθνεσιν ἀνδρὸς, ἐν δὲ τοῖς ἀγεννέσι καὶ δειλοῖς γυναικός, ἀπὸ τοῦ κυριωτέρου μέρους τὴν διάθεσιν τῆς ἐκάστων ψυχῆς φανερωτάτην (9) τοῖς ἐπιγινομένοις ἔσσεσθαι νομίζων. ἐν ἐνίοις δὲ τόποις καὶ τὴν ἑαυτοῦ κατεσκεύασεν εἰκόνα λιθίνην, τόξα καὶ λόγχην ἔχουσαν, τῷ μεγέθει τέτταρσι παλαισταῖς μείζονα τῶν τεττάρων πηχῶν, ἡλίκος ὧν καὶ αὐτὸς ἐτύγγανεν. (10) ἐπιεικῶς δὲ προσενεχθεῖς ἄπασι τοῖς ὑποτεταγμένοις καὶ συντελέσας τὴν στρατείαν ἐν ἔτεσιν ἐννέα, τοῖς μὲν ἔθνεσι κατὰ δύναμιν προσέταξε δωροφορεῖν

czyn i utworzył armię godną wielkiego przedsięwzięcia. Zwerbował sześćset tysięcy żołnierzy pieszych, dwadzieścia cztery tysiące konnicy i dwadzieścia siedem tysięcy rydwanów. (5) Na dowódców poszczególnych części armii wyznaczył tych ludzi, którzy wraz z nim się wychowywali. Od dziecka zaprawieni w bojach zabiegali o sławę i braterską miłością kochali króla i swoich towarzyszy. Było ich tysiąc siedemset. (6) Król oddał im najlepsze ziemie, aby mieli odpowiednie dochody i by wolni od trosk, ćwiczyli się w sztuce wojennej.

55. Kiedy przygotował armię²¹⁵, najpierw wyprawił się przeciw Etiopom, którzy mieszkają na południu, podbił ich i zmusił do płacenia danin w hebanie, złocie i kłach słoniowych. (2) Potem wysłał flotę złożoną z czterystu okrętów na Morze Czerwone. Był pierwszym Egipcjaninem, który zbudował wielką flotę, zdobył wyspy leżące w tej części świata oraz terytoria, które leżały na wybrzeżu i ciągnęły się aż po Indie; sam też maszerował wraz z armią i podbijał Azję. (3) Przeszedł nie tylko przez te terytoria, które później zdobył Aleksander Macedoński, dotarł bowiem do krain, do których Aleksander nie sięgnął. (4) Przekroczył nawet rzekę Ganges, przebył całe, ciągnące się aż po ocean Indie i przemaszerował przez terytoria plemion Scytyjskich aż po rzekę Tanais²¹⁶, która oddziela Europę od Azji. Podobno wtedy jacyś Egipcjanie pozostali w okolicy Majotis²¹⁷ i przyczynili się do powstania ludu Kolchów. (5) Świadectwem egipskiego pochodzenia tego ludu jest taki sam jak w Egipcie zwyczaj. Otóż Kolchowicze obrzezują chłopców. Zwyczaj ten przetrwał u wysłanych z Egiptu kolonistów, na przykład u Judejczyków.

(6) Sesosis podbił również pozostałą część Azji oraz większość Cyklad. Gdy wkroczył do Europy i przechodził przez Trację, niemal stracił całą armię, bo zabrakło im żywności, a kraj był dziki. (7) Dlatego zakończył ekspedycję w Tracji; w wielu miejscach, które podbił postawił stele. Wyrzyto na nich napisy tymi egipskimi literami, które nazywają się „święte”: „Król królów i władca władców Sesosis wraz ze swoją armią zdobył ten oto kraj”. (8) Gdy plemiona były wojownicze, stawiał stelę, na której był wizerunek męskiego narządu płciowego, a gdy były one tchórzliwe – żeńskiego; sądził, bowiem, że na podstawie tak charakterystycznych wyobrażeń, przysze pokolenia będą wiedziały, jakimi cechami odznaczały się poszczególne ludy. (9) W niektórych miejscach wznosił wyobrażające go kamienne posągi, które przedstawiały go uzbrojonego w łuk, strzały i włócznię; posągi były wysokie na cztery łokcie i cztery dłonie; taki bowiem miał być wzrost króla. (10) Łagodnie obszedł się ze wszystkimi ludami, które podbił w ciągu dziewięciu lat. Nakazał im – według ich możliwości – co roku składać Egiptowi daniny. Sam zgromadził tak niewiarygodnie

κατ' ἐνιαυτὸν εἰς Αἴγυπτον, αὐτὸς δ' ἄθροίσας αἰχμαλώτων τε καὶ τῶν ἄλλων λαφύρων πλῆθος ἀνυπέβλητον ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα, μεγίστας πράξεις τῶν πρὸ αὐτοῦ κατειργασμένους. (11) καὶ τὰ μὲν ἱερὰ πάντα τὰ κατ' Αἴγυπτον ἀναθήμασιν ἀξιολόγοις καὶ σκύλοις ἐκόσμησε, τῶν δὲ στρατιωτῶν τοὺς ἀνδραγαθήσαντας δωρεαῖς κατὰ τὴν ἀξίαν ἐτίμησε. (12) καθόλου δὲ ἀπὸ ταύτης τῆς στρατείας οὐ μόνον ἡ συνανδραγαθήσασα δύναμις μεγάλην εὐπορίαν κτησαμένη τὴν ἐπάνοδον ἐποίησατο λαμπράν, ἀλλὰ καὶ τὴν Αἴγυπτον ἄπασαν συνέβη παντοίας ὠφελείας ἐμπλησθῆναι.

56. Ὁ δὲ Σεσόωσις ἀποστήσας τὰ πλήθη ἀπὸ τῶν πολεμικῶν ἔργων τοῖς μὲν συνανδραγαθήσασιν συνεχώρησε τὴν ῥαστώνην καὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν κατακτηθέντων ἀγαθῶν, αὐτὸς δὲ φιλόδοξος ὢν καὶ τῆς εἰς τὸν αἰῶνα μνήμης ὀρεγόμενος κατεσκεύασεν ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστὰ ταῖς ἐπινοίαις καὶ ταῖς χορηγίαις, ἑαυτῷ μὲν ἀθάνατον περιποιῶντα δόξαν, τοῖς δ' Αἰγυπτίοις τὴν εἰς ἅπαντα τὸν χρόνον ἀσφάλειαν μετὰ ῥαστόνης. (2) πρῶτον μὲν γὰρ ἀπὸ θεῶν ἀρξάμενος ὠκοδόμησεν ἐν πάσαις ταῖς κατ' Αἴγυπτον πόλεσιν ἱερὸν θεοῦ τοῦ μάλιστα παρ' ἐκάστοις τιμωμένου. πρὸς δὲ τὰς ἐργασίας τῶν μὲν Αἰγυπτίων οὐδένα παρέλαβε, δι' αὐτῶν δὲ τῶν αἰχμαλώτων ἅπαντα κατεσκεύασε· διόπερ ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἱεροῖς ἐπέγραψεν ὡς οὐδεὶς ἐγγώριος εἰς αὐτὰ μεμόχηκε. (3) λέγεται δὲ τῶν αἰχμαλώτων τοὺς ἐκ τῆς Βαβυλωνίας ἀλόντας ἀποστῆναι τοῦ βασιλέως, μὴ δυναμένους φέρειν τὰς ἐν τοῖς ἔργοις ταλαιπωρίας· οὓς καταλαβομένους παρὰ τὸν ποταμὸν χωρίον καρτερὸν διαπολεμεῖν τοῖς Αἰγυπτίοις καὶ τὴν σύνεγγυς χώραν καταφθεῖρειν, τέλος δὲ δοθείσης ἀδείας αὐτοῖς κατοικῆσαι τὸν τόπον, ὃν καὶ ἀπὸ τῆς πατρίδος Βαβυλῶνα προσαγορευῆσαι. (4) δι' αἰτίας δὲ παραπλησίους φασὶν ὀνομάσθαι καὶ τὴν Τροίαν τὴν ἔτι νῦν οὖσαν παρὰ τὸν Νεῖλον· τὸν μὲν γὰρ Μενέλαον ἐξ Ἰλίου πλέοντα μετὰ πολλῶν αἰχμαλώτων παραβαλεῖν εἰς Αἴγυπτον, τοὺς δὲ Τρῶας ἀποστάντας αὐτοῦ καταλαβέσθαι τινὰ τόπον καὶ διαπολεμῆσαι μέχρι ὅτου συγχωρηθείσης αὐτοῖς τῆς ἀσφαλείας ἔκτισαν πόλιν, ἣν ὁμώνυμον αὐτοῦ ποιῆσαι τῇ πατρίδι. (5) οὐκ ἄγνωθ' ὅτι περὶ τῶν εἰρημένων πόλεων Κτησίας ὁ Κνίδιος διαφόρως ἰστόρησε, φήσας τῶν μετὰ Σεμιράμιδος παραβαλόντων εἰς Αἴγυπτόν τινας ἐκτικέναι ταύτας, ἀπὸ τῶν ἰδίων πατρίδων θεμένους τὴν προσηγορίαν. (6) περὶ δὲ τούτων τὸ μὲν ἀληθές ἐκθέσθαι μετὰ ἀκριβείας οὐ ῥάδιον, τὸ δ' ἀναγραφῆς ἀξιῶσαι τὰ διαφωνούμενα παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν ἀναγκαῖον, ὅπως ἀκέραιος ἢ περὶ τῆς ἀληθείας κρίσις ἀπολείπεται τοῖς ἀναγινώσκουσιν.

57. Ὁ δ' οὖν Σεσόωσις χώματα πολλὰ καὶ μεγάλα κατασκευάσας τὰς πόλεις εἰς ταῦτα μετώκισεν, ὅσαι μὴ φυσικῶς τὸ ἔδαφος ἐτύγχανον ἐπηρμένον ἔχουσαι, ὅπως κατὰ τὰς πληρώσεις τοῦ ποταμοῦ καταφυγὰς ἔχωσιν ἀκινδύνους οἱ τε ἄνθρωποι καὶ τὰ κτήνη. (2) κατὰ πᾶσαν δὲ τὴν χώραν τὴν ἀπὸ Μέμφεως ἐπὶ

wielkie ilości jeńców i łupów, że później nikt nigdy nie zdołał go w tym prześcignąć. Wrócił do ojczyzny, dokonawszy czynów znacznie większych niż jego poprzednicy. (11) Wszystkie egipskie świątynie przyozdobił wspaniałymi wotami i łupami, a najbardziej mężnych żołnierzy wynagrodził według ich zasług. (12) Ogólnie mówiąc, w wyniku tej wyprawy nie tylko dzielnie walczący żołnierze, którzy w blasku chwały wrócili do Egiptu, ale i cały kraj napęłnił się różnego rodzaju dobrem.

56. Sesoosis zwolnił żołnierzy od zajęć związanych z wojną, najmężniejszym towarzyszom pozwolił, by spokojnie i przyjemnie korzystali ze zdobytych dóbr, a sam dążąc do sławy i pragnąc, aby pamięć o nim przetrwała wieki, zbudował dzieła wielkie i zadziwiające swoimi planami architektonicznymi i olbrzymimi kosztami, jakie pochłonęła ich budowa; w ten sposób dla siebie zyskał sławę nieśmiertelną, a dla Egipcjan bezpieczeństwo i trwający długi czas spokój. (2) Zaczął od bogów. Najpierw w każdym egipskim mieście zbudował świątynię temu bogu, którego w nim najbardziej czczono. Do tych prac nie wziął żadnego Egipcjanina, wykonywał je bowiem rękami jeńców; dlatego w każdej świątyni napisał, że żaden Egipcjanin przy niej się nie trudził. (3) Powiadają, że jeńcy z Babilonu zbuntowali się przeciwko królowi, ponieważ nie mogli wytrzymać ciężkiej pracy. Zajęli warowne miejsce nad rzeką, walczyli z Egipcjanami i spustoszyli pobliską krainę; w końcu skorzystali z amnestii i osiedlili się w tym miejscu, które od nazwy swojej ojczyzny, nazwali Babilonem²¹⁸. (4) W podobny sposób, jak powiadają, powstała Troja²¹⁹. Ta leżąca nad Nilem miejscowość istnieje jeszcze w naszych czasach. Gdy Menelaos²²⁰ wraz z jeńcami płynął z Ilionu, przybił też do Egiptu; Trojanie zbuntowali się przeciwko niemu, zajęli pewien obszar i walczyli dotąd, dopóki nie dał im gwarancji bezpieczeństwa. Potem założyli miasto i nadali mu taką nazwę, jaką miało ich miasto rodzinne. (5) Doskonale wiem, że o wspomnianych miastach inaczej opowiadał Ktezjasz z Knidos²²¹. Mówi on, że jacyś ludzie, którzy wraz z Semiramidą²²² wtargnęli do Egiptu, założyli owe miasta, nadając im nazwy od ich miast rodzinnych. (6) Pisząc o tych wydarzeniach, z jednej strony nie jest łatwo wybrać to, co rzeczywiście jest prawdą, a z drugiej, konieczne jest przecież przedstawienie różnych wersji podanych przez historyków, by czytelnicy sami mogli wyrobić sobie niezależny osąd.

57. Sesoosis usypał wiele olbrzymich kopców; przeniósł na nie te miasta, które nie leżały na naturalnych wzniesieniach, aby podczas wylewu ludzie i ich zwierzęta mieli bezpieczne schronienie. (2) Na obszarze ciągnącym się od Memfis do mo-

θάλατταν ὄρυξε πυκνάς ἐκ τοῦ ποταμοῦ διώρυχας, ἵνα τὰς μὲν συγκομιδὰς τῶν καρπῶν ποιῶνται συντόμως καὶ ῥαδίως, ταῖς δὲ πρὸς ἀλλήλους τῶν λαῶν ἐπιμιξίαις καὶ πᾶσι τοῖς τόποις ὑπάρχη ῥαστώνη καὶ πάντων τῶν πρὸς ἀπόλαυσιν πολλὴ δαψίλεια· τὸ δὲ μέγιστον, πρὸς τὰς τῶν πολεμίων ἐφόδους ὀχυρὰν καὶ δυσέμβολον ἐποίησε τὴν χώραν· (3) τὸν γὰρ πρὸ τοῦ χρόνον ἢ κρατίστη τῆς Αἰγύπτου πᾶσα σχεδὸν ἰπάσιμος οὕσα καὶ ταῖς συνωρίσιν εὐβατος ἀπ' ἐκείνου τοῦ χρόνου διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐκ τοῦ ποταμοῦ διωρύχων δυσεφοδωτάτη γέγονεν. (4) ἐτείχισε δὲ καὶ τὴν πρὸς ἀνατολὰς νεύουσαν πλευρὰν τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὰς ἀπὸ τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀραβίας ἐμβολὰς ἀπὸ Πηλουσίου μέχρι Ἡλιουπόλεως διὰ τῆς ἐρήμου, τὸ μῆκος ἐπὶ σταδίους χιλίους καὶ πεντακοσίους. (5) ἐναυπηγήσατο δὲ καὶ πλοῖον κέδρινον τὸ μὲν μῆκος πηχῶν διακοσίων καὶ ὀγδοήκοντα, τὴν δ' ἐπιφάνειαν ἔχον τὴν μὲν ἕξωθεν ἐπίχρυσον, τὴν δ' ἔνδοθεν κατηργυρωμένην· καὶ τοῦτο μὲν ἀνέθηκε τῷ θεῷ τῷ μάλιστα ἐν Θήβαις τιμωμένῳ, δύο τε λιθίνους ὀβελίσκους ἐκ τοῦ σκληροῦ λίθου πηχῶν τὸ ὕψος εἴκοσι πρὸς τοῖς ἑκατόν, ἐφ' ὧν ἐπέγραψε τὸ τε μέγεθος τῆς δυνάμεως καὶ τὸ πλῆθος τῶν προσόδων καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν καταπολεμηθέντων ἔθνων· ἐν Μέμφει δ' ἐν τῷ τοῦ Ἡφαίστου ἱερῷ μονολίθους εἰκόνας ἑαυτοῦ τε καὶ τῆς γυναικὸς τὸ ὕψος τριάκοντα πηχῶν, τῶν δ' υἴων εἴκοσι πηχῶν, διὰ σύμπτωμα τοιόνδε. (6) ἐκ τῆς μεγάλης στρατείας ἀνακάμψαντος εἰς Αἴγυπτον τοῦ Σεσοῦσιος καὶ διατρίβοντος περὶ τὸ Πηλούσιον, ἐστῶν αὐτὸν ὁ ἀδελφὸς μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν τέκνων ἐπιβουλήν συνεστήσατο· ἀναπαυσαμένων γὰρ αὐτῶν ἀπὸ τῆς μέθης, ἔχων καλάμου ξηροῦ πλῆθος ἐκ χρόνου παρεσκευασμένον, καὶ τοῦτο νυκτὸς τῆ σκηνῆ περιθείς, ἐνέπρησεν. (7) ἄφνω δὲ τοῦ πυρὸς ἐκλάμψαντος οἱ μὲν ἐπὶ τῆς θεραπείας τοῦ βασιλέως τεταγμένοι παρεβοήθουν ἀγεννῶς ὡς ἂν οἰνωμένοι, ὁ δὲ Σεσοῦσις ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ἀνατείνας καὶ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν τε παίδων καὶ τῆς γυναικὸς τοῖς θεοῖς εὐξάμενος διεξέπεσε διὰ τῆς φλογός. (8) σωθεὶς δὲ παραδόξως τοὺς ἄλλους θεοὺς ἐτίμησεν ἀναθήμασι, καθότι προεῖρηται, πάντων δὲ μάλιστα τὸν Ἡφαιστον, ὡς ὑπὸ τούτου τετευχῶς τῆς σωτηρίας.

58. Πολλῶν δὲ καὶ μεγάλων περὶ τὸν Σεσοῦσιν ὑπαρξάντων δοκεῖ μεγαλοπρεπέστατον αὐτῷ γεγονέναι τὸ συντελούμενον ἐν ταῖς ἐξόδοις περὶ τοὺς ἡγεμόνας. (2) τῶν γὰρ καταπεπολεμημένων ἔθνων οἱ τε τὰς συγκεχωρημένας βασιλείας ἔχοντες καὶ τῶν ἄλλων οἱ τὰς μεγίστας ἡγεμονίας παρειληφότες ἀπῆντων εἰς Αἴγυπτον ἐν τακτοῖς χρόνοις φέροντες δῶρα· οὗς ὁ βασιλεὺς ἐκδεχόμενος ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις ἐτίμα καὶ διαφερόντως προῆγεν, ὅποτε δὲ πρὸς ἱερὸν ἢ πόλιν προσίεναι μέλλοι, τοὺς ἵππους ἀπὸ τοῦ τεθρίππου λύων ὑπεξεύγνυεν ἀντὶ τούτων κατὰ τέτταρας τοὺς τε βασιλεῖς καὶ τοὺς ἄλλους ἡγεμόνας, ἐνδεικνύμενος, ὡς ᾤετο, πᾶσιν ὅτι τοὺς τῶν ἄλλων κρατίστους καὶ δι'

rza wykopał²²³ wiele wiodących od rzeki kanałów, by transport plonów trwał krótko i był łatwy; dzięki temu ludzie, wymieniający ze sobą towary, wszędzie mieli trochę wytechnienia oraz obfitość wszystkiego, co potrzebne jest do przyjemnego życia.; co najważniejsze – umocnił ten region i spowodował, że stał się on niedostępny w razie ataku wrogów. (3) Do jego czasów bowiem prawie całą tę najżyźniejszą część kraju można było przejechać konno albo na rydwaniu; kopiąc mnóstwo odchodzących od rzeki kanałów, spowodował, że przez ten teren prawie zupełnie nie można było przejechać. (4) We wschodniej części Egiptu zbudował mur broniący przed najazdami z Syrii i Arabii. Ciągnie się on przez pustynię od Peluzjon do Heliopolis, a jego długość wynosi około tysiąc pięćset stadiów²²⁴. (5) Zbudował też długi na dwieście osiemdziesiąt łokci statek²²⁵ z drewna cedrowego, którego burty z zewnątrz były pokryte złotem, a wewnątrz srebrem. Statek ten złożył w darze bogu, którego najbardziej czczono w Tebach. Ponadto ofiarował mu dwa wykute z twardego kamienia, wysokie na sto dwadzieścia łokci obeliski; umieścił na nich napis mówiący o tym, jak wielka była jego armia, jaki był jego zysk i jaka była liczba podbitych narodów. W Memfis, w świątyni Hefajstosa²²⁶, wznosił wykonane z jednego bloku kamienia każdy, wysokie na trzydzieści łokci posągi przedstawiające jego i jego żonę oraz posągi synów, które wysokie były na dwadzieścia łokci. Ufundował je z powodu następującego zdarzenia. (6) Gdy wracał do Egiptu z wielkiej wyprawy i przebywał w okolicy Peluzjon²²⁷, gościł go wraz z żoną i dziećmi jego brat, który zastawił na niego pułapkę; nocą, gdy wypoczywali po pijaństwie, obłożył ich namiot mnóstwem suchej trzciny, którą od jakiegoś czasu magazynował i trzymał w pogotowiu, po czym ją podpalił. (7) Gdy ogień nagle buchnął, członkowie królewskiej świty przyszli rodzinie królewskiej na ratunek, ale pomoc ich była mało skuteczna, bo oni również byli pijani. Wtedy Sesosis wznosił obie ręce do góry i błagając o ocalenie dzieci i żony, przeszedł przez płomienie. (8) Ponieważ ocalił życie w tak cudowny sposób, wielu bogów obdarzył wspomnianymi wyżej wotami, a najwięcej ofiarował Hefajstosowi²²⁸, bo dzięki niemu uszedł z życiem.

58. Sesosisowi przypisano wiele wspaniałych czynów; wydaje się jednak, że o jego potędze najlepiej świadczył sposób, w jaki traktował innych władców, wtedy, gdy wychodził z pałacu. (2) Ci, którym po podbiciu ich krajów, pozwolił zatrzymać władzę oraz wyznaczeni przez niego przywódcy ludów, mieli obowiązek w oznaczonym czasie przybyć wraz z darami do Egiptu. Król ich przyjmował, a wśród innych zaszczytów, jakimi ich obdarzał, wyróżniał ich też w taki sposób: gdy chciał udać się do świątyni albo do miasta, wyprzęgał z czterokonnego rydwanu konie i w ich miejsce wprzęgał czterech królów lub innych przywódców; sądził, że w ten sposób wszystkim pokazuje, że pokonał potężnych

ἀρετὴν ἐπιφανεστάτους καταπολεμήσας εἰς ἄμιλλαν ἀρετῆς οὐκ ἔχει τὸν δυνάμενον συγκριθῆναι. (3) δοκεῖ δ' οὗτος ὁ βασιλεὺς πάντας τοὺς πρόποτε γενομένους ἐν ἐξουσίαις ὑπερβεβηκέναι ταῖς τε πολεμικαῖς πράξεις καὶ τῷ μεγέθει καὶ τῷ πλήθει τῶν τε ἀναθημάτων καὶ τῶν ἔργων τῶν κατεσκευασμένων κατ' Αἴγυπτον. ἔτη δὲ τρία πρὸς τοῖς τριάκοντα βασιλεύσας ἐκ προαιρέσεως ἐξέλιπε τὸν βίον, ὑπολιπόντων αὐτὸν τῶν ὀμμάτων· καὶ τοῦτο πράξας οὐ μόνον παρὰ τοῖς ἱερεῦσιν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις Αἰγυπτίοις ἐθαυμάσθη, δόξας τῇ μεγαλοψυχίᾳ τῶν πεπραγμένων ἀκόλουθον πεποιοῦσθαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν.

(4) Ἐπὶ τοσοῦτο δ' ἴσχυσε καὶ διέτεινε τοῖς χρόνοις ἡ δόξα τούτου τοῦ βασιλέως ὥστε τῆς Αἰγύπτου πολλαῖς γενεαῖς ὕστερον πεσοῦσης ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Περσῶν, καὶ Δαρείου τοῦ Ξέρξου πατρὸς σπουδάσαντος ἐν Μέμφει τὴν ἰδίαν εἰκόνα στήσαι πρὸ τῆς Σεσοῦσιος, ὁ μὲν ἀρχιερεὺς ἀντεῖπε λόγου προτεθέντος ἐν ἐκκλησίᾳ τῶν ἱερέων, ἀποφηνάμενος ὡς οὐπὼ Δαρεῖος ὑπερβέβηκε τὰς Σεσοῦσιος πράξεις, ὁ δὲ βασιλεὺς οὐχ ὅπως ἠγανάκτησεν, ἀλλὰ καὶ τούναντίον ἠσθεὶς ἐπὶ τῇ παρηρησίᾳ σπουδάσειν ἔφησεν ὅπως κατὰ μηδὲν ἐκείνου λειφθεῖν βιώσας τὸν ἴσον χρόνον, καὶ παρεκάλει συγκρίνειν τὰς ἠλικιώτιδας πράξεις· τοῦτον γὰρ δικαιοτάτον ἔλεγχον εἶναι τῆς ἀρετῆς.

(5) Περὶ μὲν οὖν Σεσοῦσιος ἀρκεσθησόμεθα τοῖς λόγοις τοῖς ῥηθεῖσιν.

59. Ὁ δ' υἱὸς αὐτοῦ διαδεξάμενος τὴν βασιλείαν καὶ τὴν τοῦ πατρὸς προσηγορίαν ἑαυτῷ περιθέμενος πρᾶξιν μὲν πολεμικὴν ἢ μνήμης ἀξίαν οὐδ' ἠντινοῦν συνετελέσατο, συμπτώματι δὲ περιέπεσεν ἰδιάζοντι. (2) ἐστερήθη μὲν γὰρ τῆς ὀράσεως εἴτε διὰ τὴν πρὸς τὸν πατέρα τῆς φύσεως κοινωνίαν εἶθ', ὡς τινες μυθολογοῦσι, διὰ τὴν εἰς τὸν ποταμὸν ἀσέβειαν, ἐν ᾧ χεμιζόμενός ποτε τὸ φερόμενον ῥεῦμα κατηκόντισε· διὰ δὲ τὴν ἀτυχίαν ἀναγκασθεὶς καταφυγεῖν ἐπὶ τὴν τῶν θεῶν βοήθειαν, ἐπὶ χρόνους ἱκανοὺς πλείσταις θυσίαις καὶ τιμαῖς τὸ θεῖον ἐξιλασκόμενος οὐδεμιᾶς ἐτύγχανε πολυωρίας· (3) τῷ δεκάτῳ δ' ἔτει μαντείας αὐτῷ γενομένης τιμῆσαι τε τὸν θεὸν τὸν ἐν Ἡλιουπόλει καὶ γυναικὸς οὐρῷ νίζεσθαι τὸ πρόσωπον ἣτις ἐτέρου πείραν ἀνδρὸς οὐκ εἴληφε, τῶν μὲν γυναικῶν ἀπὸ τῆς ἰδίας ἀρξάμενος καὶ πολλὰς ἐξετάσας οὐδεμίαν εὗρεν ἀδιάφθορον πλὴν κηπουροῦ τινος, ἦν ὑγιῆς γενόμενος ἔγημε· τὰς δ' ἄλλας ζώσας ἐν κόμῃ τινὶ κατέκαυσεν, ἦν Αἰγύπτιοι διὰ τὸ σύμπτωμα τοῦτο προσηγόρευσαν ἱεράν βῶλον· (4) τῷ δ' ἐν Ἡλιουπόλει θεῷ τὰς χάριτας ἀπονέμων τῆς εὐεργεσίας κατὰ τὸν χρησμὸν ὀβελίσκου ἀνέθηκε δύο μονολίθους, τὸ μὲν πλάτος ὀκτώ, τὸ δὲ μήκος πηχῶν ἑκατόν.

60. Μετὰ δὲ τοῦτον τὸν βασιλεῖα συχοὶ τῶν διαδεξαμένων τὴν ἀρχὴν τινες οὐδὲν ἔπραξαν ἀναγραφῆς ἄξιον. πολλαῖς δ' ὕστερον γενεαῖς Ἄμασις γενόμενος βασιλεὺς ἤρχε τῶν ὄχλων βιαιότερον· πολλοὺς μὲν γὰρ παρὰ τὸ δίκαιον

i znanych z wielkiego męstwa władców i że nie istnieje już żaden monarcha tak potężny, jak on. (3) Wydaje się, że ten król przewyższył wszystkich żyjących kiedykolwiek władców potęgą i czynami wojennymi, a także obfitością i wielkością wotów i budowli wzniesionych w całym Egipcie. Po trwających trzydzięści trzy lata rządach z rozmysłem zakończył życie, ponieważ stracił wzrok; również za ten czyn podziwiali go nie tylko kapłani, ale też i wszyscy Egipcjanie. Uznali oni bowiem, że to sposób, w jaki zakończył życie, był równie wielki, jak jego czyny.

(4) Przez wiele wieków cieszył się tak wielką sławą, że gdy wiele pokoleń później Egipt wpadł w ręce Persów i Dariusz, ojciec Kserksesa, zamierzał w Memfis ustawić swój własny posąg przed posągiem Sesosisa, arcykapłan sprzeciwił się temu w wygłoszonej w obecności kapłanów mowie, wyjaśniając, że Dariusz jeszcze nie dokonał czynów większych niż Sesosis; król się jednak nie rozgniewał, przeciwnie, ucieszył się z powodu szczerej odpowiedzi i przyrzekł, że będzie się starał, żyjąc tak długo, jak Sesosis, nie pozostać w tyle za nim; prosił też, aby jego czyny oceniać po upływie takiego samego czasu, jak w przypadku Sesosisa. W ten bowiem tylko sposób sprawiedliwie można porównać dokonania ich obu.

(5) Wystarczy już opowieści o Sesosisie.

59. Syn²²⁹, który po nim odziedziczył władzę, chociaż przybrał imię ojca, nie dokonał żadnego czynu wojennego, o którym warto by pamiętać. Przydarzył mu się jednak taki wypadek: (2) Stracił wzrok, albo dlatego, że miał podobną, jak ojciec naturę, albo, jak niektórzy opowiadają, dlatego, że bezbożnie zachował się wobec rzeki. Otóż w czasie burzy, gdy był na rzece, rzucił oszczepem w jej nurty. Niestety, jakie mu się przytrafiło, zmusiło go do szukania pomocy u bogów. Przez długi czas starał się ofiarami i darami przebłagać bóstwo, ale niczego nie osiągnął. (3) W dziesiątym roku otrzymał wyrocznię, że ma podziękować bogu w Heliopolis i umyć twarz moczem kobiety, która nie miała innego mężczyzny oprócz swojego męża. Zaczął od swojej żony, potem próbował z innymi kobietami, ale oprócz żony pewnego ogrodnika, nie znalazł żadnej przyzwoitej niewiasty. Tamte pozostałe żywcem spalił w jakiejś wiosce, którą Egipcjanie nazywają „Świątą Ziemią”. (4) Dziękując bogu z Heliopolis za dobrodziejstwo i wypełniając wolę wyroczni, ufundował mu dwa wykonane z jednego kamienia każdy, szerokie na osiem i wysokie na sto łokci obeliski²³⁰.

60. Po tym królu panowało wielu władców, ale nie dokonali oni żadnego czynu, o którym warto by pisać. Wiele pokoleń później królem został Amazis²³¹, który był dla ludzi władcą niezwykle srogim. Wielu ukarał niesprawiedliwie, wielu

έτιμωρεῖτο, συχνοὺς δὲ τῶν οὐσιῶν ἐστέρισκε, πᾶσι δ' ὑπεροπτικῶς καὶ κατὰ πᾶν ὑπερηφάνως προσεφέρετο. (2) μέχρι μὲν οὖν τινος οἱ πάσχοντες ἐκαρτέρουν, οὐ δυνάμενοι κατ' οὐδένα τρόπον ἀμύνασθαι τοὺς πλέον ἰσχύοντας· ἐπεὶ δ' Ἀκτισάνης ὁ τῶν Αἰθιοπίων βασιλεὺς ἐστράτευσεν ἐπ' αὐτόν, τότε τοῦ μίσους καιρὸν λαβόντος ἀπέστησαν οἱ πλείστοι. (3) διόπερ ῥαδίως αὐτοῦ χειρωθέντος ἢ μὲν Αἴγυπτος ἔπεσεν ὑπὸ τὴν τῶν Αἰθιοπίων βασιλείαν, ὁ δ' Ἀκτισάνης ἀνθρωπίνως ἐνέγκας τὴν εὐτυχίαν ἐπιεικῶς προσεφέρετο τοῖς ὑποτεταγμένοις· (4) ὅτε δὴ καὶ συνετέλεσεν ἰδίον τι περὶ τοὺς ληστὰς, οὔτε θανατώσας τοὺς ἐνόχους οὔτε ὀλοσχερῶς ἀφείδ' ἀτιμωρήτους· (5) συναγαγὼν γὰρ ἐξ ἀπάσης τῆς χώρας τοὺς ἐν ἐγκλήμασιν ὄντας κακουργίας, καὶ τὴν διάγνωσιν αὐτῶν δικαιοτάτην ποιησάμενος, ἤθροισεν ἅπαντας τοὺς καταδεδικασμένους, ἀποτεμῶν δ' αὐτῶν τοὺς μυκτῆρας κατόκισεν ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῆς ἐρήμου, κτίσας πόλιν τὴν ἀπὸ τοῦ συμπτώματος τῶν οἰκητόρων Ῥινοκόλουρα προσαγορευθεῖσαν.

(6) Αὕτη δὲ κειμένη πρὸς τοῖς μεθορίοις τῆς Αἰγύπτου καὶ Συρίας οὐ μακρὰν τοῦ παρήκοντος αἰγιαλοῦ πάντων σχεδὸν τῶν πρὸς ἀνθρωπίνην δίαιταν ἀνηκόντων ἐστέρηται· (7) περιέχει μὲν γὰρ αὐτὴν χώρα πλήρης ἄλμυριδος, ἐντὸς δὲ τοῦ τείχους ὀλίγον ἐστὶν ὕδωρ ἐν φρέασι, καὶ τοῦτο διεφθαρμένον καὶ παντελῶς τῇ γεύσει πικρόν. (8) κατόκισε δ' αὐτοὺς εἰς ταύτην τὴν χώραν, ὅπως μήτε τοὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπιτηδευθέντας βίους διατηροῦντες λυμαίνωνται τοὺς μηδὲν ἀδικοῦντας, μήτε κατὰ τὰς πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπιμιξίας ἀγνοοῦμενοι λανθάνωσιν. (9) ἀλλ' ὅμως ἐκριφέντες εἰς χώραν ἔρημον καὶ πάντων σχεδὸν τῶν χρησίμων ἄπορον ἐπενόησαν βίον οἰκεῖον τῆς περὶ αὐτοὺς ἐνδείας, ἀναγκαζούσης τῆς φύσεως πρὸς τὴν ἀπορίαν πάντα μηχανᾶσθαι. (10) καλάμην γὰρ κείροντες ἐκ τῆς ὁμόρου χώρας, καὶ ταύτην σχίζοντες, λῖνα παραμήκη κατεσκεύαζον, ταῦτα δὲ παρὰ τὸν αἰγιαλὸν ἐπὶ πολλοὺς σταδίους ἰστάντες τὰς θήρας τῶν ὀρτύγων ἐποιοῦντο· φέρονται γὰρ οὗτοι κατ' ἀγέλας μείζοντας ἐκ τοῦ πελάγους· οὓς θηρεύοντες ἤθροιζον πλῆθος ἱκανὸν εἰς διατροφὴν ἑαυτοῖς.

- 61.** Τοῦ δὲ βασιλέως τούτου τελευτήσαντος ἀνεκτήσαντο τὴν ἀρχὴν Αἰγύπτιοι, καὶ κατέστησαν ἐγχώριον βασιλέα Μένδη, ὃν τινες Μάρρον προσονομάζουσιν. (2) οὗτος δὲ πολεμικὴν μὲν πρᾶξιν οὐδ' ἠντινοῦν ἐπετελέσατο, τάφον δ' αὐτῷ κατεσκεύασε τὸν ὀνομαζόμενον λαβύρινθον, οὐχ οὕτω κατὰ τὸ μέγεθος τῶν ἔργων θαυμαστὸν ὡς πρὸς τὴν φιλοτεχνίαν δυσμίμητον· ὁ γὰρ εἰσελθὼν εἰς αὐτὸν οὐ δύναται ῥαδίως τὴν ἔξοδον εὐρεῖν, ἐὰν μὴ τύχη τινὸς ὀδηγοῦ παντελῶς ἐμπείρου. (3) φασὶ δὲ τινες καὶ τὸν Δαίδαλον εἰς Αἴγυπτον παραβρόντα καὶ θαυμάσαντα τὴν ἐν τοῖς ἔργοις τέχνην κατασκευάσαι τῷ βασιλεύοντι τῆς Κρήτης Μίνῳ λαβύρινθον ὅμοιον τῷ κατ' Αἴγυπτον, ἐν ᾧ γενέσθαι μυθολογοῦσι τὸν λεγόμενον Μινώταυρον. (4) ἀλλ' ὁ μὲν κατὰ τὴν Κρήτην ἠφανίσθη τελέως, εἴτε δυνάστου τινὸς κατασκάψαντος εἴτε τοῦ χρόνου τοῦργον λυμνηαμένου·

pozbawił majątków, wszystkich traktował lekceważąco i arogancko. (2) Do pewnego czasu ludzie znosili to cierpliwie, nie mogli bowiem w żaden sposób przeciwstawić się tym, którzy mieli wielką władzę. Czas ich gniewu nastąpił wtedy, gdy Aktisanes, król Etiopów²³², wyruszył przeciwko Amazisowi. Wtedy większość Egipcjan się zbuntowała. (3) Amazis łatwo został pokonany, a Egipt dostał się pod panowanie etiopskich królów. Aktisanes zapewnił im pomyślność i łagodnie obszedł się z podbitym narodem. (4) Na przykład wprowadził własne przepisy prawne dotyczące rozbójników, mianowicie nie karał śmiercią nawet takich złoczyńców, którzy na to zasługiwali, ale też nie wypuszczał ich na wolność, nie nakładając na nich kary. (5) Z całego kraju zebrał skazanych zbrodniarzy, jeszcze raz, bardzo sprawiedliwie, rozpatrzył ich sprawy, a potem zgromadził tych, którzy zasługiwali na karę, odciął im nosy i osiedlił w kolonii leżącej na skraju pustyni, zakładając miasto, które z powodu tego, co spotkało jego mieszkańców, nazywa się Rinokolura²³³.

(6) Miasto leży przy granicy Egiptu i Syrii, niezbyt daleko od wybrzeża morskiego. Brakuje w nim wszystkiego, co potrzebne jest do ludzkiej egzystencji. (7) Otacza je bowiem zasolona gleba, wewnątrz murów jest trochę wody w studniach, ale i ona jest zanieczyszczona i właściwie gorzka. (8) Osiedlił ich w tej okolicy po to, by nie krzywdzili niewinnych ludzi, jeśliby wrócili do swego rzemiosła, a nosy im obciął dlatego, aby można było ich rozpoznać, gdyby zamieszkali wśród innych ludzi. (9) Chociaż wyrzucono ich na pustynię, gdzie brakowało wszystkiego, co jest do życia konieczne, to wymyślili sposób, który pomagał im przetrwać w tak trudnych warunkach; sama natura bowiem zmusiła ich, by znaleźli taki sposób. (10) W sąsiadującej z nimi okolicy wycinali trzciny, przecinali je wzdłuż i pletli bardzo długie sieci; stawiali ciągnące się przez wiele stadiów siatki wzdłuż plaży i w ten sposób łowili przepiórki, które wielkimi stadami nadlatywały znad morza. Chwyтали je i tak zdobywali odpowiednią dla siebie ilość pożywienia.

- 61.** Po śmierci Aktisanesa władzę przejęli Egipcjanie i posadzili na tronie rodzimego króla, Mendesa, którego niektórzy nazywają też Marrosem²³⁴. (2) Władca ten nie prowadził żadnych wojen, ale zbudował dla siebie grób, który nazywa się Labiryntem²³⁵. Podziwiać go trzeba nie tylko dlatego, że jest ogromny, ale też dlatego, że został zbudowany w pomysłowy, niemożliwy do naśladowania sposób. Jeśli ktoś wejdzie do niego, nie łatwo znajdzie wyjście, chyba że spotka przewodnika, który dobrze zna tę budowlę. (3) Niektórzy powiadają, że Dedal przybył do Egiptu i podziwiał biegłość, z jaką budowniczy wzniesli Labirynt; potem wybudował panującemu na Krecie Minosowi Labirynt podobny do egipskiego, w którym, według mitów, żył Minotaur. (4) Ten na Krecie zniszczał doszczętnie

ὁ δὲ κατ' Αἴγυπτον ἀκέραιον τὴν ὄλην κατασκευὴν τετήρηκε μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου.

62. Μετὰ δὲ τὴν τοῦ βασιλέως τούτου τελευταίαν ἐπὶ γενεὰς πέντε γενομένης ἀναρχίας τῶν ἀδόξων τις ἠρέθη βασιλεύς, ὃν Αἰγύπτιοι μὲν ὀνομάζουσι Κέτηνα, παρὰ δὲ τοῖς Ἑλλήσιν εἶναι δοκεῖ Πρωτεύς ὁ κατὰ τὸν Ἰλιακὸν γεγὼσως πόλεμον. (2) τούτου δὲ παραδεδομένου τῶν τε πνευμάτων ἔχειν ἐμπειρίαν καὶ τὴν μορφήν μεταβάλλειν ὅτε μὲν εἰς ζώων τύπους, ὅτε δὲ εἰς δένδρον ἢ πῦρ ἢ τι τῶν ἄλλων, ὁμολογούμενα τούτοις συμβαίνει καὶ τοὺς ἱερεῖς λέγειν περὶ αὐτοῦ. (3) ἐκ μὲν γὰρ τῆς μετὰ τῶν ἀστρολόγων συμβιώσεως, ἣν ἐποιεῖτο συνεχῶς, ἐμπειρίαν ἐσηκέναι τὸν βασιλέα τῶν τοιούτων, ἐκ δὲ τοῦ νομίμου τοῦ παραδεδομένου τοῖς βασιλεῦσι τὸ περὶ τὰς μεταβολὰς τῆς ιδέας μυθολογηθῆναι παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν. (4) ἐν ἔθει γὰρ εἶναι τοῖς κατ' Αἴγυπτον δυνάσταις περιτίθεσθαι περὶ τὴν κεφαλὴν λεόντων καὶ ταύρων καὶ δρακόντων προτομάς, σημεῖα τῆς ἀρχῆς· καὶ ποτὲ μὲν δένδρα, ποτὲ δὲ πῦρ, ἔστι δ' ὅτε καὶ θυμιαμάτων εὐωδῶν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς οὐκ ὀλίγα, καὶ διὰ τούτων ἅμα μὲν ἑαυτοὺς εἰς εὐπρέπειαν κοσμεῖν, ἅμα δὲ τοὺς ἄλλους εἰς κατάπληξιν ἄγειν καὶ δεισιδαίμονα διάθεσιν.

(5) Μετὰ δὲ τὴν Πρωτέως τελευταίαν διαδεξάμενος τὴν βασιλείαν ὁ υἱὸς Ῥέμφις διετέλεσε πάντα τὸν τοῦ ζῆν χρόνον ἐπιμελόμενος τῶν προσόδων καὶ σωρεύων πανταχόθεν τὸν πλοῦτον, διὰ δὲ μικροψυχίαν καὶ φιλαργυρίαν ἤθους οὔτε εἰς ἀναθήματα θεῶν οὔτ' εἰς εὐεργεσίαν ἀνθρώπων οὐδὲν ἀνήλωσε. (6) διὸ καὶ γενόμενος οὐ βασιλεὺς ἀλλ' οἰκονόμος ἀγαθὸς ἀντὶ τῆς ἐπ' ἀρετῇ δόξης ἀπέλιπε πλεῖστα χρήματα τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλευσάντων· ἀργύρου γὰρ καὶ χρυσοῦ παραδέδοται συναγαγεῖν αὐτὸν εἰς τετταράκοντα μυριάδας ταλάντων.

63. Τούτου δὲ τελευτήσαντος ἐπὶ γενεὰς ἑπτὰ διεδέξαντο τὴν ἀρχὴν βασιλεῖς ἀργοὶ παντελῶς καὶ πρὸς ἄνεσιν καὶ τρυφὴν ἅπαντα πράττοντες. διόπερ ἐν ταῖς ἱεραῖς ἀναγραφαῖς οὐδὲν αὐτῶν ἔργον πολυτελεῆς οὐδὲ πρᾶξις ἱστορίας ἀξία παραδέδοται πλὴν ἐνὸς Νειλέως, ἀφ' οὗ συμβαίνει τὸν ποταμὸν ὀνομασθῆναι Νεῖλον, τὸ πρὸ τοῦ καλούμενον Αἴγυπτον· οὗτος δὲ πλείστας εὐκαίρους διώρυχας κατασκευάσας καὶ πολλὰ περὶ τὴν εὐχρηστίαν τοῦ Νεῖλου φιλοτιμηθεὶς αἴτιος κατέστη τῷ ποταμῷ ταύτης τῆς προσηγορίας.

(2) Ὅγδοος δὲ βασιλεὺς γενόμενος Χέμμις ὁ Μεμφίτης ἤρξε μὲν ἔτη πεντήκοντα, κατεσκεύασε δὲ τὴν μεγίστην τῶν τριῶν πυραμίδων τῶν ἐν τοῖς ἑπτὰ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἔργοις ἀριθμουμένων. (3) αὗται δὲ κείμεναι κατὰ τὴν Λιβύην τῆς Μέμφεως ἀπέχουσι σταδίους ἑκατὸν καὶ εἴκοσι, τοῦ δὲ Νεῖλου πέντε πρὸς τοῖς τετταράκοντα, τῷ δὲ μεγέθει τῶν ἔργων καὶ τῇ κατὰ τὴν χειρουργίαν τέχνῃ θαυμαστὴν τινα κατάπληξιν παρέχονται (4) τοῖς θεωμένοις. ἢ μὲν γὰρ μεγίστη τετράπλευρος οὔσα τῷ σχήματι τὴν ἐπὶ τῆς βάσεως πλευρὰν ἐκάστην

– albo zburzył go jakiś władca, albo okrutnie obszedł się z nim czas. Natomiast egipski, nietknięty, przetrwał do naszych czasów.

62. Po śmierci tego króla i po trwającym przez pięć pokoleń bezkrólewiu wybrano na króla człowieka pochodzącego z gminu, którego Egipcjanie nazywali Ketes; Hellenowie natomiast sądzą, że to był Proteus²³⁶, który żył w czasach wojny o Ilion. (2) Według tradycji Proteus znał się na wiatrach i mógł zmieniać swój wygląd; czasami przybierał postaci różnych zwierząt, czasami zmieniał się w drzewo albo ogień, albo jeszcze w coś innego; to samo kapłani egipscy mówią o Ketesie. (3) Król, powiadają, wiedząc o wiatrach zdobył dlatego, że łączyły go ściśle i długotrwałe związki z astrologami, a greckie opowiadania o tym, że król zmieniał swój wygląd powstały dlatego, że egipscy królowie mieli taki zwyczaj: (4) Mianowicie władcy nosili na głowie, jako symbol swojej władzy, łby lwów, byków i węży, czasami wizerunki drzew lub ognia; zdarzało się, że nosili na głowach wiązki ziół; przyozdabiali się tak zarówno dlatego, żeby mieć szlachetniejszy wygląd, jak i dlatego, żeby innych ludzi przerazić i napęlić zabobonną twogą.

(5) Po śmierci Proteusa władzę królewską odziedziczył jego syn, Remfis²³⁷, który przez całe swoje życie zabiegał o zyski i zbierał zewsząd bogactwa, a ponieważ był człowiekiem małodusznym i chciwym, niczego nie wydał ani na wota dla bogów, ani po to, by wyświadczyć dobro innym ludziom. (6) Był lepszym zarządcą niż królem i dlatego zamiast wojennej sławy zostawił po sobie więcej bogactw niż żyjący przed nim władcy. Powiada się, że zgromadził srebro i złoto o wartości czterystu tysięcy talentów.

63. Po jego śmierci²³⁸ przez siedem pokoleń władzę dziedziczyli królowie leniwi, którzy oddawali się rozpuście i rozpasaniu, dlatego w świątynnych kronikach nie wymieniono ani jednej wzniesionej przez nich budowli, nie wspomniano też o żadnym ich czynie, który godny by był, aby o nim opowiedzieć. Wyjątkiem był jeden władca, Nejlos²³⁹, od którego nazwano rzekę Nilem, wcześniej nazywała się ona Egiptem. W odpowiednich miejscach wybudował on wiele kanałów i starał się, by Nil przysparzał ludziom korzyści, dlatego rzece nadano jego imię.

(2) Ósmym królem był Chemnis z Memfis²⁴⁰, rządził pięćdziesiąt lat i zbudował największą spośród tych trzech piramid²⁴¹, które zalicza się do siedmiu cudów świata. (3) Stoją one w Libii, oddalone są od Memfis o sto dwadzieścia stadiów i o czterdzieści pięć od Nilu. Ludzie, którzy je widzieli, są bezgranicznie zdumieni ogromem prac i mistrzostwem budowniczych. (4) Największa jest czworobokiem. Długość każdej ściany przy podstawie wynosi siedem pletrów,

ἔχει πλέθρων ἑπτὰ, τὸ δ' ὕψος πλέον τῶν ἕξ πλέθρων· συναγωγὴν δ' ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον λαμβάνουσα μέχρι τῆς κορυφῆς ἐκάστην πλευρὰν ποιεῖ πηχῶν ἕξ. (5) πᾶσα δὲ στερεοῦ λίθου κατεσκευάσται, τὴν μὲν ἐργασίαν ἔχοντος δυσχερῆ, τὴν δὲ διαμοιρῆν αἰώνιον· οὐκ ἐλαττόνων γὰρ ἢ χιλίων ἐτῶν, ὡς φασί, διεληλυθότων εἰς τὸν καθ' ἡμᾶς βίον, ὡς δὲ ἔνιοι γράφουσι, πλειόνων ἢ τρισχιλίων καὶ τετρακοσίων, διαμένουσι μέχρι τοῦ νῦν οἱ λίθοι τὴν ἐξ ἀρχῆς σύνθεσιν καὶ τὴν ὅλην κατασκευὴν ἄσηπτον διαφυλάττοντες. (6) λέγεται δὲ τὸν μὲν λίθον ἐκ τῆς Ἀραβίας ἀπὸ πολλοῦ διαστήματος κομισθῆναι, τὴν δὲ κατασκευὴν διὰ χωμάτων γενέσθαι, μήπω τῶν μηχανῶν εὐρημένων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους· (7) καὶ τὸ θαυμασιώτατον, τηλικούτων ἔργων κατεσκευασμένων καὶ τοῦ περιέχοντος τόπου παντὸς ἀμμώδους ὄντος οὐδὲν ἴχνος οὔτε τοῦ χώματος οὔτε τῆς τῶν λίθων ξεστουργίας ἀπολείπεσθαι, ὥστε δοκεῖν μὴ κατ' ὀλίγον ὑπ' ἀνθρώπων ἐργασίας, ἀλλὰ συλλήβδην ὡσπερ ὑπὸ θεοῦ τινος τὸ κατασκευάσμα τεθῆναι πᾶν εἰς τὴν περιέχουσαν ἄμμον. (8) ἐπιχειροῦσι δὲ τινες τῶν Αἰγυπτίων τερατολογεῖν ὑπὲρ τούτων, λέγοντες ὡς ἐξ ἁλῶν καὶ νίτρου τῶν χωμάτων γεγονότων ἐπαφεθεῖς ὁ ποταμὸς ἔτηξεν αὐτὰ καὶ παντελῶς ἠφάνισεν ἄνευ τῆς χειροποιήτου πραγματείας. (9) οὐ μὴν καὶ ἀληθὲς οὕτως ἔχει, διὰ δὲ τῆς πολυχειρίας τῆς τὰ χῶματα βαλοῦσης πάλιν τὸ πᾶν ἔργον εἰς τὴν προϋπάρχουσαν ἀποκατεστάθη τάξιν· τριάκοντα μὲν γὰρ καὶ ἕξ μυριάδες ἀνδρῶν, ὡς φασί, ταῖς τῶν ἔργων λειτουργίαις προσήδρευσαν, τὸ δὲ πᾶν κατασκευάσμα τέλος ἔσχε μόγις ἐτῶν εἴκοσι διελθόντων.

64. Τελευτήσαντος δὲ τοῦ βασιλέως τούτου διεδέξατο τὴν ἀρχὴν ὁ ἀδελφὸς Κεφρὴν καὶ ἤρξεν ἔτη ἕξ πρὸς τοῖς πενήκοντα· ἔνιοι δὲ φασίν οὐκ ἀδελφόν, ἀλλ' υἱὸν παραλαβεῖν τὴν ἀρχὴν, ὀνομαζόμενον Χαβρύην. (2) συμφωνεῖται δὲ παρὰ πᾶσιν ὅτι ζηλώσας ὁ διαδεξάμενος τὴν τοῦ προβασιλεύσαντος προαίρεσιν κατεσκευάσκει τὴν δευτέραν πυραμίδα, τῇ μὲν κατὰ τὴν χειρουργίαν τέχνην παραπλησίαν τῇ προειρημένῃ, τῇ δὲ μεγέθει πολὺ λειπομένην, ὡς ἂν τῆς ἐν τῇ βάσει πλευρᾷς ἐκάστης οὔσης σταδιαίας. (3) ἐπιγράφεται δ' ἐπὶ τῆς μείζονος τὸ πλῆθος τῶν ἀναλωθέντων χρημάτων, ὡς εἰς λάχανα καὶ συρμαίαν τοῖς ἐργάταις μηνύεται διὰ τῆς γραφῆς τάλαντα δεδαπανῆσθαι πλείω τῶν χιλίων καὶ ἑξακοσίων. (4) ἢ δ' ἐλάττων ἀνεπίγραφος μὲν ἐστίν, ἀνάβασιν δ' ἔχει διὰ μιᾶς τῶν πλευρῶν ἐγκεκολαμμένην. τῶν δὲ βασιλέων τῶν κατασκευασάντων αὐτὰς ἑαυτοῖς τάφους συνέβη μηδέτερον αὐτῶν ταῖς πυραμίσις ἐνταφῆναι· (5) τὰ γὰρ πλήθη διὰ τε τάλαιπωρίαν τὴν ἐν τοῖς ἔργοις καὶ διὰ τὸ τούτους τοὺς βασιλεῖς ὡμὰ καὶ βίαια πολλὰ πρᾶξι δι' ὀργῆς εἶχε τοὺς αἰτίους, καὶ τὰ σώματα ἠπέλει διασπάσειν καὶ μεθ' ὕβρεως ἐκρίνειν ἐκ τῶν τάφων· (6) διὸ καὶ τελευτῶν ἐκάτερος ἐνετειλατο τοῖς προσήκουσιν ἐν ἀσήμῳ τόπῳ καὶ λάθρα θάψαι τὸ σῶμα.

Μετὰ δὲ τούτους ἐγένετο βασιλεὺς Μυκερῖνος, ὃν τινες Μεγχερῖνον ὀνομάζουσιν, υἱὸς ὢν τοῦ ποιήσαντος τὴν προτέραν πυραμίδα. (7) οὕτως

a wysokość każdej ściany ma sześć pletrów, stopniowo zwęża się ku szczytowi, tam długość każdej ściany wynosi sześć łokci. (5) Zbudowana jest z twardego kamienia, który trudny jest do obróbki, ale przetrwać może wieki. Aż do dziś kamienie są tak spojone, jak były na początku i cała budowla nie uległa zniszczeniu, mimo że do naszych czasów upłynęło, jak mówią, nie mniej niż tysiąc lat, a nawet, jak niektórzy piszą, ponad trzy tysiące czterysta. (6) Kamień podobno przywieziono z daleka, z Arabii; piramidę zbudowano przy użyciu pochyłych ramp, w tamtych bowiem czasach nie wynaleziono jeszcze machin. (7) Najbardziej jednak zdumiewa to, że chociaż prace prowadzono na tak wielką skalę i mimo że cały otaczający ją obszar jest piaszczysty, żaden ślad nie pozostał ani po rampie, ani po ciosaniu kamieni. Zdawać by się mogło, że nie zbudowali jej ludzie, którzy wznosili ją stopień po stopniu, ale jakiś bóg już gotową umieścił na tym piaszczystym miejscu. (8) Egipcjanie o tym, jak ją budowano, opowiadają niestworzone rzeczy. Mówią, że rampy zbudowano z soli i saletry i że całkowicie roztopiły się, gdy rzeka wylała; w ten sposób miały zniknąć zupełnie i niepotrzebna była ludzka praca. (9) Nie ma w tym słowa prawdy, bo ludzie pracą swych rąk budowali rampy, które rosły wraz z całą budowlą; w ten sam też sposób je rozbierano. Trzysta sześćdziesiąt tysięcy mężczyzn, jak powiadają, sumiennie pracowało przy wznoszeniu tego dzieła, a całą budowlę z trudem udało się ukończyć w ciągu dwudziestu lat.

64. Po śmierci tego króla władzę odziedziczył jego brat, Chefren, który panował pięćdziesiąt sześć lat. Niektórzy powiadają, że rządy objął nie jego brat, ale jego syn, który nazywał się Chabryes²⁴². (2) Wszyscy pisarze zgadzają się z tym, że następca Chemnisa, naśladowując działalność swojego poprzednika, zbudował drugą piramidę; wybudowano ją z podobnym, jak poprzednią, mistrzostwem, jest jednak o wiele mniejsza, bo przy podstawie każdy jej bok długi jest na stadion. (3) Na większej napisano, ile na jej budowę wydano pieniędzy; napis ów głosi, że tylko na jarzyny i środki przeczyszczające dla robotników wydano tysiąc sześćset talentów²⁴³. (4) Na mniejszej nie ma żadnego napisu, ale w jednej z jej ścian wykuto schody. Obaj królowie wzniesli piramidy, by służyły im jako grobowce; jednak nie spoczywają w nich. (5) Wznoszący je bowiem tłum udręczonych ciężką pracą robotników, traktowanych przez królów okrutnie i po bestialsku, zawrzał gniewem na sprawców ich cierpień i zagroził, że wywlecze ich ciała z grobów i rozszarpie na kawałki. (6) Dlatego każdy król przed śmiercią nakazywał swoim krewnym, by jego ciało ukradkiem pochowali w miejscu nieznanym nikomu.

Po nich królem został Mykerinos, którego niektórzy nazywają również Mencherinosem²⁴⁴; był on synem króla, który zbudował pierwszą piramidę. (7) Przy-

δ' ἐπιβαλόμενος τρίτην κατασκευάζειν, πρότερον ἐτελεύτησε πρὶν ἢ τὸ πᾶν ἔργον λαβεῖν συντέλειαν. τῆς μὲν γὰρ βάσεως ἐκάστην πλευρὰν ὑπεστήσατο πλῆθρων τριῶν, τοὺς δὲ τοίχους ἐπὶ μὲν πεντεκαίδεκα δόμους κατασκεύασεν ἐκ μέλανος λίθου τῷ Θηβαϊκῷ παραπλησίον, τὸ δὲ λοιπὸν ἀνεπλήρωσεν ἐκ λίθων ὁμοίων ταῖς ἄλλαις πυραμίσιν. (8) τῷ δὲ μεγέθει λειπόμενον τοῦτο τὸ ἔργον τῶν προειρημένων τῆ κατὰ τὴν χειρουργίαν τέχνη πολὺ διαλλάττει καὶ τῆ τοῦ λίθου πολυτελείᾳ· ἐπιγράφεται δὲ κατὰ τὴν βόρειον αὐτῆς πλευρὰν ὁ κατασκευάσας αὐτὴν Μυκερῖνος. (9) τοῦτον δὲ φασι μισήσαντα τὴν τῶν προβασιλευσάντων ὠμότητα ζηλῶσαι βίον ἐπεικῆ καὶ πρὸς τοὺς ἀρχομένους εὐεργετικόν, καὶ ποιεῖν αὐτὸν συνεχῶς ἄλλα τε πλείω δι' ὧν ἦν μάλιστα ἐκκαλέσασθαι τὴν τοῦ πλήθους πρὸς αὐτὸν εὐνοίαν, καὶ κατὰ τοὺς χρηματισμοὺς ἀναλίσκειν χρημάτων πλῆθος, διδόντα δωρεὰς τῶν ἐπεικῶν τοῖς δοκοῦσιν ἐν ταῖς κρίσεσι μὴ κατὰ τρόπον ἀπαλλάττειν.

(10) Εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι τρεῖς πυραμίδες, ὧν ἐκάστη μὲν πλευρὰ πλεθριαία ὑπάρχει, τὸ δ' ὅλον ἔργον παραπλήσιον τῆ κατασκευῆ ταῖς ἄλλαις πλὴν τοῦ μεγέθους· ταύτας δὲ φασι τοὺς προειρημένους τρεῖς βασιλεῖς ταῖς ἰδίαις κατασκευάσαι γυναιξίν.

(11) Ὁμολογεῖται δὲ ταῦτα τὰ ἔργα πολὺ προέχειν τῶν κατ' Αἴγυπτον οὐ μόνον τῷ βάρει τῶν κατασκευασμάτων καὶ ταῖς δαπάναις, ἀλλὰ καὶ τῆ φιλοτεχνία τῶν ἐργασαμένων. (12) καὶ φασι δεῖν θαυμάζειν μᾶλλον τοὺς ἀρχιτέκτονας τῶν ἔργων ἢ τοὺς βασιλεῖς τοὺς παρασχομένους τὰς εἰς ταῦτα χορηγίας· τοὺς μὲν γὰρ ταῖς ἰδίαις ψυχαῖς καὶ ταῖς φιλοτιμίαις, τοὺς δὲ τῷ κληρονομηθέντι πλούτῳ καὶ ταῖς ἀλλοτρίαις κακουχίαις ἐπὶ τέλος ἀγαγεῖν τὴν προαίρεσιν. (13) περὶ δὲ τῶν πυραμίδων οὐδὲν ὅλως οὔτε παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις οὔτε παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι συμφωνεῖται· οἱ μὲν γὰρ τοὺς προειρημένους βασιλεῖς κατασκευάσαι φασὶν αὐτάς, οἱ δὲ ἑτέρους τινάς· οἷον τὴν μὲν μεγίστην ποιῆσαι λέγουσιν Ἀρμαῖον, τὴν δὲ δευτέραν (14) Ἄμωσιν, τὴν δὲ τρίτην Ἰναρῶν. ταύτην δ' ἔνιοι λέγουσι Ῥοδώπιδος τάφον εἶναι τῆς ἑταίρας, ἧς φασι τῶν νομαρχῶν τινὰς ἐραστὰς γενομένους διὰ φιλοστοργίαν ἐπιτελέσαι κοινῇ τὸ κατασκευάσμα.

65. Μετὰ δὲ τοὺς προειρημένους βασιλεῖς διεδέξατο τὴν ἀρχὴν Βόκχορις, τῷ μὲν σώματι παντελῶς εὐκαταφρόνητος, ἀγχινοία δὲ πολὺ διαφέρων τῶν προβασιλευσάντων. (2) πολλοῖς δ' ὕστερον χρόνοις ἐβασίλευσε τῆς Αἰγύπτου Σαβάκων, τὸ μὲν γένος ὦν Αἰθίοψ, εὐσεβεία δὲ καὶ χρηστότητι πολὺ διαφέρων τῶν πρὸ αὐτοῦ. (3) τῆς μὲν οὖν ἐπεικειας αὐτοῦ λάβοι τις ἂν τεκμήριον τὸ τῶν νομίμων προστίμων ἄραι τὸ μέγιστον, λέγω δὲ τὴν τοῦ ζῆν στέρησιν· (4) ἀντὶ γὰρ τοῦ θανάτου τοὺς καταδικασθέντας ἠνάγκαζε λειτουργεῖν ταῖς πόλεσι δεδεμένους, καὶ διὰ τούτων πολλὰ μὲν χῶματα κατασκεύαζεν, οὐκ ὀλίγας δὲ διώρυχας ὄρυττεν εὐκαίρους· ὑπελάμβανε γὰρ τοῖς μὲν κολαζομένοις τὸ τῆς

stąpił do budowy trzeciej, ale zmarł, zanim ją ukończył. Każdą ścianę u podstawy wybudował na trzy pletry, a ściany do piętnastej warstwy wznosił z czarnego, podobnego do tebańskiego, kamienia, pozostałe – z takiego samego kamienia, jakiego użyto do budowy innych piramid. (8) Dzieło to wielkością ustępuje wspomnianym wyżej piramidom; przewyższa je jednak mistrzostwem wykonania oraz tym, że do jej budowy użyto niezwykle kosztownego kamienia; na jej północnej ścianie jest napis głoszący, że zbudował ją Mykerinos. (9) Powiadają, że oburzały go okrucieństwa poprzednich królów, starał się żyć uczciwie i być dobrym władcą dla swoich poddanych. Wykonał wiele prac, dzięki którym zyskał przychylność ludu. Podczas audyencji wydawał podobno mnóstwo pieniędzy na dary dla tych ludzi, o których sądził, że nie zasłużyli na to, by znaleźć się przed sądem.

(10) Są tam również trzy inne piramidy, których każda ściana mierzy pletre; budową przypominają pozostałe, są tylko mniejsze; powiadają, że królowie, o których wcześniej opowiedzieliśmy, wzniesli je dla swoich małżonek.

(11) Wszyscy zgadzają się z tym, że dzieła te przewyższają inne egipskie budowle nie tylko swoim ogromem, ale też mistrzostwem wznoszących je rzemieślników. (12) Powiadają też, że bardziej podziwiać należy budowniczych tych dzieł, niż królów. Oni bowiem dali tylko olbrzymie pieniądze, natomiast budowniczywie ofiarowali swoją wiedzę, mistrzostwo i pragnienie, by ukończyć przedsięwzięcie, którego się podjęli, a władcy, krzywdząc innych, dali tylko odziedziczone bogactwo. (13) Krajowcy, i historycy nie przekazują jednak takich samych wiadomości na temat piramid. Jedni mówią, że zbudowali je wspomniani wyżej królowie, drudzy, że są one dziełem kogoś zupełnie innego. Powiadają na przykład, że największą zbudował Armajos²⁴⁵, drugą Amosis²⁴⁶, a trzecią Inaros²⁴⁷. (14) Niektórzy²⁴⁸ powiadają, że ostatnia jest grobowcem hetero Rodopis²⁴⁹ – podobno nomarchowie, którzy byli jej kochankami, darząc ją ogromnym uczuciem, wspólnie wzniesli tę budowlę.

65. Po wspomnianych wyżej królach władzę odziedziczył Bokchoris²⁵⁰; był on nikczemnej postury, ale bystrością umysłu znacznie przewyższał rządzących wcześniej królów. (2) Wiele lat później panował w Egipcie Sabakon²⁵¹, z pochodzenia Etiop, który górował nad swoimi poprzednikami pobożnością i zacnością. (3) Świadectwem jego zacności może być zniesienie najwyższej, zgodnej z prawem kary – mówię o karze śmierci. (4) Skazanych na śmierć zmuszał, by w więzach pracowali na rzecz miast; dzięki nim wybudował wiele grobli i w dogodnych miejscach przekopał niemało kanałów. Uważał bowiem, że z jednej strony skazani otrzymają łagodniejszy wymiar kary, a z drugiej, pomoże

τιμωρίας ἀπότομον ἡλαττωκέσαι, ταῖς δὲ πόλεσιν ἀντὶ προστίμων ἀνωφελῶν μεγάλην εὐχρηστίαν περιπεποιηκέσαι. (5) τὴν δὲ τῆς εὐσεβείας ὑπερβολὴν συλλογίσαιτ' ἂν τις ἐκ τῆς κατὰ τὸν ὄνειρον φαντασίας καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀποθέσεως. (6) ἔδοξε μὲν γὰρ κατὰ τὸν ὕπνον λέγειν αὐτῷ τὸν ἐν Θήβαις θεὸν ὅτι βασιλεύειν οὐ δυνήσεται τῆς Αἰγύπτου μακαρίως οὐδὲ πολὺν χρόνον, εἰ μὴ τοὺς ἱερεῖς ἅπαντας διατεμὼν διὰ μέσων αὐτῶν διέλθῃ μετὰ τῆς θεραπείας. (7) πολλάκις δὲ τούτου γινομένου μεταπεμψάμενος πανταχόθεν τοὺς ἱερεῖς ἔφη λυπεῖν τὸν θεὸν ἐν τῇ χώρᾳ μένων· οὐ γὰρ ἂν αὐτῷ τοιαῦτα προστάττειν κατὰ τὸν ὕπνον. (8) ἀπελθὼν οὖν βούλεσθαι καθαρὸς παντὸς μύσους ἀποδοῦναι τὸ ζῆν τῇ πεπρωμένη μᾶλλον ἢ λυπῶν τὸν κύριον καὶ μιάνας ἀσεβεῖ φόνῳ τὸν ἴδιον βίον ἄρχειν τῆς Αἰγύπτου· καὶ πέρασ τοῖς ἐγγωρίοις ἀποδοῦς τὴν βασιλείαν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Αἰθιοπίαν.

66. Αναρχίας δὲ γενομένης κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἐπ' ἔτη δύο, καὶ τῶν ὄχλων εἰς ταραχὰς καὶ φόνους ἐμφυλίους τρεπομένων, ἐποιήσαντο συνωμοσίαν οἱ μέγιστοι τῶν ἡγεμόνων δώδεκα· συνεδρεύσαντες δὲ ἐν Μέμφει καὶ συνθήκας γραψάμενοι περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους ὁμονοίας καὶ πίστεως ἀνέδειξαν ἑαυτοὺς βασιλεῖς. (2) ἐπ' ἔτη δὲ πεντεκαίδεκα κατὰ τοὺς ὄρκους καὶ τὰς ὁμολογίας ἄρξαντες καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοιαν διατηρήσαντες, ἐπέβαλον κατασκευάσαι κοινὸν ἑαυτῶν τάφον, ἵνα καθάπερ ἐν τῷ ζῆν εὐνοοῦντες ἀλλήλοις τῶν ἴσων ἐτύγχανον τιμῶν, οὕτω καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν ἐν ἐνὶ τόπῳ τῶν σωμάτων κειμένων τὸ κατασκευασθὲν μνημα κοινῇ περιέχῃ τὴν τῶν ἐνταφέντων δόξαν. (3) εἰς ταύτην δὲ τὴν ἐπιβολὴν φιλοκαλοῦντες ἔσπευσαν ὑπερβαλέσθαι τῷ μεγέθει τῶν ἔργων ἅπαντας τοὺς πρὸ αὐτῶν. ἐκλεξάμενοι γὰρ τόπον παρὰ τὸν εἰσπλουν τὸν εἰς τὴν Μοίριδος λίμνην ἐν τῇ Λιβύῃ κατεσκευάζον τὸν τάφον ἐκ τῶν καλλίστων λίθων, καὶ τῷ μὲν σχήματι τετράγωνον ὑπεστήσαντο, τῷ δὲ μεγέθει σταδιαίαν ἐκάστην πλευράν, ταῖς δὲ γλυφαῖς καὶ ταῖς ἄλλαις χειρουργίαις ὑπερβολὴν οὐκ ἀπέλιπον τοῖς ἐπιγινομένοις. (4) εἰσελθόντι μὲν γὰρ τὸν περίβολον οἴκος ἦν περίστυλος, ἐκάστης πλευρᾶς ἐκ τετταράκοντα κίωνων ἀναπληρουμένης, καὶ τούτου μονόλιθος ἦν ὀροφή, φάτναις διαγεγλυμμένη καὶ γραφαῖς διάφοροις πεποικιλμένη. (5) εἶχε δὲ τῆς πατρίδος τῆς ἐκάστου τῶν βασιλέων ὑπομνήματα καὶ τῶν ἱερῶν καὶ θυσιῶν τῶν ἐν αὐτῇ ταῖς καλλίσταις γραφαῖς φιλοτέχνως δεδημιουργημένα. (6) καθόλου δὲ τοιαύτην τῇ πολυτελείᾳ καὶ τηλικαύτην τῷ μεγέθει τὴν ὑπόστασιν τοῦ τάφου λέγεται ποιήσασθαι τοὺς βασιλεῖς, ὥστ' εἰ μὴ πρὸ τοῦ συντελέσαι τὴν ἐπιβολὴν κατελύθησαν, μηδεμίαν ἂν ὑπερβολὴν ἐτέροις πρὸς κατασκευὴν ἔργων ἀπολιπεῖν.

(7) Ἀρξάντων δὲ τούτων τῆς Αἰγύπτου πεντεκαίδεκα ἔτη συνέβη τὴν βασιλείαν εἰς ἓνα περιστῆναι Ἰδιδάμῳ τοιαύτας αἰτίας. (8) Ψαμμήτιχος ὁ Σαΐτης, εἰς ὃν τῶν δώδεκα βασιλέων καὶ τῶν παρὰ θάλατταν μερῶν κυριεύων, παρείχετο

się miastom, zamiast bowiem wykonywania kar, z których nie ma pożytku, zapewni się miastom znaczną korzyść. (5) O nadzwyczajnej jego pobożności świadczyć może senna wizja i fakt, że zrezygnował z władzy. (6) Śniło mu się bowiem, że bóg z Teb powiedział mu, iż nie będzie długo i szczęśliwie rządzić Egiptem, jeśli wszystkich kapłanów nie przetnie na pół i wraz ze swiątą nie przejdzie pomiędzy owymi połowami. (7) Ponieważ sen często się powtarzał, wezwał wszystkich kapłanów i powiedział, że, po pierwsze, jeśli pozostanie w kraju, obrazi boga, po drugie, że takiego rozkazu nie powinno mu się wydawać we śnie, (8) po trzecie, że woli odejść nie splamiony żadną zbrodnią i zdać się na los. Nie chce bowiem obrazić Pana, nie chce też, kalając swoje życie czynem bezbożnym, rządzić Egiptem.

66. Przez dwa lata panowała w Egipcie anarchia, pospólstwo zaczęło się burzyć i zabijać swoich współbraci. Wtedy dwunastu najważniejszych przywódców zawarło przymierze; naradzili się w Memfis, podpisali porozumienie, że będą działać jednomyślnie, że będą wobec siebie lojalni i ogłosili się królami²⁵². (2) Po 15 latach, w czasie których rządzili tak, jak przysięgli, czyli zgodnie i jednomyślnie, postanowili zbudować dla siebie wspólny grób. Chcieli bowiem, by podobnie jak za życia – gdy byli wobec siebie lojalni i cieszyli się takim samym szacunkiem pośród ludu, tak samo i po śmierci, gdy spoczną w jednym miejscu, wzniesiony grobowiec świadczył o sławie tych, których razem pochowano. (3) Zachwyceni swoim pomysłem, bardzo starali się, by ich dzieło było znacznie większe niż budowle ich poprzedników. Wybrali miejsce w Libii, tam, gdzie kanał wpływa do Jeziora Mojrisa i wybudowali grobowiec z niezwykle pięknego kamienia; jest kwadratowy, każdy jego bok długi jest na stadion, płaskorzeźby i inne dzieła rąk ludzkich są równie wspaniałe, jak w budowlach ich poprzedników²⁵³. (4) Jeśli przejdzie się przez okalający go mur, wchodzi się do otoczonej kolumnami komnaty, każdy jej bok tworzy czterdzieści kolumn, pokryta jest dachem sporządzonym z jednego kamiennego bloku; wryto na nim kasetony i przyozdobiono go różnymi malowidłami. (5) Tam znajdują się pamiątki z ojczystych stron każdego króla oraz, po mistrzowsku wykonane, przepiękne malowidła przedstawiające ofiary i obrzędy. (6) Słowem, królowie zaplanowali tak ogromny i tak kosztowny grobowiec, że jeśliby nie umarli przed zakończeniem swego dzieła, nikt już nie mógłby ich prześcignąć. (7) Po piętnastu latach ich rządów władza przeszła na jednego króla. (8) Mianowicie jeden z dwunastu królów, Psametych z Sais²⁵⁴, który władał terenami leżącymi nad morzem, handlował z kupcami z różnych stron, a przede

φορτία πᾶσι τοῖς ἐμπόροις, μάλιστα δὲ τοῖς τε Φοῖνιξι καὶ τοῖς Ἑλλησι. (9) διὰ δὲ τοιοῦτου τρόπου τὰ τε ἐκ τῆς ἰδίας χώρας λυσιτελῶς διατιθέμενος καὶ τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι φυομένων μεταλαμβάνων, οὐ μόνον εὐπορίαν εἶχε μεγάλην ἀλλὰ καὶ φιλίαν πρὸς ἔθνη καὶ δυνάστας. (10) διὰ δὲ ταῦτά φασι φθονήσαντας αὐτῷ τοὺς ἄλλους βασιλεῖς πόλεμον ἐξενεγκεῖν. ἔνιοι δὲ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μυθολογοῦσι χρησμὸν γενέσθαι τοῖς ἡγεμόσιν, ὃς ἂν αὐτῶν ἐκ χαλκῆς φιάλης πρῶτος ἐν Μέμφει σπείσῃ τῷ θεῷ, κρατήσῃ αὐτὸν πάσης τῆς Αἰγύπτου· τὸν δὲ Ψαμμήτιχον, ἐξενέγκαντος ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῶν ἱερέων τινὸς φιάλας ἔνδεκα χρυσᾶς, περιελόμενον τὴν περικεφαλαίαν σπείσαι. (11) ὑπίδομένους οὖν τοὺς συνάρχοντας τὸ πραχθὲν ἀποκτεῖναι μὲν αὐτὸν μὴ βουληθῆναι, φυγαδεῦσαι δὲ καὶ προστάξαι διατρίβειν ἐν τοῖς ἔλεσι τοῖς παρὰ θάλατταν. (12) εἴτε δὴ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν εἴτε διὰ τὸν φθόνον, καθότι προεῖρηται, γενομένης τῆς διαφορᾶς, ὁ μὲν Ψαμμήτιχος ἐκ τε τῆς Καρίας καὶ τῆς Ἰωνίας μισθοφόρους μεταπεμπόμενος ἐνίκησε παρατάξει περὶ πόλιν τὴν ὀνομαζομένην Μάμμεφιν, τῶν δ' ἀντιταξαμένων βασιλέων οἱ μὲν κατὰ τὴν μάχην ἀνῆρέθησαν, οἱ δ' εἰς Λιβύην ἐκδιωχθέντες οὐκέτι περὶ τῆς ἀρχῆς ἴσχυσαν ἀμφισβητῆσαι.

67. Τῆς δ' ὅλης βασιλείας κυριεύσας ὁ Ψαμμήτιχος τῷ μὲν ἐν Μέμφει θεῷ τὸ πρὸς ἔω προπύλαιον κατεσκεύασε καὶ τῷ ναῷ τὸν περίβολον, κολοττοὺς ὑποστήσας ἀντὶ τῶν κίωνων δωδεκαπῆχεις· τοῖς δὲ μισθοφόροις χωρὶς τῶν ὁμολογημένων συντάξεων δωρεὰς τε ἀξιολόγους ἀπένευμε καὶ τὰ καλούμενα στρατόπεδα τόπον οἰκεῖν ἔδωκε καὶ χώραν πολλὴν κατεκληρούχησε μικρὸν ἐπάνω τοῦ Πηλουσιακοῦ στόματος· οὗς ἐντεῦθεν Ἄμασις ὕστερον πολλοῖς ἔτεσι βασιλεύσας ἀνέστησε καὶ κατώκισεν εἰς Μέμφιν. (2) διὰ δὲ τῶν μισθοφόρων κατωρθωκῶς τὴν βασιλείαν ὁ Ψαμμήτιχος τούτοις τὸ λοιπὸν μάλιστ' ἐνεπίστευε τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ διετέλεσε ξενοτροφῶν μεγάλας δυνάμεις. (3) στρατεύσαντος δ' εἰς τὴν Συρίαν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὰς παρατάξεις τοὺς μὲν μισθοφόρους προτιμῶντος καὶ τάττοντος εἰς τὰ δεξιὰ μέρη, τοὺς δ' ἐγχωρίους ἀτιμότερον ἄγοντος καὶ τὸν εὐώνυμον τόπον ἀπονέμοντος τῆς φάλαγγος, οἱ μὲν Αἰγύπτιοι διὰ τὴν ὕβριν παροξυνθέντες καὶ γενόμενοι τὸ πλῆθος πλείους τῶν εἴκοσι μυριάδων ἀπέστησαν καὶ προῆγον ἐπ' Αἰθιοπίας, κεκρικότες ἰδίαν χώραν ἑαυτοῖς κατακτᾶσθαι· (4) ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ μὲν πρῶτον ἐπεμψέ τινας τῶν ἡγεμόνων τοὺς ἀπολογησομένους ὑπὲρ τῆς ἀτιμίας, ὡς δ' οὐ προσεῖχον αὐτοῖς, αὐτὸς μετὰ τῶν φίλων ἐδίωξε πλοίοις. (5) προαγόντων δ' αὐτῶν παρὰ τὸν Νεῖλον καὶ τοὺς ὄρους ὑπερβαλλόντων τῆς Αἰγύπτου, ἐδεῖτο μετανοῆσαι καὶ τῶν τε ἱερῶν καὶ τῶν πατρίδων, ἔτι δὲ καὶ γυναικῶν καὶ τέκνων ὑπεμίμνησεν. (6) οἱ δ' ἅμα πάντες ἀναβοήσαντες καὶ τοῖς κοντοῖς τὰς ἀσπίδας πατάξαντες ἔφασαν, ἕως ἂν κυριεύσῃ τῶν ὄπλων, ῥαδίως εὐρήσειν πατρίδας· ἀναστελλόμενοι δὲ τοὺς χιτῶνας καὶ τὰ γεννητικὰ μέρη τοῦ σώματος δείξαντες οὔτε γυναικῶν οὔτε τέκνων

wszystkim z Fenicjanami i Hellenami. (9) Korzystnie sprzedawał towary ze swojego kraju i wymieniał je z innymi ludami, dlatego zdobył nie tylko wielki majątek, ale i przyjaźń innych królów i władców. (10) Stąd, jak powiadają, pozostali królowie, zazdroszcząc mu, wszczęli z nim wojnę. Niektórzy wcześniejsi historycy²⁵⁵ przekazują zmyślane opowieści o tym, że istniała związana z owymi królami przepowiednia, mianowicie kto pierwszy w Memfis bogu wyleje libację ze spiżowej czary, będzie rządził całym Egiptem. Psametych, gdy jeden z kapłanów przyniósł 11 złotych czar, zdjął hełm i wylał z niego libację. (11) Współrządzący, chociaż widzieli, co się stało, nie zdecydowali się go zabić; skazali go na wygnanie i nakazali, by żył na bagnach przy morzu. (12) Doszło jednak do wojny. Jej powodem była albo ta właśnie decyzja albo, jak wcześniej powiedziałem, zazdrość. Psametych zwerbował najemników z Karii i Jonii i w walnej bitwie odniósł zwycięstwo nieopodal miasta, które nazywa się Momemfis²⁵⁶. Część królów, którzy mu się sprzeciwili, padła w bitwie, część została wygnana do Libii i ci nie mieli już siły walczyć z nim o władzę.

67. Psametych, gdy zdobył już pełnię władzy królewskiej, wystawił bogu w Memfis zwrócone ku wschodowi propyleje oraz mury otaczające świątynię i zamiast kolumn, postawił tam wysokie na dwanaście łokci kolosy. Najemnikom oprócz umówionej zapłaty wręczył znaczne dary, ofiarował im również miejsce zwane Obozem²⁵⁷, by się tam osiedlili oraz sporo ziemi nieco powyżej ujścia Peluzyńskiego. Panujący wiele lat później Amazis²⁵⁸, przeniósł ich stamtąd i osiedlił w Memfis. (2) Ponieważ Psametych umocnił swoją władzę dzięki najemnikom, sprawując rządy bardziej polegał na nich, niż na egipskich żołnierzach i utrzymywał wielką armię żołnierzy najemnych. (3) Kiedy wyprawił się do Syrii i ustawiał wojsko w szyku bojowym, po prawej stronie ustawił najemników, gdyż cenili ich wyżej niż Egipcjan, a krajowców ustawił w szyku po lewej stronie. Wtedy Egipcjanie, oburzeni jego pychą, a było ich ponad dwieście tysięcy, zbuntowali się²⁵⁹ i udali do Etiopii, chcąc zdobyć ziemie dla siebie. (4) Król najpierw posłał swoich wodzów, aby przeprosili ich za to, że ich obraził; ponieważ zbuntowani żołnierze nie zwrócili na nich uwagi, osobiście, w towarzystwie tylko swoich przyjaciół, podążył za nimi na łodziach. (5) Oni jednak dalej szli wzdłuż Nilu. Kiedy przekroczyli granicę Egiptu, Psametych, chcąc, aby zmienili swój zamiar, wspomniął o ich świątyniach, miejscach rodzinnych, żonach i dzieciach. (6) Oni jednak, głośno uderzając o tarcze, odpowiedzieli, że dopóki władca będą bronią, łatwo znajdą ojczyznę; podnosząc chitony i pokazując genita-

ἀπορήσειν ἔφασαν ταῦτ' ἔχοντες. (7) τοιαύτη δὲ μεγαλοψυχία χρησάμενοι καὶ καταφρονήσαντες τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις μεγίστων εἶναι δοκούντων, κατελάβοντο μὲν τῆς Αἰθιοπίας τὴν κρατίστην, κατακληρουχήσαντες δὲ πολλὴν χώραν ἐν ταύτῃ κατώκησαν.

(8) Ὁ δὲ Ψαμμήτιχος ἐπὶ μὲν τούτοις οὐ μετρίως ἐλυπήθη, τὰ δὲ κατὰ τὴν Αἴγυπτον διατάξας καὶ τῶν προσόδων ἐπιμελόμενος πρὸς τε Ἀθηναίους καὶ τινὰς τῶν ἄλλων Ἑλλήνων συμμαχίαν ἐποιήσατο. (9) εὐηργέτει δὲ καὶ τῶν ξένων τοὺς ἐθελοντὴν εἰς τὴν Αἴγυπτον ἀποδημοῦντας, καὶ φιλέλλην ὢν διαφερόντως τοὺς υἱοὺς τὴν Ἑλληνικὴν ἐδίδαξε παιδείαν· καθόλου δὲ πρῶτος τῶν κατ' Αἴγυπτον βασιλέων ἀνέφωξε τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι τὰ κατὰ τὴν ἄλλην χώραν ἐμπόρια καὶ πολλὴν ἀσφάλειαν τοῖς καταπλέουσι ξένοις παρείχετο. (10) οἱ μὲν γὰρ πρὸ τούτου δυναστεύσαντες ἄβατον ἐποίουν τοῖς ξένοις τὴν Αἴγυπτον, τοὺς μὲν φονεύοντες, τοὺς δὲ καταδουλούμενοι τῶν καταπλεόντων. (11) καὶ γὰρ ἡ περὶ τὸν Βούσιριν ἀσέβεια διὰ τὴν τῶν ἐγχωρίων ἀξενίαν διεβοήθη παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν, οὐκ οὔσα μὲν πρὸς ἀλήθειαν, διὰ δὲ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀνομίας εἰς μύθου πλάσμα καταχωρισθεῖσα.

- 68.** Μετὰ δὲ Ψαμμήτιχον ὕστερον τέτταρσι γενεαῖς Ἀπρίης ἐβασίλευσεν ἔτη δυοὶ πλείω τῶν εἴκοσι. στρατεύσας δὲ δυνάμεσιν ἀδραῖς πεζαῖς τε καὶ ναυτικαῖς ἐπὶ Κύπρον καὶ Φοινίκην, Σιδῶνα μὲν κατὰ κράτος εἴλε, τὰς δ' ἄλλας τὰς ἐν τῇ Φοινίκῃ πόλεις καταπληξάμενος προσηγάγετο· ἐνίκησε δὲ καὶ ναυμαχίᾳ μεγάλη Φοινικὰς τε καὶ Κυπρίου, καὶ λαφύρων ἀθροίσας πλῆθος ἐπανῆλθεν εἰς Αἴγυπτον. (2) μετὰ δὲ ταῦτα δύνάμιν πέμψας ἀδρὰν τῶν ὁμοεθνῶν ἐπὶ Κυρήνην καὶ Βάρκην, καὶ τὸ πλεῖστον αὐτῆς ἀποβαλὼν, ἄλλοτρίους ἔσχε τοὺς διασωθέντας· ὑπολαβόντες γὰρ αὐτὸν ἐπ' ἀπωλείᾳ συντάξαι τὴν στρατείαν, ὅπως ἀσφαλέστερον ἄρχῃ τῶν λοιπῶν Αἰγυπτίων, ἀπέστησαν. (3) ἀποσταλεῖς δὲ πρὸς τούτους ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἄμασις, ἀνὴρ ἐμφανῆς Αἰγύπτιος, τῶν μὲν ῥηθέντων ὑπ' αὐτοῦ πρὸς ὁμόνοιαν ἠμέλησε, τὸναντίον δ' ἐκείνους προτρεψάμενος εἰς ἄλλοτριότητα συναπέστη καὶ βασιλεὺς αὐτὸς ἠρέθη. (4) μετ' οὐ πολὺν δὲ χρόνον καὶ τῶν ἄλλων ἐγχωρίων ἀπάντων συνεπιθεμένων, ὁ βασιλεὺς διαπορούμενος ἠναγκάσθη καταφυγεῖν ἐπὶ τοὺς μισθοφόρους, ὄντας εἰς τρισμυρίους. (5) γενομένης οὖν παρατάξεως περὶ τὴν Μάρειαν κόμην, καὶ τῶν Αἰγυπτίων τῇ μάχῃ κρατησάντων, ὁ μὲν Ἀπρίης ζωορηθεὶς ἀνήχθη καὶ στραγγαλισθεὶς ἐτελεύτησεν, Ἄμασις δὲ διατάξας τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν ὡς ποτ' ἔδοξεν αὐτῷ συμφέριν, ἤρχε νομίμως τῶν Αἰγυπτίων καὶ μεγάλης ἐτύγχανεν ἀποδοχῆς. (6) κατεστρέψατο δὲ καὶ τὰς ἐν Κύπρῳ πόλεις καὶ πολλὰ τῶν ἱερῶν ἐκόσμησεν ἀναθήμασιν ἀξιολόγοις. βασιλεύσας δ' ἔτη πέντε πρὸς τοῖς πεντήκοντα κατέστρεψε τὸν βίον καθ' ὃν χρόνον Καμβύσης ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς ἐστράτευσεν ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον, κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἐξηκοστῆς καὶ τρίτης Ὀλυμπιάδος, ἣν ἐνίκα στάδιον Παρμενίδης Καμαριναῖος.

lia, powiedzieli, że dopóki je mają, nie zabraknie im ani żon, ani dzieci. (7) Okazując takie zarozumiałstwo i odrzucając to, co dla innych ludzi ma bardzo wielkie znaczenie, zagarnęli najlepsze terytoria Etiopii, podzielili między siebie wielkie obszary kraju i tam się osiedlili²⁶⁰.

(8) Psametycha zasmuciło ich postępowanie; następnie uporządkował sprawy w Egipcie, dbał o zyski, zawarł przymierza z Ateńczykami i innymi Hellenami²⁶¹. (9) Wyświadczał przysługi obcym, którzy chcieli osiąść w Egipcie, był wielkim przyjacielem Greków i swoim synom dał greckie wychowanie²⁶², krótko mówiąc, był pierwszym egipskim królem, który otworzył w całym kraju targowiska dla obcokrajowców i zapewnił bezpieczeństwo cudzoziemcom, którzy do Egiptu przyplýwali morzem. (10) Jego poprzednicy bowiem przyczynili się do tego, że obcy nie mogli dostać się do Egiptu. Jeśli bowiem przybijali do brzegu, albo ich zabijano, albo sprzedawano w niewolę. (11) Na ustach wszystkich Greków przecież była opowieść o bezbożności Busirisa²⁶³, a do powstania jej przyczyniły się opowieści o niegościnnosci krajowców; nie były one jednak prawdziwe; w micie przedstawia się bowiem wyolbrzymione występkę.

- 68.** Cztery pokolenia po Psametychu panował Apries²⁶⁴, który rządził ponad 22 lata. Ze sporą armią pieszą i z flotą wyprawił się na Cypr i do Fenicji, szturmem zdobył Sydon²⁶⁵, a inne miasta w Fenicji tak przeraził, że się poddały. W wielkiej bitwie morskiej pokonał Fenicjan i Cypryjczyków; zgromadził wielkie łupy i powrócił do Egiptu. (2) Potem sporą, złożoną z krajowców armię wysłał przeciwko Cyrene²⁶⁶ i Barke²⁶⁷, ale stracił większą jej część. Wtedy ci, którzy ocalili, zbuntowali się, podejrzewali bowiem, że Apries wysłał ich na tę wyprawę, aby ich zgubić i by, bez zbytecznego narażania się na niebezpieczeństwo, mógł sam panować nad pozostałymi Egipcjanami. (3) Król wysłał do nich Egipcjanina, Amazisa²⁶⁸, człowieka znanego, ten jednak nie troszczył się o to, by nawoływać do zgody, przeciwnie – zbuntował się i zachęcał żołnierzy, by nie słuchali króla, w końcu oni obrali go królem. (4) Wkrótce wszyscy rodowici Egipcjanie przeszli na stronę Amazisa, a bezradny król schronił się wśród trzydziestu tysięcy najemników. (5) W rozstrzygającej bitwie, która rozegrała się w pobliżu wsi Mareja²⁶⁹, Egipcjanie zwyciężyli; wzięli Apriosa żywcem i powiesili go. Amazis uporządkował najlepiej, jak mógł sprawy królestwa i zgodnie z prawem, ciesząc się wielkim szacunkiem, panował w Egipcie. (6) Podbił też miasta na Cyprze²⁷⁰ i wiele świątyń ozdobił wspaniałymi wotami. Panował 55 lat i zakończył swoje życie w tym samym czasie, gdy król Persów, Kambyzes, zaatakował Egipt, to jest w trzecim roku sześćdziesiątej trzeciej Olimpiady, gdy w biegu na stadion zwyciężył Parmenides z Kamariny²⁷¹.

69. Ἐπεὶ δὲ τὰς τῶν ἐν Αἰγύπτῳ βασιλέων πράξεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων διεληλύθαμεν ἀρκοῦντως μέχρι τῆς Ἀμάσιδος τελευτῆς, τὰς λοιπὰς ἀναγράφομεν ἐν τοῖς οἰκείοις χρόνοις· (2) περὶ δὲ τῶν νομίμων τῶν κατ' Αἴγυπτον νῦν διέξιμεν ἐν κεφαλαίοις τὰ τε παραδοξότατα καὶ τὰ μάλιστα ὠφελῆσαι δυνάμενα τοὺς ἀναγινώσκοντας. πολλὰ γὰρ τῶν παλαιῶν ἐθνῶν τῶν γενομένων παρ' Αἰγυπτίοις οὐ μόνον παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις ἀποδοχῆς ἔτυχεν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν οὐ μετρίως ἐθαυμάσθη· (3) διόπερ οἱ μέγιστοι τῶν ἐν παιδείᾳ δοξασθέντων ἐφιλοτιμήθησαν εἰς Αἴγυπτον παραβαλεῖν, ἵνα μετάσχῃσι τῶν τε νόμων καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων ὡς ἀξιολόγων ὄντων. (4) καίπερ γὰρ τῆς χώρας τὸ παλαιὸν δυσεπιβάτου τοῖς ξένοις οὐσῆς διὰ τὰς προειρημένας αἰτίας, ὅμως ἔσπευσαν εἰς αὐτὴν παραβαλεῖν τῶν μὲν ἀρχαιοτάτων Ὀρφεὺς καὶ ὁ ποιητῆς Ὅμηρος, τῶν δὲ μεταγενεστέρων ἄλλοι τε πλείους καὶ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος, ἔτι δὲ Σόλων ὁ νομοθέτης. (5) λέγουσι τοίνυν Αἰγύπτιοι παρ' αὐτοῖς τὴν τε τῶν γραμμάτων εὔρεσιν γενέσθαι καὶ τὴν τῶν ἄστρον παρατήρησιν, πρὸς δὲ τούτοις τὰ τε κατὰ τὴν γεωμετρίαν θεωρήματα καὶ τῶν τεχνῶν τὰς πλείστας εὑρεθῆναι, νόμους τε τοὺς ἀρίστους τεθῆναι. (6) καὶ τούτων μεγίστην ἀπόδειξιν φασὶν εἶναι τὸ τῆς Αἰγύπτου πλείω τῶν ἐπτακοσίων καὶ τετρακισχλίων ἐτῶν βασιλεῦσαι τοὺς πλείους ἐγγενεῖς καὶ τὴν χώραν εὐδαιμονεστάτην ὑπάρξει τῆς ἀπάσης οἰκουμένης· ταῦτα γὰρ οὐκ ἂν ποτε γενέσθαι μὴ οὐ τῶν ἀνθρώπων χρωμένων κρατίστοις ἔθεσι καὶ νόμοις καὶ τοῖς κατὰ πᾶσαν παιδείαν ἐπιτηδεύμασιν. (7) ὅσα μὲν οὖν Ἡρόδοτος καὶ τινες τῶν τὰς Αἰγυπτίων πράξεις συνταξαμένων ἐσχεδιάκασιν, ἐκουσίως προκρίναντες τῆς ἀληθείας τὸ παραδοξολογεῖν καὶ μύθους πλάττειν ψυχαγωγίας ἕνεκα, παρήσομεν, αὐτὰ δὲ τὰ παρὰ τοῖς ἱερεῦσι τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς γεγραμμένα φιλοτίμως ἐζητακότες ἐκθησόμεθα.

70. Πρῶτον μὲν τοίνυν οἱ βασιλεῖς αὐτῶν βίον εἶχον οὐχ ὅμοιον τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐν μοναρχικαῖς ἐξουσίαις οὖσι καὶ πάντα πράττουσι κατὰ τὴν ἑαυτῶν προαίρεσιν ἀνυπευθύνως, ἀλλ' ἦν ἅπαντα τεταγμένα νόμων ἐπιταγαῖς, οὐ μόνον τὰ περὶ τοὺς χρηματισμούς, ἀλλὰ καὶ τὰ περὶ τὴν καθ' ἡμέραν διαγωγὴν καὶ δίαιταν. (2) περὶ μὲν γὰρ τὴν θεραπείαν αὐτῶν οὐδεὶς ἦν οὔτ' ἀργυρόνητος οὔτ' οἰκογενῆς δοῦλος, ἀλλὰ τῶν ἐπιφανεστάτων ἱερέων υἱοὶ πάντες, ὑπὲρ εἴκοσι μὲν ἔτη γεγονότες, πεπαιδευμένοι δὲ κάλλιστα τῶν ὁμοεθνῶν, ἵνα τοὺς ἐπιμελησομένους τοῦ σώματος καὶ πᾶσαν ἡμέραν καὶ νύκτα προσεδρεύοντας ὁ βασιλεὺς ἔχων ἀρίστους μηδὲν ἐπιτηδεύῃ φαῦλον· οὐδεὶς γὰρ ἐπὶ πλεόν κακίας προβαίνει δυνάστης, ἐὰν μὴ τοὺς ὑπηρετήσοντας ἔχη ταῖς ἐπιθυμίαις. (3) διατεταγμένοι δ' ἦσαν αἱ τε τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτὸς ὥραι, καθ' ἃς ἐκ παντὸς τρόπου καθῆκον ἦν τὸν βασιλέα πράττειν τὸ συντεταγμένον, οὐ τὸ δεδογμένον ἑαυτῷ. (4) ἔωθεν μὲν γὰρ ἐγερθέντα λαβεῖν αὐτὸν ἔδει πρῶτον τὰς πανταχόθεν ἀπεσταλμένας ἐπιστολάς, ἵνα δύνηται πάντα κατὰ τρόπον

69. W tym miejscu przedstawiłem czyny egipskich królów od czasów najdawniejszych aż do śmierci Amazisa, pozostałe dzieje Egiptu opiszę we właściwym czasie. (2) Teraz pokrótce opowiem o egipskich zwyczajach, zarówno o takich, które mogą wydawać się dziwne dla czytelników, jak i o tych, które mogą być dla nich pożyteczne. Wiele dawnych egipskich zwyczajów spotkało się z uznaniem nie tylko [obecnych] mieszkańców kraju, ale też wywołało niemały podziw u Hellenów. (3) Dlatego ludzie, których uważano za najbardziej wykształconych, starali się dostać do Egiptu, aby poznać tamtejsze prawa i zwyczaje, gdyż były one tego warte. (4) Dawniej z powodów, o których wcześniej mówiliśmy, do tego kraju nie mogli się dostać cudzoziemcy. Najstarszymi, którym się to udało, byli Orfeusz i poeta Homer, w późniejszych czasach było ich więcej – Pitagoras z Samos²⁷² i Solon²⁷³, prawodawca. (5) Istotnie, Egipcjanie powiadają, że u nich wynaleziono sztukę pisania, obserwacje gwiazd, a także geometrię, ułożono też najlepsze prawa. (6) Świadectwem ma być to, że Egiptem przez ponad cztery tysiące siedemset lat rządili w większości rdzenni królowie i że był to najbogatszy kraj w całej ziemi zamieszkaney, a tak by przecież nie było, gdyby Egipcjanie nie mieli najlepszych obyczajów, praw, i gdyby nie korzystali z rozległej wiedzy. (7) Opuścimy to, co Herodot i inni zmyślili, pisząc o sprawach egipskich, bo oni nad prawdę przedkładali, gwoli rozrywki, opowiadania o rzeczach dziwaczych i wymyślone mity. My wybierzemy i rzetelnie zbadamy tylko to, co zapisali w swoich kronikach egipscy kapłani.

70. Po pierwsze, ich królowie żyli inaczej niż inni władcy, którzy mieli władzę absolutną i wszystko robili tak, jak sami postanowili, po dyktatorsku. Całe życie²⁷⁴ królów egipskich podporządkowane było opartym na prawach nakazom; dotyczyły one nie tylko spraw związanych z rządzeniem, według nich także planowano dzień, a nawet układano dietę. (2) Wśród ludzi, którzy im usługiwali, nie było niewolników ani kupionych, ani urodzonych w niewoli; wszyscy byli synami najznakomitszych kapłanów, mieli ponad dwadzieścia lat i byli znacznie bardziej wykształceni niż ich krajanie, a wszystko po to, aby król, mając stale przy sobie tak znakomitych ludzi, którzy dzień i noc dbali o niego, nie uczynił niczego nieodpowiedzialnego. Żaden bowiem władca nie wkroczy na złą drogę, gdy nie ma wokół siebie ludzi, którzy mogliby zaspokoić wszystkie jego zachcianki. (3) Wyznaczone były godziny i za dnia, i w nocy, w czasie których król był zobowiązany czynić tylko to, co zgodnie z prawem zaplanowano, a nie to, co chciał. (4) Na przykład gdy tylko się obudził, najpierw czytał nadesłane zewsząd listy, aby dokładnie wiedząc o wszystkim, co dzieje się w królestwie,

χρηματίζειν καὶ πράττειν, εἰδὼς ἀκριβῶς ἕκαστα τῶν κατὰ τὴν βασιλείαν συντελουμένων· ἔπειτα λουσάμενον καὶ τοῖς τῆς ἀρχῆς συσσήμοις μετ' ἐσθῆτος λαμπρᾶς κοσμήσαντα τὸ σῶμα θῦσαι τοῖς θεοῖς.

(5) Τῷ τε βωμῷ προσαχθέντων τῶν θυμάτων ἔθος ἦν τὸν ἀρχιερέα στάντα πλησίον τοῦ βασιλέως εὐχεσθαι μεγάλη τῇ φωνῇ, περιστῶτος τοῦ πλήθους τῶν Αἰγυπτίων, δοῦναι τὴν τε ὑγίειαν καὶ ἄλλα ἀγαθὰ πάντα τῷ βασιλεῖ διατηροῦντι τὰ πρὸς τοὺς ὑποτεταγμένους δίκαια. (6) ἀνθομολογεῖσθαι δ' ἦν ἀναγκαῖον καὶ τὰς κατὰ μέρος ἀρετὰς αὐτοῦ, λέγοντα διότι πρὸς τε τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἡμερώτατα διάκειται· ἐγκρατῆς τε γὰρ ἐστὶ καὶ δίκαιος καὶ μεγαλόψυχος, ἔτι δ' ἀψευδῆς καὶ μεταδοτικὸς τῶν ἀγαθῶν καὶ καθόλου πάσης ἐπιθυμίας κρείττων, καὶ τὰς μὲν τιμωρίας ἐλάττους τῆς ἀξίας ἐπιτιθεὶς τοῖς ἀμαρτήμασι, τὰς δὲ χάριτας μείζονας τῆς εὐεργεσίας ἀποδίδους τοῖς εὐεργετήσασιν. (7) πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα παραπλήσια τούτοις διελθὼν ὁ κατευχόμενος τὸ τελευταῖον ὑπὲρ τῶν ἀγνοουμένων ἄρὰν ἐποιεῖτο, τὸν μὲν βασιλέα τῶν ἐγκλημάτων ἐξαιρούμενος, εἰς δὲ τοὺς ὑπηρετοῦντας καὶ διδάξαντας τὰ φαῦλα καὶ τὴν βλάβην καὶ τὴν τιμωρίαν ἀξιῶν ἀποσκήψαι. (8) ταῦτα δ' ἔπραττεν ἅμα μὲν εἰς δεισιδαιμονίαν καὶ θεοφιλή βίον τὸν βασιλέα προτρεπόμενος, ἅμα δὲ καὶ κατὰ τρόπον ζῆν ἐθίζων οὐ διὰ πικρᾶς νουθετήσεως, ἀλλὰ δι' ἐπαίνων κεχαρισμένων καὶ πρὸς ἀρετὴν μάλιστ' ἀνηκόντων. (9) μετὰ δὲ ταῦτα τοῦ βασιλέως ἱεροσκοπησαμένου μόσχῳ καὶ καλλιερήσαντος, ὁ μὲν ἱερογραμματεὺς παρανεγίνωσκέ τινας συμβουλίας συμφερούσας καὶ πράξεις ἐκ τῶν ἱερῶν βίβλων τῶν ἐπιφανεστάτων ἀνδρῶν, ὅπως ὁ τῶν ὄλων τὴν ἡγεμονίαν ἔχων τὰς καλλίστας προαιρέσεις τῇ διανοίᾳ θεωρήσας οὕτω πρὸς τὴν τεταγμένην τῶν κατὰ μέρος τρέπεται διοίκησιν. (10) οὐ γὰρ μόνον τοῦ χρηματίζειν ἢ κρίνειν ἦν καιρὸς ὠρισμένος, ἀλλὰ καὶ τοῦ περιπατῆσαι καὶ λούσασθαι καὶ κοιμηθῆναι μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ καθόλου τῶν κατὰ τὸν βίον πραττομένων ἀπάντων. (11) τροφαῖς δ' ἔθος ἦν αὐτοῖς ἀπαλαῖς χρῆσθαι, κρέα μὲν μόσχων καὶ χηνῶν μόνων προσφερομένους, οἴνου δὲ τακτόν τι μέτρον πίνοντας μὴ δυνάμενον πλησμονὴν ἄκαιρον ἢ μέθην περιποιῆσαι. (12) καθόλου δὲ τὰ περὶ τὴν διαίταν οὕτως ὑπῆρχε συμμέτρως διατεταγμένα ὥστε δοκεῖν μὴ νομοθέτην, ἀλλὰ τὸν ἄριστον τῶν ἱατρῶν συντεταχέναι τῆς ὑγείας στοχαζόμενον.

71. Παραδόξου δ' εἶναι δοκοῦντος τοῦ μὴ πᾶσαν ἔχειν ἐξουσίαν τὸν βασιλέα τῆς καθ' ἡμέραν τροφῆς, πολλῷ θαυμασιώτερον ἦν τὸ μήτε δικάζειν μήτε χρηματίζειν τὸ τυχὸν αὐτοῖς ἐξεῖναι, μηδὲ τιμωρήσασθαι μηδένα δι' ὕβριν ἢ διὰ θυμὸν ἢ τινα ἄλλην αἰτίαν ἄδικον, ἀλλὰ καθάπερ οἱ περὶ ἐκάστων κείμενοι νόμοι προσέταττον. (2) ταῦτα δὲ κατὰ τὸ ἔθος πράττοντες οὐχ ὅπως ἡγανάκτου ἢ προσέκοπτον ταῖς ψυχαῖς, ἀλλὰ τὸναντίον ἡγοῦντο ἑαυτοὺς ζῆν βίον μακαριώτατον· (3) τοὺς μὲν γὰρ ἄλλους ἀνθρώπους ἐνόμιζον ἀλογίστως τοῖς

mógł wydawać rozporządzenia i kierować państwem. Potem kąpał się, stroił w piękną szatę, przywdziewał insygnia królewskie i składał ofiary bogom.

(5) Był taki zwyczaj, że gdy do ołtarza, wokół którego gromadził się tłum ludzi, przyprowadzano zwierzęta ofiarne, arcykapłan, który stał blisko króla, głośno się modlił, aby bogowie dali królowi zdrowie i wiele innych, pomyślnych dla niego rzeczy jako zachowującemu sprawiedliwość wobec swoich poddanych. (6) Wtedy trzeba było publicznie przedstawić wszystkie jego zalety. Dlatego kapłan mówił, że król jest pobożny i ludziom życzliwy, że jest człowiekiem opanowanym, sprawiedliwym, wielkodusznym, prawdomównym i że rozdaje dary, krótko mówiąc, spełnia każde pragnienie poddanych, nawet obwinionym nakłada mniejsze kary niż na to zasługują, a tym, którzy mu wyświadczają jakąkolwiek przysługę, odwdzięcza się, obdarowując ich znacznie większymi łaskami. (7) Modlący się kapłan przedstawiał też inne zalety króla, a na końcu rzucał przekleństwo na tych, którzy się z tym, co powiedział nie zgadzali; uwalniał też króla od przewinień, uważając, że zło, nieszczęście i kara powinny spaść na tych, którzy królowi służą i go uczą. (8) Czynił tak dlatego, by po pierwsze, skłonić króla, żeby żył bogobojnie, po drugie, by przyzwyczaić go do życia zgodnego z obyczajami nie przez stosowanie przykrych pouczeń, ale poprzez pochwały stosownie do jego zalet. (9) Później król wróżył z wnętrzości cielęciami, a gdy otrzymał pomyślne wróżby, uczony w świętym piśmie głośno odczytywał ze świętych zwojów stosowne rady i przypominał czyny najznamienitszych ludzi, aby ten, kto dzierży całą władzę, najpierw starannie przemyślał to, co chciał, aby zostało wykonane. (10) Dokładnie określono czas, kiedy udzielał audiencji i rozstrzygał sprawy sądowe, a nawet, gdy udawał się na przechadzkę, zażywał kąpieli, czy spotykał się z żoną, jednym słowem wyznaczono mu czas na wszystko, co się w życiu robi. (11) Według ich zwyczajów, król spożywał pożywienie delikatne – jedynie mięso cieląt i gęsi, pił pewną ustaloną ilość wina, gdyż nie mógł być ani nadmiernie syty, ani pijany. (12) Krótko mówiąc, żywił się tak, że wydawać by się mogło, iż jego dietę nie prawodawca ułożył, ale najlepszy, dbający o zdrowie króla lekarz.

71. Dziwne się może wydawać, że król nie miał żadnego wpływu na to, co spożywał w ciągu dnia. Jeszcze dziwniejsze jest jednak to, że nie wolno mu było wydawać przypadkowych wyroków i zawierać nieuzgodnionych układów. Nie mógł też nikogo ukarać powodowany pychą, gniewem albo jakąś inną niesprawiedliwą pobudką; wyroki mógł wydawać tylko zgodnie z ustalonymi dla danego przestępstwa prawami. (2) Postępując według zwyczaju, królowie nie odczuwali gniewu i nie uważali, że się ich znieważa, przeciwnie, sądzili, że żyją bardzo szczęśliwie. (3) Egipcjanie uważali, że inni ludzie, którzy bezmyślnie ulegali

φυσικοῖς πάθεσι χαρίζομένους πολλὰ πράττειν τῶν φερόντων βλάβας ἢ κινδύνους, καὶ πολλάκις ἐνόησε εἰδόμενος ὅτι μέλλουσιν ἀμαρτάνειν μηδὲν ἦττον πράττειν τὰ φαῦλα κατισχυομένους ὑπ' ἔρωτος ἢ μίσους ἢ τινος ἑτέρου πάθους, ἑαυτοὺς δ' ἐζήλωκότας βίον τὸν ὑπὸ τῶν φρονιμωτάτων ἀνδρῶν προκεκριμένον ἐλαχίστοις περιπίπτειν ἀγνοήμασι. (4) τοιαύτη δὲ χρωμένων τῶν βασιλέων δικαιοσύνη πρὸς τοὺς ὑποτεταγμένους, τὰ πλήθη ταῖς εἰς τοὺς ἡγουμένους εὐνοίας πᾶσαν συγγενικὴν φιλοστοργίαν ὑπερεβάλλετο· οὐ γὰρ μόνον τὸ σύστημα τῶν ἱερέων, ἀλλὰ καὶ συλλήβδην ἅπαντες οἱ κατ' Αἴγυπτον οὐχ οὕτω γυναικῶν καὶ τέκνων καὶ τῶν ἄλλων τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς ἀγαθῶν ἐφρόντιζον ὡς τῆς τῶν βασιλέων ἀσφαλείας. (5) τοιγαροῦν πλεῖστον μὲν χρόνον τῶν μνημονευομένων βασιλέων πολιτικὴν κατάστασιν ἐτήρησαν, εὐδαιμονέστατον δὲ βίον ἔχοντες διετέλεσαν, ἕως ἔμεινεν ἡ προειρημένη τῶν νόμων σύνταξις, πρὸς δὲ τούτοις ἐθνῶν τε πλείστων ἐπεκράτησαν καὶ μεγίστους πλούτους ἔσχον, καὶ τὰς μὲν χώρας ἔργοις καὶ κατασκευάσμασιν ἀνυπερβλήτοις, τὰς δὲ πόλεις ἀναθήμασι πολυτελέσι καὶ παντοίοις ἐκόσμησαν.

72. Καὶ τὰ μετὰ τὴν τελευταίαν δὲ γινόμενα τῶν βασιλέων παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις οὐ μικρὰν ἀπόδειξιν εἶχε τῆς τοῦ πλήθους εὐνοίας εἰς τοὺς ἡγουμένους· εἰς ἀνεπαίσθητον γὰρ χάριν ἢ τιμὴν τιθεμένη μαρτυρίαν ἀνόθευτον περιεῖχε τῆς ἀληθείας. (2) ὅποτε γὰρ ἐκλείπει τις τὸν βίον τῶν βασιλέων, πάντες οἱ κατὰ τὴν Αἴγυπτον κοινὸν ἀνηροῦντο πένθος, καὶ τὰς μὲν ἐσθῆτας κατερρήττοντο, τὰ δ' ἱερά συνέκλειον καὶ τὰς θυσίας ἐπεῖχον καὶ τὰς ἐορτὰς οὐκ ἦγον ἐφ' ἡμέρας ἑβδομήκοντα καὶ δύο· καταπεπασμένοι δὲ τὰς κεφαλὰς πηλῶ καὶ περιεζωσμένοι σινδόνας ὑποκάτω τῶν μαστῶν ὁμοίως ἄνδρες καὶ γυναῖκες περιῆσαν ἀθροισθέντες κατὰ διακοσίους ἢ τριακοσίους, καὶ τὸν μὲν θρῆνον ἐν ῥυθμῶ μετ' ᾧ ποιοῦμενοι δις τῆς ἡμέρας ἐτίμων ἐγκωμίοις, ἀνακαλοῦμενοι τὴν ἀρετὴν τοῦ τετελευτηκότος, τροφὴν δ' οὔτε τὴν ἀπὸ τῶν ἐμψύχων οὔτε τὴν ἀπὸ τοῦ πυροῦ προσεφέροντο, τοῦ τε οἴνου καὶ πάσης πολυτελείας ἀπεῖχοντο. (3) οὐδεὶς δ' ἂν οὔτε λουτροῖς οὔτ' ἀλείμμασιν οὔτε στρωματῶν προεῖλετο χρῆσθαι, οὐ μὴν οὐδὲ πρὸς τὰ ἀφροδίσια προσελθεῖν ἂν ἐτόλμησεν, ἀλλὰ καθάπερ ἀγαπητοῦ τέκνου τελευτήσαντος ἕκαστος περιώδυνος γινόμενος ἐπένοιε τὰς εἰρημένας ἡμέρας. (4) ἐν δὲ τούτῳ τῷ χρόνῳ τὰ πρὸς ταφὴν λαμπρῶς παρεσκευασμένοι, καὶ τῇ τελευταίᾳ τῶν ἡμερῶν θέντες τὴν τὸ σῶμα ἔχουσαν λάρνακα πρὸ τῆς εἰς τὸν τάφον εἰσόδου, προετίθεισαν κατὰ νόμον τῶ τετελευτηκότι κριτήριον τῶν ἐν τῷ βίῳ πραχθέντων. (5) δοθείσης δ' ἐξουσίας τῷ βουλομένῳ κατηγορεῖν, οἱ μὲν ἱερεῖς ἐνεκωμιάζον ἕκαστα τῶν καλῶς αὐτῶν πραχθέντων διεξιόντες, αἱ δὲ πρὸς τὴν ἐκφορὰν συνηγμένοι μυριάδες τῶν ὄχλων ἀκούουσαι συνευφήμουν, εἰ τύχοι καλῶς βεβιωκῶς, εἰ δὲ μή, τούναντίον ἐθορύβουν. (6) καὶ πολλοὶ τῶν βασιλέων διὰ τὴν τοῦ πλήθους ἐναντίωσιν ἀπεστερήθησαν τῆς ἐμφανοῦς καὶ νομίμου ταφῆς· διὸ καὶ συνέβαινε τοὺς τὴν

fizycznym namiętnościom, czynili wiele rzeczy, które albo przynosiły szkodę, albo były niebezpieczne, często, mimo że wiedzieli, że popełniają błąd, nic nie robili, aby zapanować nad złem, które pojawiało się pod wpływem miłości, gniewu lub innej namiętności. Egipcjanie natomiast, żyjąc tak, jak ustalili to najwięksi ich mędracy, popełniali mało błędów. (4) Prości ludzie bardziej niż krewnych kochali swoich królów, gdyż byli oni wobec poddanych sprawiedliwi. Nie tylko kapłani, ale wszyscy Egipcjanie bardziej dbali o bezpieczeństwo królów niż o dobro swoich żon i dzieci. (5) Przez prawie cały ten czas, kiedy panowali wspomniani królowie, przestrzegano ustalonego porządku społecznego i dopóty, dopóki trwał wspomniany wyżej system praw, Egipcjanie żyli szczęśliwie, podbili wiele ludów, zdobyli ogromne bogactwa, w kraju wzniesli niedościgłe dzieła i budowle, a miasta ozdobili drogimi wotami.

72. O wielkim przywiązaniu prostych Egipcjan do władców świadczyły także ceremonie, które odbywały się po ich śmierci, a najbardziej szacunek, z jakim odnosili się do człowieka, który nie mógł już dostrzec ich hołdów. (2) Kiedy król zakończył życie, wszyscy Egipcjanie pogrążali się w żałobie, rozszarpywano szaty, zamykano świątynie, nie składano ofiar i przez siedemdziesiąt dwa dni nie obchodzono żadnych uroczystości. Mężczyźni i kobiety pokrywali głowy gliną, opasywali się poniżej piersi lnianymi tkaninami i dwa razy dziennie szli w grupach po dwieście lub trzysta osób, aby recytować w miarowym rytmie pieśń żałobną i aby pieśnią pochwalną wysławiać cnoty zmarłego. Ludzie nie jedli wtedy mięsa i potraw sporządzonych z pszenicy, powstrzymywali się również od picia wina i od innych rzeczy luksusowych. (3) Nikt się nie kąpał, nie namaszczał olejkami ani nie spał na pościelonych łóżkach, nikt też nie ważył się oddawać sprawom Afrodyty; każdy cierpiał przez wspomnianą wyżej liczbę dni, bolejąc tak, jakby stracił ukochane dziecko. (4) W tym czasie przygotowywano wspianą ceremonię pogrzebową, a w dniu ostatnim wystawiano trumnę ze zwłokami króla przed wejściem do grobowca. Przed zmarłym, zgodnie z zwyczajem, stali sędziowie, którzy mieli osądzić to, co w swoim życiu król uczynił. (5) Ponieważ każdy, kto chciał, mógł przemówić przeciwko niemu, kapłani wylizali jeden po drugim jego czyny i wychwalali go, a prości ludzie, którzy tysiącami przybyli na pogrzeb, słuchali kapłanów i jeżeli król był sprawiedliwy, głośno krzyczeli, że jest to prawda, a jeśli nie – to również krzykami wyrażali swój sprzeciw. (6) Wielu królów pozbawiono wspianego i zgodnego z obyczajem pogrzebu, ponieważ pospólstwo się temu sprzeciwiło. Dlatego następcy owych władców postępowali sprawiedliwie nie tylko z przyczyn przed chwilą poda-

βασιλείαν διαδεχομένους μὴ μόνον διὰ τὰς ἄρτι ῥηθείσας αἰτίας δικαιοπραγεῖν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν φόβον τῆς μετὰ τὴν τελευταίαν ἐσομένης ὕβρεώς τε τοῦ σώματος καὶ βλασφημίας εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα.

Τῶν μὲν οὖν περὶ τοὺς ἀρχαίους βασιλεῖς νομίμων τὰ μέγιστα ταῦτ' ἔστιν.

73. Τῆς Αἰγύπτου δὲ πάσης εἰς πλείω μέρη διηρημένης, ὧν ἕκαστον κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον ὀνομάζεται νομός, ἐφ' ἑκάστῳ τέτακται νομάρχης ὁ τὴν ἀπάντων ἔχων ἐπιμέλειαν τε καὶ φροντίδα. (2) τῆς δὲ χώρας ἀπάσης εἰς τρία μέρη διηρημένης τὴν μὲν πρώτην ἔχει μερίδα τὸ σύστημα τῶν ἱερέων, μεγίστης ἐντροπῆς τυγχάνον παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις διὰ τε τὴν εἰς τοὺς θεοὺς ἐπιμέλειαν καὶ διὰ τὸ πλείστην σύνεσιν τοὺς ἄνδρας τούτους ἐκ παιδείας εἰσφέρεισθαι. (3) ἐκ δὲ τούτων τῶν προσόδων τὰς τε θυσίας ἀπάσας τὰς κατ' Αἴγυπτον συντελοῦσι καὶ τοὺς ὑπηρέτας τρέφουσι καὶ ταῖς ἰδίαις χρείαις χορηγοῦσιν· οὔτε γὰρ τὰς τῶν θεῶν τιμὰς ᾧοντο δεῖν ἀλλάττειν, ἀλλ' ὑπὸ τε τῶν αὐτῶν ἀεὶ καὶ παραπλησίως συντελεῖσθαι, οὔτε τοὺς πάντων προβουλευομένους ἐνδεεῖς εἶναι τῶν ἀναγκαίων. (4) καθόλου γὰρ περὶ τῶν μεγίστων οὗτοι προβουλευόμενοι συνδιατρίβουσι τῷ βασιλεῖ, τῶν μὲν συνεργοί, τῶν δὲ εἰσηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι γινόμενοι, καὶ διὰ μὲν τῆς ἀστρολογίας καὶ τῆς ἱεροσκοπίας τὰ μέλλοντα προσημαίνοντες, ἐκ δὲ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις ἀναγεγραμμένων πράξεων τὰς ὠφελῆσαι δυναμένας παραναγινώσκοντες. (5) οὐ γὰρ, ὥσπερ παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν, εἷς ἀνὴρ ἢ μία γυνὴ τὴν ἱερωσύνην παρείληφεν, ἀλλὰ πολλοὶ περὶ τὰς τῶν θεῶν θυσίας καὶ τιμὰς διατρίβουσι, καὶ τοῖς ἐγγόνιοις τὴν ὁμοίαν τοῦ βίου προαίρεσιν παραδιδόασιν. εἰσὶ δὲ οὗτοι πάντων τε ἀτελεῖς καὶ δευτερεύοντες μετὰ τὸν βασιλέα ταῖς τε δόξαις καὶ ταῖς ἐξουσίαις.

(6) Τὴν δὲ δευτέραν μοῖραν οἱ βασιλεῖς παρείληφασιν εἰς προσόδους, ἀφ' ὧν εἷς τε τοὺς πολέμους χορηγοῦσι καὶ τὴν περὶ αὐτοὺς λαμπρότητα διαφυλάττουσι, καὶ τοὺς μὲν ἀνδραγαθήσαντας δωρεαῖς κατὰ τὴν ἀξίαν τιμῶσι, τοὺς δ' ἰδιώτας διὰ τὴν ἐκ τούτων εὐπορίαν οὐ βαπτίζουσι ταῖς εἰσφοραῖς.

(7) Τὴν δὲ μερίδα τὴν τελευταίαν ἔχουσιν οἱ μάχιμοι καλούμενοι καὶ πρὸς τὰς λειτουργίας τὰς εἰς τὴν στρατείαν ὑπακούοντες, ἴν' οἱ κινδυνεύοντες εὐνοῦστατοι τῇ χώρᾳ διὰ τὴν κληρουχίαν ὄντες προθύμως ἐπιδέχωνται τὰ συμβαίνοντα κατὰ τοὺς πολέμους δεινά. (8) ἄτοπον γὰρ ἦν τὴν μὲν τῶν ἀπάντων σωτηρίαν τούτοις ἐπιτρέπειν, ὑπὲρ οὗ δὲ ἀγωνιοῦνται μηδὲν αὐτοῖς ὑπάρχειν κατὰ τὴν χώραν σπουδῆς ἄξιον· τὸ δὲ μέγιστον, εὐπορουμένους αὐτοὺς ῥαδίως τεκνοποιήσειν, καὶ διὰ τοῦτο τὴν πολυανθρωπίαν κατασκευάσειν, ὥστε μὴ προσδεῖσθαι ξενικῆς δυνάμεως τὴν χώραν. (9) ὁμοίως δ' οὗτοι τὴν τάξιν ταύτην ἐκ προγόνων διαδεχόμενοι ταῖς μὲν τῶν πατέρων ἀνδραγαθίαις προτρέπονται πρὸς τὴν ἀνδρείαν, ἐκ παιδῶν δὲ ζηλωταὶ γινόμενοι τῶν πολεμικῶν ἔργων ἀνίκητοι ταῖς τόλμαις καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἀποβαίνουσιν.

nych, ale także ze strachu przed sprofanowaniem ciała po śmierci i przed trwającą całą wieczność hańbą.

Takie były najważniejsze, związane z najstarszymi królami, obyczaje.

73. Egipt podzielony był na wiele części, które w języku Hellenów nazywają się „nomami”; na czele każdej stał nomarcha, który troszczył się o wszystko i wszystko miał w swojej pieczy²⁷⁵. (2) Ziemię egipską podzielono na trzy części: jedna należała do stanu kapłańskiego, który krajowcy darzyli wielkim szacunkiem, gdyż kapłani dbali o sprawy bogów i dzięki swojemu wykształceniu mieli rozległą wiedzę. (3) Część zysku szła na składanie ofiar w całym Egipcie, część na wyżywienie służby kapłanów, a część na zaspokojenie ich własnych potrzeb. Uważano bowiem, że nie należy zmieniać sposobu oddawania czci bogom i że zawsze powinni to robić ci sami ludzie i w taki sam sposób. Sądzono również, że nie powinno niczego brakować tym, którzy doradzają innym. (4) Kapłani stale przebywali blisko króla, bo doradzali mu w najważniejszych sprawach: jedni pomagali mu w rządach, inni wykonywali, to, co postanowiono, jeszcze inni byli nauczycielami albo, ponieważ znali astrologię i sztukę wróżenia z wnętrzości zwierząt ofiarnych, przepowiadali to, co ma się zdarzyć. Publicznie też odczytywali ze świętych ksiąg opowieści, które były pożyteczne. (5) W Egipcie, inaczej niż u Hellenów, gdzie jeden mężczyzna albo jedna kobieta spełnia kapłańskie powinności, wielu ludzi zajmowało się składaniem ofiar bogom i kultem; takie same funkcje pełnili też ich potomkowie. Kapłani nie płacili podatków, a jeśli chodzi o szacunek i władzę, to znajdowali się na drugim miejscu po królu.

(6) Drugą część kraju przejęli królowie, by z niej czerpać zyski, które przeznaczali na prowadzenie wojen, na utrzymanie splendoru dworu i na dary, którymi obdarowywali – według zasług – tych ludzi, którzy wyróżnili się męstwem; zwykłych ludzi nie gnębili podatkami, gdyż wystarczało im to, co mieli.

(7) Ostatnia część należała do ludzi, którzy nazywali się wojownikami. Podczas wypraw wojennych pełnili oni służbę na koszt własny. Uważano, że ludzie, którzy narażają swoje życie, będą bardziej lojalni wobec kraju, w którym grunty podzielono równo pomiędzy nich i z większym zapalem będą narażać się na niebezpieczeństwa podczas wojny. (8) Przecież byłoby czymś nienaturalnym, gdyby ludziom, którzy mają ofiarnie walczyć w obronie całego narodu, w ojczystym kraju nie dano niczego, co byłoby zapłatą za ich służbę. Najważniejsze jednak było to, że mając wszystkiego pod dostatkiem, łatwo płodzili dzieci, dzięki temu kraj był ludny i nie trzeba było zaciągać najemników. (9) Wojownicy, podobnie jak kapłani, dziedziczyli swoje rzemiosło, natchnieni męstwem swoich ojców, od dziecka byli gorliwymi naśladowcami ich wojennych dokonań i dzięki swojej odwadze i sprawności, byli żołnierzami, których nie można było pokonać²⁷⁶.

74. Ἔστι δ' ἕτερα συντάγματα τῆς πολιτείας τρία, τό τε τῶν νομέων καί τὸ τῶν γεωργῶν, ἔτι δὲ τὸ τῶν τεχνιτῶν. οἱ μὲν οὖν γεωργοὶ μικροῦ τινοῦ τὴν καρποφόρον γῆν τὴν παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἱερέων καὶ τῶν μαχίμων μισθούμενοι διατελοῦσι τὸν πάντα χρόνον περὶ τὴν ἐργασίαν ὄντες τῆς χώρας· ἐκ νηπίου δὲ συντρεφόμενοι ταῖς γεωργικαῖς ἐπιμελείαις πολὺ προέχουσι τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι γεωργῶν ταῖς ἐμπειρίαις· (2) καὶ γὰρ τὴν τῆς γῆς φύσιν καὶ τὴν τῶν ὑδάτων ἐπίρρυσιν, ἔτι δὲ τοὺς καιροὺς τοῦ τε σπόρου καὶ τοῦ θερισμοῦ καὶ τῆς ἄλλης τῶν καρπῶν συγκομιδῆς ἀκριβέστατα πάντων γινώσκουσι, τὰ μὲν ἐκ τῆς τῶν προγόνων παρατηρήσεως μαθόντες, τὰ δ' ἐκ τῆς ἰδίας πείρας διδαχθέντες. (3) ὁ δ' αὐτὸς λόγος ἐστὶ καὶ περὶ τῶν νομέων, οἱ τὴν τῶν θρεμμάτων ἐπιμέλειαν ἐκ πατέρων ὥσπερ κληρονομίας νόμῳ παραλαμβάνοντες ἐν βίῳ κτηνοτρόφῳ διατελοῦσι (4) πάντα τὸν τοῦ ζῆν χρόνον, καὶ πολλὰ μὲν παρὰ τῶν προγόνων πρὸς θεραπείαν καὶ διατροφήν ἀρίστην τῶν βοσκομένων παρειλήφασιν, οὐκ ὀλίγα δ' αὐτοὶ διὰ τὸν εἰς ταῦτα ζῆλον προσευρίσκουσι, καὶ τὸ θαυμασιώτατον, διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς εἰς ταῦτα σπουδῆς οἱ τε ὄρνιθοτρόφοι καὶ οἱ χηνοβοσκοὶ χωρὶς τῆς παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις ἐκ φύσεως συντελουμένης γενέσεως τῶν εἰρημένων ζώων αὐτοὶ διὰ τῆς ἰδίας φιλοτεχνίας ἀμύθητον πλῆθος ὀρνέων ἀθροίζουσιν· (5) οὐ γὰρ ἐπράζουσι διὰ τῶν ὀρνίθων, ἀλλ' αὐτοὶ παραδόξως χειρουροῦντες τῇ συνέσει καὶ φιλοτεχνίᾳ τῆς φυσικῆς ἐνεργείας οὐκ ἀπολείπονται.

(6) Ἀλλὰ μὴν καὶ τὰς τέχνας ἰδεῖν ἔστι παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις μάλιστα διαπεπονημένας καὶ πρὸς τὸ καθῆκον τέλος διηκριβωμένας· παρὰ μόνοις γὰρ τούτοις οἱ δημιουργοὶ πάντες οὔτ' ἐργασίας ἄλλης οὔτε πολιτικῆς τάξεως μεταλαμβάνειν ἔδονται πλὴν τῆς ἐκ τῶν νόμων ὀρισμένης καὶ παρὰ τῶν γονέων παραδεδομένης, ὥστε μήτε διδασκάλου φθόνον μήτε πολιτικούς περισπασμούς μήτ' ἄλλο μηδὲν ἐμποδίζειν αὐτῶν τὴν εἰς ταῦτα σπουδὴν. (7) παρὰ μὲν γὰρ τοῖς ἄλλοις ἰδεῖν ἔστι τοὺς τεχνίτας περὶ πολλὰ τῇ διανοίᾳ περισπωμένους καὶ διὰ τὴν πλεονεξίαν μὴ μένοντας τὸ παράπαν ἐπὶ τῆς ἰδίας ἐργασίας· οἱ μὲν γὰρ ἐφάπτονται γεωργίας, οἱ δ' ἐμπορίας κοινωνοῦσιν, οἱ δὲ δυοῖν ἢ τριῶν τεχνῶν ἀντέχονται, πλεῖστοι δ' ἐν ταῖς δημοκρατουμέναις πόλεσιν εἰς τὰς ἐκκλησίας συντρέχοντες τὴν μὲν πολιτείαν λυμαίνονται, τὸ δὲ λυσιτελεῖς περιποιοῦνται παρὰ τῶν μισθοδοτούντων· παρὰ δὲ τοῖς Αἰγυπτίοις, εἴ τις τῶν τεχνιτῶν μετὰσχοι τῆς πολιτείας ἢ τέχνας πλείους ἐργάζοιτο, μεγάλας περιπίπτει τιμωρίας.

(8) Τὴν μὲν οὖν διαίρεσιν τῆς πολιτείας καὶ τὴν τῆς ἰδίας τάξεως ἐπιμέλειαν διὰ προγόνων τοιαύτην ἔσχον οἱ τὸ παλαιὸν τὴν Αἴγυπτον κατοικοῦντες.

75. Περὶ δὲ τὰς κρίσεις οὐ τὴν τυχούσαν ἐποιοῦντο σπουδὴν, ἡγούμενοι τὰς ἐν τοῖς δικαστηρίοις ἀποφάσεις μεγίστην ῥοπὴν τῷ κοινῷ βίῳ φέρειν πρὸς ἀμφοτέρα. (2) δῆλον γὰρ ἦν ὅτι τῶν μὲν παρανομούντων κολαζομένων, τῶν δ' ἀδικουμένων

74. Pozostali mieszkańcy dzielili się również na trzy grupy: pasterzy, chłopów i rzemieślników. Chłopi wydzierzawiali kawałek żyznej ziemi od króla, kapłanów albo wojowników i całe życie pracowali na roli. Ponieważ od dziecka uczyli się wszystkiego, co związane jest z pracą na roli, znali swój fach o wiele lepiej niż chłopi w innych krajach. (2) Najlepiej ze wszystkich ludzi znali się na ziemi i na sposobach jej nawadniania; wiedzieli, kiedy trzeba siać i zbierać plony i jak należy je przechowywać. Tego wszystkiego uczyli się albo obserwując swoich ojców, albo gromadząc swoje własne doświadczenia. (3) To samo można powiedzieć też o pasterzach, którzy, jakby prawem dziedziczenia, przejmowali opiekę nad zwierzętami i przez całe swoje życie trudnili się pasterstwem. (4) Od swoich przodków przejęli wiele sposobów, by jak najlepiej troszczyć się o stada zwierząt i je karmić, sporo też sami wymyślali, gdyż bardzo interesowali się swoją pracą. Zdziwić nas może, że niezwykle oddani swojej pracy hodowcy drobiu i gęsi, oprócz wylęgania ptaków w taki sposób, jak to, zgodnie z naturą, dzieje się u innych ludów, robili to inaczej i dzięki własnej pomysłowości²⁷⁷, mieli niewiarygodne ilości ptaków. (5) Nie sadzali bowiem ptaków na jajach, ale, wykorzystując swoją wiedzę i lata obserwacji, sprawiali, że i w tej dziedzinie nie ustępowali naturze.

(6) Każdy widzi, że Egipcjanie dbali o rzemiosło i że doprowadzili je do doskonałości. Ale tylko u nich nie wolno rzemieślnikom ani zmieniać branży, ani też przechodzić do innej grupy obywateli. Muszą pozostać przy tym, co wyznaczają prawa i trwać przy fachu, który odziedziczyli po ojcach. Nie mogą im przeszkadzać w pracy ani nienawiść do nauczycieli, ani zawirowania polityczne, ani inne sprawy. (7) U innych ludów rzemieślnicy nie mają spokojnego umysłu, zajmują się wieloma sprawami i z powodu chciwości nie są całkowicie oddani swej pracy. Jedni biorą się do uprawy roli, inni do handlu, niektórzy trudnią się dwoma lub trzema rodzajami rzemiosła, a w miastach, które mają demokratyczną formę rządów, sporo tych ludzi przychodzi na zgromadzenia ludowe i psuje prace rządu, gdyż otrzymują oni korzyści majątkowe od ludzi, którzy ich przekupują. Natomiast w Egipcie rzemieślnik, który zajmowałby się sprawami politycznymi albo trudnił się wieloma rodzajami rzemiosła, podlegał ciężkim karom.

(8) Taki więc podział społeczny istniał w dawnym Egipcie; każdy człowiek był członkiem tej klasy, do której należeli jego przodkowie.

75. Niezbyt gorliwie troszczyli się o cały wymiar sprawiedliwości, ale uważali, że w ich wspólnocie sądowe wyroki miały, z dwóch powodów, duże znaczenie. (2) Jest rzeczą oczywistą, że najlepszym zadośćuczynieniem za zbrodnię jest ukaranie przestępców i pomoc pokrzywdzonym; wiedzieli, że ich wspólnota

βοηθείας τυγχανόντων, ἀρίστη διόρθωσις ἔσται τῶν ἀμαρτημάτων· εἰ δ' ὁ φόβος ὁ γινόμενος ἐκ τῶν κρίσεων τοῖς παρανομοῦσιν ἀνατρέποιτο χρήμασιν ἢ χάρισιν, ἐσομένην ἐώρων τοῦ κοινοῦ βίου σύγχυσιν. (3) διόπερ ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων πόλεων τοὺς ἀρίστους ἄνδρας ἀποδεικνύντες δικαστὰς κοινούς οὐκ ἀπετύγχανον τῆς προαιρέσεως. ἐξ Ἡλίου γὰρ πόλεως καὶ Θηβῶν καὶ Μέμφεως δέκα δικαστὰς ἐξ ἐκάστης προέκρινον· καὶ τοῦτο τὸ συνέδριον οὐκ ἐδόκει λείπεσθαι τῶν Ἀθήνησιν Ἀρεοπαγιτῶν ἢ τῶν παρὰ Λακεδαιμονίοις γερόντων. (4) ἐπεὶ δὲ συνέλθοιεν οἱ τριάκοντα, ἐπέκρινον ἐξ ἑαυτῶν ἓνα τὸν ἄριστον, καὶ τοῦτον μὲν ἀρχιδικαστὴν καθίσταντο, εἰς δὲ τὸ τούτου τόπον ἀπέστελλεν ἢ πόλις ἕτερον δικαστὴν. συντάξεις δὲ τῶν ἀναγκαιῶν παρὰ τοῦ βασιλέως τοῖς μὲν δικασταῖς ἱκαναὶ πρὸς διατροφήν ἐχορηγοῦντο, τῷ δ' ἀρχιδικαστῇ πολλαπλάσιοι. (5) ἐφόρει δ' οὗτος περὶ τὸν τράχηλον ἐκ χρυσοῦς ἀλύσεως ἠρτημένον ζῶδιον τῶν πολυτελῶν λίθων, ὃ προσηγόρευον Ἀλήθειαν. τῶν δ' ἀμφισβητήσεων ἤρχοντο ἐπειδὴν τὴν τῆς Ἀληθείας εἰκόνα ὁ ἀρχιδικαστὴς πρόσθοιτο. (6) τῶν δὲ πάντων νόμων ἐν βιβλίοις ὀκτὼ γεγραμμένων, καὶ τούτων παρακειμένων τοῖς δικασταῖς, ἔθος ἦν τὸν μὲν κατήγορον γράψαι καθ' ἐν ὧν ἐνεκάλει καὶ πῶς γέγονε καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀδικήματος ἢ τῆς βλάβης, τὸν ἀπολογούμενον δὲ λαβόντα τὸ χρηματισθὲν ὑπὸ τῶν ἀντιδίκων ἀντιγράψαι πρὸς ἕκαστον ὡς οὐκ ἔπραξεν ἢ πράξας οὐκ ἠδίκησεν ἢ ἀδικήσας ἐλάττονος ζημίας ἄξιός ἐστι τυχεῖν. (7) ἔπειτα νόμιμον ἦν τὸν κατήγορον ἀντιγράψαι καὶ πάλιν τὸν ἀπολογούμενον ἀντιθεῖναι. ἀμφοτέρων δὲ τῶν ἀντιδίκων τὰ γεγραμμένα δις τοῖς δικασταῖς δόντων, τὸ τηρικαῦτ' ἔδει τοὺς μὲν τριάκοντα τὰς γνώμας ἐν ἀλλήλοις ἀποφαίνεσθαι, τὸν ἀρχιδικαστὴν δὲ τὸ ζῶδιον τῆς Ἀληθείας προστίθεσθαι τῇ ἑτέρα τῶν ἀμφισβητήσεων.

76. Τούτῳ δὲ τῷ τρόπῳ τὰς κρίσεις πάσας συντελεῖν τοὺς Αἰγυπτίους, νομίζοντας ἐκ μὲν τοῦ λέγειν τοὺς συνηγόρους πολλὰ τοῖς δικαίοις ἐπισκοπήσειν· καὶ γὰρ τὰς τέχνας τῶν ῥητόρων καὶ τὴν τῆς ὑποκρίσεως γοητείαν καὶ τὰ τῶν κινδυνευόντων δάκρυα πολλοὺς προτρέπεσθαι παρορᾶν τὸ τῶν νόμων ἀπότομον καὶ τὴν τῆς ἀληθείας ἀκρίβειαν· (2) θεωρεῖσθαι γοῦν τοὺς ἐπαινουμένους ἐν τῷ κρίνειν πολλακίς ἢ δι' ἀπάτην ἢ διὰ ψυχαγωγίαν ἢ διὰ τὸ πρὸς τὸν ἕλεον πάθος συνεκφερομένους τῇ δυνάμει τῶν συνηγορούντων· ἐκ δὲ τοῦ γράφειν τὰ δίκαια τοὺς ἀντιδίκους ὄντο τὰς κρίσεις ἀκριβεῖς ἔσεσθαι, γυμνῶν τῶν πραγμάτων θεωρουμένων. (3) οὕτῳ γὰρ μάλιστα μήτε τοὺς εὐφυεῖς τῶν βραδυτέρων πλεονεκτήσει μήτε τοὺς ἐνηθληκότας τῶν ἀπειρῶν μήτε τοὺς ψεύστας καὶ τολμηροὺς τῶν φιλαλήθων καὶ κατεσταλμένων τοῖς ἤθεσι, πάντας δ' ἐπ' ἴσης τεύξεσθαι τῶν δικαίων, ἱκανὸν χρόνον ἐκ τῶν νόμων λαμβανόντων τῶν μὲν ἀντιδίκων ἐξετάσαι τὰ παρ' ἀλλήλων, τῶν δὲ δικαστῶν συγκρῖναι τὰ παρ' ἀμφοτέρων.

uleganie rozprężeniu, jeśli przestępcy, dając łapówki albo korzystając z długów wdzięczności, nie będą obawiali się wyroków sądów. (3) Dlatego na sędziów dla całego kraju wybierali najzaciejszych ludzi z najbardziej znanych miast, aby nikt nie mógł wpłynąć na ich decyzję. Wybierano zatem po dziesięciu sędziów z Heliopolis, Teb i Memfis. Trybunał ów, jak się wydaje, nie ustępował członkom areopagu w Atenach i zgromadzeniu starszych w Sparcie. (4) Kiedy zebrali się owych trzydziestu ludzi, wybierali spośród siebie jednego, najlepszego i wyznaczyli go na sędziego głównego; na jego miejsce miasto, z którego pochodził, przysyłało innego sędziego. Sędziowie otrzymywali od króla godziwe pensje, by mogli się utrzymać, a sędzia główny dostawał znacznie więcej. (5) Nosił on wiszącą na złotym łańcuchu u jego szyi, sporządzoną z cennych kamieni, figurkę, którą nazywali „Prawdą”²⁷⁸. Posiedzenia sądu rozpoczynały się wtedy, gdy sędzia główny stawiał figurkę Prawdy. (6) Przed sędziami leżały wszystkie prawa, które zapisane były w ośmiu zwojach. Było w zwyczaju, by oskarżyciel na piśmie przedstawił każde oskarżenie z osobna i napisał, jak do zbrodni doszło i jaka jest odpowiednia kara za dane przestępstwo lub za wyrządzoną krzywdę. Oskarżony brał listę swoich przewinień, którą sporządził oskarżyciel i odpisywał na każdy zarzut: że nie uczynił tego, o co go oskarżają, albo jeśli uczynił, to nie jest winny, albo że jest winny, ale powinien otrzymać mniejszą karę. (7) Potem, również zgodnie ze zwyczajem, oskarżyciel odpisywał, a broniący się znowu odpowiadał na zarzuty. Obu stronom wolno było dwa razy przekazać sędziom takie pisma, potem trzydziestu sędziów uzgadniało między sobą wyrok, a główny sędzia stawiał posązek Prawdy przed jedną z dwóch stron.

76. W ten sposób odbywały się w Egipcie wszystkie rozprawy sądowe. Uważano bowiem, że jeśli będą przemawiać adwokaci, to zagmatwają całą sprawę, bo sztuka mówców, przebiegły urok ich wystawiania, a także łzy oskarżonych, wielu mogą skłonić do zlekceważenia surowości praw i obiektywnej prawdy. (2) Wiedzieli też, że adwokaci potęgą słowa, magią wypowiedzi, umiejętnym manipulowaniem uczuciami, wzbudzeniem litości mogą wprowadzić w błąd nawet takich ludzi, których wysoko się ceni jako sędziów. Uważali też, że jeśli strony przedstawiają na piśmie swój punkt widzenia, to wyrok będzie sprawiedliwy, gdyż osądzać się będzie tylko nagie fakty. (3) W ten sposób ludzie mający talent oratorski nie uzyskiwali przewagi nad tymi, którzy go nie mieli, a ci, którzy zaprawieni byli w sądowych bojach, nie górowali nad tymi, którzy takiego doświadczenia nie mieli, podobnie jak w przypadku beczelnych kłamców, którym odbierano możliwość dominowania nad ludźmi prawdomównymi i statecznymi. Wszyscy bowiem stawali przed sądem na takich samych warunkach – taki sam czas zawsze wyznaczano obu stronom, by podały swoje wersje zdarzeń, a i sędziowie mieli określony, zawsze jednakowy czas na to, by osądzić obie strony.

77. Ἐπεὶ δὲ τῆς νομοθεσίας ἐμνήσθημεν, οὐκ ἀνοίκειον εἶναι τῆς ὑποκειμένης ἱστορίας νομίζομεν ἐκθέσθαι τῶν νόμων ὅσοι παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις παλαιότητι διήνεγκαν ἢ παρηλλαγμένην τάξιν ἔσχον ἢ τὸ σύνολον ὠφέλειαν τοῖς φιλαναγνωστοῦσι δύνανται παρασχέσθαι. (2) πρῶτον μὲν οὖν κατὰ τῶν ἐπιόρκων θάνατος ἦν παρ' αὐτοῖς τὸ πρόστιμον, ὡς δύο τὰ μέγιστα ποιούντων ἀνομήματα, θεοὺς τε ἀσεβούντων καὶ τὴν μεγίστην τῶν παρ' ἀνθρώποις πίστιν ἀνατρεπόντων. (3) ἔπειτα εἴ τις ἐν ὁδῷ κατὰ τὴν χώραν ἰδὼν φονευόμενον ἄνθρωπον ἢ τὸ καθόλου βίαιόν τι πάσχοντα μὴ ῥύσαιτο δυνατὸς ὢν, θανάτῳ περιπεσεῖν ὄφειλεν· εἰ δὲ πρὸς ἀλήθειαν διὰ τὸ ἀδύνατον μὴ κατισχύσει βοηθῆσαι, μνηστῆρα γε πάντως ὄφειλε τοὺς ληστὰς καὶ ἐπεξιέναι τὴν παρανομίαν· τὸν δὲ ταῦτα μὴ πράξαντα κατὰ τὸν νόμον ἔδει μαστιγοῦσθαι τεταγμένας πληγὰς καὶ πάσης εἴργεσθαι τροφῆς ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας. (4) οἱ δὲ ψευδῶς τιῶν κατηγορήσαντες ὄφειλον τοῦτο παθεῖν ὃ τοῖς συκοφαντηθεῖσιν ἐτέτακτο πρόστιμον, εἴπερ ἔτυχον καταδικασθέντες. (5) προσετέτακτο δὲ καὶ πᾶσι τοῖς Αἰγυπτίοις ἀπογράφεσθαι πρὸς τοὺς ἄρχοντας ἀπὸ τίνων ἕκαστος πορίζεται τὸν βίον, καὶ τὸν ἐν τούτοις ψευδάμενον ἢ πόρον ἄδικον ἐπιτελοῦντα θανάτῳ περιπίπτειν ἢ ἀναγκαῖον. λέγεται δὲ τοῦτον τὸν νόμον ὑπὸ Σόλωνος παραβαλόντος εἰς Αἴγυπτον εἰς τὰς Ἀθήνας μετενεχθῆναι. (6) εἰ δὲ τις ἐκουσίως ἀποκτείνει τὸν ἐλεύθερον ἢ τὸν δοῦλον, ἀποθνήσκειν τοῦτον οἱ νόμοι προσέταττον, ἅμα μὲν βουλόμενοι μὴ ταῖς διαφοραῖς τῆς τύχης, ἀλλὰ ταῖς τῶν πράξεων ἐπιβολαῖς εἴργεσθαι πάντας ἀπὸ τῶν φαύλων, ἅμα δὲ διὰ τῆς τῶν δούλων φροντίδος ἐθίζοντες τοὺς ἀνθρώπους πολὺ μᾶλλον εἰς τοὺς ἐλευθέρους μηδὲν ὅλως ἐξαμαρτάνειν.

(7) Καὶ κατὰ μὲν τῶν γονέων τῶν ἀποκτεινάντων τὰ τέκνα θάνατον μὲν οὐχ ὄρισαν, ἡμέρας δὲ τρεῖς καὶ νύκτας ἴσας συνεχῶς ἦν ἀναγκαῖον περιειληφότας τὸν νεκρὸν ὑπομένειν φυλακῆς παρεδρευούσης δημοσίας· οὐ γὰρ δίκαιον ὑπελήφθη τὸ τοῦ βίου στερίσκειν τοὺς τὸν βίον τοῖς παισὶ δεδοκότας, νοθετήσῃ δὲ μᾶλλον λύπην ἐχούσῃ καὶ μεταμέλειαν ἀποτρέπει τῶν τοιούτων ἐγχειρημάτων· (8) κατὰ δὲ τῶν τέκνων τῶν γονεῖς φονευσάντων τιμωρίαν ἐξηλλαγμένην ἔθηκαν· ἔδει γὰρ τοὺς καταδικασθέντας ἐπὶ τούτοις καλάμοις ὀξέσι δακτυλιαῖα μέρη τοῦ σώματος κατατμηθέντας ἐπ' ἀκάνθαις κατακάεσθαι ζῶντας· μέγιστον τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀδικημάτων κρίνοντες τὸ βιαίως τὸ ζῆν ἀφαιρεῖσθαι τῶν τὴν ζωὴν αὐτοῖς δεδοκότων. (9) τῶν δὲ γυναικῶν τῶν καταδικασθεισῶν θανάτῳ τὰς ἐγκύους μὴ θανατοῦσθαι πρὶν ἂν τέκωσι. καὶ τοῦτο τὸ νόμιμον πολλοὶ καὶ τῶν Ἑλλήνων κατέδειξαν, ἠγούμενοι παντελῶς ἄδικον εἶναι τὸ μηδὲν ἀδικῆσαν τῷ ἀδικήσαντι τῆς αὐτῆς μετέχειν τιμωρίας, καὶ παρανομήματος ἐνὸς γενομένου παρὰ δυοῖν λαμβάνειν τὸ πρόστιμον, πρὸς δὲ τούτοις κατὰ προαίρεσιν πονηρὰν συντελεσθέντος τοῦ ἀδικήματος τὸ μηδεμίαν πῶ σύνεσιν ἔχον ὑπὸ τὴν ὁμοίαν ἄγειν κόλασιν, τὸ δὲ πάντων μέγιστον, ὅτι ταῖς κυούσαις ἰδίᾳ τῆς αἰτίας ἐπενηγεμένης οὐδαμῶς προσήκει τὸ κοινὸν πατρὸς καὶ

77. Ponieważ już wspomniałem o sądownictwie, sądzę, że nie od rzeczy będzie w tym miejscu naszej historii przedstawić te egipskie prawa, które są bardzo stare, i opierają się na zdumiewających przepisach lub też mogą być dla czytelników użyteczne. (2) Po pierwsze śmiercią karano krzywoprzysięzców, jako że popełniali oni dwie zbrodnie, bo znieważali bogów i łamali te ludzkie gwarancje, w które się najbardziej wierzy. (3) Dalej, jeśli ktoś w czasie podróży po kraju zobaczył, że morduje się człowieka albo że dzieje mu się jakaś wielka krzywda i nie obronił go, chociaż miał taką możliwość, musiał umrzeć; a jeśli rzeczywiście pomóc nie mógł, powinien wskazać bandytów i dążyć do schwytania przestępców. Człowieka, który tego nie uczynił, należało oćwiczyć ustaloną ilością razów i pozbawić wszelkiego jądła na dni trzy. (4) Ci, którzy fałszywie kogoś oskarżyli, powinni ponieść taką samą karę, jaką ponieśliby ci, na których doniesiono, jeśli donos okazał się prawdziwy. (5) Wszyscy Egipcjanie musieli złożyć urzędnikom oświadczenia na piśmie o źródłach swojego utrzymania. Jeśli ktoś podał fałszywe informacje albo czerpał swoje dochody ze zbrodniczej działalności, musiał ponieść karę śmierci. Powiada się, że Solon, który był w Egipcie, przeniósł to prawo do Aten²⁷⁹. (6) Jeśli ktoś umyślnie zabił człowieka wolnego albo niewolnika, to prawa nakazywały, aby sprawca również poniósł śmierć. Chcieli bowiem, by o tym, że ludzie powstrzymują się od zbrodni, nie decydowały zależne od losu warunki, w jakich niektórzy żyją, ale prawa rządzące ich życiem. Zwracając w swych prawach uwagę także i na niewolników, stawali się przekonani ludzi, by w ogóle nie krzywdzili ludzi wolnych.

(7) Nie karali śmiercią rodziców, którzy zabili swoje dzieci; musieli oni przez trzy dni i trzy noce, trzymając zwłoki w ramionach, pozostać pod nadzorem państwowych strażników; uważali bowiem, że nie godzi się odbierać życia tym, którzy dali życie swym dzieciom, ale że należy odstręczać ich od takich czynów pamięcią o cierpieniu i żalu. (8) Natomiast dzieci, które zabiły rodziców, karali w specjalny sposób: oskarżonym o tę zbrodnię nacinano ciało ostrymi trzcianami w odstępach szerokich na palec i żywcem ich palono na stosach ułożonych z koleczastych roślin; uważali bowiem, że największą zbrodnią, jaką ludzie mogą dokonać, jest odbieranie życia tym, którzy im to życie dali. (9) Skazanych na śmierć brzemiennych kobiet nie pozbawiano życia, dopóki nie urodziły. Takie samo prawo wprowadziło również wielu Hellenów. Uważano bowiem, że byłoby niesprawiedliwie, aby po pierwsze – istota niewinna dzieliła karę z osobą uznaną za winną, po drugie – gdy zostało popełnione jedno przestępstwo, dwie osoby ponosiły za nie karę, po trzecie – gdy zbrodnia została z premedytacją zaplanowana, istota, która jeszcze nie ma świadomości, nie powinna ponosić tej samej, co winna kary, i co najważniejsze – chociaż ciężarnej udowodniono winę, to nie można zabijać dziecka, które należy zarówno do ojca, jak i do matki.

μητρὸς τέκνον ἀναιρεῖσθαι· (10) ἐπ' ἴσης γὰρ ἂν τις φαύλους διαλάβοι κριτὰς τοὺς τε τὸν ἔνοχον τῷ φόνῳ σώζοντας καὶ τοὺς τὸ μηδὲν ὄλως ἀδικῆσαν συναναιροῦντας.

(11) Τῶν μὲν οὖν φονικῶν νόμων οἱ μάλιστα δοκοῦντες ἐπιτετεῦχθαι τοιοῦτοί τινες ἦσαν.

78. Τῶν δ' ἄλλων ὁ μὲν περὶ τῶν πολέμων κείμενος κατὰ τῶν τὴν τάξιν λιπόντων ἢ τὸ παραγγελθὲν ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων μὴ ποιούντων ἔταπτε πρόστιμον οὐ θάνατον, ἀλλὰ τὴν ἐσχάτην ἀτιμίαν· (2) εἰ δ' ὕστερον ταῖς ἀνδραγαθίαις ὑπερβάλοιντο τὰς ἀτιμίας, εἰς τὴν προϋπάρξασαν παρρησίαν ἀποκαθίστα, ἅμα μὲν τοῦ νομοθέτου δεινότεραν τιμωρίαν ποιούντος τὴν ἀτιμίαν ἢ τὸν θάνατον, ἵνα τὸ μέγιστον τῶν κακῶν ἐθίσῃ πάντας κρίνειν τὴν αἰσχύνην, ἅμα δὲ τοὺς μὲν θανατωθέντας ἡγεῖτο μηδὲν ὠφελήσειν τὸν κοινὸν βίον, τοὺς δὲ ἀτιμωθέντας ἀγαθῶν πολλῶν αἰτίους ἔσεσθαι διὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς παρρησίας. (3) καὶ τῶν μὲν τὰ ἀπόρρητα τοῖς πολεμίοις ἀπαγγελλάντων ἐπέταπτεν ὁ νόμος ἐκτέμνεσθαι τὴν γλῶτταν, τῶν δὲ τὸ νόμισμα παρακοπτόντων ἢ μέτρα καὶ σταθμὰ παραποιούντων ἢ παραγλυφόντων τὰς σφραγίδας, ἔτι δὲ τῶν γραμματέων τῶν ψευδεῖς χρηματισμοὺς γραφόντων ἢ ἀφαιρούντων τι τῶν ἐγγεγραμμένων, καὶ τῶν τὰς ψευδεῖς συγγραφὰς ἐπιφερόντων, ἀμφοτέρας ἐκέλευσεν ἀποκόπτεσθαι τὰς χεῖρας, ὅπως οἷς ἕκαστος μέρεσι τοῦ σώματος παρενόμησεν, εἰς ταῦτα κολαζόμενος αὐτὸς μὲν μέχρι τελευτῆς ἀνίατον ἔχη τὴν συμφορὰν, τοὺς δ' ἄλλους διὰ τῆς ἰδίας τιμωρίας νουθετῶν ἀποτρέπη τῶν ὁμοίων τι πράττειν.

(4) Πικροὶ δὲ καὶ περὶ τῶν γυναικῶν νόμοι παρ' αὐτοῖς ὑπῆρχον. τοῦ μὲν γὰρ βιασαμένου γυναῖκα ἐλευθέραν προσέταξαν ἀποκόπτεσθαι τὰ αἰδοῖα, νομίσαντες τὸν τοιοῦτον μιᾷ πράξει παρανόμῳ τρία τὰ μέγιστα τῶν κακῶν ἐνηργηκέναι, τὴν ὕβριν καὶ τὴν φθορὰν καὶ τὴν τῶν τέκνων σύγχυσιν· (5) εἰ δὲ τις πείσας μοιχεύσαι, τὸν μὲν ἄνδρα ῥάβδοις χιλίας πληγὰς λαμβάνειν ἐκέλευον, τῆς δὲ γυναικὸς τὴν ῥίνα κολοβοῦσθαι, ὑπολαμβάνοντες δεῖν τῆς πρὸς ἀσυγχώρητον ἀκρασίαν καλλωπιζομένης ἀφαιρεθῆναι τὰ μάλιστα κοσμοῦντα τὴν εὐπρέπειαν.

79. Τοὺς δὲ περὶ τῶν συμβολαίων νόμους Βοκχόριδος εἶναι φασί. προστάττουσι δὲ τοὺς μὲν ἀσύγγραφα δανεισαμένους, ἂν μὴ φάσκωσιν ὀφείλειν, ὁμόσαντας ἀπολύεσθαι τοῦ δανείου, πρῶτον μὲν ὅπως ἐν μεγάλῳ τιθέμενοι τοὺς ὄρκους δεισιδαιμονῶσι· (2) προδήλου γὰρ ὄντος ὅτι τῷ πολλὰκις ὁμόσαντι συμβήσεται τὴν πίστιν ἀποβαλεῖν, ἵνα τῆς εὐχρηστίας μὴ στερηθῆ, περὶ πλείστου πᾶς τις ἄξει τὸ μὴ καταντᾶν ἐπὶ τὸν ὄρκον· ἔπειθ' ὑπελάμβανεν ὁ νομοθέτης τὴν ὄλην πίστιν ἐν τῇ καλοκάγαθίᾳ ποιήσας προτρέψεσθαι πάντας σπουδαίους εἶναι τοῖς ἡθεσιν, ἵνα μὴ πίστεως ἀνάξιοι διαβληθῶσι· πρὸς δὲ τούτοις ἄδικον ἔκρινεν

(10) Za złych sędziów uważali zarówno tych, którzy uwalniali od kary kogoś, kto winny był zabójstwa, jak i tych, którzy odbierali życie niewinnym.

(11) Wspomniane wyżej prawa orzekające o śmierci uważają za najważniejsze.

78. Spośród innych praw przedstawimy teraz jedno związane ze sprawami wojskowymi. Otóż nie karali śmiercią ani dezertersów, ani żołnierzy, którzy nie słuchali rozkazów dowódców, a karą dla nich było okazywanie im wielkiej pogardy. (2) Jeśli później ktoś taki zmazał swoją hańbę, dokonując mężnych czynów, przywracano mu poprzednią wolność słowa²⁸⁰. W ten sposób prawodawca z jednej strony spowodował, że pogarda stała się gorszą karą niż śmierć i przyzwyczaił wszystkich ludzi, by uważali ją za coś najgorszego, co może dotknąć człowieka, a z drugiej strony uznał, że skazywanie żołnierzy na śmierć nie byłoby pożyteczne dla wspólnoty, bo ukarani pogardą, pragnąc odzyskać poprzednią pozycję, będą starali się zmazać swoją niesławę mężnymi czynami. (3) Prawo nakazywało obcinać języki tym, którzy wrogom wyjawili tajemnice. Prawo nakazywało też obciąć obie dłonie tym, co bili fałszywą monetę albo fałszowali miary i wagi, albo podrabiali pieczęcie, a także pisarzom, którzy spisywali fałszywe umowy lub zeskrobywali coś z dokumentów, lub dostarczali fałszywe dokumenty. Spotykała ich taka kara po to, by każdy, kto dłońmi popełnił przestępstwo, do śmierci nosił widoczny jego znak i aby jego kara była ostrzeżeniem dla tych, którzy chcieliby popełnić podobny występ.

(4) Surowe prawa dotyczyły też tych, którzy popełnili przestępstwo wobec kobiety. Za zgwałcenie wolnej kobiety sprawcy odcinano członek, uważano bowiem, że sprawca jednym bezprawnym czynem dopuścił się trzech, uważanych za ciężkie, zbrodni: gwałtu, zhańbienia i popsucia potomstwa. (5) Jeśli natomiast mężczyzna cudzołożył z kobietą za jej zgodą, to mężczyzna otrzymywał tysiąc kijów, a kobiecie odcinano nos; należało bowiem chełpiącą się pięknym wyglądem kobietę, która nie mogła powstrzymać się od czynów zabronionych, pozbawić tej części ciała, która była jej ozdobą.

79. Powiadają, że prawa dotyczące umów wprowadził Bokchoris²⁸¹. Ustanowiono, że jeśli ci, którzy pożyczili pieniądze bez weksla i stwierdzili, że nie pożyczili, to gdy złożyli przysięgę, uwalniało się ich od długów, przede wszystkim dlatego, że składając przysięgę, na świadka powoływali bóstwo, a przed nim powinni czuć wielki strach. (2) Jest rzeczą oczywistą, że jeśli ktoś często składał przysięgi, to mu się nie ufało. Aby więc nie stracić możliwości zaciągnięcia kredytu, wszyscy starali się uciekać od przysięg. Prawodawca zatem przyjął, że jeśli będzie się ufać w prawość ludzi, to zachęci się wszystkich, by byli uczciwi i by nie uważano ich za ludzi, którym nie można zaufać. Uznał też, że byłoby niespra-

εἶναι τοὺς χωρὶς ὄρκου πιστευθέντας περὶ τῶν αὐτῶν συμβολαίων ὁμόσαντας μὴ τυγχάνειν πίστεως. τοὺς δὲ μετὰ συγγραφῆς δανείσαντας ἐκόλυε διὰ τοῦ τόκου τὸ κεφάλαιον πλέον ποιεῖν ἢ διπλάσιον.

(3) Τῶν δὲ ὀφειλόντων τὴν ἔκπραξιν τῶν δανείων ἐκ τῆς οὐσίας μόνον ἐποιήσατο, τὸ δὲ σῶμα κατ' οὐδένα τρόπον εἴασεν ὑπάρχειν ἀγωγίμον, ἠγούμενος δεῖν εἶναι τὰς μὲν κτήσεις τῶν ἐργασαμένων ἢ παρὰ κυρίου τινὸς ἐν δωρεαῖς λαβόντων, τὰ δὲ σώματα τῶν πόλεων, ἵνα τὰς καθηκούσας λειτουργίας ἔχωσιν αἱ πόλεις καὶ κατὰ πόλεμον καὶ κατ' εἰρήνην· ἄτοπον γὰρ τὸ στρατιώτην εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος προϊόντα κίνδυνον, εἰ τύχοι, πρὸς δάνειον ὑπὸ τοῦ πιστεύσαντος ἀπάγεσθαι, καὶ τῆς τῶν ἰδιωτῶν πλεονεξίας ἕνεκα κινδυνεύειν τὴν κοινὴν ἀπάντων σωτηρίαν. (4) δοκεῖ δὲ καὶ τοῦτον τὸν νόμον ὁ Σόλων εἰς τὰς Ἀθήνας μετενεγκεῖν, ὃν ὠνόμασε σεισάχθειαν, ἀπολύσας τοὺς πολίτας ἅπαντας τῶν ἐπὶ τοῖς σώμασι πεπιστευμένων δανείων. (5) μέμφονται δὲ τινες οὐκ ἀλόγως τοῖς πλείστοις τῶν παρὰ τοῖς Ἑλλήσι νομοθετῶν, οἵτινες ὄπλα μὲν καὶ ἄροτρον καὶ ἄλλα τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐκόλυσαν ἐνέχυρα λαμβάνεσθαι πρὸς δάνειον, τοὺς δὲ τούτοις χρησομένους συνεχώρησαν ἀγωγίμους εἶναι.

80. Ὑπῆρχε δὲ καὶ περὶ τῶν κλεπτῶν νόμος παρ' Αἰγυπτίοις ἰδιώτατος. ἐκέλευε γὰρ τοὺς μὲν βουλομένους ἔχειν ταύτην τὴν ἐργασίαν ἀπογράφεσθαι πρὸς τὸν ἀρχίφωρα, καὶ τὸ κλαπὲν ὁμολόγως ἀναφέρειν παραχρῆμα πρὸς ἐκεῖνον, τοὺς δὲ ἀπολέσαντας παραπλησίως ἀπογράφειν αὐτῶ καθ' ἕκαστον τῶν ἀπολωλότων, προστιθέντας τὸν τε τόπον καὶ τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ὥραν καθ' ἣν ἀπώλεσεν. (2) τούτῳ δὲ τῷ τρόπῳ πάντων ἐτοιμῶς εὕρισκομένων, ἔδει τὸν ἀπολέσαντα τὸ τέταρτον μέρος τῆς ἀξίας δόντα κτήσασθαι τὰ ἑαυτοῦ μόνα. ἀδυνάτου γὰρ ὄντος τοῦ πάντας ἀποστήσαι τῆς κλοπῆς εὔρε πόρον ὁ νομοθέτης δι' οὗ πᾶν τὸ ἀπολόμενον σωθήσεται μικρῶν διδομένων λύτρων.

(3) Γαμοῦσι δὲ παρ' Αἰγυπτίοις οἱ μὲν ἱερεῖς μίαν, τῶν δ' ἄλλων ὅσας ἂν ἕκαστος προαιρῆται· καὶ τὰ γεννώμενα πάντα τρέφουσιν ἐξ ἀνάγκης ἕνεκα τῆς πολυανθρωπίας, ὡς ταύτης μέγιστα συμβαλλομένης πρὸς εὐδαιμονίαν χώρας τε καὶ πόλεων, νόθον δ' οὐδένα τῶν γεννηθέντων νομίζουσιν, οὐδ' ἂν ἐξ ἀργυρωνήτου μητρὸς γεννηθῆ· (4) καθόλου γὰρ ὑπειλήφασιν τὸν πατέρα μόνον αἴτιον εἶναι τῆς γενέσεως, τὴν δὲ μητέρα τροφήν καὶ χώραν παρέχεσθαι τῷ βρέφει, καὶ τῶν δένδρων ἄρρενα μὲν καλοῦσι τὰ καρποφόρα, θήλεα δὲ τὰ μὴ φέροντα τοὺς καρπούς, ἐναντίως τοῖς Ἑλλήσι. (5) τρέφουσι δὲ τὰ παιδιά μετὰ τινος εὐχερείας ἀδαπάνου καὶ παντελῶς ἀπίστου· ἐνήματα γὰρ αὐτοῖς χορηγοῦσιν ἐκ τινος μετ' εὐτελείας ἐτοιμοῦ γινόμενα, καὶ τῶν ἐκ τῆς βύβλου πυθμένων τοὺς δυναμένους εἰς τὸ πῦρ ἐγκρύβεσθαι, καὶ τῶν ριζῶν καὶ τῶν καυλῶν τῶν ἐλείων τὰ μὲν ὠμά, τὰ δ' ἔψοντες, τὰ δ' ὀπτῶντες, διδόασιν. (6) ἀνυποδῆτων δὲ καὶ γυμνῶν τῶν πλείστων τρεφομένων διὰ τὴν εὐκρασίαν τῶν τόπων, τὴν πᾶσαν δαπάνην οἱ γονεῖς, ἄχρι ἂν εἰς ἡλικίαν ἔλθῃ τὸ τέκνον,

wiedliwie, gdyby ludzie, którym dano wiarę w sprawie pożyczki, mimo że nie przysięgali, byli uznawani za niegodnych zaufania w przypadku, gdy przysięgali w sprawach takich samych transakcji. Jeśli ktoś pożyczył pieniądze na weksel, nie wolno mu było więcej niż dwa razy pobierać procentu od sumy zasadniczej.

(3) Dłużnikom wolno było ściągać długi tylko z majątku. Osoba dłużnika w żadnym wypadku nie mogła być zajęta; prawodawca uważał bowiem, że majątek należał albo do tych, którzy zdobyli go własną pracą, albo do tych, którzy otrzymali go w darze od poprzedniego właściciela, natomiast osoba powinna należeć do państwa, by służyć mu w czasie wojny i pokoju. Byłoby bowiem czymś dziwnym, gdyby żołnierza, który właśnie wyruszał, by walczyć w obronie ojczyzny, dłużnik włókł do więzienia za długi i by z powodu chciwości jednostki wszystkich narażał na niebezpieczeństwo. (4) Wydaje się, że także i to prawo przeniósł Solon do Aten i nazwał je „zniesieniem długów”. Uwolnił bowiem wszystkich obywateli, którzy oddali siebie w zastaw za długi²⁸². (5) Niektórzy wysuwają nieuzasadnione zarzuty wobec wielu greckich prawodawców o to, że w zamian za pożyczkę pozwalają brać w zastaw broń, pług lub coś, co jest [dłużnikowi] niezbędne, ale nie zezwalają, by w zastaw zostały odane te osoby, które narzędzi owych używają.

80. Egipcjanie mieli niezwykle osobliwe prawo dotyczące złodziei. Wszyscy, którzy zamierzali trudnić się takim procederem, musieli zapisać się u herszta złodziei i zgodzić się natychmiast odnosić łup do niego, a okradzeni przedstawiali mu listę rzeczy skradzionych, wspominali też o miejscu, dniu i porze poniesienia straty. (2) W ten sposób wszystko odnajdywano, poszkodowany musiał tylko dać czwartą część wartości, jeśli chciał odzyskać swoją własność. Ponieważ nie jest rzeczą możliwą, by wszyscy nie kradli, prawodawca wymyślił sposób, dzięki któremu można było odzyskać każdą skradzioną rzecz w zamian za niewielki okup.

(3) Egipscy kapłani mieli tylko jedną żonę, inni tyle, ile chcieli. Wychowywali wszystkie urodzone dzieci, bo pragnęli, aby w kraju było wielu ludzi, a duża populacja przyczyniła się do tego, że na wsi i w miastach panował dobrobyt. Żadnego dziecka nie nazywali bękartem, nawet jeśli urodziła go niewolnica. (4) Przypuszczali, że tylko ojciec był sprawcą prokreacji, a matka dziecku dostarczała w łonie jedynie pokarmu i miejsca do życia, dlatego odwrotnie niż Helenowie, te drzewa, które rodzą owoce nazywają „męskimi”, a te, które ich nie mają – „żeńskimi”. (5) Chowają dzieci w sposób niefrasobliwy i, co wydaje się nieprawdopodobne, prawie w ogóle nie wydają na nie pieniędzy. Karmią je wszystkim, co można ugotować, co jest pod ręką i jest tanie – łądogami papirusu, które można też upiec na ogniu, oraz surowymi, gotowanymi albo pieczonymi korzeniami i łądogami roślin bagiennych. (6) Ponieważ klimat w tym kraju

οὐ πλείω ποιοῦσι δραχμῶν εἴκοσι. δι' ἧς αἰτίας μάλιστα τὴν Αἴγυπτον συμβαίνει πολυανθρωπία διαφέρειν, καὶ διὰ τοῦτο πλείστας ἔχειν μεγάλων ἔργων κατασκευάς.

81. Παιδεύουσι δὲ τοὺς υἱοὺς οἱ μὲν ἱερεῖς γράμματα διττά, τὰ τε ἱερὰ καλούμενα καὶ τὰ κοινοτέραν ἔχοντα τὴν μάθησιν. γεωμετρίαν δὲ καὶ τὴν ἀριθμητικὴν ἐπι πλέον ἐκπονοῦσιν. (2) ὁ μὲν γὰρ ποταμὸς κατ' ἐνιαυτὸν ποικίλως μετασχηματίζων τὴν χώραν πολλὰς καὶ παντοίας ἀμφισβητήσεις ποιεῖ περὶ τῶν ὄρων τοῖς γεινιῶσι, ταύτας δ' οὐ ῥάδιον ἀκριβῶς ἐξελέγξει μὴ γεωμέτρου τὴν ἀλήθειαν ἐκ τῆς ἐμπειρίας μεθοδεύσαντος. (3) ἢ δ' ἀριθμητικὴ πρὸς τε τὰς κατὰ τὸν βίον οἰκονομίας αὐτοῖς χρησιμεύει καὶ πρὸς τὰ γεωμετρίας θεωρήματα, πρὸς δὲ τούτοις οὐκ ὀλίγα συμβάλλεται καὶ τοῖς τὰ περὶ τὴν ἀστρολογίαν ἐκπονοῦσιν. (4) ἐπιμελοῦς γάρ, εἰ καὶ παρά τισιν ἄλλοις, καὶ παρ' Αἰγυπτίοις παρατηρήσεως τυγχάνουσιν αἱ τῶν ἄστρον τάξεις τε καὶ κινήσεις· καὶ τὰς μὲν περὶ ἐκάστων ἀναγραφὰς ἐξ ἐτῶν ἀπίστων τῷ πλήθει φυλάττουσιν, ἐκ παλαιῶν χρόνων ἐζηλωμένης παρ' αὐτοῖς τῆς περὶ ταῦτα σπουδῆς, τὰς δὲ τῶν πλανήτων ἀστέρων κινήσεις καὶ περιόδους καὶ στηριγμούς, ἔτι δὲ τὰς ἐκάστου δυνάμεις πρὸς τὰς τῶν ζῴων γενέσεις, τίνων εἰσὶν ἀγαθῶν ἢ κακῶν ἀπεργαστικάι, φιλοτιμότατα παρατηρήκασι. (5) καὶ πολλάκις μὲν τοῖς ἀνθρώποις τῶν αὐτοῖς μελλόντων ἀπαντήσεσθαι κατὰ τὸν βίον προλέγοντες ἐπιτυγχάνουσιν, οὐκ ὀλιγάκις δὲ καρπῶν φθορὰς ἢ τούναντίον πολυκαρπίας, ἔτι δὲ νόσους κοινὰς ἀνθρώποις ἢ βοσκήμασιν ἐσομένας προσημαίνουσι, σεισμούς τε καὶ κατακλυσμούς καὶ κομητῶν ἀστέρων ἐπιτολὰς καὶ πάντα τὰ τοῖς πολλοῖς ἀδύνατον ἔχειν δοκοῦντα τὴν ἐπίγνωσιν, ἐκ πολλοῦ χρόνου παρατηρήσεως γεγεννημένης, προγινώσκουσι. (6) φασὶ δὲ καὶ τοὺς ἐν Βαβυλῶνι Χαλδαίους, ἀποίκους Αἰγυπτίων ὄντας, τὴν δόξαν ἔχειν τὴν περὶ τῆς ἀστρολογίας παρὰ τῶν ἱερέων μαθόντας τῶν Αἰγυπτίων.

(7) Τὸ δ' ἄλλο πλῆθος τῶν Αἰγυπτίων ἐκ παίδων μανθάνει παρὰ τῶν πατέρων ἢ συγγενῶν τὰς περὶ ἕκαστον βίον ἐπιτηδεύσεις, καθάπερ προειρήκαμεν· γράμματα δ' ἐπ' ὀλίγον διδάσκουσιν οὐχ ἅπαντες, ἀλλ' οἱ τὰς τέχνας μεταχειριζόμενοι μάλιστα. παλαίστραν δὲ καὶ μουσικὴν οὐ νόμιμόν ἐστι παρ' αὐτοῖς μανθάνειν· ὑπολαμβάνουσι γὰρ ἐκ μὲν τῶν καθ' ἡμέραν ἐν τῇ παλαίστρᾳ γυμνασίων τοὺς νέους οὐχ ὑγίειαν ἔξειν, ἀλλὰ ῥώμην ὀλιγοχρόνιον καὶ παντελῶς ἐπικίνδυνον, τὴν δὲ μουσικὴν νομίζουσιν οὐ μόνον ἄχρηστον ὑπάρχειν, ἀλλὰ καὶ βλαβερὰν, ὡς ἐκθηλύνουσαν τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχάς.

82. Τὰς δὲ νόσους προκαταλαμβανόμενοι θεραπεύουσι τὰ σώματα κλυσμοῖς καὶ νηστείαις καὶ ἐμέτοις, ἐνίοτε μὲν καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἐνίοτε δὲ τρεῖς ἢ τέτταρας ἡμέρας διαλείποντες. (2) φασὶ γὰρ πάσης τροφῆς ἀναδοθείσης τὸ πλέον εἶναι περιττόν, ἀφ' οὗ γεννᾶσθαι τὰς νόσους· ὥστε τὴν προειρημένην

jest łagodny, to dzieci chodzą boso i bez ubrania; dlatego cały wydatek rodziców na dziecko, aż do jego dojrzałości, wynosi nie więcej niż dwadzieścia drachm. Stąd Egipt jest krajem niezwykle ludnym i dlatego można tam było zbudować tak wiele ogromnych budowli.

81. Kapłani swoich synów uczyli dwóch rodzajów pisma²⁸³ – „świętego” i takiego, którego znajomość jest bardziej powszechna. Specjalną wagę przykładali do geometrii i arytmetyki²⁸⁴. (2) Rzeka bowiem, która rok w rok i za każdym razem inaczej, zmieniała wygląd kraju, przyczyniała się do tego, że sąsiedzi spierali się o granice; a sporów tych nie można by było łatwo zażegnać, gdyby geometra, dzięki swojemu doświadczeniu, nie wyznaczył prawidłowych granic. (3) Arytmetyka pomagała im w zarządzaniu interesami, dzięki którym się utrzymywali, przydatna była też do wyliczeń geometrycznych, przydawała się także tym, którzy zajmowali się astrologią. (4) Egipcjanie, podobnie jak i inne narody, bacznie obserwowali położenie i ruchy gwiazd. Przechowali sięgające wstecz niewiarygodnej ilości lat opisy położenia i ruchów każdej gwiazdy. Wiedzy tej od najdawniejszych czasów zazdrośnie strzegli, pilnie też obserwowali ruchy planet, ich obroty i stanowiska i badali wpływ każdej na życie wszystkich żywych istot, ponieważ planety zapowiadają zarówno dobre, jak i złe zdarzenia. (5) [Kapłani] często wyjawiali ludziom przysze zdarzenia i przepowiadali, co ich w życiu spotka. Nierzadko mówili o zniszczeniu pól, albo przeciwnie, o obfitości zbiorów, także o chorobach nękających zarówno ludzi, jak i zwierzęta, a w wyniku obserwacji, które prowadzili przez bardzo długi czas, mogli przewidzieć trzęsienia ziemi, powodzie, pojawienie się komety i wiele innych rzeczy, które są niewytłumaczalne dla zwykłych ludzi. (6) Powiadają, że babilońscy Chaldejczycy²⁸⁵, którzy byli kolonistami Egipcjan, wiedzy o gwiazdach nauczyli się od egipskich kapłanów.

(7) Zwykli Egipcjanie od dziecka uczyli się od ojców albo od krewnych takiego zawodu, jaki zgodnie z prawem urodzenia musieli wykonywać; o tym zresztą mówiłem już wcześniej. Podstaw czytania i pisania uczyli przede wszystkim te dzieci, które miały zajmować się rzemiosłem. Nie mieli w zwyczaju uczyć dzieci zapasów i muzyki, uważali bowiem, że jeśli młodzieńcy będą codziennie ćwiczyć zapasy, nie zyskają zdrowia, ale krótkotrwałą i niebezpieczną siłę. Natomiast muzykę uważali nie tylko za niebezpieczną, ale też za szkodliwą, gdyż powoduje ona zniewieścienie słuchaczy.

82. Chorobom zapobiegali, lecząc ludzi lewatywami, głodówkami i wymiotami; [zalecali je] czasami codziennie, czasami co trzeci lub czwarty dzień. (2) Uważali bowiem, że większa ilość pożywienia była dla organizmu zbyteczna, że dlatego pojawiały się choroby, oraz że wspomniana terapia zapobiegała powstawa-

θεραπείαν ἀναιροῦσαν τὰς ἀρχὰς τῆς νόσου μάλιστ' ἂν παρασκευάσαι τὴν ὑγίειαν. (3) κατὰ δὲ τὰς στρατείας καὶ τὰς ἐπὶ τῆς χώρας ἐκδημίας θεραπεύονται πάντες οὐδένα μισθὸν ἰδία διδόντες· οἱ γὰρ ἰατροὶ τὰς μὲν τροφὰς ἐκ τοῦ κοινοῦ λαμβάνουσι, τὰς δὲ θεραπείας προσάγουσι κατὰ νόμον ἔγγραφον, ὑπὸ πολλῶν καὶ δεδοξασμένων ἰατρῶν ἀρχαίων συγγεγραμμένον. κἂν τοῖς ἐκ τῆς ἱερᾶς βίβλου νόμοις ἀναγινωσκομένοις ἀκολουθήσαντες ἀδυνατήσωσι σῶσαι τὸν κάμνοντα, ἀθῶοι παντὸς ἐγκλήματος ἀπολύονται, ἐὰν δὲ τι παρὰ τὰ γεγραμμένα ποιήσωσι, θανάτου κρίσιν ὑπομένουσιν, ἡγουμένου τοῦ νομοθέτου τῆς ἐκ πολλῶν χρόνων παρατετηρημένης θεραπείας καὶ συντεταγμένης ὑπὸ τῶν ἀρίστων τεχνιτῶν ὀλίγου ἂν γενέσθαι συνετωτέρους.

83. Περὶ δὲ τῶν ἀφιερωμένων ζώων κατ' Αἴγυπτον εἰκότως φαίνεται πολλοῖς παράδοξον τὸ γινόμενον καὶ ζητήσεως ἄξιον. σέβονται γὰρ ἕνια τῶν ζώων Αἰγύπτιοι καθ' ὑπερβολὴν οὐ ζῶντα μόνον, ἀλλὰ καὶ τελευτήσαντα, οἷον αἰλούρους καὶ τοὺς ἰχνεύμονας καὶ κύνας, ἔτι δ' ἰέρακας καὶ τὰς καλουμένας παρ' αὐτοῖς ἴβεις, πρὸς δὲ τούτοις τοὺς τε λύκους καὶ τοὺς κροκοδείλους καὶ ἕτερα τοιαῦτα πλείω, περὶ ὧν τὰς αἰτίας ἀποδιδόναί περασόμεθα, βραχέα πρότερον ὑπὲρ αὐτῶν διελθόντες.

(2) Πρῶτον μὲν γὰρ ἐκάστῳ γένει τῶν σεβασμοῦ τυγχανόντων ζώων ἀφιέρωται χώρα φέρουσα πρόσδοτον ἀρκοῦσαν εἰς ἐπιμέλειαν καὶ τροφήν αὐτῶν· ποιοῦνται δὲ καὶ θεοῖς τισιν εὐχὰς ὑπὲρ τῶν παίδων οἱ κατ' Αἴγυπτον τῶν ἐκ τῆς νόσου σωθέντων· ξυρήσαντες γὰρ τὰς τρίχας καὶ πρὸς ἀργύριον ἢ χρυσίον στήσαντες διδόασιν τὸ νόμισμα τοῖς ἐπιμελομένοις τῶν προειρημένων ζώων. (3) οἱ δὲ τοῖς μὲν ἰέραξι κρέα κατατέμνοντες καὶ προσκαλοῦμενοι μεγάλη τῇ φωνῇ πετομένοις ἀναρρίπτουσι, μέχρι ἂν δέξωνται, τοῖς δ' αἰλούροις καὶ τοῖς ἰχνεύμοσι καταθρύπτοντες τοὺς ἄρτους εἰς γάλα καὶ ποπύζοντες παρατιθέασιν ἢ τῶν ἰχθύων τῶν ἐκ τοῦ Νείλου κατατέμνοντες ὡμῶς σιτίζουσιν· ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἄλλων ζώων ἐκάστῳ γένει τὴν ἀρμόζουσαν τροφήν χορηγοῦσι. (4) τὰς δὲ γινόμενας περὶ ταῦτα λειτουργίας οὐχ οἷον ἐκκλίνουσιν ἢ τοῖς ὄχλοις γενέσθαι καταφανεῖς ἐπαισχύνονται, τούναντίον δ' ὡς περὶ τὰς μεγίστας τῶν θεῶν γινόμενοι τιμὰς σεμνύνονται καὶ μετὰ σημείων ἰδίων περιέρχονται τὰς πόλεις καὶ τὴν χώραν. πόρρωθεν δ' ὄντες φανεροὶ τίνων ζώων ἔχουσι τὴν ἐπιμέλειαν, ὑπὸ τῶν ἀπαντῶντων προσκυνοῦνται καὶ τιμῶνται.

(5) Ὅταν δ' ἀποθάνῃ τι τῶν εἰρημένων, σινδόνη κατακαλύψαντες καὶ μετ' οἰμογῆς τὰ στήθη καταπληξάμενοι φέρουσιν εἰς τὰς ταριχείας· ἔπειτα θεραπευθέντων αὐτῶν κεδρία καὶ τοῖς δυναμένοις εὐωδία παρέχεσθαι καὶ πολυχρόνιον τοῦ σώματος τήρησιν θάπτουσιν ἐν ἱεραῖς θήκαις. (6) ὃς δ' ἂν τούτων τι τῶν ζώων ἐκὼν διαφθεῖρη, θανάτῳ περιπίπτει, πλὴν ἐὰν αἴλουρον ἢ τὴν ἴβιν ἀποκτείνῃ· ταῦτα δὲ ἐὰν τε ἐκὼν ἐὰν τε ἄκων ἀποκτείνῃ, πάντως θανάτῳ περιπίπτει, τῶν ὄχλων συντρεχόντων καὶ τὸν πράξαντα δεινότατα

niu chorób i zapewniała zdrowie. (3) Podczas wypraw wojennych i podróży po kraju wszystkich leczono bezpłatnie; lekarze otrzymywali swoje wynagrodzenie z publicznych funduszy; leczyli oni zgodnie z przepisami, które w dawnych czasach zostały ułożone i spisane przez wielu znakomitych lekarzy. Jeśli trzymali się przepisów, które znajdowały się w świętych księgach i nie mogli ocalić pacjenta, jako ludzie niewinni odchodzili wolno, jeśli natomiast uczynili coś wbrew przepisom, czekał ich wyrok śmierci. Prawodawca uważał, że w przypadku, gdy sposób leczenia był praktykowany przez wiele lat, a ponadto został wymyślony przez najlepszych fachowców, to nic mądrzejszego wymyślić już nie można.

83. Zwyczaje związane ze zwierzętami, które Egipcjanie czczą²⁸⁶, niewątpliwie wielu ludziom wydadzą się dziwne i warte poznania. Egipcjanie czczą bowiem niektóre zwierzęta przesadnie i to nie tylko żywe, ale i martwe, jak np. koty, ichneumony²⁸⁷, psy sokoły i ptaki, które nazywają ibisami, a także wilki i krokodyle oraz wiele innych. Przyczyny kultu spróbujemy wyjaśnić trochę później, najpierw krótko opowiemy o samych zwierzętach.

(2) Każdemu rodzajowi zwierząt²⁸⁸, które są przedmiotem czci, ofiarowywali pewien grunt, który miał zapewniać dochód wystarczający, by się nimi opiekować i je wykarmić. Egipcjanie składają też ofiary pewnym bogom, dziękując im za ocalenie dzieci z choroby. Gołą wtedy włoży, ważą je i dają opiekunom świętych zwierząt tyle srebra i złota, ile one ważyły. (3) Opiekunowie krają sokołom mięso na kawałki, wołają je głośno i podrzucają mięso w górę tak, by ptaki je złapały; kotom i ichneumonom kruszą chleb do mleka, wabią je cmokaniem i kładą przed nimi pożywienie, albo krają im nilowe ryby na kawałki i dają surowe mięso. Każde zwierzę karmią odpowiednim dla niego pożywieniem. (4) Nie uchylają się od posług, jakich te zwierzęta wymagają, nie tylko nie wstydzą się, gdy publicznie je spełniają, ale przeciwnie, są z tego powodu tak dumni, jakby brali udział w ważnych ceremoniach ku czci najwyższych bogów. Przybierają pełne powagi postawy i przyozdobieni odpowiednimi symbolami, obchodzą miasta i wsie. Ponieważ z daleka widać, jakim zwierzętom służą, napotkani po drodze prości ludzie przyklękają i oddają im cześć.

(5) Gdy święte zwierzę padnie, okrywają je cienką lnianą tkaniną, płaczą, biją się w piersi i niosą do zmumifikowania; gdy się je namaści olejkiem cedrowym i przyjemnie pachnącymi środkami konserwującymi, za sprawą których ciało może przetrwać wiele lat, chowają je w kryptach. (6) Jeśli ktoś świadomie zabije święte zwierzę, grozi mu śmierć; jeśli natomiast zabije kota albo ibisa, czy to świadomie, czy nieświadomie, musi umrzeć, zbiega się bowiem wtedy pospółstwo i okrutnie postępuje ze sprawcą. Zdarza się, że ludzie nie czekają na

διατιθέντων, καὶ τοῦτ' ἐνίοτε πραπτόντων ἄνευ κρίσεως. (7) διὰ δὲ τὸν ἐπὶ τούτοις φόβον οἱ θεασάμενοι τεθηγκός τι τούτων τῶν ζώων ἀποστάντες μακρὰν βοῶσιν ὀδυρόμενοί τε καὶ μαρτυρόμενοι κατελιῆθαι αὐτὸ τετελευτηκός. (8) οὕτω δ' ἐν ταῖς τῶν ὄχλων ψυχαῖς ἐντέτηκεν ἢ πρὸς τὰ ζῶα ταῦτα δεισιδαιμονία καὶ τοῖς πάθεσιν ἀμεταθέτως ἕκαστος διάκειται πρὸς τὴν τούτων τιμὴν, ὥστε καὶ καθ' ὃν χρόνον Πτολεμαῖος μὲν ὁ βασιλεὺς ὑπὸ Ῥωμαίων οὐπω προσηγόρευτο φίλος, οἱ δ' ὄχλοι πᾶσαν εἰσεφέροντο σπουδὴν ἐκθεραπεύοντες τοὺς παρεπιδημούντας τῶν ἀπὸ τῆς Ἰταλίας καὶ σπεύδοντες μηδεμίαν ἀφορμὴν ἐγκλήματος ἢ πολέμου δοῦναι διὰ τὸν φόβον, ἀποκτείναντος Ῥωμαίου τινὸς αἴλουρον, καὶ τοῦ πλήθους συνδραμόντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν τοῦ πράξαντος, οὐθ' οἱ πεμφθέντες ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἄρχοντες ἐπὶ τὴν παραίτησιν οὐθ' ὁ κοινὸς ἀπὸ τῆς Ῥώμης φόβος ἴσχυσεν ἐξελέσθαι τῆς τιμωρίας τὸν ἄνθρωπον, καίπερ (9) ἀκουσίως τοῦτο πεπραχότα. καὶ τοῦτ' οὐκ ἐξ ἀκοῆς ἡμεῖς ἱστοροῦμεν, ἀλλ' αὐτοὶ κατὰ τὴν γεγενημένην ἡμῖν ἐπιδημίαν κατ' Αἴγυπτον ἐορακότες.

- 84.** Ἀπίστων δὲ φαινομένων πολλοῖς τῶν εἰρημένων καὶ μύθοις παραπλησίων πολλῶ παραδοξότερα φανήσεται τὰ μετὰ ταῦτα ῥηθησόμενα. λιμῶ γάρ ποτε πιεζομένων τῶν κατ' Αἴγυπτόν φασι πολλοὺς ἀλλήλων μὲν ἄψασθαι διὰ τὴν ἔνδειαν, τῶν δ' ἀφιερωμένων ζώων τὸ παράπαν μηδ' αἰτίαν σχεῖν μηδένα προσενήχθαι. (2) ἀλλὰ μὴν γε καὶ καθ' ἣν ἂν οἰκίαν εὐρεθῆ κύων τετελευτηκός, ξυρῶνται πάντες οἱ κατ' οἶκον ὄντες ὅλον τὸ σῶμα καὶ ποιοῦνται πένθος, καὶ τὸ τούτου θαυμασιώτερον, ἐὰν οἶνος ἢ σίτος ἢ τι τῶν πρὸς τὸν βίον ἀναγκαίων τυγχάνῃ κείμενον ἐν τοῖς οἰκήμασιν οὐ τὸ ζῆν ἐξέλιπέ τι τῶν θηρίων, οὐκ ἂν ἔτι χρῆσασθαι πρὸς οὐδὲν αὐτοῖς ὑπομείνειαν. (3) κἂν ἐν ἄλλῃ χώρᾳ που στρατευόμενοι τύχῳσι, λυτρούμενοι τοὺς αἰλούρους καὶ τοὺς ἰέρακας κατάγουσιν εἰς Αἴγυπτον· καὶ τοῦτο πράττουσιν ἐνίοτε τῶν ἐφοδίων αὐτοῦς ὑπολιπόντων. (4) τὰ δὲ γινόμενα περὶ τὸν Ἄπιν τὸν ἐν Μέμφει καὶ τὸν Μνεῦν τὸν ἐν Ἡλιουπόλει καὶ τὰ περὶ τὸν τράγον τὸν ἐν Μένδητι, πρὸς δὲ τούτοις τὸν κροκόδειλον τὸν κατὰ τὴν Μοίριδος λίμνην καὶ τὸν λέοντα τὸν τρεφόμενον ἐν τῇ καλουμένῃ Λεόντων πόλει, καὶ πολλὰ τοιαῦθ' ἕτερα, διηγήσασθαι μὲν εὐχερές, ἀπαγγείλαντα δὲ πιστευθῆναι παρὰ τοῖς μὴ τεθεαμένοις δύσκολον. (5) ταῦτα γὰρ ἐν ἱεροῖς μὲν περιβόλοις τρέφεται, θεραπεύουσι δ' αὐτὰ πολλοὶ τῶν ἀξιολόγων ἀνδρῶν τροφὰς διδόντες τὰς πολυτελεστάτας· σεμίδαλιν γὰρ ἢ χόνδρον ἔψοντες ἐν γάλακτι καὶ πέμματα παντοδαπὰ μέλιτι φυρῶντες, καὶ κρέα χήνεια τὰ μὲν ἔψοντες, τὰ δ' ὀπτῶντες ἀνεκλείπτως χορηγοῦσι, τοῖς δ' ὠμοφάγοις πολλὰ τῶν ὀρνέων θηρεύοντες παραβάλλουσι, καὶ τὸ καθόλου μεγάλην εἰσφέρονται σπουδὴν εἰς τὴν πολυτέλειαν τῆς τροφῆς. (6) λουτροῖς τε χλιαροῖς χρώμενοι καὶ μύροις τοῖς κρατίστοις ἀλείφοντες καὶ παντοδαπὰς εὐωδίας θυμιῶντες οὐ διαλείπουσι, στρωμνάς τε τὰς πολυτελεστάτας καὶ κόσμον εὐπρεπῆ χορηγοῦσι, καὶ τῶν συνουσιῶν ὅπως τυγχάνῃ κατὰ φύσιν

wyrok sądu. (7) Ze strachu przed taką karą każdy, kto zobaczy nieżywe święte zwierzę, odchodzi, głośno krzyczy i lamentuje, i zaklina się, że znalazł je już martwe. (8) Pospółstwo jest tak zabobonne, a w świadomości wszystkich tkwi taka cześć dla świętych zwierząt, że w czasach, gdy Rzymianie nie nazywali jeszcze króla Ptolemeusza „przyjacielem”, a ludzie gorliwie nadskakiwali przybyszom z Italii, obawiając się, że mogą im dać jakiś pretekst do sporu albo wojny, pewien Rzymianin zabił kota. Wtedy tłum pobiegł do domu sprawcy i ani urzędnicy, których wysłał król, by prosili tych ludzi, aby Rzymianina nie krzywdzili, ani strach przed Rzymem, nie uwolniły go od śmierci, chociaż zabił kota nieumyślnie. (9) O tym zdarzeniu opowiadam nie ze słyszenia; sam widziałem to na własne oczy, gdy bawiłem w Egipcie²⁸⁹.

84. To, co powiedziałem wielu ludziom, może wydać się niewiarygodne i zmyślane, niczym jakaś bajka. Jeszcze dziwniejsze może się im wydać to, co powiem teraz. Podobno niegdyś mieszkańcy Egiptu głodowali i ludzie polowali na siebie, bo brakowało żywności, a mimo to nikogo nie oskarżono o zjedzenie świętego zwierzęcia. (2) Jeśli w jakimś domu znajdzie się martwego psa, mieszkańcy cali się gołą i pogrążają w rozpacz; bardziej jednak może zdumieć to, że mieszkańcy domu²⁹⁰, w którym padło święte zwierzę, nie mogą pić znajdującego się tam wina i używać zboża albo innej potrzebnej do życia rzeczy. (3) Gdy wyprawia się do innego kraju, wykupują koty i sokoły i przywożą je do Egiptu. Postępują tak nawet wtedy, gdy brakuje im pieniędzy na drogę. (4) Obrzędy związane z Apisem w Memfis, Mnewisem w Heliopolis, Kozłem w Mendes²⁹¹, Krokodylem²⁹² żyjącym w Jeziorze Mojrisa, Lwem, którego hodują w mieście Leontopolis²⁹³ i z wieloma innymi zwierzętami, łatwo, co prawda, można opisać, ale trudno jest mi je przedstawić tak, by czytelnicy, nie widząc ich, mi uwierzyli. (5) Zwierzęta trzyma się w świętych okręgach i wielu znamienitych ludzi dba o nie, karmiąc je drogim pożywieniem – gotowaną na mleku delikatną pszenną mąką lub kaszą, nasączonymi miodem różnorodnymi plackami oraz gotowanym lub pieczonym gęsim mięsem. Zwierzętom, które żywią się surowym mięsem, łapią i rzucają ptaki. Krótko mówiąc, bardzo starają się, by ich pożywienie było wyszukane i drogie. (6) Kąpią je w ciepłej wodzie, namaszczają najlepszymi pachnącymi olejkami, palą przed nimi różne kadzidła, dają im kosztowne posłania i wspaniałe ozdoby, troszczą się też, by zwierzęta się parzyły, jak to się zdarza zgodnie z prawami natury. Dla każdego zwierzęcia mają należące do tego

φροντίδα ποιούνται την μεγίστην, πρὸς δὲ τούτοις ὁμοφύλους θηλείας ἐκάστω τῶν ζῴων τὰς εὐειδεστάτας συντρέφουσιν, ὡς παλλακίδας προσαγορεύουσι καὶ θεραπεύουσι ταῖς μεγίσταις δαπάναις καὶ λειτουργίαις. (7) ἐὰν δὲ τελευτήσῃ τι, πενθοῦσι μὲν ἴσα τοῖς ἀγαπητῶν τέκνων στερομένοις, θάπτουσι δὲ οὐ κατὰ τὴν ἑαυτῶν δύναμιν, ἀλλὰ πολὺ τὴν ἀξίαν τῆς ἑαυτῶν οὐσίας ὑπερβάλλοντες. (8) μετὰ γὰρ τὴν Ἀλεξάνδρου τελευτὴν, Πτολεμαίου τοῦ Λάγου παρειληφότος ἄρτι τὴν Αἴγυπτον, ἔτυχεν ἐν Μέμφει τελευτήσας ὁ Ἰάπιδος γῆρας· ὁ δὲ τὴν ἐπιμέλειαν ἔχων αὐτοῦ τὴν τε ἡτοιμασμένην χορηγίαν, οὖσαν πάνυ πολλήν, εἰς ταφήν ἄπασαν ἐδαπάνησε καὶ παρὰ τοῦ Πτολεμαίου πενήκοντα ἀργυρίου τάλαντα προσεδανείσατο. καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ τινες τῶν τὰ ζῶα ταῦτα τρεφόντων εἰς τὰς ταφὰς αὐτῶν οὐκ ἔλαττον τῶν ἑκατὸν τάλαντων δεδαπανήκασιν.

85. Προσθετέον δὲ τοῖς εἰρημένοις τὰ λειπόμενα τῶν γινομένων περὶ τὸν ἱερὸν ταῦρον τὸν ὀνομαζόμενον Ἰάπιδος. ὅταν γὰρ τελευτήσας ταφῇ μεγαλοπρεπῶς, ζητοῦσιν οἱ περὶ ταῦτ' ὄντες ἱερεῖς μόσχον ἔχοντα κατὰ τὸ σῶμα παράσημα τὰ παραπλήσια τῷ προὔπαρξαντι. (2) ὅταν δ' εὐρεθῇ, τὰ μὲν πλήθη τοῦ πένθους ἀπολύεται, τῶν δ' ἱερέων οἷς ἐστὶν ἐπιμελὲς ἄγουσι τὸν μόσχον τὸ μὲν πρῶτον εἰς Νείλου πόλιν, ἐν ἣ τρέφουσιν αὐτὸν ἐφ' ἡμέρας τετταράκοντα, ἔπειτ' εἰς θαλαμηγὸν ναῦν οἴκημα κεκρωσμένον ἔχουσαν ἐμβιβάσαντες ὡς θεὸν ἀνάγουσιν εἰς Μέμφιν εἰς τὸ τοῦ Ἡφαίστου τέμενος. (3) ἐν δὲ ταῖς προειρημέναις τετταράκονθ' ἡμέραις μόνον ὀρώσιν αὐτὸν αἱ γυναῖκες κατὰ πρόσωπον ἰστάμεναι καὶ δεικνύουσιν ἀνασυράμεναι τὰ ἑαυτῶν γεννητικὰ μόρια, τὸν δ' ἄλλον χρόνον ἅπαντα κεκωλυμένον ἐστὶν εἰς ὄψιν αὐτὰς ἔρχεσθαι τούτῳ τῷ θεῷ. (4) τῆς δὲ τοῦ βοῦς τούτου τιμῆς αἰτίαν ἔνιοι φέρουσι λέγοντες ὅτι τελευτήσαντος Ὀσίριδος εἰς τοῦτον ἡ ψυχὴ μετέστη, καὶ διὰ ταῦτα διατελεῖ μέχρι τοῦ νῦν αἰεὶ κατὰ τὰς ἀναδείξεις αὐτοῦ μεθισταμένη πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους. (5) ἔνιοι δὲ λέγουσι τελευτήσαντος Ὀσίριδος ὑπὸ Τυφῶνος τὰ μέλη συναγαγοῦσαν τὴν Ἰσιν εἰς βοῦν ξυλίνην ἐμβαλεῖν βύσσινα περιβεβλημένην, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὴν πόλιν ὀνομασθῆναι Βούσιριν. πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα μυθολογοῦσι περὶ τοῦ Ἰάπιδος, ὑπὲρ ὧν μακρὸν ἡγούμεθα τὰ καθ' ἕκαστον διεξιέναι.

86. Πάντα δὲ θαυμάσια καὶ μείζω πίστεως ἐπιτελοῦντες οἱ κατ' Αἴγυπτον εἰς τὰ τιμώμενα ζῶα πολλὴν ἀπορίαν παρέχονται τοῖς τὰς αἰτίας τούτων ζητοῦσιν. (2) οἱ μὲν οὖν ἱερεῖς αὐτῶν ἀπόρητόν τι δόγμα περὶ τούτων ἔχουσιν, ὃ προειρήκαμεν ἐν τοῖς θεολογουμένοις ὑπ' αὐτῶν, οἱ δὲ πολλοὶ τῶν Αἰγυπτίων τρεῖς αἰτίαι ταύτας ἀποδιδόασιν, ὧν τὴν μὲν πρώτην μυθῶδη παντελῶς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἀπλότητος οἰκείαν. (3) φασὶ γὰρ τοὺς ἐξ ἀρχῆς γενομένους θεοὺς, ὀλίγους ὄντας καὶ κατισχυομένους ὑπὸ τοῦ πλήθους καὶ τῆς ἀνομίας τῶν γηγενῶν ἀνθρώπων, ὁμοιωθῆναί τισι ζῴοις, καὶ διὰ τοῦ τοιούτου τρόπου

samego gatunku piękne samice, które nazywają nałożnicami; o nie również dbają, nie oszczędzając pieniędzy i nie uchylając się od służby. (7) Gdy jakieś zwierzę padnie, rozpaczają tak, jak ludzie, którzy stracili ukochane dzieci. Grzebią zwierzę ponad swoje możliwości, wydają bowiem na ten cel sumy znacznie przekraczające wartość ich całego majątku. (8) Po śmierci Aleksandra, na przykład, w czasie, gdy Ptolemeusz syn Lagosa dopiero co zajął Egipt, w Memfis zmarł ze starości Apis²⁹⁴. Człowiek, który się nim opiekował, cały swój majątek, a był on spory, wydał na pogrzeb, ponadto wydał pięćdziesiąt talentów srebra, które otrzymał od Ptolemeusza. Nawet za naszych czasów niektórzy ludzie zajmujących się świętymi zwierzętami, wydawali na ich pogrzeby nie mniej, niż tysiąc talentów.

85. Teraz opowiemy o ceremoniach związanych ze świętym bykiem Apisem²⁹⁵. Gdy umrze i zostanie wspaniale pochowany, kapłani, którzy się nim opiekowali, zaczynają szukać byczka, który ma na ciele określone, i takie same, jak zmarły Apis, znamiona. (2) Kiedy go znajdą, ludzie przestają rozpaczać, a kapłani, którzy zajmują się byczkiem, przywożą go najpierw do Nilopolis²⁹⁶, gdzie trzymają go przez czterdzieści dni. Potem wprowadzają go na łódź, na której są pokryte złotem pomieszczenia i przywożą, już jako boga, do świątyni Hefajstosa w Memfis. (3) W czasie owych czterdziestu dni mogą oglądać go tylko kobiety, stają na wprost niego i obnażają się. Potem już nigdy nie wolno im znajdować się w zasięgu wzroku tego boga. (4) Niektórzy powiadają, że tego byka dlatego otacza się czcią, bo kiedy zmarł Ozyrys, jego dusza wcieliła się w to właśnie zwierzę i że aż po nasze czasy, gdy bóstwo się objawia, jego dusza zawsze wciela się potomków tego byka. (5) Inni mówią, że gdy Tyfon podstępnie zamordował Ozyrysa, Izyda odnalazła prawie wszystkie części jego ciała i złożyła w drewnianej, obleczonej lnianą tkaniną, skrzyni w kształcie krowy; dlatego miasto nazywa się Busiris. Wiele się opowiada o Apisie; sądzę jednak, że szczegółowo przedstawiłem sprawy najważniejsze.

86. Wszystkie egipskie praktyki związane z kultem zwierząt²⁹⁷ są zadziwiające i trudno w nie uwierzyć. Trudno jest też znaleźć przyczyny powstania kultu. (2) W rozdziałach poświęconych bogom mówiłem, że ich kapłani mieli jakąś trzymaną w sekrecie naukę o tych sprawach. Egipcjanie podają trzy przyczyny powstania kultu. Pierwsza z nich jest pełna mitów i odpowiednia charakterystycznemu dla najdawniejszych czasów prymitywnemu życiu. (3) Opowiadają mianowicie, że w czasach, gdy pojawili się pierwsi bogowie – a było ich mało – ulegali oni bezprawiu dopiero co stworzonych ludzi. Dlatego upodobnili się do

διαφυγεῖν τὴν ὀμότητα καὶ βίαν αὐτῶν· ὕστερον δὲ τῶν κατὰ τὸν κόσμον πάντων κρατήσαντας, καὶ τοῖς αἰτίοις τῆς ἐξ ἀρχῆς σωτηρίας χάριν ἀποδιδόντας, ἀφιερῶσαι τὰς φύσεις αὐτῶν οἷς ἀφωμοιώθησαν, καὶ καταδειῖσαι τοῖς ἀνθρώποις τὸ τρέφειν μὲν ζῶντα πολυτελῶς, θάπτειν δὲ τελευτήσαντα.

(4) Δευτέραν δὲ λέγουσιν αἰτίαν, ὅτι τὸ παλαιὸν οἱ κατ' Αἴγυπτον διὰ τὴν ἀταξίαν τὴν ἐν τῷ στρατοπέδῳ πολλαῖς μάχαις ὑπὸ τῶν πλησιοχώρων ἠττηθέντες ἐπενόησαν σύνθημα φορεῖν ἐπὶ τῶν ταγμάτων. (5) φασὶν οὖν κατασκευάσαντας εἰκόνας τῶν ζῴων ἃ νῦν τιμῶσι, καὶ πῆξαντας ἐπὶ σαννίων, φορεῖν τοὺς ἡγεμόνας, καὶ διὰ τούτου τοῦ τρόπου γνωρίζειν ἕκαστον ἥς εἴη συντάξεως· μεγάλα δὲ συμβαλλομένης αὐτοῖς τῆς διὰ τούτων εὐταξίας πρὸς τὴν νίκην, δόξα τῆς σωτηρίας αἴτια γεγονέαι τὰ ζῶα· χάριν οὖν αὐτοῖς τοὺς ἀνθρώπους ἀποδοῦναι βουλομένους εἰς ἔθος κατατάξαι τῶν εἰκασθέντων τότε μηδὲν κτείνειν, ἀλλὰ σεβομένους ἀπονέμειν τὴν προειρημένην ἐπιμέλειαν καὶ τιμὴν.

87. Τρίτην δ' αἰτίαν φέρουσι τῆς ἀμφισβητήσεως τῶν ζῴων τὴν χρεῖαν, ἣν ἕκαστον αὐτῶν προσφέρεται πρὸς τὴν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ βίου καὶ τῶν ἀνθρώπων. (2) τὴν μὲν γὰρ θήλειαν βοῦν ἐργάτας τίκτειν καὶ τὴν ἐλαφρὰν τῆς γῆς ἀροῦν, τὰ δὲ πρόβατα δις μὲν τίκτειν καὶ τοῖς ἐρίοις τὴν σκέπην ἅμα καὶ τὴν εὐσχημοσύνην περιποιεῖν, τῷ δὲ γάλακτι καὶ τῷ τυρῷ τροφὰς παρέχεσθαι προσηνεῖς ἅμα καὶ δαμιλεῖς. τὸν δὲ κύνα πρὸς τε τὰς θήρας εἶναι χρήσιμον καὶ πρὸς τὴν φυλακὴν· διόπερ τὸν θεὸν τὸν παρ' αὐτοῖς καλούμενον Ἄνουβιν παρεισάγουσι κυνὸς ἔχοντα κεφαλὴν, ἐμφαίνοντες ὅτι σωματοφύλαξ ἦν τῶν περὶ τὸν Ὅσιριν καὶ τὴν Ἴσιν. (3) ἔνιοι δὲ φασι τῆς Ἰσιδος προηγουμένους τοὺς κύνας καθ' ὃν καιρὸν ἐζήτει τὸν Ὅσιριν, τὰ τε θηρία καὶ τοὺς ἀπαντῶντας ἀπείργειν, ἔτι δ' εὐνοϊκῶς διακειμένους συζητεῖν ὠρυομένους· διὸ καὶ τοῖς Ἰσειοῖς προπορεύεσθαι τοὺς κύνας κατὰ τὴν πομπήν, τῶν καταδειξάντων τοῦτο τὸ νόμιμον σημαινόντων τὴν παλαιὰν τοῦ ζῴου χάριν. (4) καὶ τὸν μὲν αἴλουρον πρὸς τε τὰς ἀσπίδας θανάσιμα δακνούσας εὐθετον ὑπάρχειν καὶ τἄλλα δάκετα τῶν ἐρπετῶν, τὸν δ' ἰχνεύμονα τῶν κροκοδείλων παρατηροῦντα τοὺς γόνους τὰ καταληφθέντα τῶν ψῶν συντρίβειν, καὶ ταῦτ' ἐπιμελῶς καὶ φιλοτίμως ἐνεργεῖν μηδὲν ὠφελούμενον. (5) τοῦτο δ' εἰ μὴ συνέβαινε γίνεσθαι, διὰ τὸ πλῆθος τῶν γεννωμένων θηρίων ἄβατον ἂν γενέσθαι τὸν ποταμόν. ἀπόλλυσθαι δὲ καὶ τοὺς κροκοδείλους αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ προειρημένου ζῴου παραδόξως καὶ παντελῶς ἀπιστουμένη μεθόδῳ· τοὺς γὰρ ἰχνεύμονας κυλιομένους ἐν τῷ πληθῶ χασκόντων αὐτῶν καθ' ὃν ἂν χρόνον ἐπὶ τῆς χέρσου καθεύδωσιν εἰσπηδᾶν διὰ τοῦ στόματος εἰς μέσον τὸ σῶμα· ἔπειτα συντόμως τὴν κοιλίαν διαφαγόντας αὐτοὺς μὲν ἀκινδύνως ἐξιέναι, τοὺς δὲ τοῦτο παθόντας νεκροὺς ποιεῖν παραχρῆμα. (6) τῶν δ' ὀρνέων τὴν μὲν ἴβιν χρησίμην ὑπάρχειν πρὸς τε τοὺς ὄφεις καὶ τὰς ἀκρίδας καὶ τὰς κάμπας, τὸν δ' ἰέρακα πρὸς τοὺς σκορπίους καὶ κεράστας καὶ τὰ

pewnych zwierząt i w ten sposób mogli pokonać dzikich i silnych ludzi. Później, gdy umocnili swoją władzę nad wszystkimi rzeczami we wszechświecie, odwdzięczając się zwierzętom, dzięki którym u zarania dziejów ocalili, uczynili świętymi te, których kształty przybrali. Nauczyli ludzi, by nie żałując pieniędzy, dbali o nie i grzebali je, gdy umrą.

(4) O drugiej przyczynie mówią tak: podobno w zamierzchłych czasach Egipcjanie nie byli zdyscyplinowanymi żołnierzami i dlatego w wielu bitwach ulegali sąsiadom. Postanowili więc nosić przed oddziałami umówione znaki.

(5) Wodzowie nosili wbite na oszczepy wizerunki tych zwierząt, które teraz czci się w Egipcie. W ten sposób każdy znał swoje miejsce w szyku. Ponieważ dyscyplina bardzo pomogła im w pokonaniu wrogów, uznali, że zwierzęta, których wizerunki nosili, miały swój udział w ich zwycięstwie. Dlatego, odwdzięczając się im, ustanowili zwyczaj, polegający na tym, że nie można zabijać zwierząt, których podobizny znajdowały się na noszonych przez nich znakach, postanowili też, że będą je czcić i się nimi opiekować.

87. Powiadają, że trzecią przyczyną powstania tego zwyczaju, był pożytek, jaki ludzie mają ze zwierząt. Każde przeciw zwierzę jest pożyteczne i pomaga ludziom w ich egzystencji. (2) Krowa na przykład rodzi robotników, pomaga w orce; owce dwa razy do roku kocą się, z ich wełny sporządza się eleganckie okrycia, a ich mleko i ser to przyjemne pożywienie i jest go dużo. Psy są przydatne podczas polowania, pilnują też [dobytku]. Bóstwo, które nazywają Anubisem²⁹⁸, przedstawiają z głową psa; w ten sposób pokazują, że Anubis był członkiem straży przybocznej Ozyrysa i Izydy. (3) Psy²⁹⁹ podobno prowadziły Izydę, gdy poszukiwała Ozyrysa, były jej wierne, szczekaniem odpędzały inne zwierzęta i pomagały jej w poszukiwaniach. Dlatego w czasie świąt ku czci Izydy psy idą na czele procesji; tym zwyczajem przypomina się, że ludzie nadal są im wdzięczni. (4) Kot³⁰⁰ jest pożyteczny, bo tępi jadowite żmije i inne niebezpieczne pełzające stworzenia. Ichneumony czatują na młode krokodyle i niszczą pozostawione jaja, a robią to skrzętnie i gorliwie, chociaż nie mają z tego żadnej korzyści. (5) Jeśli by tego nie robiły, nie można by się było przeprawić przez rzekę z powodu ogromnej ilości żyjących w niej krokodyli. Ichneumony w sposób zdumiewający, w który trudno w ogóle jest uwierzyć, zabijają dorosłe krokodyle: tarzają się w mule, a gdy krokodyle zasypiają na brzegu z szeroko rozwartymi paszczami, wskakują do ich pysków, przedostają się do środka ciała, przegryzają się przez wnętrzości i wychodzą, szybko zabijając krokodyle. (6) Spośród ptaków ibis jest pożyteczny, ponieważ tępi żmije, szarańczę i gąsien-

μικρὰ τῶν δακέτων θηρίων τὰ μάλιστα τοὺς ἀνθρώπους ἀναιροῦντα. (7) ἔνιοι δὲ λέγουσι τιμᾶσθαι τὸ ζῶον τοῦτο διὰ τὸ τοὺς μάντις οἰωνοῖς τοῖς ἰέραξι χρωμένους προλέγειν τὰ μέλλοντα τοῖς Αἰγυπτίοις. (8) τινὲς δὲ φασιν ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις ἰέρακα βιβλίον ἐνεγκεῖν εἰς Θήβας τοῖς ἱερεῦσι φοινικῶ ῥάμματι περιειλημένον, ἔχον γεγραμμένας τὰς τῶν θεῶν θεραπείας τε καὶ τιμὰς· διὸ καὶ τοὺς ἱερογραμματεῖς φορεῖν φοινικοῦν ῥάμμα καὶ πτερὸν ἰέρακος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. (9) τὸν δ' ἀετὸν Θηβαῖοι τιμᾶσι διὰ τὸ βασιλικὸν εἶναι δοκεῖν τοῦτο τὸ ζῶον καὶ τοῦ Διὸς ἄξιον.

88. Τὸν δὲ τράγον ἀπεθέωσαν, καθάπερ καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τετιμῆσθαι λέγουσι τὸν Πρίαπον, διὰ τὸ γεννητικὸν μόριον· τὸ μὲν γὰρ ζῶον εἶναι τοῦτο κατωφερέστατον πρὸς τὰς συνουσίας, τὸ δὲ μόριον τοῦ σώματος τὸ τῆς γενέσεως αἴτιον τιμᾶσθαι προσηκόντως, ὡς ἂν ὑπάρχον ἀρχέγονον τῆς τῶν ζῴων φύσεως. (2) καθόλου δὲ τὸ αἰδοῖον οὐκ Αἰγυπτίους μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων οὐκ ὀλίγους καθιερωκένοι κατὰ τὰς τελετάς, ὡς αἴτιον τῆς τῶν ζῴων γενέσεως· τοὺς τε ἱερεῖς τοὺς παραλαβόντας τὰς πατρικὰς ἱερωσύνας κατ' Αἴγυπτον τούτῳ τῷ θεῷ πρῶτον μυεῖσθαι. (3) καὶ τοὺς Πᾶνας δὲ καὶ τοὺς Σατύρους φασὶν ἔνεκα τῆς αὐτῆς αἰτίας τιμᾶσθαι παρ' ἀνθρώποις· διὸ καὶ τὰς εἰκόνας αὐτῶν ἀνατιθέναι τοὺς πλείστους ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐντεταμένας καὶ τῇ τοῦ τράγου φύσει παραπλησίας· τὸ γὰρ ζῶον τοῦτο παραδεδῶσθαι πρὸς τὰς συνουσίας ὑπάρχειν ἐνεργέστατον· ἐκείνοις οὖν διὰ ταύτης τῆς ἐμφάσεως χάριν ἀποδίδοναι περὶ τῆς πολυτεκνίας τῆς ἑαυτῶν.

(4) Τοὺς δὲ ταύρους τοὺς ἱερούς, λέγω δὲ τὸν τε Ἴπιν καὶ τὸν Μνεῦιν, τιμᾶσθαι παραπλησίως τοῖς θεοῖς, Ὀσίριδος καταδείξαντος, ἅμα μὲν διὰ τὴν τῆς γεωργίας χρεῖαν, ἅμα δὲ καὶ διὰ τὸ τῶν εὐρόντων τοὺς καρποὺς τὴν δόξαν ταῖς τούτων ἐργασίαις παραδόσιμον γεγονέναι τοῖς μεταγενεστέροις εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα. τοὺς δὲ πυρροὺς βοῦς συγχωρηθῆναι θύειν διὰ τὸ δοκεῖν τοιοῦτον τῷ χρώματι γεγονέναι Τυφῶνα τὸν ἐπιβουλεύσαντα μὲν Ὀσίριδι, τυχόντα δὲ τιμωρίας ὑπὸ τῆς Ἰσιδος διὰ τὸν τάνδρὸς φόνον. (5) καὶ τῶν ἀνθρώπων δὲ τοὺς ὁμοχρωμάτους τῷ Τυφῶνι τὸ παλαιὸν ὑπὸ τῶν βασιλέων φασὶ θύεσθαι πρὸς τῷ τάφῳ τῷ Ὀσίριδος· τῶν μὲν οὖν Αἰγυπτίων ὀλίγους τινὰς εὐρίσκεσθαι πυρροὺς, τῶν δὲ ξένων τοὺς πλείους· διὸ καὶ περὶ τῆς Βουσίριδος ξενοκτονίας παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἐνισχῦσαι τὸν μῦθον, οὐ τοῦ βασιλέως ὀνομαζομένου Βουσίριδος, ἀλλὰ τοῦ Ὀσίριδος τάφου ταύτην ἔχοντος τὴν προσηγορίαν κατὰ τὴν τῶν ἐγχωρίων διάλεκτον.

(6) Τοὺς δὲ λύκους τιμᾶσθαι λέγουσι διὰ τὴν πρὸς τοὺς κύνας τῆς φύσεως ὁμοιότητα· βραχὺ γὰρ διαλάττοντας αὐτοὺς ταῖς φύσσει ταῖς ἐπιμιξίαις ζωογονεῖν ἐξ ἀλλήλων. φέρουσι δ' Αἰγύπτιοι καὶ ἄλλην αἰτίαν τῆς τοῦ ζῴου τούτου τιμῆς μυθικωτέραν· τὸ γὰρ παλαιὸν φασὶ τῆς Ἰσιδος μετὰ τοῦ παιδὸς Ὀρου μελλούσης διαγωνίζεσθαι πρὸς Τυφῶνα παραγενέσθαι βοηθὸν ἐξ ἄδου

nice, a sokół – skorpiony, rogate żmije i małe pełzające stworzenia, które najczęściej bywają przyczyną śmierci ludzi. (7) Niektórzy powiadają, że sokoły³⁰¹ czci się dlatego, że wieszczkowie uważają je za ptaki wróżebne i obserwując je, przepowiadają Egipcjanom to, co ma się zdarzyć. (8) Podobno w zamierzchłych czasach sokół przyniósł tebańskim kapłanom zwój przepasany purpurową wstęgą. Owa księga zawierała wskazówki dotyczące kultu bogów i czci im należnej. Dlatego uczeni w świętym piśmie noszą na głowie purpurową opaskę i pióro sokoła. (9) Natomiast Tebańczycy czczą orła, gdyż uważają, że jest to ptak królewski, który godny jest Zeusa.

88. W podobny sposób jak Grecy Priapa³⁰² czczą kozła³⁰³; czczą go bowiem z powodu członka. Kozioł bowiem często się parzy, a przecież jest rzeczą stosowną oddawać cześć tej części ciała, dzięki której stworzenia rozmnażają się; organ ten przecież daje początek życiu. (2) Trzeba powiedzieć, że nie tylko Egipcjanie, ale też немало innych ludów podczas obrzędów czci męski członek, za jego bowiem sprawą powstają żywe stworzenia. Kapłanów egipskich, którzy przejmują swoje stanowiska po ojcach, najpierw wtajemnicza się w obrzędy tego boga. (3) Mówią też, że z tych samych powodów ludzie czczą Panów³⁰⁴ i Satyrów³⁰⁵. Dlatego wielu ludzi w świętych miejscach umieszcza, przypominające kozle, wizerunki członków w stanie erekcji. Kozioł bowiem jest bardzo sprawny w tej materii. Ludzie odwdzięczają się kozłom za to, że mają wiele dzieci.

(4) Święte byki – mam na myśli Apisa i Mnewisa – czci się tak, jak bóstwa, bo tak nakazał Ozyrys. Stało się tak dlatego, że byki były zarówno użyteczne przy pracach na roli, jak i na pamiątkę tych bogów, którzy odkryli, że płody ziemi rodzą się także dzięki pracy tych zwierząt. Następnym pokoleniom przekazano, by o bykach pamiętali po wsze czasy. Czerwone byki można składać w ofierze, gdyż wydaje się, że taki kolor włosów miał Tyfon³⁰⁶; spiskował on przeciwko Ozyrysowi, a potem Izyda zemściła się na nim za zabójstwo męża. (5) Opowiadają też, że w zamierzchłych czasach królowie składali w ofierze przy grobie Ozyrysa ludzi, którzy mieli takie same, jak Tyfon włosy. Niewielu jest jednak rudych Egipcjan, więcej jest ich wśród obcych. Dlatego Grecy wymyślili mit o Busirisie zabijającym przybyszów. Nazwa „Busiris” nie była jednak imieniem króla, ale miejscową nazwą grobu Ozyrysa.

(6) Wilki podobno czci się dlatego, że z natury podobne są do psów; ponieważ zwierzęta te niewiele się od siebie różnią, można, krzyżując je, otrzymać potomstwo. Egipcjanie podają także inną, mityczną, przyczynę oddawania czci tym zwierzętom; powiadają bowiem, że dawno temu, gdy Izyda i jej syn Horus przygotowywali się do walki z Tyfonem, przyszedł im z pomocą Ozyrys, który

τὸν Ὅσιριν τῷ τέκνῳ καὶ τῇ γυναικὶ λύκῳ τὴν ὄψιν ὁμοιωθέντα· ἀναιρεθέντος οὖν τοῦ Τυφῶνος τοὺς κρατήσαντας καταδειξάτι τιμᾶν τὸ ζῶον οὗ τῆς ὄψεως ἐπιφανείσης τὸ νικᾶν ἐπικολούθησεν. (7) ἔνιοι δὲ λέγουσι, τῶν Αἰθιοπῶν στρατευσάντων ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον, ἀθροισθείσας παμπληθεῖς ἀγέλας λύκων ἐκδιῶξαι τοὺς ἐπελθόντας ἐκ τῆς χώρας ὑπὲρ πόλιν τὴν ὀνομαζομένην Ἐλεφαντίνην· διὸ καὶ τὸν τε νομὸν ἐκεῖνον Λυκοπολίτην ὀνομασθῆναι καὶ τὰ ζῶα τὰ προειρημένα τυχεῖν τῆς τιμῆς.

89. Λεῖπεται δ' ἡμῖν εἰπεῖν περὶ τῆς τῶν κροκοδείλων ἀποθεώσεως, ὑπὲρ ἧς οἱ πλεῖστοι διαποροῦσι πῶς τῶν θηρίων τούτων σαρκοφαγούντων τοὺς ἀνθρώπους ἐνομοθετήθη τιμᾶν ἴσα θεοῖς τοὺς τὰ δεινότερα διατιθέντας. (2) φασὶν οὖν τῆς χώρας τὴν ὀχυρότητα παρέχεσθαι μὴ μόνον τὸν ποταμὸν, ἀλλὰ καὶ πολὺ μᾶλλον τοὺς ἐν αὐτῷ κροκοδείλους· διὸ καὶ τοὺς ληστὰς τοὺς τε ἀπὸ τῆς Ἀραβίας καὶ Λιβύης μὴ τολμᾶν διανήχεσθαι τὸν Νεῖλον, φοβουμένους τὸ πλῆθος τῶν θηρίων· τοῦτο δ' οὐκ ἂν ποτε γενέσθαι πολεμουμένων τῶν ζῶων καὶ διὰ τῶν σαγηνεύοντων ἄρδην ἀναιρεθέντων. (3) ἔστι δὲ καὶ ἄλλος λόγος ἱστορούμενος περὶ τῶν θηρίων τούτων. φασὶ γάρ τινες τῶν ἀρχαίων τινὰ βασιλέων, τὸν προσαγορευόμενον Μηνᾶν, διωκόμενον ὑπὸ τῶν ἰδίων κυνῶν καταφυγεῖν εἰς τὴν Μοίριδος καλουμένην λίμνην, ἔπειθ' ὑπὸ κροκοδείλου παραδόξως ἀναληφθέντα εἰς τὸ πέραν ἀπενεχθῆναι. τῆς δὲ σωτηρίας χάριν ἀποδιδόναι βουλούμενον τῷ ζῶῳ πόλιν κτίσαι πλησίον ὀνομάσαντα Κροκοδείλων· καταδειξάτι δὲ καὶ τοῖς ἐγχωρίοις ὡς θεοὺς τιμᾶν ταῦτα τὰ ζῶα καὶ τὴν λίμνην αὐτοῖς εἰς τροφήν ἀναθεῖναι· ἐνταῦθα δὲ καὶ τὸν τάφον ἐαυτῷ κατασκευάσαι πυραμίδα τετράπλευρον ἐπιστήσαντα, καὶ τὸν θαυμαζόμενον παρὰ πολλοῖς λαβύρινθον οἰκοδομῆσαι.

(4) Παραπλήσια δὲ καὶ περὶ τῶν ἄλλων λέγουσιν, ὑπὲρ ὧν τὰ καθ' ἕκαστον μακρὸν ἂν εἶη γράφειν. ὅτι γὰρ τῆς ὠφελείας ἔνεκα τῆς εἰς τὸν βίον οὕτως ἐαυτοὺς εἰθίκασι, φανερόν εἶναι πᾶσιν ἐκ τοῦ πολλὰ τῶν ἐδωδύμων παρ' αὐτοῖς ἐνίουσ μὴ προσφέρεσθαι. τινὰς μὲν γὰρ φακῶν, τινὰς δὲ κυάμων, ἐνίουσ δὲ τυρῶν ἢ κρομμύων ἢ τινων ἄλλων βρωμάτων τὸ παράπαν μὴ γεύεσθαι, πολλῶν ὑπαρχόντων κατὰ τὴν Αἴγυπτον, δῆλον ποιοῦντας διότι διδακτέον ἐστὶν ἐαυτοῦσ τῶν χρησίμων ἀπέχεσθαι, καὶ διότι πάντων πάντα ἐσθιόντων οὐδὲν ἂν ἐξήρκεσε τῶν ἀναλισκομένων. (5) καὶ ἐτέρας δ' αἰτίας φέροντές τινές φασιν ἐπὶ τῶν παλαιῶν βασιλέων πολλάκις ἀφισταμένου τοῦ πλήθους καὶ συμφρονοῦντος κατὰ τῶν ἡγουμένων, τῶν βασιλέων τινὰ συνέσει διαφέροντα διελέσθαι μὲν τὴν χώραν εἰς πλείω μέρη, καθ' ἕκαστον δ' αὐτῶν καταδειξάτι τοῖς ἐγχωρίοις σέβεσθαι τι ζῶον ἢ τροφῆς τινος μὴ γεύεσθαι, ὅπως ἐκάστων τὸ μὲν παρ' αὐτοῖς τιμώμενον σεβομένων, τῶν δὲ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀφιερωμένων καταφρονούντων, μηδέποτε ὀμονοῆσαι δύνωνται πάντες οἱ κατ' Αἴγυπτον. (6) καὶ τοῦτο ἐκ τῶν

wyszedł z podziemia przybierając postać wilka³⁰⁷. Zwycięzcy, po zgładzeniu Tyfona, nakazali ludziom czcić zwierzę, które pojawiło się i pomogło im pokonać wroga. (7) Inni mówią, że gdy Etiopowie wyprawili się na Egipt, zebrali się wielkie watahy wilków i przegnały nieprzyjaciół nadchodzących z kraju leżącego powyżej miasta Elefantyna. Dlatego nom ów nazywa się Lykopolis, a wilki otacza się czcią.

89. Pozostało nam opowiedzieć o ubóstwieniu krokodyli³⁰⁸. Wielu ludzi zastanawia się nad tym, jakże mogło dojść do tego, że prawo nakazywało oddawać tym bardzo groźnym i jedzącym ludzkie mięso zwierzętom, taką samą cześć, jaką oddaje się bogom? (2) Wyjaśniają więc, że kraj zawdzięcza swoją obronność nie tylko rzecze, ale przede wszystkim żyjącym w niej krokodylom. Ze strachu bowiem przed zwierzętami, których w Nilu są ogromne ilości, rozbójnicy z Arabii albo z Libii nie mają odwagi przeprować się przez rzekę wplaw. A przecież nie byłoby ich tak wiele, gdyby je zabijano i wylawiano sieciami. (3) Opowiadają też o tych zwierzętach taką historię. Kiedy jednego z dawnych królów, Menesa, ściagały jego własne psy, skoczył on do jeziora, które nazywa się Jeziorem Mojrisa, a potem, i to jest bardzo osobliwe, zabrał go krokodyl i przeniósł na drugi brzeg. Dziękując za ocalenie, założył w pobliżu miasto, które nazywa się Krokodejlonpolis³⁰⁹ – Miastem Krokodyli, i nakazał mieszkańcom, by czcili te zwierzęta tak, jak bogów. Zwierzętom ofiarował też jezioro, by w nim żyły. Tam też wznosił dla siebie grobowiec – czworoboczną piramidę oraz podziwiany przez wielu Labirynt.

(4) Podobnie mówią też i o innych zwyczajach, o których długo by można pisać. Jest rzeczą oczywistą, że mają takie, a nie inne zwyczaje dlatego, że są one dla nich korzystne. Na przykład nie jedzą wielu produktów – jedni soczewicy, inni bobu, jeszcze inni serów czy cebuli lub innego pożywienia, chociaż w Egipcie jedzenia jest dużo. Wyjaśniają, że nauczyli się przestrzegać tych zakazów dlatego, że nie wystarczyłoby jedzenia, gdyby wszyscy jedli wszystko. (5) Podają jeszcze inną przyczynę powstania kultu. Podobno w czasach, gdy panowali najstarsi królowie, lud często się buntował i spiskował przeciwko władcom. Wtedy jeden, bardzo rozumny król, podzielił kraj na wiele części i polecił, by mieszkańcy każdej czcili jedno zwierzę i powstrzymali się od jedzenia jakiegoś rodzaju pożywienia. Uczynił tak po to, by mieszkańcy każdej części czcili to, czym gardzili pozostali. Rozporządzenie to sprawiło, że wszyscy Egipcjanie nigdy nie byli jednomyślni. (6) Skutki widoczne są jeszcze teraz:

ἀποτελεσμάτων φανερόν εἶναι· πάντας γὰρ τοὺς πλησιοχώρους πρὸς ἀλλήλους διαφέρεσθαι, προσκόπτοντας ταῖς εἰς τὰ προειρημένα παρανομίαις.

90. Φέρουσι δὲ καὶ τινες τοιαύτην αἰτίαν τῆς τῶν ζώων ἀφιερώσεως, συναγομένων γὰρ ἐν ἀρχῇ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ θηριώδους βίου, τὸ μὲν πρῶτον ἀλλήλους κατεσθίειν καὶ πολεμεῖν, αἰ τοῦ πλέον δυναμένου τὸν ἀσθενέστερον κατασχύοντος· μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς τῇ ῥώμῃ λειπομένους ὑπὸ τοῦ συμφέροντος διδαχθέντας ἀθροίζεσθαι καὶ ποιῆσαι σημεῖον ἑαυτοῖς ἐκ τῶν ὕστερον καθιερωθέντων ζώων· πρὸς δὲ τοῦτο τὸ σημεῖον τῶν αἰετῶν δεδιότων συντρεχόντων, οὐκ εὐκαταφρόνητον τοῖς ἐπιτιθεμένοις γίνεσθαι τὸ σύστημα· (2) τὸ δ' αὐτὸ καὶ τῶν ἄλλων ποιούντων διαστῆναι μὲν τὰ πλήθη κατὰ συστήματα, τὸ δὲ ζῶον τὸ τῆς ἀσφαλείας ἐκάστοις γενόμενον αἴτιον τιμῶν τυχεῖν ἰσοθέων, ὡς τὰ μέγιστ' εὐηργετηκός· διόπερ ἄχρι τῶν νῦν χρόνων τὰ τῶν Αἰγυπτίων ἔθνη διεσθηκότες τιμῶν τὰ παρ' ἑαυτοῖς ἐξ ἀρχῆς τῶν ζώων καθιερωθέντα.

Καθόλου δὲ φασι τοὺς Αἰγυπτίους ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους εὐχαρίστως διακεῖσθαι πρὸς πᾶν τὸ εὐεργετοῦν, νομίζοντας μεγίστην ἐπικουρίαν εἶναι τῷ βίῳ τὴν ἀμοιβὴν τῆς πρὸς τοὺς εὐεργέτας χάριτος· δῆλον γὰρ εἶναι διότι πάντες πρὸς εὐεργεσίαν ὀρμήσουσι τούτων μάλιστα παρ' οἷς ἂν ὀρῶσι κάλλιστα θησαυρισθησομένας τὰς χάριτας. (3) διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλεῖς προσκυνεῖν τε καὶ τιμᾶν ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεοῦς, ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὄλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τε καὶ δυναμένους τὰ μέγιστ' εὐεργετεῖν ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.

(4) Περὶ μὲν οὖν τῶν ἀφιερωμένων ζώων εἰ καὶ πεπλεονάκαμεν, ἀλλ' οὖν γε τὰ μάλιστα θαυμαζόμενα τῶν παρ' Αἰγυπτίοις νόμιμα διευκρινήκαμεν.

91. Οὐχ ἥκιστα δ' ἂν τις πυθόμενος τὰ περὶ τοὺς τετελευτηκότας νόμιμα τῶν Αἰγυπτίων θαυμάσαι τὴν ιδιότητα τῶν ἐθῶν. ὅταν γὰρ τις ἀποθάνῃ παρ' αὐτοῖς, οἱ μὲν συγγενεῖς καὶ φίλοι πάντες καταπλαττόμενοι πηλῷ τὰς κεφαλὰς περιέρχονται τὴν πόλιν θρηνοῦντες, ἕως ἂν ταφῆς τύχη τὸ σῶμα. οὐ μὴν οὔτε λουτρῶν οὔτε οἴνου οὔτε τῆς ἄλλης τροφῆς ἀξιολόγου μεταλαμβάνουσιν, οὔτε ἐσθῆτας λαμπρὰς περιβάλλονται. (2) τῶν δὲ ταφῶν τρεῖς ὑπάρχουσι τάξεις, ἢ τε πολυτελεστάτη καὶ μέση καὶ ταπεινοτάτη. κατὰ μὲν οὖν τὴν πρώτην ἀναλίσκεσθαι φασι ἀργυρίου τάλαντον, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν μναῖς εἴκοσι, κατὰ δὲ τὴν ἐσχάτην παντελῶς ὀλίγον τι δαπάνημα γίνεσθαι λέγουσιν. (3) οἱ μὲν οὖν τὰ σώματα θεραπεύοντές εἰσι τεχνῖται, τὴν ἐπιστήμην ταύτην ἐκ γένους παρεληφότες· οὗτοι δὲ γραφὴν ἐκάστου τῶν εἰς τὰς ταφὰς δαπανωμένων τοῖς οἰκείοις τῶν τελευτησάντων προσενέγκαντες ἐπερωτῶσι τινα τρόπον βούλονται τὴν θεραπείαν γενέσθαι τοῦ σώματος. (4) διομολογησάμενοι δὲ περὶ πάντων καὶ τὸν νεκρὸν παραλαβόντες, τοῖς τεταγμένοις ἐπὶ τὴν κατειθισμένην ἐπιμέλειαν τὸ

wszyscy bowiem różnią się od najbliższych sąsiadów i można ich obrazić łamaniem lokalnych zwyczajów.

90. Podają jeszcze jedną przyczynę kultu zwierząt. Gdy w zamierzchłych czasach ludzie zebrali się i zaprzestali bytowania podobnego do życia dzikich zwierząt, najpierw żywili się ludzkim mięsem, a ponieważ ze sobą walczyli, to zawsze silniejszy pokonywał słabszego. Później ci, którzy byli słabsi, wyciągając wnioski z tego, co się wokół nich działo, zbierali się w grupy i sporządzali dla siebie symbole ze zwierząt, które później stały się święte. Przy tych symbolach gromadzili się przerażeni ludzie i wtedy powstała wspólnota, której nie mogli już lekceważyć chcący ją napaść wrogowie. (2) Gdy już wszyscy ludzie utworzyli wspólnoty, postanowili, że należy podzielić się na mniejsze grupy, a zwierzę, dzięki któremu każda z nich poczuła się bezpiecznie, otrzymało taką część, jaką ludzie mają dla bogów, wyświadczyło ono im bowiem największą przysługę. Dlatego nawet i w naszych czasach egipskie nomy różnią się w kwestii oddawania czci ubóstwionym niegdyś zwierzętom.

Krótko mówiąc, Egipcjanie przewyższają wszystkich innych ludzi okazywaniem wdzięczności za każde, wyświadczone im dobrodziejstwo. Sądzą bowiem, że największą powinnością w życiu jest odwdzięczenie się dobroczyńcom. Jest rzeczą oczywistą, że wszyscy wyświadczają przysługi przede wszystkim tym, o których wiedzą, że oni im się najlepiej mogą odwdzięczyć. (3) Dlatego Egipcjanie uważali, że należy tak czcić i szanować królów, jakby rzeczywiście byli oni bogami; uważają też, że nie mieliby oni władzy nad wszystkimi, gdyby nie pomogło im jakieś bóstwo. Sądzą też, że ci, którzy chcą i potrafią wyświadczyć największe dobrodziejstwa, mają boską naturę.

(4) Wystarczająco opowiedziałem o świętych zwierzętach i wyjaśniłem osobliwe egipskie zwyczaje.

91. Zdziwić mogą też egipskie zwyczaje związane z pochówkiem zmarłych; są one bowiem niezwykle osobliwe. Gdy ktoś u nich umrze, wszyscy krewni i przyjaciele z pokrytymi mułem głowami obchodzą miasto i lamentują dopóty, dopóki nie pochowają zwłok. W tym czasie nie kąpią się, nie piją wina, nie spożywają jedzenia, o którym warto by mówić, i nie noszą wytwornych szat. (2) Mają trzy rodzaje pochówku³¹⁰ – bardzo kosztowny, średni i bardzo tani. Mówią, że za pierwszy rodzaj płaci się talent srebra, drugi – dwadzieścia min, a za trzeci opłata jest zupełnie niewielka. (3) Ludzie, którzy zajmują się ciałami, są doświadczonymi rzemieślnikami, którzy wiedzę zdobywają w swoich rodzinach. Krewnym zmarłego przynoszą listę wydatków na pogrzeb i pytają ich, w jaki sposób chcą, by zajęto się ciałem. (4) Gdy zgodzą się co do wszystkich szczegółów, zabierają zwłoki i przekazują je ludziom, którzy zajmują się ciałami zmarłych

σῶμα παραδιδόασι. καὶ πρῶτος μὲν ὁ γραμματεὺς λεγόμενος τεθέντος χαμαὶ τοῦ σώματος ἐπὶ τὴν λαγόνα περιγράφει τὴν εὐώνυμον ὅσον δεῖ διατεμεῖν· ἔπειτα δ' ὁ λεγόμενος παρασχίστης λίθον ἔχων Αἰθιοπικὸν καὶ διατεμῶν ὡς ὁ νόμος κελεύει τὴν σάρκα, παραχρῆμα φεύγει δρόμῳ, διωκόντων τῶν συμπαρόντων καὶ λίθοις βαλλόντων, ἔτι δὲ καταρωμένων καὶ καθαπερὶ τὸ μύσος εἰς ἐκεῖνον τρεπόντων· ὑπολαμβάνουσι γὰρ μισητὸν εἶναι πάντα τὸν ὁμοφύλῳ σώματι βίαν προσφέροντα καὶ τραύματα ποιοῦντα καὶ καθόλου τι κακὸν ἀπεργαζόμενον.

(5) Οἱ ταριχευταὶ δὲ καλούμενοι πάσης μὲν τιμῆς καὶ πολυωρίας ἀξιοῦνται, τοῖς τε ἱερεῦσι συνόντες καὶ τὰς εἰς ἱερὸν εἰσόδους ἀκωλύτως ὡς καθαροὶ ποιοῦνται· πρὸς δὲ τὴν θεραπείαν τοῦ παρεσχισμένου σώματος ἄθροισθέντων αὐτῶν εἰς καθήσιν τὴν χεῖρα διὰ τῆς τοῦ νεκροῦ τομῆς εἰς τὸν θώρακα καὶ πάντα ἐξαιρεῖ χωρὶς νεφρῶν καὶ καρδίας, ἕτερος δὲ καθαίρει τῶν ἐγκοιλίων ἕκαστον κλύζων οἴῳ φοινικεῖῳ καὶ θυμιάμασι. (6) καθόλου δὲ πᾶν τὸ σῶμα τὸ μὲν πρῶτον κεδρία καὶ τισὶν ἄλλοις ἐπιμελείας ἀξιοῦσιν ἐφ' ἡμέρας πλείους τῶν τριάκοντα, ἔπειτα σμύρνη καὶ κινάμωμῳ καὶ τοῖς δυναμένοις μὴ μόνον πολυχρόνιον τήρησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐωδίαν παρέχεσθαι· θεραπεύσαντες δὲ παραδιδόασι τοῖς συγγενέσι τοῦ τετελευτηκότος οὕτως ἕκαστον τῶν τοῦ σώματος μελῶν ἀκέραιον τετηρημένον ὥστε καὶ τὰς ἐπὶ τοῖς βλεφάροις καὶ ταῖς ὀφρῦσι τρίχας διαμένειν καὶ τὴν ὄλην πρόσοψιν τοῦ σώματος ἀπαράλλακτον εἶναι καὶ τὸν τῆς μορφῆς τύπον γνωρίζεσθαι· (7) διὸ καὶ πολλοὶ τῶν Αἰγυπτίων ἐν οἰκῆμασι πολυτελέσι φυλάττοντες τὰ σώματα τῶν προγόνων, κατ' ὄψιν ὀρῶσι τοὺς γενεαῖς πολλαῖς τῆς ἑαυτῶν γενέσεως προτετελευτηκότας, ὥστε ἐκάστων τὰ τε μεγέθη καὶ τὰς περιοχὰς τῶν σωμάτων, ἔτι δὲ τοὺς τῆς ὄψεως χαρακτήρας ὀρωμένους παράδοξον ψυχαγωγίαν παρέχεσθαι καθάπερ συμβεβιωκότας τοῖς θεωμένοις.

92. Τοῦ δὲ μέλλοντος θάπτεσθαι σώματος οἱ συγγενεῖς προλέγουσι τὴν ἡμέραν τῆς ταφῆς τοῖς τε δικασταῖς καὶ τοῖς συγγενέσιν, ἔτι δὲ φίλοις τοῦ τετελευτηκότος, καὶ διαβεβαίονται ὅτι διαβαίνειν μέλλει τὴν λίμνην, λέγοντες τοῦνομα τοῦ μετηλλαχότος. (2) ἔπειτα παραγενομένων δικαστῶν δυσὶ πλείονων τῶν τετταράκοντα, καὶ καθισάντων ἐπὶ τινος ἡμικυκλίου κατεσκευασμένου πέραν τῆς λίμνης, ἢ μὲν βᾶρις καθέλκεται, κατεσκευασμένη πρότερον ὑπὸ τῶν ταύτην ἐχόντων τὴν ἐπιμέλειαν, ἐφέστηκε δὲ ταύτη ὁ πορθμεὺς, ὃν Αἰγύπτιοι κατὰ τὴν ἰδίαν διάλεκτον ὀνομάζουσι χάρωνα. (3) διὸ καὶ φασιν Ὅρφέα τὸ παλαιὸν εἰς Αἴγυπτον παραβαλόντα καὶ θεασάμενον τοῦτο τὸ νόμιμον, μυθοποιῆσαι τὰ καθ' ὄψιν, τὰ μὲν μιμησάμενον, τὰ δ' αὐτὸν ἰδία πλασάμενον· ὑπὲρ οὗ τὰ κατὰ μέρος μικρὸν ὕστερον ἀναγράφομεν. (4) οὐ μὴν ἀλλὰ τῆς βάρους εἰς τὴν λίμνην καθελκυσθείσης, πρὶν ἢ τὴν λάρνακα τὴν τὸν νεκρὸν ἔχουσαν εἰς αὐτὴν τίθεσθαι, τῷ βουλομένῳ κατηγορεῖν ὁ νόμος ἐξουσίαν δίδωσιν. ἐὰν μὲν οὖν τις παρελθὼν ἐγκαλέσῃ καὶ δεῖξῃ βεβιωκότα κακῶς, οἱ μὲν κριταὶ τὰς γνώμας πᾶσιν ἀποφαίνονται, τὸ δὲ σῶμα εἴργεται τῆς εἰθισμένης ταφῆς· ἐὰν δ' ὁ ἐγκαλέσας

i wiedzą, jak należy postępować. Pierwszym jest człowiek, który nazywa się pisarzem. Gdy ciało leży na ziemi, rysuje on na lewym boku miejsce, w którym należy je przeciąć. Następnie człowiek, który nazywa się „rozcinającym z boku”, przecina je, jak każe obyczaj, kamieniem etiopskim i natychmiast rzuca się do ucieczki, a ludzie, którzy znajdują się w pobliżu, ścigają go obrzucając kamieniami i złorzecząc, jakby uważali, że ten człowiek dokonał profanacji. Uważają bowiem, że powinno się nienawidzić człowieka, który zadaje gwałt ciału rodaka, rani je lub kaleczy w jakikolwiek sposób.

(5) Balsamiarze cieszą się wielką czią i względami, towarzyszą kapłanom i bez przeszkody, jako czyści, wchodzą do świątyń. Kiedy zbiorą się, by zająć się rozciętym ciałem, jeden z nich wkłada poprzez przecięcie dłoń do środka zwłok i wyciąga stamtąd wszystko oprócz nerek i serca; drugi natomiast oczyszcza wszystkie wnętrzości po kolei w winie palmowym i w pachnidłach.

(6) Ogólnie rzecz biorąc, przez ponad trzydzieści dni najpierw całe ciało nacie-
rają olejkami cedrowymi i innymi miksturami, a potem mirrą, cynamonem oraz takimi środkami, które sprawiają, że ciało może przetrwać przez długi czas i przyjemnie pachnie. Gdy w taki sposób postąpią ze zwłokami, oddają je krewnym. Podczas tego procesu żadna część ciała nie ulega zniszczeniu, pozostają nawet brwi i rzęsy, także i wygląd ciała nie ulega zmianie i można rozpoznać rysy zmarłego. (7) Dlatego wielu Egipcjan w bardzo kosztownych pomieszczeniach przechowuje zwłoki swoich przodków i spogląda w twarze ludzi, którzy umarli wiele pokoleń przed ich narodzinami, patrząc na wzrost, postawę i wygląd każdego z nich, odczuwają taką radość, jakby rzeczywiście żyli razem z tymi, których oglądają.

92. Gdy ciało gotowe jest do pochówku, rodzina zawiadamia sędziów, krewnych i przyjaciół zmarłego o dniu pogrzebu i powiada, że – i tu podają imię zmarłego – chce przejść przez jezioro. (2) Gdy przybędzie czterdziestu sędziów i zasiądzie na zbudowanym po drugiej stronie jeziora półkolu, przyciągają łódź, którą wcześniej budują ludzie, parający się tylko tym zajęciem; stoi w niej przewoźnik, którego Egipcjanie w swoim języku nazywają „charonem”. (3) Dlatego powiadają, że gdy Orfeusz, który w pradawnych czasach odwiedził Egipt i zobaczył ten zwyczaj – po części go naśladowając, po części wymyślając – stworzył mit o tym, co dzieje się w Hadesie; szczegółowo napiszę o tym trochę później. (4) Zwyczaj zezwala, by każdy, kto tego chce, mógł oskarżyć zmarłego wtedy, gdy łódź zostanie spuszczone na jezioro, ale jeszcze nie ma w niej skrzyni ze zmarłym. Jeśli więc ktoś podejdzie, wniesie oskarżenie i dowiedzie, że zmarły był złym człowiekiem, sędziowie wszem i wobec ogłaszają, że zabrania się, by pochowano go w sposób zgodny ze zwyczajem. Ale jeśli okaże się, że, ten, kto

δόξη μὴ δικαίως κατηγορεῖν, μεγάλοις περιπίπτει προστίμοις. (5) ὅταν δὲ μηδεὶς ὑπακούσῃ κατηγορῶς ἢ παρελθὼν γνωσθῆ συκοφάντης ὑπάρχειν, οἱ μὲν συγγενεῖς ἀποθήμενοι τὸ πένθος ἐγκωμιάζουσι τὸν τετελευτηκότα, καὶ περὶ μὲν τοῦ γένους οὐδὲν λέγουσιν, ὡσπερ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὑπολαμβάνοντες ἅπαντας ὁμοίως εὐγενεῖς εἶναι τοὺς κατ' Αἴγυπτον, τὴν δ' ἐκ παιδὸς ἀγωγὴν καὶ παιδεῖαν διελθόντες, πάλιν ἀνδρὸς γεγονότος τὴν εὐσεβειαν καὶ δικαιοσύνην, ἔτι δὲ τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς αὐτοῦ διεξέρχονται, καὶ παρακαλοῦσι τοὺς κάτω θεοὺς δέξασθαι σύνοικον τοῖς εὐσεβέσι· τὸ δὲ πλήθος ἐπευφημεῖ καὶ ἀποσεμνύνει τὴν δόξαν τοῦ τετελευτηκότος, ὡς τὸν αἰῶνα διατρίβειν μέλλοντος καθ' ἄδου μετὰ τῶν εὐσεβῶν. (6) τὸ δὲ σῶμα τιθέασιν οἱ μὲν ἰδίους ἔχοντες τάφους ἐν ταῖς ἀποδεδειγμέναις θήκαις, οἷς δ' οὐχ ὑπάρχουσι τάφων κτήσεις, καινὸν οἶκημα ποιοῦσι κατὰ τὴν ἰδίαν οἰκίαν, καὶ πρὸς τὸν ἀσφαλέστατον τῶν τοίχων ὀρθὴν ἰστᾶσι τὴν λάρνακα. καὶ τοὺς κωλυομένους δὲ διὰ τὰς κατηγορίας ἢ πρὸς δάνειον ὑποθήκας θάπτεσθαι τιθέασιν κατὰ τὴν ἰδίαν οἰκίαν· οὐδ' ὕστερον ἐνίοτε παίδων παῖδες εὐπορήσαντες καὶ τῶν τε συμβολαίων καὶ τῶν ἐγκλημάτων ἀπολύσαντες μεγαλοπρεποῦς ταφῆς ἀξιοῦσι.

93. Σεμνότατον δὲ διεΐληπται παρ' Αἴγυπτίους τὸ τοὺς γονεῖς ἢ τοὺς προγόνους φανῆναι περιττότερον τετιμηκότας εἰς τὴν αἰώνιον οἴκησιν μεταστάντας. νόμιμον δ' ἐστὶ παρ' αὐτοῖς καὶ τὸ δίδοναι τὰ σώματα τῶν τετελευτηκότων γονέων εἰς ὑποθήκην δανείου· τοῖς δὲ μὴ λυσαμένοις ὄνειδος τε τὸ μέγιστον ἀκολουθεῖ καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν στέρησις ταφῆς. (2) θαυμάσαι δ' ἂν τις προσηκόντως τοὺς ταῦτα διατάξαντας, ὅτι τὴν ἐπιείκειαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῶν ἡθῶν οὐκ ἐκ τῆς τῶν ζώντων ὁμιλίας μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν τετελευτηκότων ταφῆς καὶ θεραπείας ἐφ' ὅσον ἦν ἐνδεχόμενον τοῖς ἀνθρώποις ἐνοικεῖοῦν ἐφιλοτιμήθησαν. (3) οἱ μὲν γὰρ Ἕλληνες μύθοις πεπλασμένοις καὶ φήμαις διαβεβλημέναις τὴν περὶ τούτων πίστιν παρέδωκαν, τὴν τε τῶν εὐσεβῶν τιμὴν καὶ τὴν τῶν πονηρῶν τιμωρίαν· τοιγαροῦν οὐχ οἷον ἰσχυῖσαι δύναται ταῦτα προτρέψασθαι τοὺς ἀνθρώπους ἐπὶ τὸν ἄριστον βίον, ἀλλὰ τὸναντίον ὑπὸ τῶν φαύλων χλευαζόμενα πολλῆς καταφρονήσεως τυγχάνουσι· (4) παρὰ δὲ τοῖς Αἴγυπτίοις οὐ μυθώδους, ἀλλ' ὀρατῆς τοῖς μὲν πονηροῖς τῆς κολάσεως, τοῖς δ' ἀγαθοῖς τῆς τιμῆς οὔσης, καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀμφοτέρω τῶν ἑαυτοῖς προσηκόντων ὑπομνησκονται, καὶ διὰ τούτου τοῦ τρόπου ἢ μεγίστη καὶ συμφορωτάτη διόρθωσις γίνεται τῶν ἡθῶν. κρατίστους δ', οἶμαι, τῶν νόμων ἡγχετέον οὐκ ἐξ ὧν εὐπορωτάτους, ἀλλ' ἐξ ὧν ἐπιεικεστάτους τοῖς ἡθεσι καὶ πολιτικωτάτους συμβήσεται γενέσθαι τοὺς ἀνθρώπους.

94. Ῥητέον δ' ἡμῖν καὶ περὶ τῶν γενομένων νομοθετῶν κατ' Αἴγυπτον τῶν οὕτως ἐξηλλαγμένα καὶ παράδοξα νόμιμα καταδειξάντων. μετὰ γὰρ τὴν παλαιὰν τοῦ κατ' Αἴγυπτον βίου κατάστασιν, τὴν μυθολογουμένην γεγενῆσθαι ἐπὶ τε τῶν θεῶν

oskarżał zmarłego, oskarżył go niesłusznie, surowo się go karze. (5) Jeśli nie słyszy się żadnego oskarżenia albo gdy zjawi się ktoś, kto okaże się oszustem, krewni przestają lamentować i zaczynają wychwalać zmarłego, ale nic nie mówią o jego rodzie, jak to jest w zwyczaju Greków, bo utrzymują, że wszyscy Egipcjanie są równie dobrze urodzeni, mówią natomiast, zaczynając od dzieciństwa, o wychowaniu zmarłego i o jego wykształceniu, a potem o jego pobożności, sprawiedliwości, powściągliwości i o innych zaletach, jakimi odznaczał się w wieku dojrzałym i proszą bogów świata podziemnego, by przyjęli go do grona ludzi prawych. Tłum potwierdza to okrzykami i sławi zmarłego jako tego, kto przez całą wieczność będzie przebywał w Hadesie z ludźmi prawymi. (6) Ci, którzy mają własne grobowce, umieszczają zmarłych w przeznaczonych do tego celu komorach, a ludzie, którzy nie wystawili grobowców, budują we własnych domach nowe pomieszczenia i skrzynię stawiają pionowo przy najsolidniej zbudowanej ścianie. Tych, których z powodu oskarżenia lub dlatego, że stali się poręczeniem pożyczki, nie wolno pochować, umieszcza się w ich domach. Czasami wnukowie, gdy się wzbogacą i spłacą długi, albo gdy oczyszczą zmarłych z oskarżenia, urządzają im wspańnię pogrzeby.

93. Najświętszym obowiązkiem dla Egipcjan jest okazywanie szczególnej czci rodzicom i przodkom wtedy, gdy odejdą oni do swoich wiekuiстых domostw. Mają oni również zwyczaj, zgodnie z którym można zastawiać ciała zmarłych rodziców jako poręczenie pożyczki. Ale ten, kto takiego długu nie spłaci, okrywa się hańbą, a gdy umrze, nie wolno go pochować. (2) Słusznie należy podziwiać ludzi, którzy ustanowili takie zwyczaje, bo starali się wpoić mieszkańcom, na ile to tylko było możliwe, sprawiedliwość i szlachetność nie tylko w stosunku do ludzi żywych, ale też w stosunku do zmarłych, co widać w ich trosce o pogrzeby i w pamięci o zmarłych. (3) Hellenowie swoje wierzenia na ten temat, mianowicie o nagrodzie, która należy się ludziom prawym, i o karze, która spotyka niegodziwców, przekazali w stworzonych mitach i mało wiarygodnych opowieściach. Dlatego nie mogą one zachęcać ludzi, by żyli lepiej, a wręcz przeciwnie, ponieważ drwią z nich ludzie bezwartościowi, lekceważy się je. (4) U Egipcjan natomiast nie mają one charakteru baśniowego, bo widać przecież, jaką karę ponoszą złoczyńcy i jak czci się ludzi dobrych; ponieważ i o jednym, i o drugim przypomina się każdego dnia, to w taki właśnie najlepszy i najstosowniejszy sposób poprawia się ludzkie charaktery. Sadzę, że najlepsze prawa powinny być nie takie, dzięki którym ludzie stają się coraz to bogatsi, lecz takie, dzięki którym stają się oni zacniejsi i bardziej interesują się sprawami publicznymi.

94. Muszę teraz opowiedzieć o żyjących w Egipcie prawodawcach, którzy ustalili dziwne i osobliwe zwyczaje. Gdy dawno temu Egipcjanie zaczęli wieść życie

καὶ τῶν ἡρώων, πείσαι φασι πρῶτον ἐγγράπτοις νόμοις χρήσασθαι τὰ πλήθη τὸν Μινεύην, ἄνδρα καὶ τῆ ψυχῇ μέγαν καὶ τῷ βίῳ κοινότατον τῶν μνημονευομένων. προσποιηθῆναι δ' αὐτῷ τὸν Ἑρμῆν δεδωκέναι τούτους, ὡς μεγάλων ἀγαθῶν αἰτίους ἐσομένους, καθάπερ παρ' Ἑλλησι ποιῆσαι φασιν ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ Μίνωα, παρὰ δὲ Λακεδαιμονίοις Λυκούργον, τὸν μὲν παρὰ Διός, τὸν δὲ παρ' Ἀπόλλωνος φήσαντα τούτους παρειληφέναι. (2) καὶ παρ' ἑτέροις δὲ πλείοσιν ἔθνεσι παραδέδοται τοῦτο τὸ γένος τῆς ἐπινοίας ὑπάρξει καὶ πολλῶν ἀγαθῶν αἴτιον γενέσθαι τοῖς πεισθεῖσι· παρὰ μὲν γὰρ τοῖς Ἀριανοῖς Ζαθραύστην ἱστοροῦσι τὸν ἀγαθὸν δαίμονα προσποιήσασθαι τοὺς νόμους αὐτῷ διδόναι, παρὰ δὲ τοῖς ὀνομαζομένοις Γέταις τοῖς ἀπαθανατίζουσι Ζάλμοξιν ὡσαύτως τὴν κοινὴν Ἑστίαν, παρὰ δὲ τοῖς Ἰουδαίοις Μωυσῆν τὸν Ἰαὼ ἐπικαλούμενον θεόν, εἴτε θαυμαστὴν καὶ θεῖαν ὅλως ἔννοιαν εἶναι κρίναντας τὴν μέλλουσαν ὠφελῆσειν ἀνθρώπων πλῆθος, εἴτε καὶ πρὸς τὴν ὑπεροχὴν καὶ δύναμιν τῶν εὐρεῖν λεγομένων τοὺς νόμους ἀποβλέψαντα τὸν ὄχλον μᾶλλον ὑπακούσεσθαι διαλαβόντας.

(3) Δεύτερον δὲ νομοθέτην Αἰγύπτιοί φασι γενέσθαι Σάσυχιν, ἄνδρα συνέσει διαφέροντα. τοῦτον δὲ πρὸς τοῖς ὑπάρχουσι νόμοις ἄλλα τε προσθεῖναι καὶ τὰ περὶ τὴν τῶν θεῶν τιμὴν ἐπιμελέστατα διατάξαι, εὐρετὴν δὲ καὶ γεωμετρίας γενέσθαι καὶ τὴν περὶ τῶν ἄστρον θεωρίαν τε καὶ παρατήρησιν διδάξαι τοὺς ἐγχωρίους. (4) τρίτον δὲ λέγουσι Σεσόωσιν τὸν βασιλέα μὴ μόνον τὰς πολεμικὰς πράξεις ἐπιφανεστάτας κατεργάσασθαι τῶν κατ' Αἴγυπτον, ἀλλὰ καὶ περὶ τὸ μάχιμον ἔθνος νομοθεσίαν συστήσασθαι, καὶ τὰ ἀκόλουθα τὰ περὶ τὴν στρατείαν σύμπαντα διακοσμήσαι. (5) τέταρτον δὲ νομοθέτην φασι γενέσθαι Βόκχοριν τὸν βασιλέα, σοφόν τινα καὶ πανουργία διαφέροντα. | τοῦτον οὖν διατάξαι τὰ περὶ τοὺς βασιλεῖς ἅπαντα καὶ τὰ περὶ τῶν συμβολαίων ἐξακριβῶσαι· γενέσθαι δ' αὐτὸν καὶ περὶ τὰς κρίσεις οὕτω συνετὸν ὥστε πολλὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ διαγνωσθέντων διὰ τὴν περιττότητα μνημονεύεσθαι μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. λέγουσι δ' αὐτὸν ὑπάρξει τῷ μὲν σώματι παντελῶς ἀσθενῆ, τῷ δὲ τρόπῳ πάντων φιλοχρηματώτατον.

95. Μετὰ δὲ τοῦτον προσελθεῖν λέγουσι τοῖς νόμοις Ἄμασιν τὸν βασιλέα, ὃν ἱστοροῦσι τὰ περὶ τοὺς νομάρχας διατάξαι καὶ τὰ περὶ τὴν σύμπασαν οἰκονομίαν τῆς Αἰγύπτου. παραδέδοται δὲ συνετός τε γεγονέναι καθ' ὑπερβολὴν καὶ τὸν τρόπον ἐπιεικῆς καὶ δίκαιος· ὧν ἕνεκα καὶ τοὺς Αἰγυπτίους αὐτῷ περιτεθεικέναι τὴν ἀρχὴν οὐκ ὄντι γένους βασιλικοῦ. (2) φασι δὲ καὶ τοὺς Ἥλειους, σπουδάζοντας περὶ τὸν Ὀλυμπικὸν ἀγῶνα, πρεσβευτὰς ἀποστεῖλαι πρὸς αὐτὸν ἐρωτήσοντάς πῶς ἂν γένοιτο δικαιοτάτος· τὸν δ' εἰπεῖν, ἐὰν μηδεὶς Ἥλειος ἀγωνίζεται. (3) Πολυκράτους δὲ τοῦ Σαμίων δυνάστου συντεθειμένου πρὸς αὐτὸν φιλίαν, καὶ βιαίως προσφερομένου τοῖς τε πολίταις καὶ τοῖς εἰς Σάμον καταπλέουσι ξένοις, τὸ μὲν πρῶτον λέγεται πρεσβευτὰς ἀποστείλαντα

osiadłe, a działo się to, jak powiadają mity, za czasów bogów i herosów, pierwszym, który, jak mówią, przekonał lud do korzystania z zapisanych praw, był Mneues³¹¹. Był to człowiek niezwykle mądry i w znacznie większym stopniu zajmował się sprawami publicznymi, niż inni prawodawcy, o których się pamięta. Utrzymywał on, że prawa dał mu Hermes³¹² po to, by przyniosły one pożytek. Tak samo w Grecji uczynili: Minos na Krecie i Likurg u Lacedemończyków; pierwszy powiadał, że otrzymał je od Zeusa, drugi, że od Apollona. (2) Taki rodzaj rad i sposób ich przekazania istniał w tradycji wielu ludów. Przykazania zapoczątkowały wiele dobrych rzeczy u tych, którzy ich słuchali. Opowiadają, że u Arianów Zathraustes³¹³ utrzymywał, iż Dobry Duch³¹⁴ dał mu prawa, a u Getów³¹⁵, którzy wierzą, że są nieśmiertelni, to samo mówił Zal-moksis³¹⁶, ale w odniesieniu do Hestii, która jest wspólną boginią dla nich i dla Hellenów, u Judejczyków Mojżesz mówił, że otrzymał prawa od boga o imieniu Iao. Uważali oni, że przykazania, które miały pomóc całej ludzkości, albo pojawiły się w sposób cudowny, dzięki ingerencji jakiegoś bóstwa, albo też uznali, że pospólstwo bardziej będzie słuchać praw, jeśli będzie mieć wzgląd na majestat i potęgę tych, którzy te prawa przekazali.

(3) Egipcjanie powiadają, że drugim prawodawcą był Sasychis³¹⁷, człowiek niezwykle mądry. Do istniejących już praw dodał inne, ustanowił też szczegółowe prawa związane z kultem bogów. Był wynalazcą geometrii, zapoznał rodaków z rozważaniami na temat gwiazd i nauczył ich obserwowania ich. (4) Powiadają, że trzecim prawodawcą był król Sesosis, który nie tylko dokonał czynów znamienitszych niż inni królowie egipscy, ale także ustanowił system praw dla klasy wojowników, uporządkował też wszystkie sprawy związane z wyprawami wojennymi. (5) Czwartym prawodawcą był, jak mówią, mądry i bardzo przebiegły król Bokchoris³¹⁸. Ustanowił on wszystkie prawa dotyczące królów, a także uściślił prawa związane z umowami. Był tak roztropny w sprawach związanych z sądownictwem, że wiele z jego sądowych decyzji pamięta się po dziś dzień, tak bowiem były one trafne. Powiadają, że był słabowity i dlatego bardziej niż inni królowie kochał pieniądze.

95. Po nim, powiadają, prawami zajął się król Amazis³¹⁹, który zgodnie z ich relacjami ustanowił prawa dotyczące nomarchów i zarządzania całym Egiptem. Według tradycji był człowiekiem niezwykle mądrym i dlatego też był uczciwy i sprawiedliwy. Z tego powodu Egipcjanie przekazali mu władzę, chociaż nie pochodził z królewskiego rodu. (2) Powiadają, że mieszkańcy Elidy, którzy bardzo chcieli zorganizować Igrzyska Olimpijskie, wysłali do niego posłów, by spytali, co zrobić, żeby były one uczciwe. Odpowiedział im, by nie brał w nich udziału żaden mieszkaniec Elidy³²⁰. (3) Chociaż z Polikratesem, władcą Samos³²¹, łączył go traktat o przyjaźni³²², gdy zaczął on dręczyć zarówno swoich

παρακαλεῖν αὐτὸν ἐπὶ τὴν μετριότητα· οὐ προσέχοντος δ' αὐτοῦ τοῖς λόγοις ἐπιστολὴν γράψαι τὴν φιλίαν καὶ τὴν ξενίαν τὴν πρὸς αὐτὸν διαλυόμενον· οὐ γὰρ βούλεσθαι λυπηθῆναι συντόμως ἑαυτόν, ἀκριβῶς εἰδότα διότι πλησίον ἐστὶν αὐτῷ τὸ κακῶς παθεῖν οὔτω προεσθηκότι τῆς τυραννίδος. θαυμασθῆναι δ' αὐτὸν φασὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι διὰ τε τὴν ἐπιείκειαν καὶ διὰ τὸ τῷ Πολυκράτει ταχέως ἀποβῆναι τὰ ῥηθέντα.

(4) Ἐκτον δὲ λέγεται τὸν Ξέρξου πατέρα Δαρεῖον τοῖς νόμοις ἐπιστῆναι τοῖς τῶν Αἰγυπτίων· μισήσαντα γὰρ τὴν παρανομίαν τὴν εἰς τὰ κατ' Αἴγυπτον ἱερὰ γενομένην ὑπὸ Καμβύσου τοῦ προβασιλεύσαντος ζηλώσαι βίον ἐπιεικῆ καὶ φιλόθεον. (5) ὁμιλῆσαι μὲν γὰρ αὐτοῖς τοῖς ἱερεῦσι τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ καὶ μεταλαβεῖν αὐτὸν τῆς τε θεολογίας καὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις ἀναγεγραμμένων πράξεων· ἐκ δὲ τούτων ἱστορήσαντα τὴν τε μεγαλοψυχίαν τῶν ἀρχαίων βασιλέων καὶ τὴν εἰς τοὺς ἀρχομένους εὖνοιαν μιμήσασθαι τὸν ἐκείνων βίον, καὶ διὰ τοῦτο τηλικαύτης τυχεῖν τιμῆς ὥσθ' ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ζῶντα μὲν θεὸν προσαγορεύεσθαι μόνον τῶν ἀπάντων βασιλέων, τελευτήσαντα δὲ τιμῶν τυχεῖν ἴσων τοῖς τὸ παλαιὸν νομιμώτατα βασιλεύσασι κατ' Αἴγυπτον.

(6) Τὴν μὲν οὖν κοινὴν νομοθεσίαν συντελεσθῆναί φασιν ὑπὸ τῶν εἰρημένων ἀνδρῶν, καὶ δόξης τυχεῖν τῆς διαδεδομένης παρὰ τοῖς ἄλλοις· ἐν δὲ τοῖς ὕστερον χρόνοις πολλὰ τῶν καλῶς ἔχειν δοκούντων νομίμων φασὶ κινήθη, Μακεδόνων ἐπικρατησάντων καὶ καταλυσάντων εἰς τέλος τὴν βασιλείαν τῶν ἐγχωρίων.

96. Τούτων δ' ἡμῖν διευκρινημένων ῥητέον ὅσοι τῶν παρ' Ἑλλήσι δεδοξασμένων ἐπὶ συνέσει καὶ παιδείᾳ παρέβαλον εἰς Αἴγυπτον ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις, ἵνα τῶν ἐνταῦθα νομίμων καὶ τῆς παιδείας μετάσχωσιν. (2) οἱ γὰρ ἱερεῖς τῶν Αἰγυπτίων ἱστοροῦσιν ἐκ τῶν ἀναγραφῶν τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις παραβαλεῖν πρὸς ἑαυτοὺς τὸ παλαιὸν Ὀρφέα τε καὶ Μουσαῖον καὶ Μελάμποδα καὶ Δαίδαλον, πρὸς δὲ τούτοις Ὀμηρόν τε τὸν ποιητὴν καὶ Λυκοῦργον τὸν Σπαρτιάτην, ἔτι δὲ Σόλωνα τὸν Ἀθηναῖον καὶ Πλάτωνα τὸν φιλόσοφον, ἐλθεῖν δὲ καὶ Πυθαγόραν τὸν Σάμιον καὶ τὸν μαθηματικὸν Εὐδοξον, ἔτι δὲ Δημόκριτον τὸν Ἀβδηρίτην καὶ Οἰνοπίδην τὸν Χῖον. (3) πάντων δὲ τούτων σημεῖα δεικνύουσι τῶν μὲν εἰκόνας, τῶν δὲ τόπων ἢ κατασκευασμάτων ὁμωνύμους προσηγορίας, ἕκ τε τῆς ἐκάστῳ ζηλωθείσης παιδείας ἀποδείξεις φέρουσι, συνιστάντες ἐξ Αἰγύπτου μετενηγῆσθαι πάντα δι' ὧν παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἐθαυμάσθησαν.

(4) Ὀρφέα μὲν γὰρ τῶν μυστικῶν τελετῶν τὰ πλεῖστα καὶ τὰ περὶ τὴν ἑαυτοῦ πλάνην ὀργιαζόμενα καὶ τὴν τῶν ἐν ἄδου μυθοποιίαν ἀπενέγκασθαι. (5) τὴν μὲν γὰρ Ὀσίριδος τελετὴν τῇ Διονύσου τὴν αὐτὴν εἶναι, τὴν δὲ τῆς Ἰσιδος τῇ τῆς Δήμητρος ὁμοιοτάτην ὑπάρχειν, τῶν ὀνομάτων μόνων ἐνηλλαγμένων· τὰς δὲ τῶν ἀσεβῶν ἐν ἄδου τιμωρίας καὶ τοὺς τῶν εὐσεβῶν λειμῶνας καὶ τὰς παρὰ τοῖς

poddanych, jak i obcokrajowców, którzy na Samos przyплыnęli, to najpierw podobno Amasis wysłał do niego posłów i wezwał go do umiarkowania. Ponieważ Polikrates nie zwrócił uwagi na jego słowa, napisał list, w którym zrywał traktat o przyjaźni³²³ i o stosunkach gościnności. „Nie chcę – pisał – wkrótce pograżać się w smutku, wiem bowiem doskonale, że nieszczęście jest blisko tego, kto przoduje w tyrańskich rządach”. Hellenowie podziwiali go z powodu, jak mówią, sprawiedliwości, jak i dlatego, że jego słowa skierowane do Polikratesa szybko się spełniły.

(4) Szóstym władcą, który zajął się egipskimi prawami, był, jak powiadają, Dariusz, ojciec Kserksesa. Żywiąc bowiem odrazę do profanacji, których jego poprzednik Kambyzes dopuścił się w egipskich świątyniach, starał się żyć sprawiedliwie i bogobojnie. (5) Przebywał z egipskimi kapłanami i brał udział w studiowaniu zarówno wiedzy o sprawach boskich, jak i tego, co zapisane zostało w świętych księgach. Gdy dowiedział się z nich o szlachetności dawnych królów i o ich sprawiedliwości wobec poddanych, zaczął naśladować ich życie. Dlatego też czczono go tak bardzo, że Egipcjanie jego jedyne jeszcze za życia nazwali bogiem, a gdy umarł doznał czci równej tym egipskim królom, którzy najbardziej przestrzegali praw.

(6) Ten wspólny dla wszystkich Egipcjan zbiór praw sporządzili, jak powiadają, wymienieni władcy. Cieszył się on sławą również i u innych ludów. W późniejszych jednak czasach, gdy Macedończycy odebrali władzę miejscowym królom, zniesiono wiele praw uważanych za dobre.

96. Skoro wyjaśniłem już te sprawy, opowiem teraz, jacy znani ze swojej mądrości i wykształcenia Hellenowie przebywali w dawnych czasach w Egipcie, by poznać tamtejsze zwyczaje i wiedzę. (2) Egipscy kapłani opowiadają, powołując się na zapiski w świętych księgach, że w dawnych czasach przebywali u nich: Orfeusz, Musajos, Melampos i Dedal, a oprócz nich poeta Homer, a także Likurg ze Sparty, Solon Ateńczyk i filozof Platon oraz Pitagoras z Samos, Demokryt z Abdery i Ojnopides z Chios. (3) Pokazują też ślady ich bytności, czasem ich wizerunki, czasem miejsca lub budowle noszące ich imiona, podają też dowody na to, jakim studiom każdy z nich sumiennie się poświęcił, dowodzą również, że rozległą wiedzę, z powodu której tak bardzo podziwiają ich Hellenowie, zdobyli w Egipcie.

(4) Orfeusz, na przykład, większą część tajemniczych obrzędów i rytuałów związanych z jego wędrówką oraz opowieści o tym, co działo się w Hadesie, przeniósł z Egiptu. (5) Obrzędy poświęcone Ozyrysowi są bowiem takie same, jak te, w których czci się Dionizosa, a rytuały ku czci Izdydy są takie same, jak Demeter, zmieniły się tylko imiona. Naśladując egipskie zwyczaje pogrzebowe, Orfeusz przeniósł do Hellady wyobrażenia o karach, jakie ponoszą bezbożni

πολλοῖς εἰδωλοποιίας ἀναπεπλασμένας παρεισαγαγεῖν μιμησάμενον τὰ γινόμενα περὶ τὰς ταφὰς τὰς κατ' Αἴγυπτον. (6) τὸν μὲν γὰρ ψυχοπομπὸν Ἑρμῆν κατὰ τὸ παλαιὸν νόμιμον παρ' Αἰγυπτίοις ἀναγαγόντα τὸ τοῦ Ἄπιδος σῶμα μέχρι τινὸς παραδιδόναι τῷ περικειμένῳ τὴν τοῦ Κερβέρου προτομήν. τοῦ δ' Ὀρφέως τοῦτο καταδείξαντος παρὰ τοῖς Ἑλλησι τὸν Ὀμηρον ἀκολούθως τούτῳ θεῖναι κατὰ τὴν ποίησιν

Ἑρμῆς δὲ ψυχὰς Κυλλήνιος ἐξεκαλεῖτο
ἀνδρῶν μνηστήρων, ἔχε δὲ ῥάβδον μετὰ χερσίν.

εἶτα πάλιν ὑποβάντα λέγειν

παρ δ' ἴσαν Ὀκεανοῦ τε ῥοὰς καὶ Λευκάδα πέτρην,
ἠδὲ παρ' Ἥελίοιο πύλας καὶ δῆμον Ὀνείρων
ἦσαν· αἶψα δ' ἴκοντο κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα,
ἔνθα τε ναίουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων.

(7) Ὀκεανὸν μὲν οὖν καλεῖν τὸν ποταμὸν διὰ τὸ τοὺς Αἰγυπτίους κατὰ τὴν ἰδίαν διάλεκτον Ὀκεανὸν λέγειν τὸν Νεῖλον, Ἥλιου δὲ πύλας τὴν πόλιν τὴν τῶν Ἥλιοπολιτῶν, λειμῶνα δ' ὀνομάζειν, τὴν μυθολογουμένην οἴκησιν τῶν μετηλλαχότων, τὸν παρὰ τὴν λίμνην τόπον τὴν καλουμένην μὲν Ἀχερουσίαν, πλησίον δὲ οὔσαν τῆς Μέμφεως, ὄντων περὶ αὐτὴν λειμώνων καλλίστων, ἔλους καὶ λωτοῦ καὶ καλάμου. ἀκολούθως δ' εἰρησθαι καὶ τὸ κατοικεῖν τοὺς τελευτήσαντας ἐν τούτοις τοῖς τόποις διὰ τὸ τὰς τῶν Αἰγυπτίων ταφὰς τὰς πλείστας καὶ μεγίστας ἐνταῦθα γίνεσθαι, διαπορθμευομένων μὲν τῶν νεκρῶν διὰ τε τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης, τιθεμένων δὲ τῶν σωμάτων εἰς τὰς ἐνταῦθα κειμένας θήκας.

(8) Συμφωνεῖν δὲ καὶ τᾶλλα τὰ παρὰ τοῖς Ἑλλησι καθ' ἄδου μυθολογούμενα τοῖς ἔτι νῦν γινομένοις κατ' Αἴγυπτον· τὸ μὲν γὰρ διακομίζον τὰ σώματα πλοῖον βᾶριν καλεῖσθαι, τὸ δ' ἐπίβαθρον τῷ πορθμεῖ δίδοσθαι, καλουμένῳ κατὰ τὴν ἐγγώριον διάλεκτον χάρωνι. (9) εἶναι δὲ λέγουσι πλησίον τῶν τόπων τούτων καὶ σκοτίας Ἐκάτης ἱερὸν καὶ πύλας Κωκυτοῦ καὶ Λήθης διειλημμένας χαλκοῖς ὀχεῦσιν. ὑπάρχειν δὲ καὶ ἄλλας πύλας Ἀληθείας, καὶ πλησίον τούτων εἰδῶλον ἀκέφαλον ἐστάναι Δίκης.

97. Πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν μεμυθοποιημένων διαμένειν παρ' Αἰγυπτίοις, διατηρουμένης ἔτι τῆς προσηγορίας καὶ τῆς ἐν τῷ πράττειν ἐνεργείας. (2) ἐν μὲν γὰρ Ἀκανθῶν πόλει, πέραν τοῦ Νεῖλου κατὰ τὴν Λιβύην ἀπὸ σταδίων ἑκατὸν καὶ εἴκοσι τῆς Μέμφεως, πίθον εἶναι τετρημένον, εἰς ὃν τῶν ἱερέων ἐξήκοντα καὶ τριακοσίους καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὕδωρ φέρειν εἰς αὐτὸν ἐκ τοῦ Νεῖλου· (3) τὴν δὲ περὶ τὸν Ὀκνον μυθοποιίαν δείκνυσθαι πλησίον κατὰ τινα πανήγυριν συντελουμένην, πλέκοντος μὲν ἐνὸς ἀνδρὸς ἀρχὴν σχοινίου μακράν, πολλῶν

w Hadesie i o Błoniach dla bogobojnych, a także wiele innych wyobrażeń. (6) Na przykład Hermes, przewodnik dusz, według starego egipskiego zwyczaju odprowadził ciało Apisa do pewnego miejsca i oddał komuś, kto nosił maskę Cerbera. Kiedy takie wyobrazenie Orfeusz przedstawił Grekom, Homer je przyjął i przedstawił w wierszach (Odyseja XXIV 1-2):

Hermes Kylleński wywoływał dusze zalotników. Miał on w ręku różdżkę...

(przekład Jana Parandowskiego, s. 341)

i nieco dalej (Odyseja XXIV 11-14):

Wilgotnymi ścieżkami szły wzdłuż strumieni Okeanosa i mimo Białej Skały, szły mimo wrót słonecznych i kraju snów, aż wstąpiły na Asfodelowe Błonia, gdzie mieszkają dusze, widma umarłych.

(przekład Jana Parandowskiego, s. 341)

(7) Rzekę nazywa Okeanosem dlatego, że Egipcjanie we własnym języku Oceanem nazywają Nil, Wrotami Słonecznymi nazywa miasto Heliopolińczyków, a Błoniami, gdzie według mitów były siedziby zmarłych, nazywa miejsce położone nad jeziorem nazywającym się Acherusia, które znajduje się blisko Memfis. Jest ono otoczone niezwykle pięknymi błoniami, są tam wilgotne łąki, lotos i trzcina. Podobnie można wyjaśnić opowieści o tym, że zmarli przebywają w tych okolicach, bo tu właśnie odbywało się najczęściej największych ceremonii pogrzebowych. Zmarli byli przewożeni przez rzekę i jezioro Acherusia, i chowani w leżących na zachodnim brzegu rzeki grobowcach.

(8) Te właśnie, a także inne mity o Hadesie, zgodne są z tym, co jeszcze w naszych czasach ma miejsce w Egipcie. Łódź bowiem, na której przewozi się zwłoki, nazywa się „baris”, opłatę wręcza się przewoźnikowi, który w języku krajowców nazywa się „charon”. (9) Powiadają, że blisko tych miejsc jest świątynia ciemnej Hekate oraz poznaczone brązowymi pasami bramy Kokytu i Lety; są też i inne bramy, między innymi, brama Prawdy, a blisko niej bezgłowy posąg Prawdy.

97. W Egipcie przetrwało wiele innych rzeczy, o których mówią mity, bo istnieją jeszcze nazwy, kultywuje się zwyczaje. (2) Na przykład w mieście Akantów³²⁴, które leży po drugiej stronie Nilu, w Libii, w odległości stu dwudziestu stadiów od Memfis, jest dziurawy dzban, do którego trzystu sześćdziesięciu kapłanów każdego dnia wlewa wodę, przynosząc ją z Nilu. (3) W pobliżu tego miejsca przedstawiają podczas pewnej uroczystości mit o Oknosie³²⁵, w czasie której

δ' ἐκ τῶν ὀπίσω λυόντων τὸ πλεκόμενον. (4) Μελάμποδα δέ φασι μετενεγκεῖν ἐξ Αἰγύπτου τὰ Διονύσῳ νομιζόμενα τελεῖσθαι παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τὰ περὶ Κρόνου μυθολογούμενα καὶ τὰ περὶ τῆς Τιτανομαχίας καὶ τὸ σύνολον τὴν περὶ τὰ πάθη τῶν θεῶν ἱστορίαν. (5) τὸν δὲ Δαίδαλον λέγουσιν ἀπομιμήσασθαι τὴν τοῦ λαβυρίνθου πλοκὴν τοῦ διαμένοντος μὲν μέχρι τοῦ νῦν καιροῦ, οἰκοδομηθέντος δέ, ὡς μὲν τινές φασιν, ὑπὸ Μένδητος, ὡς δ' ἔνιοι λέγουσιν, ὑπὸ Μάρρου τοῦ βασιλέως, πολλοῖς ἔτεσι πρότερον τῆς Μίνω βασιλείας. (6) τὸν τε ῥυθμὸν τῶν ἀρχαίων κατ' Αἴγυπτον ἀνδριάντων τὸν αὐτὸν εἶναι τοῖς ὑπὸ Δαιδάλου κατασκευασθεῖσι παρὰ τοῖς Ἑλλήσι. τὸ δὲ κάλλιστον πρόπυλον ἐν Μέμφει τοῦ Ἡφαιστείου Δαίδαλον ἀρχιτεκτονῆσαι, καὶ θαυμασθέντα τυχεῖν εἰκόνοσ ξυλίνης κατὰ τὸ προειρημένον ἱερὸν ταῖς ἰδίαις χερσὶ δεδημιουργημένης, πέρασ δὲ διὰ τὴν εὐφυῖαν ἀξιοθέντα μεγάλης δόξης καὶ πολλὰ προσεξευρόντα τυχεῖν ἰσοθέων τιμῶν· κατὰ γὰρ μίαν τῶν πρὸς τῆ Μέμφει νήσων ἔτι καὶ νῦν ἱερὸν εἶναι Δαιδάλου τιμώμενον ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων.

(7) Τῆς δ' Ὀμήρου παρουσίας ἄλλα τε σημεῖα φέρουσι καὶ μάλιστα τὴν τῆς Ἑλένης γενομένην παρὰ Μενελάῳ Τηλεμάχου φαρμακείαν καὶ λήθην τῶν συμβεβηκότων κακῶν. τὸ γὰρ νηπενθὲς φάρμακον, ὃ λαβεῖν φησιν ὁ ποιητὴς τὴν Ἑλένην ἐκ τῶν Αἰγυπτίων Θηβῶν παρὰ Πολυδάμνης τῆς Θῶνος γυναικός, ἀκριβῶσ ἐξητακῶσ φαίνεται· ἔτι γὰρ καὶ νῦν τὰς ἐν ταύτῃ γυναικάσ τῆ προειρημένη δυνάμει χρῆσθαι λέγουσι, καὶ παρὰ μόναισ ταῖς Διοσπολίτισιν ἐκ παλαιῶν χρόνων ὀργῆσ καὶ λύπησ φάρμακον εὐρῆσθαι φασι· τὰς δὲ Θήβασ καὶ Διὸσ πόλιν τὴν αὐτὴν ὑπάρχειν. (8) τὴν τε Ἄφροδίτην ὀνομάζεσθαι παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις χρυσῆν ἐκ παλαιᾶσ παραδόσεωσ, καὶ πεδίον εἶναι καλούμενον χρυσῆσ Ἄφροδίτης περὶ τὴν ὀνομαζομένην Μώμεμφιν. (9) τὰ τε περὶ τὸν Δία καὶ τὴν Ἥραν μυθολογούμενα περὶ τῆσ συνουσίας καὶ τὴν εἰς Αἰθιοπίαν ἐκδημίαν ἐκεῖθεν αὐτὸν μετενεγκεῖν· κατ' ἑνιαυτὸν γὰρ παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις τὸν νεῶν τοῦ Διὸσ περαιοῦσθαι τὸν ποταμὸν εἰς τὴν Λιβύην, καὶ μεθ' ἡμέρας τινὰσ πάλιν ἐπιστρέφειν, ὡσ ἐξ Αἰθιοπίας τοῦ θεοῦ παρόντοσ· τὴν τε συνουσίαν τῶν θεῶν τούτων, ἐν ταῖς πανηγύρεσι τῶν ναῶν ἀνακομιζομένων ἀμφοτέρων εἰς ὄροσ ἄνθεσι παντοίοις ὑπὸ τῶν ἱερέων κατεστρωμένον.

98. Καὶ Λυκοῦργον δὲ καὶ Πλάτωνα καὶ Σόλωνα πολλὰ τῶν ἐξ Αἰγύπτου νομίμων εἰσ τὰς ἑαυτῶν κατατάζαι νομοθεσίας. (2) Πυθαγόραν τε τὰ κατὰ τὸν ἱερὸν λόγον καὶ τὰ κατὰ γεωμετρίαν θεωρήματα καὶ τὰ περὶ τοὺσ ἀριθμοὺσ, ἔτι δὲ τὴν εἰσ πᾶν ζῶον τῆσ ψυχῆσ μεταβολὴν μαθεῖν παρ' Αἰγυπτίων. (3) ὑπολαμβάνουσι δὲ καὶ Δημόκριτον παρ' αὐτοῖς ἔτη διατρίψαι πέντε καὶ πολλὰ διδαχθῆναι τῶν κατὰ τὴν ἀστρολογίαν. τὸν τε Οἰνοπίδην ὁμοίωσ συνδιατρίψαντα τοῖς ἱερεῦσι καὶ ἀστρολόγοις μαθεῖν ἄλλα τε καὶ μάλιστα τὸν ἡλιακὸν κύκλον ὡσ λοξῆν μὲν ἔχει τὴν πορείαν, ἐναντίαν δὲ τοῖς ἄλλοις ἄστροις τὴν φορὰν ποιεῖται.

jeden mężczyzna plecie długą linę, a za nim wielu innych ją rozplata. (4) Melampus, powiadają, przeniósł z Egiptu rytuały, w których Grecy uczestniczą, uważając, że są one związane z Dionizosem, oraz mity o Kronosie, o wojnie z Tytanami i, krótko mówiąc, opowieści o tym, co przytrafiło się bogom. (5) Dedal, powiadają, odwzorował schemat tego labiryntu, który przetrwał do naszych czasów, a który zbudował, jak mówią jedni Mendes lub, jak twierdzą inni, Marros, który panował wiele lat wcześniej niż Minos. (6) Proporcje starych egipskich posągów są takie same, jak te, które wyrzeźbił Grekom Dedal. Zbudował on też niezwykle piękną bramę w świątyni Hefajstosa w Memfis. Ponieważ go podziwiano, został uhonorowany drewnianym posągiem, znajdującym się we wspomnianej świątyni, a który sam wykonał. W końcu, ponieważ cieszył się wielką sławą z powodu swojego talentu i ponieważ wynalazł wiele rzeczy, obdarowano go czcią równą boskiej. Na jednej bowiem ze znajdujących się koło Memfis wysp jeszcze i dzisiaj jest szanowana przez krajowców świątynia poświęcona Dedalowi.

(7) Podają również wiele świadectw obecności Homera w Egipcie, a wśród nich jest też wzmianka o leku przynoszącym zapomnienie i uśmierzającym bolesne wspomnienia, który Helena dała Telemachowi w domu Menelaosa³²⁶. Ten właśnie uśmierzający ból i troski lek, jak powiada poeta, Helena przywiozła z egipskich Teb, otrzymawszy go od Polydamny, żony Thonosa³²⁷. Wyraźnie widać, że poeta dokładnie zbadał tę sprawę, bo, jak mówią, jeszcze w naszych czasach we wspomnianym mieście kobiety używają tego środka. Dodają też, że lekarstwo uśmierzające gniew i ból zostało w dawnych czasach odkryte przez żyjące w Diospolis kobiety; a Teby i Diospolis to jedno i to samo miasto. (8) Krajowcy, zgodnie z pradawną tradycją, nazywają Afrodytę „złotą” i nawet koło miasta noszącego nazwę Momemfis jest równina nazywająca się równiną złotej Afrodyty. (9) Stąd też pochodzi mit o umizgach Zeusa i Hery i o ich podróży do Etiopii. Każdego roku Egipcjanie przenoszą na drugi brzeg rzeki, do Libii, kapliczkę z figurą Zeusa i po kilku dniach zabierają ją stamtąd, jak gdyby bóg powracał z Etiopii. A opowieść o umizgach tych bogów przedstawiają podczas uroczystości gromadzących sporo ludzi; wtedy wynosi się kapliczki z figurami obojga bogów na pagórek, które kapłani usypują z rozmaitych kwiatów.

98. Likurg, Platon i Solon do własnych systemów prawnych włączyli wiele praw pochodzących z Egiptu. (2) Pitagoras przejął od Egipcjan wiedzę o bogach, poznał twierdzenia geometryczne i teorię liczb oraz wiedzę o tym, że dusze wędrują przez wszystkie żywe istoty³²⁸. (3) Powiadają, że Demokryt spędził u nich pięć lat i studiował ich astrologię. Podobnie i Ojnopides³²⁹, który przebywając wśród ich kapłanów i astrologów nauczył się wiele, a między innymi tego, że ekliptyka słońca jest pochylą i że słońce porusza się w przeciwnym kierunku niż gwiazdy.

(4) παραπλησίως δὲ καὶ τὸν Εὐδόξον ἀστρολογήσαντα παρ' αὐτοῖς καὶ πολλὰ τῶν χρησίμων εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκδόντα τυχεῖν ἀξιολόγου δόξης.

(5) Τῶν τε ἀγαματοποιῶν τῶν παλαιῶν τοὺς μάλιστα διωνομασμένους διατετριφέναι παρ' αὐτοῖς Τηλεκλέα καὶ Θεόδωρον, τοὺς Ῥοίκου μὲν υἱούς, κατασκευάσαντας δὲ τοῖς Σαμίσις τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθίου ξόανον. (6) τοῦ γὰρ ἀγάλματος ἐν Σάμῳ μὲν ὑπὸ Τηλεκλέους ἱστορεῖται τὸ ἤμισυ δημιουργηθῆναι, κατὰ δὲ τὴν Ἐφεσον ὑπὸ τὰδελφοῦ Θεοδώρου τὸ ἕτερον μέρος συντελεσθῆναι· συντεθέντα δὲ πρὸς ἄλληλα τὰ μέρη συμφωνεῖν οὕτως ὥστε δοκεῖν ὑφ' ἑνὸς τὸ πᾶν ἔργον συντετελεῖσθαι. τοῦτο δὲ τὸ γένος τῆς ἐργασίας παρὰ μὲν τοῖς Ἑλλησι μηδαμῶς ἐπιτηδεύεσθαι, παρὰ δὲ τοῖς Αἰγυπτίοις μάλιστα συντελεῖσθαι. (7) παρ' ἐκείνοις γὰρ οὐκ ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν ὄρασιν φαντασίας τὴν συμμετρίαν τῶν ἀγαμάτων κρίνεσθαι, καθάπερ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ἀλλ' ἐπειδὴν τοὺς λίθους κατακλίνωσι καὶ μερίσαντες κατεργάζωνται, τὸ τῆνικαῦτα τὸ ἀνάλογον ἀπὸ τῶν ἐλαχίστων ἐπὶ τὰ μέγιστα λαμβάνεσθαι. (8) τοῦ γὰρ παντὸς σώματος τὴν κατασκευὴν εἰς ἓν καὶ εἴκοσι μέρη καὶ προσέτι τέταρτον διαιρουμένους τὴν ὅλην ἀποδιδόναι συμμετρίαν τοῦ ζώου. διόπερ ὅταν περὶ τοῦ μεγέθους οἱ τεχνῖται πρὸς ἀλλήλους σύνθωνται, χωρισθέντες ἀπ' ἀλλήλων σύμφωνα κατασκευάζουσι τὰ μεγέθη τῶν ἔργων οὕτως ἀκριβῶς ὥστε ἑκπληξιν παρέχειν τὴν ιδιότητα τῆς πραγματείας αὐτῶν. (9) τὸ δ' ἐν τῇ Σάμῳ ξόανον συμφώνως τῇ τῶν Αἰγυπτίων φιλοτεχνία κατὰ τὴν κορυφὴν διχοτομούμενον διορίζειν τοῦ ζώου τὸ μέσον μέχρι τῶν αἰδοίων, ἰσάζον ὁμοίως ἑαυτῷ πάντοθεν· εἶναι δ' αὐτὸ λέγουσι κατὰ τὸ πλεῖστον παρεμφερὲς τοῖς Αἰγυπτίοις, ὡς ἂν τὰς μὲν χεῖρας ἔχον παρατεταμένας, τὰ δὲ σκέλη διαβεβηκότα.

(10) Περὶ μὲν οὖν τῶν κατ' Αἴγυπτον ἱστορουμένων καὶ μνήμης ἀξίων ἀρκεῖ τὰ ῥηθέντα· ἡμεῖς δὲ κατὰ τὴν ἐν ἀρχῇ τῆς βίβλου πρόθεσιν τὰς ἐξῆς πράξεις καὶ μυθολογίας ἐν τῇ μετὰ ταύτην διέξιμεν, ἀρχὴν ποιησάμενοι τὰ κατὰ τὴν Ἀσίαν τοῖς Ἀσσυρίοις παραθέντα.

(4) Astrologię studiował u nich również Eudoksos³³⁰; cieszył się on wielkim szacunkiem, bo przeniósł do Hellady wiele użytecznej wiedzy.

(5) Przebywali również u nich najbardziej znani dawni rzeźbiarze – synowie Roikosa, Telekles i Theodoros³³¹, którzy wyrzeźbili dla mieszkańców Samos drewniany posąg Apollona Pytyjskiego. (6) Opowiada się, że połowę wyrzeźbił na Samos Telekles, a połowę wykonał jego brat Theodoros w Efezie. Gdy połączono obie części, zgadzały się ze sobą tak dokładnie, jakby całe dzieło wykonał jeden człowiek. Taki sposób pracy wśród Hellenów nie jest w ogóle praktykowany, u Egipcjan natomiast jest on częsty. (7) U nich bowiem, inaczej niż w Helladzie, nie ocenia się proporcji posągów na podstawie tego, co widać. Gdy położą kamienie, dzielą je według proporcji, które biorą od części najmniejszych i odnoszą je do większych. Całe ciało dzielą na dwadzieścia jeden i jedną czwartą części; według nich wyznaczają wszystkie proporcje posągu. (8) Dlatego, gdy artyści uzgodnią pomiędzy sobą wielkość posągu, z dala od siebie tworzą tak dokładne i zgadzające się pod względem wielkości części posągów, że ich sposób pracy wzbudza zdziwienie. (9) Drewniany posąg na Samos – zgodnie ze zręczną metodą Egipcjan – w środku, od głowy, aż po genitalia, był przecięty na dwie części i w każdym miejscu jedna połówka pasowała dokładnie do drugiej. Powiadają, że posąg ten też pod innymi względami przypominał egipskie – obie ręce posągu przylegały do jego boków, a nogi były w wykroku.

(10) Wystarczająco przedstawiłem to, co Egipcjanie mówią o swoich dziejach i to, o czym warto pamiętać. Zgodnie z moim, podanym na początku tej książki planem, w następnej księdze przedstawię czyny i opowieści mityczne innych ludów i zacznę od mieszkających w Azji Asyryjczyków.

KOMENTARZ (DO TEKSTU POLSKIEGO)

* Tekst w przypisach poprzedzony gwiazdką pochodzi od tłumaczki.

- 1 * W tekście nie ma rozdziałów, które byłyby poświęcone temu zagadnieniu.
- 2 * Patrz przypis 1.
- 3 * Homer, *Odyseja I 3* – przekład Jana Parandowskiego, s. 35; wszystkie cytaty z *Odysei* podają za: Homer, *Odyseja*, przekład Jan Parandowski, Warszawa 1972.
- 4 Zdania te dowodzą pobytu Diodora w Rzymie, niestety w bliżej niesprecyzowanym czasie. Nie należy jednak w tę informację powątpiewać, zob. Burton, s. 39; o wykorzystaniu przez Diodora „rzymskich” materiałów: Schwartz, s. 691-704.
- 5 Obecnie miasto Agira w środkowej części Sycylii, 25 km na północny wschód od Henny (antyczna Enna); Diodor jeszcze kilkakrotnie wzmiankuje Agyrion: IV 24; XIV 95; XVI 82-83; zob. RE I (1984), s. 913-914 (z zestawieniem źródeł); PECS, s. 18; DNP I (1996), s. 301.
- 6 Sycylia dostała się pod panowanie rzymskie w roku 241 przed Chr.
- 7 To jest przed rokiem 1184 przed Chr.
- 8 10 VI 323 przed Chr.; zob. ostatnio K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2004, s. 500-519; idem, *Śmierć i grób Aleksandra Wielkiego*, Poznań 2005 (*Xenia Posnaniensia*, series altera 22).
- 9 Podbój Galii rozpoczął się w roku 58 przed Chr., Diodor za jej początek przyjmuje jednak konsulat Cezara, zob. niżej, przypis 13.
- 10 W roku 42 przed Chr., zob. J.-P. Martin, *Kult panującego w Cesarstwie Rzymskim*, Poznań 2005 (*Xenia Posnaniensia*, series altera 23).
- 11 To jest Galię Zaalpejską (Comata) w latach 58-50: obszar między Atlantykiem a Renem; Diodor liczy wydarzenia do konsulatu Juliusza Cezara w roku 59 o problemach z chronologią zob. Schwartz, s. 665; Burton, s. 39-42.

- 12 Przesada: Cezar dwukrotnie przeprowadził się przez kanał La Manche, ale bez widocznego skutku. Trwały podbój Wysp Brytyjskich zapoczątkował cesarz Klaudiusz (w roku 43 po Chr.), a zakończono go dopiero za panowania Domitjana (81-96 po Chr.).
- 13 Pierwszy rok 180 olimpiady przypada na lata 60/59 przed Chr.; zob. wyżej, przypis 11.
- 14 Apollodor (Apollodoros) z Aten; żył mniej więcej w latach 180-110 przed Chr.; napisał m.in. dzieło pt. „Chronika” (Χρονικά) w czterech księgach, które zawierało opis wydarzeń historycznych w porządku chronologicznym od śmierci Aleksandra Wielkiego. Trzy pierwsze księgi doprowadzone zostały, od zniszczenia Troi w 1184, do roku 144/143 przed Chr., czwarta kończyła się krótko przed rokiem 110, tj. rokiem śmierci Apollodorosa. Z zamierzenia była to kontynuacja dzieła Eratostenesa pt. „Chronografie”, które kończyło się wraz ze śmiercią Aleksandra Wielkiego. Apollodoros dzielił epoki według pokoleń (γενεά), miał jednak wątpliwości co do długości ich trwania (30, 33 lub więcej lat); datę wojny trojańskiej i wynikające z tego konsekwencje chronologiczne przyjął za Eratostenesem; zob. E. Schwartz, Apollodoros 61, RE I (1893), s. 2855-2886; Meister, s. 191-192; DNP 1 (1996), s. 857-858; SPA, s. 73; R. Turasiewicz, Historiografia hellenistyczna, LGS II, s. 72.
- 15 Czyli wędrowki Dorów, ostatniego wielkiego plemienia greckiego, które przybyło na południe Półwyspu Bałkańskiego, zasiedlając przede wszystkim Peloponez, południowe wyspy Morza Egejskiego (z Kretą) i wybrzeże Karii w Azji Mniejszej, z Halikarnasem jako głównym miastem (Doryda małoazjatycka). Eratostenes, za którym podąża Apollodor, a za nim Diodor, początek powrotu Heraklidów przyjął na rok 1104. W tradycji greckiej zachowała się opowieść o wygnaniu potomków Heraklesa po jego śmierci; znaleźli wówczas schronienie o doryckiego króla Ajgimosa w środkowej Grecji, a po upływie trzech pokoleń powrócili na czele Dorów i podbili Peloponez. Mimo braku jednoznacznych świadectw archeologicznych, wątpliwości językoznawców, z radykalnym stanowiskiem Johna Chadwicka na czele, który wręcz zakwestionował historyczność wędrowek, są one traktowane jako wydarzenie rzeczywiste; zob. DNP 3 (1997), s. 787-791 („Dorische Wanderung”); 5 (998), s. 369-370 („Herakleidai”); J. Chadwick, Who were the Dorians?, La Parola del Passato 31, 1976, s. 105-131; idem, Der Beitrag der Sprachwissenschaft zur Rekonstruktion der griechischen Frühgeschichte, Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 113, 1976, s. 183-198.
- 16 W ten sposób dochodzimy jednak do roku 46/45 przed Chr., co zaprzecza wcześniejszemu stwierdzeniu Diodora, że doprowadza swą historię do początku podboju Galii przez Cezara; o związanych z tym problemach zob. Schwartz, s. 665; Burton, s. 40-42; Meister, s. 175-176.

- 17 Jest to wykład Diodorowej kosmogonii: powstanie wszechświata i organizmów żywych (zwierząt); zob. W. Spoerri, Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter. Untersuchungen zu Diodor von Sizilien, Basel 1959, zwł. s. 114-117; 126-129.
- 18 Jeden z trzech wielkich (obok Ajschylosa i Sofoklesa) tragiców greckich; żył w latach 485/480-406; DNP 4 (1998), s. 280-288; SPA, s. 192-195; J. Czerwińska, Eurypides i jego twórczość dramatyczna, LGS I, s. 771-860.
- 19 Zob. niżej, przypis 164.
- 20 Diodor nie daje odpowiedzi na pytanie, jak powstał człowiek; zostawia czytelnikowi wybór (I 6.3): albo „wszechświat jest wieczny i nie został stworzony”, co oznacza, że „ród ludzki istnieje od zawsze i że nigdy nie było takiej chwili, w której pojawił się pierwszy człowiek”; albo że „wszechświat został stworzony [a więc i człowiek – LM] i że kiedyś przeminie”; bardziej interesuje go powstanie kultury ludzkiej, jako wynik konieczności, efekt walki o przetrwanie w dzikim (zwierzęcym) świecie; wyznacznikiem kultury jest dla Diodora powstanie mowy, życie w zbiorowiskach, rozum; zob. Spoerri, s. 132-163.
- 21 Zob. Spoerri, s. 148-152.
- 22 Spoerri, s. 134-143.
- 23 Efor (Eforos); historyk grecki, żył w latach ok. 400-330 przed Chr.; pochodził z Kyme w Azji Mniejszej; autor pierwszej historii uniwersalnej w trzydziestu księgach, zatytułowanej *Dzieje* (Historiai); zrezygnował w niej z opowieści o czasach mitycznych, zaczął od powrotu Heraklidów (tj. wędrowców Dorów), zakończył na czasach sobie współczesnych, tj. na wojnie świętej w roku 356 przed Chr. (ks. XXIX); ostatnią księgę, obejmującą lata 356-341/340 przed Chr., dopisał już jego syn Demofilos; przekaz Efora stanowi bazę ksiąg IX-XV Diodora; zob. E. Schwartz, Eforos 1, RE VI (1907), s. 1-16; Meister, s. 85-90, 179; DNP 3 (1997), s. 1089-1090, a zwłaszcza J. Engels, Augusteische Oikumenengeographie und Universalhistorie im Werk Strabons von Amaseia, Stuttgart 1999, s. 127-137 („Ephoros als Begründer der griechischen Universalhistorie”); McQueen, s. 79; SPA, s. 178-179 (Ephoros); R. Turasiewicz, Historiografia, LGS II, s. 49-51, 126.
- 24 * Kłęczę lotosu, *Nymphaea Stellata*.
- 25 Z Deukalionem, synem Prometeusza, wiąże się w mitologii greckiej mit o potopie; przyjmuje się, że u jego podstaw legła tradycja Wschodu (mezopotamska), por. poemat o Gilgameszu czy opowieść biblijną; Burton, s. 51-52; DNP 3 (1997), s. 488-490; zob. także Grimal, s. 73.
- 26 Spoerri, s. 164-211 („Der Götterglaube der Ägypter”).
- 27 Ozyrys (Osiris, Ὀσίρις) bóg-władca Zaświatów; jedna z głównych postaci mitologii egipskiej już w okresie Starego Państwa (III tysiąclecie), syn bogini Nieba – Nut i boga Ziemi – Geba, brat i mąż Izydy; został zdradzony i zabity przez swego brata Seta, symbolizującego Zło; uratowany i ożywiony przez

Izydę, stał się władcą Państwa Umarłych; łączył w sobie, obok ludzkiej i królewskiej natury oraz boga zmarłych, aspekty bóstwa przyrody, wiązano z nim zjawisko wylewów Nilu, z rzeką tą widziano też jego związek jako bóstwa płodności; wiara w nieśmiertelność Ozyrysa, jako boga i króla w jednej osobie, „śmiertelnego, lecz zmartwychwstałego do życia wiecznego, odpowiadała doktrynie o boskości władcy” (Lipińska, Marciniak); czczony był na terenie całego Egiptu, do najważniejszych sanktuariów należały świątynie w Abydos i Busiris, ale w praktyce każdy okręg (nom) egipski pretendował do posiadania jego grobu i relikwii, najbardziej znane były z wyspy File; Grecy identyfikowali Ozyrysa z Dionizosem bądź Plutonem, Heliosem, Okeanosem, także z Erosem; DNP 9 (2000), s. 85; J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 2002, s. 42-88, 170-171.

28 Izyda (Isis, Ἴσις) w wierzeniach egipskich siostra i żona Ozyrysa, matka boga Słońca, Horusa; drugi z braci, Set, bóg ciemności, zabił Ozyrysa; poćwiartował jego ciało i rozrzucił po całym Egipcie; Izyda odnalazła szczątki i połączyła je ze sobą; Horus pomścił śmierć ojca i zajął jego miejsce jako bóg Słońce; Izyda uchodziła za matkę bogów i poskromicielkę Ciemności Nocy; w sztuce występuje w ludzkiej postaci, często z symbolem księżyca; jej sanktuaria znajdowały się w wielu miejscowościach Egiptu, do najważniejszych należały świątynie w Koptos i na wyspie File; w wyobrażeniach astralnych Izyda występowała jako Syriusz, a Ozyrys jako Orion; gwiazda Syriusz (Sothis) uważana była za duszę Izydy; w mitologii greckiej utożsamiano ją z Demeter, która poszukiwała swej córki, uprowadzonej przez Hadesa, boga Podziemia i Nocy; identyfikowana też była z Ateną, Selene, Persefoną i Tetydą; w okresie ptolemejsko-rzymskim zyskała ogromną popularność jako małżonka Sarapisa (Serapisa, hellenistycznej emanacji Ozyrysa) w całym basenie Morza Śródziemnego; symbolizowała uniwersalny pierwiastek żeński, macierzyństwo i opiekuńczość (w I tysiącleciu przed Chr. duża popularność zyskały przedstawienia bogini z Horusem jako karmiącej matki), sprawowała władzę nad morzem, płodami ziemi, nad zmarłymi; uchodziła za panią magii, patronowała przemianom rzeczy i bytów oraz żywiołom; zob. DNP 5 (1998), s. 1125-1132; Lipińska, Marciniak, s. 166; Grimal, s. 167.

29 Zob. do tego komentarz Burton, s. 64.

30 O Dionizosie zob. Grimal, s. 74-76.

31 Plutarch (*De Iside et Osiride*, 10) widzi co prawda związek Ozyrysa również z gwiazdą Syriusz, jednak w tradycji egipskiej to z reguły Izyda była z nią łączona czy nawet identyfikowana, zob. Burton, s. 64.

32 Mityczny protoplasta kapłańskiego rodu Eumolpidów, związanego z kultem Demeter w Eleusis; był synem Posejdona i pierwszym kapłanem (hierofan-

- tem) w misteriach; matką jego była Chione, córka Boreasza (boga wiatru północnego); zob. DNP 4 (1998), s. 254 z referencjami źródłowymi; zob. także Grimal, s. 93 s.v. Eumolpos.
- 33 Chodzi zapewne o skórę pantery, noszoną przez niektórych kapłanów: Burton, s. 65.
- 34 Identyfikowano ją bowiem także z boginią Hathor, przedstawianą pod postacią krowy (lub kobiety z głową krowy). „Izyda jako matka Horusa identyfikowana była z Hathor – boginią często wyobrażaną pod postacią krowy, władczynią niebios, mamką króla Egiptu, żywego Horusa [...] Tę identyfikację Izydy z Hathor wzmacniał fakt, że pod różnymi aspektami obie czczone były jako matki Horusa” – Burton, s. 66; zob. Bonnet, s. 326-332, zwł. s. 328-329; por. Grimal, s. 167.
- 35 Identyfikowanie Izydy z księżycem jest zjawiskiem stosunkowo późnym i „wynalezionym” przez Greków. Prawdopodobnie ma to związek z połączeniem Ozyrysa z kultem słońca, wówczas w sposób „naturalny” Izydzie przypisano księżyc; u Egipcjan bóstwa łączone z księżycem były z reguły rodzaju męskiego, natomiast Grecy chętnie utożsamiali Izydę z Selene, zob. Burton, s. 66; Bonnet, s. 328.
- 36 Mamy cały czas do czynienia z utożsamianiem – typowym dla Greków – bóstw obcych z ich greckimi odpowiednikami. Zeus to egipski Amon, często nazywany „królem bogów”; Burton, s. 67.
- 37 Oczywiście chodzi o Homera; fraza często występująca w Iliadzie i Odysei, zob. Burton, s. 67.
- 38 * Fraza występuje często w poematach Homera, np. Iliada I 544.
- 39 Hefajstos to egipski Ptah, por. Herodot II 2.29; w mitologii greckiej syn Hery i Zeusa; bóg ognia, kowali i rzemieślników, w podaniach rzymskich utożsamiany z Wulkanem; DNP 5 (1998), s. 352-356; Burton, s. 67; Grimal, s. 119-120.
- 40 Okeanos był uosobieniem wód; przedstawiano go pod postacią rzeki okalającej Ziemię w kształcie płaskiego dysku; był też, jako bóstwo, uważany za ojca wszystkich rzek, w tym Nilu; z czasem jego identyfikację ograniczono do Oceanu Atlantyckiego; Grimal, s. 262.
- 41 Ocean jest odpowiednikiem Nun, egipskiego boga pradawnych wód, z którego wyłonił się prawierzchołek, początek świata. Nun, nazywany „ojcem bogów”, identyfikowany był z Ozyrysem, dlatego żeńską formę nazwy Ocean łączyć by należało z Izydą – Burton, s. 68.
- 42 Zeus = Amon z Teb; grecka nazwa Teb: *Διοσπόλις*, jest wiernym tłumaczeniem z egipskiego „miasto Amona”; Burton, s. 68.
- 43 Helios = Re (lub Atum), początkowo najważniejsze bóstwo solarne. Głównym miejscem kultu było miasto Heliopolis, po egipsku *On* lub *Iwnw*; Burton, s. 69; Bonnet, s. 71-74 (Atum); 626-630 (Re).

- 44 Hermes = Thoth, czczony szczególnie w Hermopolis Magna, dzisiaj El-Ašmunein; Burton, s. 69; Bonnet, s. 289-290, 805-812, zwł. s. 805-806, 811.
- 45 Apollon = Horus Starszy z Edfu; Burton, s. 69; Bonnet, s. 307-314, zwł. s. 311-312.
- 46 Pan = Min; Burton, s. 84, Bonnet, s. 461-467.
- 47 Ejlejtja = Nekhbet; przedstawiana pod postacią sępa, opiekowała się głównie porodami; Burton, s. 69; Grimal, s. 82.
- 48 Atena = Neith, opiekunka Sais; bogini ta postrzegana była, podobnie jak grecka Atena, w podwójnej roli: wojownika i opiekunki sztuki; Burton, s. 69; Bonnet, s. 512-517; zob. także Grimal, s. 47-48.
- 49 O Ozyrysie: Bonnet, s. 568-576; Lipińska, Marciniak, s. 170-171.
- 50 Arabia Felix; terminem tym określano w starożytności południową część Półwyspu Arabskiego (dzis. Jemen); Diodor opisuje Arabię w ks. II 48-49; RE II (1895), s. 344-359 (D.H. Müller); DNP 1 (1996), s. 945-946.
- 51 Miejscowość mityczna. Diodor wspomina Nysę jeszcze kilkakrotnie: III 64.5; 65.7; 66.3; zob. RE XVII (1937), s. 168-1629 (V. Gebhard).
- 52 Był to bóg zmarłych; przedstawiano go w postaci czarnego zwierzęcia podobnego do psa lub szakala, także jako postać ludzką z głową szakala; w Tekstach Piramid pojawia się jako czwarty syn Re; adoptowany przez Izydę, został jej strażnikiem; występuje także w otoczeniu Ozyrysa jako syn jego i Nephtys (Neftyda); towarzyszył Ozyrysowi w zdobywaniu świata, a po jego zamordowaniu to właśnie Anubis zabalsamował zwłoki; jako syn Ozyrysa, był czasami identyfikowany z Horusem; Grecy czasami identyfikowali go z Kronosem; Burton, s. 83; Bonnet, s. 40-45; Lipińska, Marciniak, s. 157, 169.
- 53 Chodzi tutaj prawdopodobnie o Wepwaweta (Upuauta), tzw. wilka-boga; towarzyszył on, wraz z Anubisem, Ozyrysowi w jego wędrówce po świecie. W egipskim świątynie sed pojawiał się w otoczeniu faraona w tej części uroczystości, w której faraon symbolicznie podkreślał swą władzę nad Egiptem, przekraczając działkę ziemi poświęconą bogom; Hekatajos z Abdery, autor dzieła „Aigyptiaká”, napisanego w początkach III w. przed Chr., wyraził pogląd, że nazwa Macedonii wzięła się właśnie od Makedona, syna Ozyrysa, co oczywiście nie było niczym innym, jak ukłonem pisarza wobec Ptolemeusza I, króla Egiptu (305-283); zob. Burton, s. 83 (z wcześniejszą literaturą); Bonnet, s. 842-844; Meister, s. 137-138; także Grimal, s. 218.
- 54 Czyli Mina, zob. wyżej, przypis 46; był on bóstwem niezwykle starym, uważanym za stwórcę świata, często identyfikowano go z Horusem, także (Okres Późny) z Re; w Tebach czczony był jako Amon-Min; Burton, s. 83-84; Lipińska, Marciniak, s. 168.
- 55 Stolica dziewiątego nomu górnoegipskiego, bardziej znana pod egipską nazwą *'Ipw*. Święta nazwa brzmiała *Hn Mnw*, tj. „miejsce boga Mina”; Burton, s. 84.

- 56 W mitologii greckiej heros eleuzyński, związany z mitem o Demeter; otrzymał od niej wóz zaprzężony w smoki, aby przemierzać na nim świat i siać wszędzie ziarna zbóż; później został sędzią zmarłych w zaświatach, obok Ajakosa, Minosa i Radamantysa; Grimal, s. 353.
- 57 Orzeł.
- 58 Także Thon; miasto na wybrzeżu Morza Śródziemnego, w Delcie, w obrębie kanopijskiego ujścia Nilu. O jego handlowej roli mówi także Strabon (XVII 1. 16); prawdopodobna wydaje się identyfikacja z Heraklejonem; DNP 12/1 (2002), s. 471-472.
- 59 W legendzie tracki król Likurg (Lykurgos) nie chciał zaakceptować kultu Dionizosa, za co spotkała go śmierć; zob. Burton, s. 88; Grimal, s. 75, 214-215.
- 60 Miasto na południowym wybrzeżu Tracji, niedaleko dzisiejszej miejscowości Maronia. Według tradycji greckiej założycielem Maronei był Maron, kapłan boga Apollona w jego świątyni w Ismaros i zarazem wnuk Dionizosa; w czasach klasycznych w Maronei szczególnie czczono triadę: Zeus, Dionizos i Maron; miasto znane było także z mocnego wina; PECS, s. 553.
- 61 Zob. wyżej, przypis 53.
- 62 Czyli piwa.
- 63 To znaczy Set; o nim zob. Bonnet, s. 702-715; Lipińska, Marciniak, s. 174.
- 64 Zapewne Antaeopolis, egipskie Tjebu w X nomie górnoegipskim, dzisiaj Kaw El-Kabir; DNP 1 (1996), s. 722.
- 65 Antajos (Ανταῖος), syn Posejdona i Gai, uchodził za niepokonanego, dopóki stąpał po ziemi; pokonał go Herakles, unosząc go w powietrze i dusząc; w okresie hellenistycznym Antajos utożsamiany był z egipskim Setem, a jego głównym miejscem kultu była wspomniana wyżej Antaeopolis; zob. KIPauly 1, s. 365-366; DNP 1 (1996), s. 722-723; Grimal, s. 32.
- 66 Kult Apisa, żywego byka, należy do bardzo wczesnych, sięga początków Starego Państwa; pierwszych kapłanów Apisa znamy z czasów IV dynastii; Apis był początkowo symbolem urodzaju i płodności; głównym miejscem jego kultu było Memfis, gdzie łączono go z Ptahem i Ozyrysem. Specjalnie dobrane zwierzę, spełniające odpowiednie warunki, intronizowane było jako Apis i czczone w Apiejonie, świątyni Apisa, która mieściła się tuż przy świątyni Ptaha; po śmierci byka jego zwłoki grzebano jako Ozyrysa-Apisa (Serapisa), z niezwykle bogatym rytuałem, w przeznaczonych tylko dla niego nekropoli. Znajdowała się ona, od czasów Amenofisa III (1392-1355), w Sakkara; w miejscu tym powstało później Serapaeum; kult Apisa rozpowszechniony był w całym Egipcie; jego intronizację i pogrzeb traktowano jako wielkie wydarzenie religijne; KIPauly 1, s. 432-433; Burton, s. 242; DNP 1 (1996), s. 847; Bonnet, s. 46-51 (Apis), 649-655 (Serapis); Lipińska, Marciniak, s. 157; o świątyni Ptaha w Memfis Herodot II 176, Strabon XVII

- 21-32, zob. D. Arnold, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992, s. 193-196.
- 67 Byk Mnewis poświęcony był Ozyrysowi; był zarazem świętym zwierzęciem kultu solarnego; wierzono, że stanowi ziemską inkarnację Re-Atuma, boga Słońca, którego czczono w Heliopolis, stolicy XIII dynastii Dolnego Egiptu; kult Mnewisa pojawia się za panowania XII dynastii (początek II tysiąclecia); Burton, s. 242; Bonnet, s. 468-470; Arnold, s. 204-206; Lipińska, Marciniak, s. 168.
- 68 Filaj (File), wyspa, położona przy południowym krańcu I Katarakty na Nilu, powyżej dzisiejszego Asuanu, była, wraz ze słynną świątynią, znanym miejscem kultu Izidy w okresie hellenistycznym i rzymskim. Najstarsze ślady budownictwa świątynnego pochodzą z Okresu Późnego, ale tę znaną w czasach antycznych świątynię wzniesli pierwsi Ptolemeusze (II Filadelf i III Euergetes); użytkowana była jeszcze w IV w. po Chr., ostatnie świadectwa kultu Izidy na File sięgają VI wieku; Burton, s. 95-96; DNP 9 (2000), s. 780; Arnold, s. 91-93; ASM, s. 779-781.
- 69 Diodor w utożsamianiu Ozyrysa z Dionizosem posuwa się tak daleko, że wyprowadza kult tego ostatniego z Egiptu; być może stało się tak pod wpływem wielkiej popularności religii Dionizosa w Egipcie w okresie hellenistycznym, zob. na ten temat Burton, s. 97-99.
- 70 Aleksander Wielki, 336-323 przed Chr.
- 71 Aleksandria, założona w roku 332 przed Chr., w trakcie wizyty Aleksandra Wielkiego w Egipcie; PECS, s. 36-38; DNP 1 (1996), s. 463-465, s.v. *Alexandria*; ASM, s. 751-754; zob. także W.W. Tarn, *Cywilizacja hellenistyczna*, przełożył Cezary Kunderewicz, Warszawa 1957, s. 295-300.
- 72 Córka Kadmosa i Harmonii, matka Dionizosa, spółzonego przez Zeusa; o Semele zob. Roscher IV, s. 662-676, zwł. 670-671; Burton, s. 101-103; DNP 11 (2001), s. 374-375; Grimal, s. 319.
- 73 W ten sposób Diodor tłumaczy, skąd się wzięło przekonanie Greków o beockim pochodzeniu Dionizosa.
- 74 Jest to znów zabieg Diodora: zgodnie z tradycją Kadmos pochodził z Fenicji, z Sydonu, był bratem Europy, porwanej przez Zeusa pod postacią byka; w jej poszukiwaniu dotarł do Beocji, gdzie założył Teby i został ich królem. Diodor nic jednak o tym nie mówi, dla niego Kadmos był mieszkańcem Teb egipskich; nie interesuje go też, w jaki sposób Kadmos dotarł, w miecie greckim, do Teb beockich; zob. Burton, s. 101-102; o Kadmosie: KIPauly 3, s. 40-41; DNP 6 (1999), s. 128-130; Grimal, s. 172-173.
- 75 W mitologii greckiej żeńska personifikacja księżycy, zob. Roscher II, s. 3119-3200 s.v. *Mondgöttin*; KIPauly 5, s. 93-94; DNP 11 (2001), s. 353-354; Grimal, s. 319.
- 76 O Heraklesie zob. ks. IV 8-39 [wydanie polskie: Diodor Sycylijski, *Czyny i dzieła herosów i półbogów* (Biblioteka Historyczna IV), przekład i wstęp

- Sylwester Dworacki, komentarz Leszek Mrozewicz, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010 (Fontes Historiae Antiquae XVI)]; był najpopularniejszym herosem greckim; o nim Roscher I. 2, s. 2135-2252; KIPauly 2, s. 1049-1052; J. Boardman et alii, Herakles, LIMC IV 1, s. 728-838; IV 2, s. 444-559 (ikonografia); V 1, s. 1-102; V 2, s. 6-163 (ikonografia); DNP 5 (1998), s. 387-394; Grimal, s. 128-139.
- 77 Gigantomachia, tj. walka bogów olimpijskich ze zbuntowanym Gigantami, synami Uranosa i Gai (Matki Ziemi); Roscher I, s. 1639-1673; DNP 4 (1998), s. 1066-1070; Grimal, s. 112 s.v. Giganci.
- 78 Matris z Teb, autor „Pochwały Heraklesa” (Ἐγκώμιον Ἡρακλέου), prawdopodobnie z III w. przed Chr.; Burton, s. 105.
- 79 Perseusz (Περσεύς), syn Danae i Zeusa, wnuk Akrisjosa, króla Argos; jeden z bardziej popularnych herosów greckich, przodek Heraklesa w linii prostej; zabił Meduzę, jej głowę podarował Atenie, która umieściła ją na swej tarczy (egidzie); Herodot (II 91) lokalizuje siedzibę Meduzy (Gorgon) w Libii; w jednej z wersji mitu Perseusz przebywał także w Etiopii, gdzie ocalił Andromedę; w Chemmis w Egipcie łączono go z bogiem Horusem; Burton, s. 105-106; Roscher III, s. 1986-2060, zwł. s. 1986-1990; KIPauly 4, s. 651-653; DNP 9 (2000), s. 612-614; Grimal, s. 289-290.
- 80 W mitologii greckiej grupa sześciu bogów poprzedzających Zeusa i bogów olimpijskich, synowie Uranosa i Gai; na czele Tytanów stał Kronos, najmłodszy z nich, ojciec Zeusa; Olimpijczycy objęli panowanie nad światem po zaciętej walce z Tytanami (tytanomachia), pokonanych Zeus zesłał do Tartaru; Roscher V, s. 987-1019; KIPauly 5, s. 867-868; DNP 12/1 (2002), s. 623-624; Grimal, s. 357.
- 81 * W roku 334.
- 82 * Luka w tekście.
- 83 Wbrew pogładowi Diodora, małżeństwa osób spokrewnionych, a zwłaszcza rodzeństwa, nie były zbyt częste; Diodor niewątpliwie pozostaje tu pod wrażeniem zwyczaju, który przyjął się w dynastii Ptolemeuszów, gdzie stał się regułą. W okresie faraonskim natomiast było to zjawisko rzadkie; małżeństwa krewniacze stały się w Egipcie powszechniejsze w okresie grecko-rzymskim, bardziej jednak wśród osób o dalszym stopniu pokrewieństwa. Zdaniem A. Burton można nawet zaryzykować tezę, że małżeństwa tego typu upowszechniły się w miarę w okresie grecko-rzymskim, jako swego rodzaju naśladownictwo dworu królewskiego; Burton, s. 111-112.
- 84 Zob. wyżej, przypis 51.
- 85 Przytoczony przez Diodora tekst, zapewne za którymś z autorów, jest prawie identyczny z początkiem dłuższego hymnu ku czci Izydy, którego kopie odnaleziono na wyspie Ios (IG XII 5 nr 14 i 217) oraz w Kyme w Azji Mniejszej (A. Salač, BCH 51, 1927, s. 378-383). Wstęp do hymnu z Kyme informuje czytelnika, że jest to kopia napisu, którego oryginał znajduje się

- w Memfis przed Hefajstejonem, tj. przed świątynią Ptaha. Można więc założyć, że tego typu odpisy rozpowszechnione były we wszystkich krajach basenu Morza Śródziemnego, w miejscach kultu Izydy (Salač). Oczywiście grób Izydy w Nysie arabskiej to nic innego jak zwykła legenda; Diodor sam stwierdza (I 22), że Izyda pochowana została w Memfis; Herodot (II 176) podaje, że słynna świątynia Izydy, którą Diodor mógł zwiedzać, wybudowana została w Memfis przez faraona Amazisa (570-526 przed Chr.); Burton, s. 114-116.
- 86 Kronos = Geb, powszechnie uważany za ojca Ozyrysa; Egipcjanie przedstawiali go pod postacią lub w towarzystwie gąsiora, którego samica zniosła kosmiczne jajo; w Egipcie monarcha często był opisywany jako „potężny w jaju”, „panujący w jaju” etc.; Geb i Ozyrys uważani byli za boskich królów, a okres ich panowania miał być dla ludzkości „złotym wiekiem”; Burton, s. 117; Bonnet, s. 201-204; Lipińska, Marciniak, s. 160-161.
- 87 Co znaczy, że Diodor przejął tekst ze stel od kogoś z historyków.
- 88 Belos (Belus) identyfikowany jest z Baalem, którego w Egipcie utożsamiano z Sethem, zob. Burton, s. 118; DNP 3 (1997), s. 307.
- 89 Terminem tym określano najpierw jedno z zachodniosemickich plemion, które od początków I tysiąclecia przed Chr. poświadczono jest w Babilonii; Chaldejczycy zamieszkiwali głębokie południe Mezopotamii i tereny w pobliżu Borsippy; ostatnia dynastia babilońska (Państwo Nowobabilońskie), z której wywodził się Nabuchodonozor II, była pochodzenia chaldejskiego; w okresie późniejszym pod pojęciem Chaldejczyków rozumiano babilońskich astrologów, zaklinaczy, wróżbitów i uczonych; DNP 2 (1997), s. 1086-1087.
- 90 Danaos (Δαναός) był synem Belosa i Anchinoe, wedle tradycji mitycznej pochodził z Egiptu; popadł tam w konflikt ze swoim bratem bliźniakiem Argosem, dlatego wraz z 50 córkami (Danaidy) uciekł na Peloponez i znalazł azyl w Argolidzie; w ten sposób stał się protoplastą plemienia Danaów, które zajęło miejsce Pelazgów; sam Danaos został, po Pelasgusie, królem Argos; jego grób w tym mieście pokazywano jeszcze w czasach klasycznych; KIPauly 1, s. 1380-1381; DNP 3 (1997), s. 307-308; Burton, s. 118-121; Grimal, s. 68.
- 91 Miasto w północno-wschodniej części Półwyspu Peloponeskiego, stolica Argolidy; PECS, s. 90-91; ASM, s. 301-303.
- 92 Chodzi najpewniej o mieszkańców Kolchidy, tj. wschodniego wybrzeża Morza Czarnego, opiewanego w starożytności jako złota kraina, m.in. cel wyprawy argonautów, DNP 6 (1999), s. 639.
- 93 Diodor ma tu na myśli Morze Czarne (Pontos Euxeinos), a nie Pont w ścisłym znaczeniu słowa, tj. południowe wybrzeże Morza Czarnego; DNP 10 (2001), s. 142-143.

- 94 Przyjmuje się, że obrzezanie w Egipcie było powszechnie praktykowane, zob. Burton, s.121.
- 95 Co jest mało prawdopodobne; Diodor i inni zwolennicy tej tezy pozostawali być może pod wrażeniem faktu, że bogini Neith, patronka Sais, niezmiernie popularna w okresie późnoegipskim, utożsamiana była z Ateną; zob. Burton, s. 121.
- 96 Miasto w zachodniej części delty Nilu, stolica V nomu dolnoegipskiego; znane było jako główne miejsce kultu bogini Neith, na znaczeniu zyskało zwłaszcza za panowania XXVI dynastii (saickiej); stało się wówczas rezydencją faraonów i miejscem ich pochówku; znajdowała się tu słynna świątynia bogini Neith; w późniejszym okresie straciło na znaczeniu; DNP 10 (2001), s. 1234; Arnold, s. 218-219.
- 97 Teoria dosyć wątpliwa; w Egipcie nie było miasta o takiej nazwie, rozważania na ten temat zob. Burton, s. 121-122.
- 98 Następuje opis tradycyjnego podziału społeczeństwa ateńskiego na trzy grupy.
- 99 Właściciele ziemscy.
- 100 Rolnicy.
- 101 Chodzi o Peteosa, mitycznego króla Aten, wymienionego przez Homera (Iliada IV 338), ojca Menesteusa, który poprowadził Ateńczyków pod Troję (Iliada II 552); wypędzony został z Aten przez Egeusza (Aigeus), wówczas z mieszkańcami demu Steiria przeniósł się do Fokidy i tam założył polis o nazwie Steiris; Burton, s. 122-123, podkreśla, idąc za H. Ranke, Die ägyptischen Personennamen I, Hamburg 1933, s. 121, 17, że imię Petes może być pochodzenia egipskiego; RE XIX (1937), s. 1130; KIPauly 4, s. 668; DNP 9 (2000), s. 662.
- 102 * Luka w tekście greckim.
- 103 Kekrops (Κέκροψ) był pierwszym autochtonicznym królem Aten; w połowie był wężem (na znak tego, że był synem Ziemi), w połowie człowiekiem, stąd Diodor mówi o jego dwoistej naturze, ale termin „dwoista natura” (διφυής) odnosić się może także do jego „podwójnego” pochodzenia – jak chce Diodor – z Egiptu; miałby pochodzić z Sais, którego patronka, bogini Neith, utożsamiona została z Ateną (zob. wyżej); trzeba jednak zaznaczyć, że jest to tradycja późna, pojawia się dopiero w IV w. przed Chr.; pierwszą wzmiankę o jakoby egipskim pochodzeniu Kekropsa znajdujemy u Platona (Timajos 21 E); RE XI (1921), s. 119-125, zwł. 120; Burton, s. 122-123; DNP 6 (1999), s. 381-382; Grimal, s. 181.
- 104 Erechtheus (Ἐρεχθεύς), mityczny król Aten; podobnie jak Kekrops, narodził się z ziemi; we wczesnym okresie był lokalną odmianą Posejdon, zwał się Erechtheus Posejdon; to on rywalizował z boginią Ateną o Akropol; stoczył zwycięską wojnę z Eleusis i ustanowił misteria eleuzyńskie; w jednej z wersji mitu miał przybyć do Attyki z Egiptu; RE VI (1907), s. 404-411 s.v.

- Erechtheus; Burton, s. 123-125; KIPauly 2, s. 175-176; DNP 4 (1998), s. 55; Grimal, s. 87.
- 105 Zob. wyżej, przypis 32.
- 106 Podobnie jak Eumolpidzi, ród kapłański w Eleusis; jego protoplastą był Keryks, według jednej z wielu wersji syn Hermesa i Aglauros, córki Kekropsa; Roscher II, s. 1176; RE XI (1921), s. 348-349; KIPauly 3, s. 205 s.v. Keryx; DNP 6 (1999), s. 450; Burton, s. 126; Grimal, s. 183 s.v. Keryks.
- 107 * Wcześniejszy polski przekład rozdziałów I 30-41 znajduje się w: 1. Diodorus Siculus, Opisanie Nilu, budowniczości piramid (Biblioteka Historyczna I 30-41), przekład z języka greckiego, wstęp i komentarz Witold Maciejewski, Poznań 1993; 2. Agatharchides z Knidos, Dzieje, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Gościwit Malinowski, Wrocław 2007, s. 271 nn.
- 108 Więcej o Troglodytach w ks. III 32-33.
- 109 1 stadion = ca 190 m, a więc odległość do Etiopii to ok. 1045 km.
- 110 Chodzi tu o bagnisty teren wokół Peluzjum i Jeziora Serbonidzkiego, który znajdował się przy głównym trakcie wojskowym łączącym Egipt z Palestyną; zob. Diodor XVI 46: bagna serbonidzkie przyczyniły się do klęski króla perskiego Artakserksesa III Ochosa w roku 342 przed Chr., w trakcie jego wyprawy na Egipt; RE II (1896), s. 2853; RE IIIA (1927), s. 286-287; Burton, s. 126; A.T. Olmstead, Dzieje Imperium Perskiego, przekład Krzysztof Wolicki, Warszawa 1974, s. 406-410; N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, przekład Adam Łukaszewicz, Warszawa 2004, s. 386-388.
- 111 Koile Syria = Syria Coele, Celesyria, „pusta (pustynna) Syria”; terminem tym określano początkowo obszar na zachód od Eufratu i na północ od Orontesu, na południe zaś do Laodycei, ściślej pustynną nieckę między Libanem a Antylibanem, ale już w okresie ptolemeuszowsko-seleukidzkim odnosił się on do Syrii jako takiej, obejmując także tereny Fenicji i Palestyny aż do granicy z Egiptem; w takim też znaczeniu używa go Diodor (także XIX 80); co prawda to przecież w jego czasach Pompejusz Wielki podzielił Syrię na cztery conventus iuridici, z których północno-zachodni otrzymał nazwę Koile Syria, sięgając do granicy z Cylicją, ale najwyraźniej ten fakt nie przebił się do powszechnej świadomości, ponieważ i inni pisarze epoki (np. Strabon XVI 750, 754-756; Liwiusz XXXIII 19; XL 29; XLV 11) pozostają przy „starym” rozumieniu Koile Syria. Za panowania Septymianusa Sewera (193-211) dokonano, w roku 194, reorganizacji Syrii: jej część północno-zachodnia połączona została z Kommagene i otrzymała nazwę Syria Coele (inaczej Syria magna), ze stolicą w Antiochii; natomiast południowa część, z Palmyrą, Damaszkim, Heliopolis, Emezą i Tyrem, otrzymała nazwę Syria Phoenice; leżąca między nią a Egiptem Palestyna określana była jako Syria Palaestina; J. Marquardt, Römische Staatsverwaltung, Leipzig

- 1881, s. 423-424; G. Beer, Koile Syria, RE XI (1921), s. 1050-1051; KIPauly 3, s. 267; DNP 6 (1999), s. 630-631.
- 112 Jezioro Serbonidzkie to egipskie *Km wr*, wzmiankowane m.in. przez Herodota (II 6; III 5), Strabona (I 50; XVI 760, 763; XVII 809), Ptolemeusza (IV 5,6; 11) i Pliniusza Starszego (NH V 68), zob. RE IIIA (1927), s. 286; Burton, s. 126.
- 113 Czyli Morze Śródziemne.
- 114 Miasto portowe w odległości ok. 300 na zachód od Aleksandrii, dzis. Marsa Matruh; z Parajtonion prowadził szlak w głąb Pustyni Libijskiej do oazy Siwa, gdzie znajdowała się słynna świątynia i wyrocznia Amona (Ammoneion), identyfikowanego przez Greków z Zeusem; wykorzystał go w roku 332 przed Chr. Aleksander Wielki: do Parajtonion dotarł drogą morską i stąd ruszył w głąb pustyni; H. Kees, Paraitonion, RE XVIII (1949), KIPauly 4, s. 502; DNP 9 (2000), s. 316; o Ammoneion: Bonnet, s. 23-25; Arnold, s. 191-192; zob. też Nawotka, Aleksander Wielki, s. 293-296.
- 115 Ioppe, miasto portowe w Palestynie, dzis. Jaffa na południe od Tel Awiwu. W jednej z wersji mitu o Perseuszu to tutaj uratował on Andromedę; RE IX (1916), s. 1901-1902; DNP 5 (1998), s. 1085.
- 116 Czyli ok. 1000 km.
- 117 Wyspa i port ze słynną latarnią morską, uważaną za jeden z siedmiu cudów świata, w pobliżu Aleksandrii. Z lądem połączona została groblą, tworząc w praktyce półwysep. Jedyne wyczerpujące opisy Faros znajduje się u Strabona (XVII 791-792); H. Kees, Pharos, RE XIX (1938), s. 1857-1859; DNP7 (1999), s. 98 (s.v. Leuchtturm); por. PECS, s. 37-38; ASM, s. 751-754.
- 118 To jest ok. 380 km.
- 119 To jest ok. 1150 km.
- 120 Ptolemeusz (Ptolemaios) I Soter (Zbawca), założyciel dynastii Lagidów (Ptolemeuszów) w Egipcie. Żył w latach 367/366-282 przed Chr. Należał do ścisłego kręgu wodzów Aleksandra Wielkiego, brał udział we wszystkich jego kampaniach na Wschodzie. To z jego inicjatywy w roku 323, po śmierci Aleksandra, dokonano podziału satrapii między jego wodzów (diadochów). Ptolemeusz otrzymał wówczas Egipt i Cypr, w roku 306 przybrał tytuł królewski; w roku 322 wprowadził kondukt pogrzebowy ze zwłokami Aleksandra do Egiptu; ciało Aleksandra złożone zostało we wzniesionym w tym celu w Aleksandrii Mauzoleum; w roku 313 (?) uczynił Aleksandrię stolicą swego państwa; Ptolemeusz był autorem niezachowanej historii Aleksandra, swego rodzaju dziennika z wyprawy na Wschód; przyjmuje się, że dziennik ten był podstawowym źródłem „Wyprawy Aleksandra” Arriana; KIPauly 4, s. 1217-1218; DNP 10 (2001), s. 531-533; R. Turasiewicz, Historycy Aleksandra Wielkiego, LGS II, s. 65.
- 121 * Por. Herodot I (w przekładzie Seweryna Hammera), wstęp.

- 122 Egipcjanie wierzyli, że Nil początki swe bierze w wodach pierwotnych (prawoda), znajdujących się głębi ziemi; sądzono, że wypływają one na powierzchnię z jaskiń w pobliżu Asuanu, lub w Gebel Silsila, na południe od Teb; DNP 8 (2000), s. 942-944; Burton, s. 128.
- 123 Czyli ok. 2300 km.
- 124 * Nil według niektórych pisarzy stanowił granicę pomiędzy Libią a Azją.
- 125 * Por. Herodot II 32.
- 126 Niecałe 2 km.
- 127 * To jest przez dolinę, która znajduje się pomiędzy górami.
- 128 Między V a VI katarktą; wyspa i miasto o tej samej nazwie, niedaleko dzisiejszej miejscowości Begrawija, stanowiły centrum państwa Kusz w tzw. okresie meroickim (ok. 270 przed Chr. – 350 po Chr.); KIPauly 3, s. 1232-1233; DNP 8 (2000), s. 8.
- 129 Król perski 530-522 przed Chr., syn Cyrusa Wielkiego, zdobywca Egiptu (w 525 przed Chr.); DNP 6 (1999), s. 219-222; Olmstead, s. 99-104; Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 376-378.
- 130 Lub siostry: Burton, s. 128.
- 131 Odpowiednio 570 i 190 km.
- 132 Tak naprawdę Nil wpływa do Morza Śródziemnego trzema wielkimi odnogami, idąc od wschodu na zachód są to: Peluzyjskie, Sebennytyckie i Kano-pijskie; pozostałe, które wymienia Diodor, to odgałęzienia tych trzech; Burton, s. 130.
- 133 Według Strabona (XVII 1. 25) to już faraon XII dynastii Sesostris III (1872-1853/1852) rozpoczął budowę kanału, ale jej nie dokończył; Burton, s. 130.
- 134 Necho (Nekao) II, drugi król XXVI dynastii, syn Psametycha I, panował w latach 610-595 przed Chr. Próbował ratować upadającą Asyrię, poniósł jednak klęskę pod Karkemisz (605 przed Chr.), zadaną mu przez późniejszego króla babilońskiego, Nabuchodonozora II, co spowodowało utratę wszystkich posiadłości egipskich w Syrii i Palestynie. Zdołał jednak ocalić niepodległość Egiptu, a nawet odzyskać Gazę; DNP 8 (2000), s. 781-782; Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 369-370.
- 135 Dariusz I Wielki, król perski (522-486 przed Chr.), właściwy organizator Imperium Perskiego; DNP 3 (1997), s. 322-323; Olmstead, s. 117-127, 147-151 (budowa kanału).
- 136 Ptolemeusz II Filadelf, syn Ptolemeusza Sotera, panował w latach 282-246; KIPauly 1, s. 1390-1392; DNP 10 (2001), s. 534-536.
- 137 Zob. komentarz Burton, s. 130-131; DNP 10 (2001), s. 535.
- 138 142,5 km.
- 139 307 km.
- 140 Najślynniejszy matematyk i wynalazca w starożytności, żył w latach 282-212 przed Chr.; DNP 1 (1996), s. 997-1001; por. L. Sprague de Camp, Wielcy i mali twórcy cywilizacji (od Imhotepa do Leonarda da Vinci),

- przekład Bolesław Orłowski, Warszawa 1970, s. 186-191, 200-203; Burton, s. 131.
- 141 Chodzi o rodzaj pompy wodnej, zwaną śrubą Archimedesą; potocznie ślimacz-
nica; przyjmuje się, że Archimedes zbudował ją na zamówienie Hierona II, gdy
zaistniała potrzeba wypompowania wody z niezwykle dużego statku, zbu-
dowanego na rozkaz króla; zob. Diodor V 37, gdzie więcej szczegółów na
temat funkcjonalności pompy; por. Witruwiusz X 6; A. Neuburger, *Die
Technik des Altertums*, Leipzig 1919 [reprint 1996], s. 211-212; Burton,
s. 131.
- 142 Kwiat lotosu (*Nymphaea lotus*) zawiera w sobie drobne ziarna, z których
w okresie neolitu sporządzano rodzaj chleba; korzenie natomiast spożywano
w stanie surowym lub gotowane; Burton, s. 131-132.
- 143 Znany także jako egipska fasola (*Nelumbium speciosum*); porastała podm-
kłe tereny w sąsiedztwie trzciny papirusowej; jej kwiatostan zawiera ziarna,
które spożywano, tak, jak miało to miejsce w przypadku lotosu; Burton,
s. 132.
- 144 * Nazwa drzewa: *persea*, u Diodora *persaia* (pl. *persaii*).
- 145 Rodzaj piwa.
- 146 Rącznik pospolity, rycynus; w Egipcie występował w stanie dzikim; zob.
Burton, s. 133.
- 147 Chodzi o hipopotama.
- 148 Był to rodzaj studni przy brzegu Nilu z wykonaną w jej wnętrzu skalą do
odczytywania poziomu wody. Jego istnienie w Memfis poświadcza także
Strabon XVII 1.48; Burton, s. 136.
- 149 Hellanikus z Mitylene żył na przełomie VI/V w. przed Chr., należał do gro-
na tzw. logografów (o nich ogólnie zob. Meister, s. 2-25). Był autorem mo-
nograficznych opracowań o poszczególnych ludach, w tym także „Historii
Egiptu” (Aigyptiaká); zapewne to dzieło ma na myśli Diodor; DNP 5
(1998), s. 295-296; Burton, s. 137.
- 150 Kadmos z Miletu, logograf, w tradycji antycznej uchodził za pierwszego
greckiego historyka, żył przed Herodotem. Napisał historię Miletu (Założe-
nie Miletu) i Jonii; F. Jacoby, Kadmos 6, RE X (1919), s. 1473-1476; Bur-
ton, s. 137; R. Turasiewicz, Początki prozy – logografowie – najwcześniejsi
historycy, LGS II, s. 5.
- 151 Hekatajos z Miletu, najsłynniejszy z logografów, wzmiankowany przez
Herodota (V 36), żył w latach ok. 560-480 przed Chr. Autor „Mapy Ziemi”,
„Opisania Ziemi” i „Genealogii” (Dzieje herosów); twórczość Hekatajosa
oznacza odejście od czysto mitycznego rozpatrywania przeszłości na rzecz
krytycznej refleksji, stanowiąc zarazem zapowiedź „narodzin pisarstwa hi-
storycznego, którego celem jest opis tych wydarzeń, które miały miejsce
w świecie *rzeczywistym*” (Meister, s. 23); K. v. Fritz, *Die Griechische Ge-*

- schichtsschreibung, Bd. 1. Von den Anfängen bis Tukidydes, Berlin 1967, s. 48-76; Meister, s. 20-23; Burton, s. 137; Turasiewicz, LGS II, s. 5-6.
- 152 Ksenofont z Aten, ok. 430-354. Autor wielu prac, w tym słynnej „Anabazy” (Wyprawy Cyrusa) i „Historii greckiej” (Helleniká). W historiografii greckiej, mimo raz po raz pojawiającej się krytyki, zajmuje miejsce poczesne; Meister, s. 70-76; DNP 12/2 (2002), s. 633-642; Burton, s. 137; R. Turasiewicz, Ksenofont, LGS II, s. 38-49; por. także K. Głombiowski, Ksenofont. Żołnierz i pisarz, Wrocław 1993.
- 153 Tukidydes z Aten, ok. 460 – po 404; „uchodzi słusznie za najważniejszego historyka antyku. Jego przedstawienie wojny peloponeskiej zapoczątkowało krytykę historyczną; jest to zarazem pierwszy zachowany przykład monografii historycznej” (Meister, s. 45); chodzi oczywiście o słynne (i jedyne) dzieło Tukidydesa pt. „Wojna peloponeska”; Meister, s. 45-62; DNP 12/1 (2002), s. 506-512; Burton, s. 137; R. Turasiewicz, Tukidydes, LGS II, s. 22-37.
- 154 Zob. wyżej, przypis 23.
- 155 Teopomp z Chios, ok. 378-320 przed Chr., obok Efora główny przedstawiciel tzw. historiografii retorycznej; autor m.in. *Historii greckiej* (Helleniká) i *Historii Filipa* (Philipiká). W pierwszej kontynuował, podobnie jak wcześniej Ksenofont, „Wojnę peloponeską” Tukidydesa. Było to dzieło w dwunastu księgach, obejmujące okres od 411 do 394 r. przed Chr., tj. do bitwy morskiej w pobliżu Knidos, oznaczającej kres hegemonii spartańskiej w świecie greckim. Przyjmuje się, że został zainspirowany Ksenofontową „Helleniká”, która ukazała się ok. roku 350, ale w przeciwieństwie do Ksenofonta dał bardzo szczegółowy obraz wydarzeń. Z *Historii greckiej* zachowało się ledwie 19, niewiele znaczących fragmentów (Jacoby, FGrHist 115, F 5-23). O wiele więcej natomiast przetrwało z *Historii Filipa* (Jacoby, FGrHist 115, F 24-396), ukończonej krótko po roku 324 przed Chr. Był to rodzaj historii uniwersalnej, z Filipem II Macedońskim jako postacią centralną, w 58 księgach; w sensie metody i rozumienia historii uznać można Teopompa za kontynuatora Herodota; trzy księgi *Historii Filipa* poświęcone zostały Sycylii, spotkały się więc ze szczególną uwagą Diodora (XVI 71, 3); R. Laqueur, Theopompos 9, RE VA (1934), s. 2176-2223; Meister, s. 90-93; KIPauly 5, s. 727-730; DNP 12/1 (2002), s. 395-397; R. Turasiewicz, Teopomp, LGS II, s. 51-56.
- 156 Ptolemeusz II, zob. wyżej, przypis 68, 136; mowa o ekspedycji, którą władca ten wysłał na południe od granic Egiptu, powyżej I katarakty; jej celem było prawdopodobnie dotarcie do nubijskich kopalń złota lub też (co może prawdopodobniejsze?) zorganizowanie polowania na słonie, potrzebne w armii egipskiej; A. Burton słusznie zauważa, że trudno uwierzyć, aby przed ekspedycją Filadelfa nie dotarli tam żadni Grecy, w końcu w Elefan-

- tynie, leżącej przy północnej krawędzi I katarakty, stacjonowali żołnierze Aleksandra Wielkiego; Burton, s. 138.
- 157 Zob. wyżej, przypis 128.
- 158 Bliżej na ten temat Burton, s. 138.
- 159 Herodot II 32.
- 160 Nasamones, plemię libijskie, osiadłe na wybrzeżu Wielkiej Syrty; DNP 8 (2000), s. 721; * Herodot II 32.
- 161 Tales z Miletu, pierwsza połowa VI w. przed Chr., najwybitniejszy przedstawiciel jońskich filozofów przyrody, zaliczany do grona siedmiu mędrców; DNP 12/1 (2002), s. 236-238; zob. J. Gajda-Krynicka, Tales z Miletu, LGS II, s. 373-374.
- 162 Lista siedmiu mędrców pojawia się w IV w., po raz pierwszy u Platona (Protagoras 343a), była jednak zmienna i obejmowała kilkanaście osób; stałymi jej postaciami byli Tales z Miletu, Pittakos z Mityleny, Bias z Priene i Solon z Aten, poza nimi Platon wymienia jeszcze Kleobulosa z Lindos, Mysona z Chen (zob. Diodor IX 7) i Chilona ze Sparty, u kolejnych autorów trójka ta zastępowana jest innymi imionami; O. Barkowski, Sieben Weise, RE IIA (1923), s. 2242-2264; DNP 11 (2001), s. 526.
- 163 Wiatry północne, wiejące od mniej więcej połowy lipca przez 40 dni. Wierzą, że spiętrzają wodę przy ujściu Nilu, uniemożliwiając tym samym spływ jego wód do morza; DNP 4 (1998), s. 162-163; Burton, s. 139.
- 164 Anaksagoras z Klazomenaj, ok. 500-428 przed Chr., od 486 do 431 przebywał w Atenach, ostatnie lata życia spędził, zmuszony do opuszczenia Aten ze względu na oskarżenie o bezbożność (*asebeia*), na Lampsakos; był nauczycielem m.in. Peryklesa; przytoczoną tu jego teorię przyboru wody w Nilu, o dużym prawdopodobieństwie, zwalczał Herodot (II 21); DNP 1 (1996), s. 667-668; Burton, s. 139; J. Gajda-Krynicka, Anaksagoras z Klazomenaj, LGS II, s. 432-435.
- 165 Herodot II 25.
- 166 Filozof, jeden z głównych przedstawicieli teorii atomistycznej budowy (wszech)świata. Żył i działał w drugiej połowie V wieku; zajmował się matematyką, fizyką, etyką, literaturą i muzyką; wiele podróżował, być może przebywał również w Egipcie; DNP 3 (1997), s. 455-458; Burton, s. 139, 283; J. Gajda-Krynicka, Demokryt z Abdery, LGS II, s. 428-432.
- 167 Boreasz: RE III (1891), s. 720-721 i Aparktias: RE I (1894), s. 2668-2669; DNP 1 (1996), s. 825 – oznaczenia wiatru północnego, termin Aparktias stopniowo wyparł Boreasza.
- 168 * Arystoteles, O świecie, s. 581.
- 169 W zachodniej części środkowej Grecji, między Morzem Jońskim a Etolią, przez pewien czas rzeka Achelaos (Acheloos) stanowiła granicę między Etolią a Akarnanią; DNP 1 (1996), s. 71 (Acheloos), 391-397 (Akarnania);

- zob. także Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland, red. P. Berktold, J. Schmid, Ch. Wacker, Würzburg 1996.
- 170 Fokis (Fokida, Focyda), kraina w środkowej Grecji, od południa ograniczona Zatoką Korynecką, od zachodu przylegająca do Lokris (Lokryda), od wschodu do Beocji, z pasmem górzystego Parnasu; F. Schober, Phokis, RE XX (1941), s. 474-496.
- 171 Główna rzeka środkowej Grecji, wypływa z Parnasu, przepływa Fokidę i Beocję; wpada do jeziora Kopais, na południowy wschód od Orchomenos; RE XI (1921), s. 241-244; DNP 6 (1999), s. 426.
- 172 Matematyk i astronom z V w. przed Chr.; Diodor (I 98.3) podaje informację, że wykształcony został przez kapłanów egipskich; DNP 8 (2000), s. 1147; Burton, s. 140, 283.
- 173 Historyk i geograf. Żył w II w. przed Chr.; był autorem dzieła zatytułowanego „Asiatiká” (*Dzieje Azji*) w dziesięciu księgach, doprowadzonego prawdopodobnie do okresu diadochów; poza rozważaniami na temat wylewu Nilu, Diodor wykorzystał z niego z księgi II opis Etiopii (III 2-10) i Arabii (II 49-54); spod jego ręki wyszedł także opis Morza Czerwonego w pięciu księgach, fragmenty jego zachowały się również w ekscerptach u Diodora (III 12-48); wielkie dzieło o *Europie* (Europiká) w 49 księgach przetrwało tylko we fragmentarycznych wyciągach u Atenajosa; Meister, s. 150-153; DNP 1 (1996), s. 234; Burton, s. 140-141; zob. Agatharchides z Knidos, *Dzieje*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Gościwit Malinowski, Wrocław 2007.
- 174 Rzeka na Półwyspie Indyjskim, jedna z głównych rzek Pendżabu, dziś. Jhelum w Pakistanie; rozślawiona przez Aleksandra Wielkiego, który nad jej brzegiem walczył z królem Porosem, stała się w czasach rzymskich synonimem Indii; DNP 5 (1998), s. 773.
- 175 Początek rozdziału nie łączy się zbyt z końcem rozdziału 41; w księdze XVII, która także dzieli się na dwie części, część druga jest bezpośrednią kontynuacją części pierwszej, bez dodatkowego wprowadzenia.
- 176 Amasis, Ahmose II; piąty król XXVI dynastii, panował w latach 570-526 przed Chr.; mimo różnych niepowodzeń na arenie międzynarodowej, jego rządy kojarzyły się z okresem pomyślnego rozwoju Egiptu; T. Schneider, *Lexikon der Pharaonen. Die altägyptischen Könige von der Frühzeit bis zur Römerherrschaft*, Zürich 1994, s. 51-52; DNP 1 (1996), s. 572; Drioton, s. 224; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 372-373.
- 177 Prawdopodobnie chodzi o Menesa = Narmera, znanego także pod imieniem Hor-Aha, pierwszego króla zjednoczonego Egiptu; Burton, s. 142-143; por. Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 153-154, 165-166, który rozdziela te postacie; por. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 55, 57 (analiza wątpliwości co do identyfikowania Menesa z Narmerem) i 59, gdzie jednak imiona te odnosi do jednej i tej samej osoby.

- 178 180. Olimpiada obejmuje lata 60/59-57/56 przed Chr.; Burton, s. 143.
- 179 Ptolemeusz XII Nowy Dionizos, znany także jako Filopator Filadelfos i Auletes, panował w latach 80-51 przed Chr.; za jego rządów Egipt stał się w praktyce klientelnym państwem Rzymu; był ojcem Kleopatry VII; Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 224-225; DNP 10 (2001), s. 546-548; Burton, s. 143.
- 180 W roku 525 przed Chr.
- 181 Licząc od roku 332 do 56 przed Chr.
- 182 Zob. wyżej, przypis 177.
- 183 Tefnacht, księżę saicki (740-727 przed Chr.), a następnie faraon (727-720) i założyciel XXIV dynastii (saickiej); ojciec Bokchorisa; Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 287-288; N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 344-347.
- 184 Bokchoris (Bakenrenef), drugi i ostatni król XXIV dynastii, której władza ograniczona była tylko do Dolnego Egiptu; panował w latach ?720-715 przed Chr.; zdetronizowany został przez Szabakę, założyciela dynastii XXV (nubijskiej); był bardzo popularny w świecie greckim, uchodził za mądrego władcę, jego poczucie sprawiedliwości było przysłowiowe; RE III (1897), s. 666-667; Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 93-94, 244-246; DNP 2 (1997), s. 739-740; Burton, s. 144-145; N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 350
- 185 To jest Amona.
- 186 Postać całkowicie mityczna, nie może być identyfikowany z żadnym z faraonów; H. v. Gaertringen, Busiris 5, RE III (1897), s. 1074-1077; Burton, s. 145.
- 187 Około 26,6 km.
- 188 Być może chodzi tu o świątynię Amona w Karnaku; Burton, s. 146.
- 189 Niewątpliwie wersja mocno przesadzona, zob. Burton, s. 147.
- 190 Historyczna stolica państwa perskiego, położona na Wyżynie Irańskiej, dzis. Taht-e Ğamšīd, spalona jakoby przez Aleksandra Wielkiego, czego nie potwierdzają dane archeologiczne; J. Sturm, Persepolis, RE XIX (1937), s. 1263-1274; DNP 9 (2000), s. 603-606.
- 191 Dawna stolica Elamu, początkami sięga IV tysiąclecia przed Chr.; Dariusz I Wielki uczynił ją jedną ze stolic państwa perskiego; V. Christian, Susa, RE Suppl. VII (1940), s. 1251-1274; DNP 11 (2001), s. 1119-1120.
- 192 Dzisiejszy północno-zachodni Iran; granice Medii w starożytności nie były zbyt sprecyzowane, podlegały zmianom; stolicą Medii była Ekbatana; w VII-VI w. przed Chr. Medowie utworzyli własne państwo, ale wkrótce ulegli Persom; DNP 7 (1999), s. 1095-1096.
- 193 Zob. wyżej, przypis 151.
- 194 Chodzi prawdopodobnie o Dolinę Królów; Burton, s. 147.

- 195 Pod imieniem tym kryje się Ramzes II (1279 – ok. 1213), jeden z najwybitniejszych władców XIX dynastii. „Osymandyas (Ozymandias)” powstało z przekształcenia Usimare, jednego z imion tronowych Ramzesa; przyjmuje się, że kompleks świątynny, opisywany przez Diodora, to Abu Simbel, czyli Ramesseum, położone między I a II kataraktą; Burton, s. 148; Arnold, Tempel Ägyptens, s. 78-80; Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 228-233; DNP 10 (2001), s. 765-766, N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 276-281; por. jednak Nothers, s. 294, który opowiada się odniesieniem opisu Diodora do grobowego kompleksu świątynnego Ramzesa II w zachodniej części Teb; * tak też uważają wydawcy Loeb Classical Library (Ramesseum tebańskie), zob. tamże, przypis na s. 167.
- 196 1 pletron to 100 stóp, co odpowiada mniej więcej 1/6 stadionu, wynosi więc ok. 27-35 m; pletron attycki np. miał 31 m; DNP 9 (2000), s. 1133.
- 197 Dzisiaj Asuan, na zachodnim brzegu Nilu naprzeciw wyspy Elefantyny; DNP 11 (2001), s. 1125-1126.
- 198 Niestety niezachowane, zob. Burton, s. 149.
- 199 Chodzi o wojnę z Hetytami, którą Ramzes prowadził w piątym roku swego panowania, a której punktem kulminacyjnym była nierozstrzygnięta bitwa pod Kadesz nad Orontesem; Burton, s. 150; O.R. Gurney, Hetyci, przekł. Bogdan Kupis, Warszawa 1970, s. 137; N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 260-268.
- 200 Chodzi o reliefy przedstawiające oblężenie Kadesz; Burton, s. 150-152.
- 201 To znaczy Egipcjanie w ogóle, zob. Burton, s. 154.
- 202 Prawdopodobnie tożsamy z królem o imieniu Ochyras w tzw. Księdze Solisa (nr 50), zob. W. Helck, Uchoreus, RE VIII A 1 (1955), s. 551; umieszczony jest, podobnie jak Uchoreus Diodora, na ósmym miejscu po władcy o imieniu Ramzes, którym jest, biorąc pod uwagę długi okres panowania (68 lat), Ramzes II; Burton, s. 158.
- 203 Diodor niesłusznie przypisuje założenie Memfis XIX dynastii, tj. dokładniej Uchoreusowi; wiadomo, że jego założycielem był twórca zjednoczonego Egiptu, faraon Menes, o czym pisze Herodot (II 99); nie ma jednak wątpliwości, że na czasy XIX dynastii przypada największy okres rozwoju i pomysłowości Memfis; RE XV. 1 (1931), s. 660-688, zwł. 662; Burton, s. 158-159; Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 153-154; por. PECS, s. 571.
- 204 Około 28,5 km.
- 205 Czyli Aleksandrię.
- 206 * XVII 52.
- 207 Nil (Neilos) jako bóg; w Egipcie Nil czczony był pod imieniem Hāpi; jako bóg rzeczny należał początkowo do bóstw o mniejszym znaczeniu, ale wielka rola rzeki w życiu Egiptu przyczyniła się do rozpowszechnienia jego kultu na niebywałą skalę; w okresie Nowego Państwa był on już zjawiskiem powszechnym; utożsamiany był z wieloma bóstwami, w tym z Ozyrysem

- i Serapisem, Grecy widzieli w nich chętnie syna czy to Kronosa, czy Zeusa; występuje także jako ojciec Dionizosa i Hefajstosa, saickiej Ateny i Hermesa; Roscher III.1, s. 89-93; Grimal, s. 247 s.v. Nejeleus.
- 208 Mityczny i zarazem eponimiczny król Egiptu. Diodor czyni rodzicami Ajgyptosa boga rzeki Nil i królewską córkę Memfis, ale jest to jedna z wielu funkcjonujących wersji (np. Belos – Anchinoe [Anchiroe, Aëria]; Zeus – Thebe; Hefajstos – Leukippe); był bratem Danaosa, założyciela Argos, który uciekł na Peloponez wraz ze swymi córkami w obawie przed Ajgyptosem; między braćmi doszło bowiem do sporu o władzę. Z obu wiąże się mit o Danaidach, pięćdziesięciu córkach Danaosa, które w noc poślubną wymordowały (poza jednym) swoich mężów i kuzynów zarazem, bo synów Ajgyptosa; RE I. 1 (1894), s. 1005-1006; Roscher I. 1, s. 155-157; Grimal, s. 16-17 s.v. Ajgyptos, 67-68 s.v. Danaidy.
- 209 Identyfikowany z Amenmhetem III (1818-1773), XII dynastia; Burton, s. 160-161; Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 54-56; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 178-179.
- 210 Schojnos, egipska miara długości, odpowiadająca 60 stadiom greckim (Herodot II 6), przyjmuje się średnio 10,5 km; DNP 11 (2001), s. 204; Burton, s. 161; * jednak według Strabona (XVII 1.24) jeden schojnos mógł mierzyć od 30 do 120 stadiów.
- 211 Jezioro Moeris (Moiris), położone w oazie Fajum po zachodniej stronie Nilu (na Pustyni Libijskiej); H. Kees, *Moiris 1*, RE XV 2 (1932), s. 2498-2501; Burton, s. 161-162.
- 212 Chodzi o cokoły kolosalnych pomników Amenemheta III; miejscowa ludność określa je terminem Kursi Faraon, co znaczy „tron faraona”; Burton, s. 163.
- 213 Czyli Sesostris; w osobie Sesosisa dokonała się synteza trzech wybitnych władców XII dynastii, noszących imię Sesotris; forma imienia Sesosis występuje tylko u Diodora; w oczach pisarzy antycznych Sesotris był najślawniejszym królem Egiptu; skumulowanie wokół jego osoby mnóstwa niezwykłych opowieści i wydarzeń zatarło faktyczne tło historyczne, podobnie jak zmasało granice między Sesotrisem a innymi faraonami (jak Ramzes II), których upodobniono do niego. „W czasach Diodora legenda zatoczyła szersze kręgi, Sesosisis swymi czynami przerósł Aleksandra Wielkiego, nawet jeśli chodzi o zakres podboju Indii”; Burton, s. 163-165.
- 214 Niemalże na pewno pod imieniem tym ukrywa się bogini Hathor; Burton, s. 166-167.
- 215 Podbój świata przez Sesosisa jest zwykłą fikcją. Nastąpiło tu pomieszanie późniejszych azjatyckich kampanii Ramzesa II z nubijskimi wyprawami władców XII dynastii, oczywiście nadzwyczaj wyolbrzymione. Aż do Nowego Państwa wyprawy do Azji były po prostu nie do pomyślenia, co ozna-

- cza, że mit Sesostrisa został jakby przeniesiony w późniejsze czasy; Burton, s. 169-170.
- 216 Rzeka Don.
- 217 Chodzi o jezioro Maeotis, czyli Morze Azowskie.
- 218 Per Hapi, *Pr-H'py*, obszar dzisiejszego (starego) Kairu; Burton, s. 174.
- 219 Draou; dziś. Tura, położona na Nilem ok. 10 km powyżej Starego Kairu; Burton, s. 174.
- 220 Zob. Homer, Odyseja IX o podróży Menelaosa do Egiptu; Burton, s. 175.
- 221 Lekarz; na dworze króla perskiego Artakserksesa II przebywał kilka, w Persji ogółem ok. 17 lat. W roku 398/397 powrócił do swej rodzinnej polis, tj. Knidos w Karii; napisał m.in. Persiká (*Dzieje Persji*). Postawił sobie za cel skorygowanie Herodota, którego uważał za kłamcę; Persiká zawierały 23 księgi, z czego I-VI dotyczyły historii Asyrii (Assyriaká, I-III) i Medii (Mediká, IV-VI) przed powstaniem państwa perskiego, w księgach VII-XXIII natomiast przedstawił dzieje Persji. Napisał jeszcze jedno dzieło historyczne: Indiká. Obydwie prace zachowały się jedynie we fragmentarycznych wypisach u późniejszych autorów. Diodor (por. II 2,2) wykorzystał księgi I-VII przy pisaniu dziejów asyryjskich i medyjskich (ks. II 1-34), księgi VII-XXIII wykorzystał Focjusz w swojej „Bibliotece”. U tego autora znajdują się również obszerne wyciągi z Indiká. Pisarstwo Ktezjasza nie cieszy się dobrą oceną; F. Jacoby, *Ktesias 1*, RE XI. 1 (1922), s. 2032-2073; Meister, s. 62-64; DNP 6 (1999), s. 874-875; Burton, s. 175; zob. K. Głombowski, *Ktezjasz z Knidos, grecki historyk perskiej monarchii Achemenidów*, Gdańsk 1981.
- 222 Zob. ks. II 4-20.
- 223 Jest to opis prac irygacyjnych przeprowadzonych za panowania XII dynastii; Burton, s. 175-176.
- 224 Mur taki wzniesiony został za panowania Amenemheta I (1939-1909); Burton, s. 176.
- 225 Chodzi tu zapewne o barkę kultową Amona-Re; Burton, s. 176.
- 226 Czyli Ptaha, zob. wyżej, przypis 39.
- 227 Tj. we wschodniej części Deltę.
- 228 Jako bogu ognia.
- 229 Jeśli Sesoösis to Sezostris (Senwosret) I, to jego synem musi być Amenemhet II; Burton, s. 179.
- 230 Zachował się jeden, Sezostrisa I; drugi stał do roku 1160; Burton, s. 180.
- 231 O problemach z identyfikacją tej postaci oraz Aktisanesa zob. Burton, s. 180.
- 232 Imię „Aktisanes” pojawia się tylko u Diodora; Burton, s. 180.
- 233 Obecnie El-Ariš, na wschód od Jeziora Serbonidzkiego; w starożytności miejsce karnej zsyłki; RE IA (1914), s. 841-842; Burton, s. 181.

- 234 W obu przypadkach (Mendes, Marus) mamy do czynienia z derywatami od Nema're', jednego z imion Amenemheta III (1818-1773); Burton, s. 181.
- 235 Okręg świątynny piramidy Amenemheta III w Hawara; Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 54-56, zwł. 55.
- 236 Początkowo bożek morski, czasami podawany za syna Posejdona, pasal jego foki. U Herodota (II 112 nn) po raz pierwszy pojawia się jako król Egiptu; Roscher III, s. 3172-3178, zwł. s. 3173-3175; DNP 10 (2001), s. 460-461; Burton, s. 182-184.
- 237 W nauce pojawiła się teza, która czyni Proteusa-Ketesa założycielem XX dynastii; byłby on de facto faraonem o imieniu Setnacht (Setnakhte), ojcem Ramzesa III. Wynika to z kolejnego założenia, że wymieniony u Diodora Remfis, a u Herodota Rampsunitis to jedna i ta sama osoba – Ramzes III; Burton, s. 184; Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 70 (Setnacht); Burton (s. 185-186) wskazuje jednak na argumenty, dzięki którym można Remfisa identyfikować z Ramzesem II, konsekwentnie też Rampsinitus Herodota byłby tym władcą.
- 238 * Wcześniejszy polski przekład rozdziałów 63-64 znajduje się w: Diodorus Siculus, *Opisanie Nilu, budowniczości piramid* (Biblioteka historyczna I 30-41; 63-64), przekład z języka greckiego, wstęp i komentarz Witold Maciejewski, Poznań 1993.
- 239 Nileus; mógłby być siódmym następcą Ramzesa II; Burton, s. 186.
- 240 Diodor popełnia ten sam błąd co Herodot: lokuje budowniczych wielkich piramid (IV dynastia) po Ramzesie II z XIX dynastii; Chemnis to Cheops Herodota (II 124), inaczej Chufu. Zbudował największą piramidę („Piramida Cheopsa”); Burton, s. 187.
- 241 Chodzi o dwie kolejne piramidy z Giza: Chefrena i Mykerionosa.
- 242 Niewykluczona jest jednak tożsamość obydwu osób; Burton, s. 188.
- 243 Por. Herodot II 125.
- 244 Zob. Burton, s. 189-190.
- 245 Armajos (Armaeus) identyfikowany jest, na podstawie zachowanych fragmentów Manetona, z Danausem i przypisany jest do XVIII dynastii; być może pod postacią tą kryje się Horemcheb (Haremcheb), kluczowa postać w transformacji od XVIII do XIX dynastii; Burton, s. 191.
- 246 Być może chodzi o Ahmose I (Amosisa), twórcę Nowego Państwa (ok. 1530-1504); Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 45-47; Drioton, s. 169-170; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 203-207 (tam też o problemach chronologicznych).
- 247 Inaros, syn ostatniego Psametycha (pierwsza poł. V w.), „książę panujący nad Libijczykami” (N. Grimal), cieszył się poparciem Aten w walce z Artakserksesem I; schwytany przez Persów w roku 454, został stracony w Suzie; DNP 5 (1998), s. 961-962; Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 138;

- Burton, s. 191; E. Drioton, *Egipt faraonów*, przekład Barbara Tyloch, Warszawa 1970, s. 231; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 379-380.
- 248 Zob. Herodot II 134. 1-2; 135. 2.
- 249 Legendarna hetera z Naukratis (pierwsza poł. VI w.), w której zakochany był brat poetki Safony – Charaks; DNP 10 (2001), s. 996; Burton, s. 191-192.
- 250 Zob. wyżej, przypis 184.
- 251 Szabaka, pierwszy władca XXV dynastii (kuszyckiej, nubijskiej), panował w latach 716-702; Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 244-246; Burton, s. 194; Drioton, s. 222; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 354-355.
- 252 Być może opowieść ta odzwierciedla panowanie w Egipcie Asyryjczyków, po tym, jak Egipt podbity został przez króla Aszarhaddona w roku 671 przed Chr.; nie mając odpowiedniej liczby wojsk okupacyjnych, Asyryjczycy zdecydowali się na rodzaj systemu wasalnego; Burton, s. 195; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 360-363.
- 253 Jest to, wspomniany już wcześniej, Labirynt, wybudowany nie przez dwunastu księżąt, lecz przez Amenemheta III, zob. wyżej przypis 235; Burton, s. 195-196.
- 254 Rzeczywisty założyciel XXVI dynastii. Był synem Necho (Nekao) z Sais, który zginął w walce z królem Etiopii, Tanwetamani; Psametych I panował w latach 664-610 przed Chr.; Schneider, *Lexikon der Pharaonen*, s. 169, 200-201; Burton, s. 200-2001; Drioton, s. 224-226; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, s. 363-369.
- 255 * Herodot II 147 i 151.
- 256 Brak możliwości do zlokalizowania; zob. rozważania Burton, s. 201-202.
- 257 Dafne (dzis. Tell Defenneh) w północno-zachodniej części Delt; Burton, s. 202.
- 258 Por. wyżej, przypis 176.
- 259 O buncie tym zob. Herodot II 30; wątpliwe, by taka rewolta miała miejsce w czasach Psametycha I, być może chodzi tu o następcę Psametycha II – Apriesa; Burton, s. 202-203.
- 260 * Herodot II 30.
- 261 Nic bliższego o takich traktatach nie wiadomo; Burton, s. 203.
- 262 Zob. Burton, s. 204.
- 263 Busiris jest postacią całkowicie mityczną, wymyśloną przez Greków najpóźniej w VII w. przed Chr. Stał się on symbolem niegościnnosci i ksenofobii, niewątpliwie przesadzonej. Imię utworzone zostało od nazwy położonego w Delcie (Herodot II 59) miasta – Pe Asar, asyryjskie Pusiru lub Busiru, staroegipskie Per-Usire – Dom Ozyrysa, często odwiedzanego przez greckich kupców i żeglarzy. Nazwa „świecka” miasta brzmiała *Ddw*’, a pełna sakralna „Dom Ozyrysa Pana *Ddw*’”. Znajdować się tam miał grób Ozyrysa, a obok wielka świątynia bogini Izidy. Odbywały się tu doroczne uroczystości żałobne, upamiętniające śmierć Ozyrysa (Herodot II 59. 6). Busi-

- ris z reguły występuje w opowieściach jako syn Posejdona. Cudzoziemców, którzy znaleźli się w sposób niepowołany na ziemi egipskiej (np. rozbitkowie), składał na ołtarzu w krwawej ofierze Ozyrysowi. Zabity został przez Heraklesa. Diodor w dalszych częściach tej księgi (88, 5) opowiada o ofiarowywaniu osób o rudych (czerwonych) włosach, bo takie miał zabójca Ozyrysa, Seth (Tyfon); u Egipcjan ten kolor włosów należał do rzadkości, wyszukiwano więc ofiary wśród cudzoziemców; Diodor jednak zwalcza te wszystkie opowieści, uważając, że zostały one po prostu i bezpodstawnie (Egipcjanie są gościnni!) wymyślone; Ozyrysowi zaś w ofierze składano czerwonego byka; Roscher I, s. 835-837; H. v. Gaertringen, Busiris 1 (miasto w Delcie); Busiris 5 (mityczna postać), RE III (1897), s. 1073-1077; DNP 2 (1997), s. 858; Burton, s. 204-205 (obszerny ekskurs o ofiarach z ludzi).
- 264 Czwarty władca XXVI dynastii, syn Psametycha II, panował w latach 589-570; między nim a Psametychem I panowali Necho II (610-595) i Psametych II (595-589), w więc nie „cztery pokolenia”; Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 81-83; Burton, s. 206; Drioton, s. 224.
- 265 Miasto fenickie na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego, 35 km na północny wschód od Tyru; PECS, s. 837; ASM, S. 679-682; DNP 11 (2001), s. 520-521.
- 266 Cyrene (Kyrene, dzis. Shahat), grecka polis na półwyspie Cyrenajka w Libii, ok. 175 km na północny wschód od Benghazi, założona w VII w. przed Chr. przez kolonistów z Thery; PECS, s. 253-255; ASM, s. 799-803; DNP 6 (1999), s. 1002-1007.
- 267 Grecka polis na półwyspie Cyrenajka, dzis. Barka, 97 km na północny wschód od Bengazi; DNP 2 (1997), s. 449-450.
- 268 Por. wyżej, przypis 176.
- 269 Według Herodota (II 169) bitwa ta rozegrała się w pobliżu miejscowości Momemfis, nie dającej się zidentyfikować; wymienioną natomiast przez Diodora wieś Mareja (Marea) lokalizuje się na południowym brzegu Jeziora Mareotis, w pobliżu dzisiejszej miejscowości Sidi Kireir; Burton, s. 201, 208 (z dalszą dyskusją).
- 270 Około roku 560 przed Chr.; Burton 207.
- 271 * To jest rok 526-525 przed Chr.
- 272 Znany filozof, twórca pitagoreizmu, żył w latach 570-470; ok. roku 530 przeniósł się do Krotonu w południowej Italii, gdzie stworzył własną szkołę filozoficzną, silnie związaną z orfizmem; wcześniej wiele podróżował, przebywał m.in. w Egipcie; DNP 10 (2001), s. 650.
- 273 Znany polityk i reformator ateński z początków VI w. przed Chr., także poeta, zaliczany do siedmiu mędrców; DNP 11 (2001), s. 705-710.
- 274 „Obraz życia królewskiego, chociaż wyidealizowany, ma swe źródło w przekazie egipskim, a nie greckim, i może odzwierciedlać czasy ostatnich Ramessydów”: Burton, s. 209.

- 275 Liczba nomów ulegała zmianie, w okresie Starego Państwa wynosiła 38 lub 39, w okresie późnym 42; na czele nomu stał nomarcha, który był reprezentantem władzy centralnej, podlegał bezpośrednio faraonowi; Burton, s. 212.
- 276 * Por. Herodot II 164-168.
- 277 * Umieszczali jaja w nawozie, zob. Arist. H.A VI 2.
- 278 Chodzi o figurkę bogini prawdy i sprawiedliwości – Ma‘at; znaleziono szereg takich figurek z otworem do umocowania łańcucha, przewieszanego przez szyję; Burton, s. 222-223.
- 279 Takiej samej informacji dostarcza Herodot II 177; w rzeczywistości nie ma jednak żadnego dowodu obecności Solona w Egipcie; Burton, s. 228.
- 280 Pojęcie wolności słowa (*parresia*) zostało tu przeniesione z demokracji ateńskiej i odnosi się do tych obywateli, którzy mają pełnię praw. W odniesieniu do rzeczywistości egipskiej oznacza przywrócenie poprzednich praw, utraconych na skutek dezercji; Burton, s. 230.
- 281 Zob. wyżej, przypis 184.
- 282 Słynna „seisachtheia” (strząśnięcie długów) Solona z 594 r. przed Chr.; N.G.L. Hammond, Dzieje Grecji, przekł. Anna Świderkówna, Warszawa 1973, s. 203-206; Burton, s. 233.
- 283 Egipcjanie znali trzy rodzaje pisma; hieroglificzne, hieratyczne i demotyczne; „świętym” pismem były hieroglify, używane na przestrzeni całych dziejów Egiptu. Pismo hieratyczne było jego formą kursywną, używane było w tekstach „świeckich”. Przekształciło się ono z czasem w pismo bardziej uproszczone, zwane demotycznym („ludowym”), używane było mniej więcej od 700 r. przed Chr.; Burton, s. 236.
- 284 Por. Herodot II 109. Wydaje się jednak, że stopień znajomości matematyki i astronomii był w Egipcie dużo niższy niż w Babilonii; Burton, s. 236.
- 285 Zob. wyżej, przypis 89.
- 286 O religijnym kulcie zwierząt zob. Bonnet, s. 812-824 (kult zwierząt ogólnie), a poza tym przykładowo s. 392-394 (krokodyl, Krokodilopolis), 320-321 (ibis, ichneumon), 371-373 (kot), 402-405 (krowa).
- 287 Ichneumon, mangusta egipska, „szczur faraona” – gatunek drapieżnego ssaka z rodziny mangustowatych (Herpestidae), zamieszkujący Półwysep Pirenejski oraz Afrykę; długość ciała do 55 cm, ogona do 45 cm, ciężar ciała do 8 kg; sierść dość długa, ubarwiona rudobrazowo, pysk długi, spiczasty. Tryb życia głównie nocny. Żyje w wykopanych przez siebie norach, parami lub w grupach rodzinnych [źródło: Wikipedia].
- 288 Por. Herodot II 65.
- 289 Musiało się to zdarzyć w miejscu, gdzie koty cieszyły się szczególną rewerencją, można by więc przyjąć, że chodzi o Bubastis; Burton, s. 241; Arnold, s. 208-209.
- 290 Por. Herodot II 66.

- 291 Miasto w północno-wschodniej części Delt, dziś Tall al-Rub⁴; było stolicą 16. nomu dolnoegipskiego; czas szczególnej pomyślności miasta przeżyło w Okresie Późnym i za panowania Ptolemeuszów (VIII-I w. przed Chr.); miejsce kultu boga Mendesa, czyli Chnum-Re, lokalnie znanego także pod imieniem Ba-eb-dedu: Koziół, Pan z Djedu (Busiris), przedstawianego pod postacią kozła; DNP 7 (1999), s. 1224; Burton, s. 243; Arnold, s. 215.
- 292 Chodzi o najważniejszego krokodyla-boga o imieniu Sobek; najbardziej znanym miejscem kultu krokodyla było miasto Krokodilopolis w oazie Fajum; Burton, s. 243; Lipińska, Marciniak, s. 174-175.
- 293 Miasto we wschodniej Deltce, dzisiaj Tell Moqdam. W trzecim okresie przejściowym (1080-714) w Leontopolis znajdowała się siedziba lokalnego władcy. W okresie ptolemeuszowskim stolica 11. nomu dolnoegipskiego. Co najmniej od Okresu Późnego głównym bogiem Leontopolis był Miysis, przedstawiany pod postacią lwa; DNP 7 (1999), s. 67; Burton, s. 243; Arnold, s. 210.
- 294 Około roku 320 przed Chr.; Burton, s. 244.
- 295 Apis łączył się ściśle zarówno z kultem Ozyrysa, jak i Ptaha; obydwa czczeni byli w Memfis; Burton, s. 244-246; Lipińska, Marciniak, s. 157.
- 296 O problemach z lokalizacją Nilopolis: Burton, s. 246.
- 297 Szczegółowo na ten temat Burton, s. 248-253.
- 298 Przedstawiany pod postacią szakala, w postaci leżącej; odgrywał niezwykle ważną rolę w kulcie Ozyrysa, jako ten, który zabalsamował jego rozczłonkowane ciało, a przez to stał się patronem balsamiarzy mumifikujących zwłoki; z czasem stał się strażnikiem i towarzyszem Izdydy; w procesji Izdydy Anubis imitowany był przez męską postać w masce psa; Bonnet, s. 40-45; DNP 1 (1996), s. 819; Burton, s. 244-245; Lipińska, Marciniak, s. 157.
- 299 O kulcie psów, szakali i wilków: Bonnet, s. 674-675.
- 300 Kot identyfikowany był z Bastet, jedną z emanacji Hathor; głównym miejscem kultu tej bogini było Bubastis, czyli Per-Bastet = Dom Bastet, we wschodniej części Delt; Bonnet, s. 80 (Bastet), 126 (Bubastis), 371-373 (o kulcie kotów); Burton, s. 255; Arnold, s. 208-209.
- 301 Bonnet, s. 178-180.
- 302 Priapos, Priapus, ityfaliczne bóstwo urodzaju i płodności, był synem Dionizosa i Afrodyty (według innej wersji nimfy Chione, Dione lub Perkote, jako ojca mity podają także alternatywnie Zeusa, Hermesa lub Adonisa); urodził się w okolicach Lampsakos w Azji Mniejszej (nad Hellespontem), fizycznie, za sprawą zazdrosnej Hery, zniekształcony został przy porodzie, dlatego Afrodyta porzuciła go ze wstydu w górach, gdzie wychowali go pasterze. Początkowo kult jego utrzymywał się w gównie w Lampsakos, gdzie był patronem, oraz w miastach sąsiednich (Parium, Kyzikos, Priapos), z czasem rozszerzył się również na wyspy Morza Egejskiego (Tazos, Lesbos, Thera), zwłaszcza gdy uczyniono go protektorem żeglugi i rybołówstwa; na lądzie

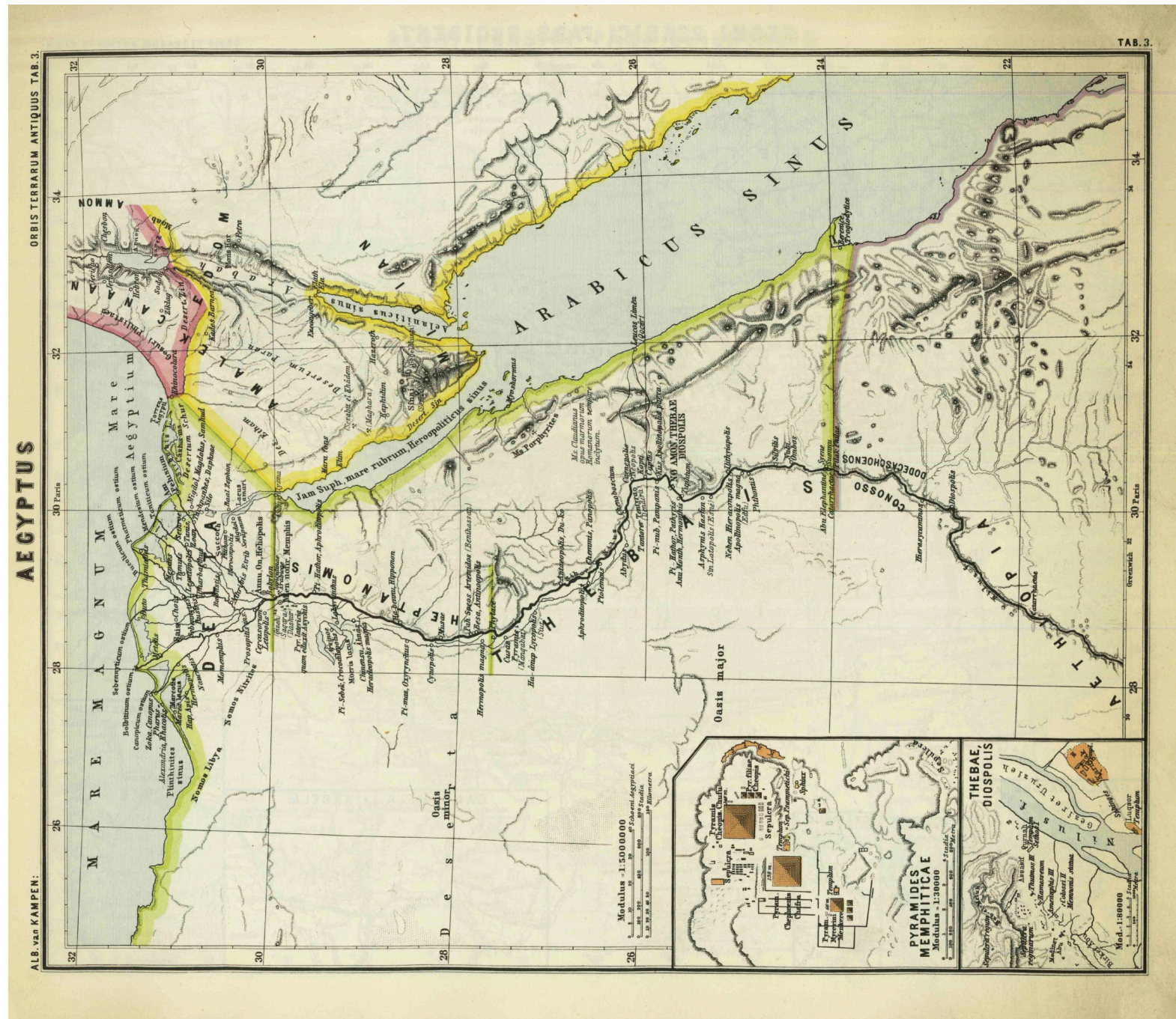
- greckim zaczęto go łączyć z ityfalicznym Hermesem i Panem, znalazł także miejsce w misteriach Dionizosa; w okresie hellenistycznym kult jego uległ ogromnemu upowszechnieniu, co poświadcza także Diodor (IV 6.4); być może dlatego, że w tych burzliwych czasach stał się patronem ogólnie rozumianej pomyślności, dostatniego życia, a także bóstwem chroniącym od wszelkich szkód; symbolizował także (cielesną) miłość, pomagał w impotencji, leczył niepłodność; Roscher III, s. 2967-2990; F. Cumont, Priapus, DS IV, s. 645-647; H. Herter, RE XXII 2 (1954), s. 1914-1942; W.-R. Megow, Priapos, LIMC VIII.1, s. 1028-1044; KIPauly 4, s. 1130-1131; DNP 10 (2001), s. 308-309.
- 303 Bonnet, s. 867-871.
- 304 Pan, bóstwo opiekuńcze pasterzy i trzód; wyobrażano go sobie jako demona, pół człowieka i pół zwierzę; jego zwierzęca twarz, pomarszczona i brodata, wyrażała przebiegłość, na czole miał dwa różki, ciało pokryte sierścią, koźle nogi, zakończone rozciętymi kopytami; obdarzony był ogromną aktywnością seksualną; atrybutami Pana była syringa, kij pasterski, wieniec jodłowy lub gałązka jodły; pochodzić miał z Arkadii; Grimal, s. 273-274; KIPauly 4, s. 444-447; DNP 9 (2000), s. 221-223.
- 305 Satyrów nazywano też sylenami, były to polne stwory wchodzące w skład orszaku Dionizosa; przedstawiano ich jak konie z ludzkim tułowiem bądź jak ludzi z koźlimi nogami; każdorazowo mieli długie ogony podobne do końskich i nieproporcjonalnie wielkiego fallusa, pozostającego w stałej erekcji; Grimal, s. 318; DNP 11 (2001), s. 119-122.
- 306 Czyli Seth.
- 307 Wersja o Ozyrysie, przybywającym z zaświatów pod postacią wilka, aby pomóc Izydzie i Horusowi w walce z Sethem, występuje tylko u Diodora; Burton, s. 259.
- 308 Krokodyl czczony był w wielu miastach i nomach Egiptu; najważniejszym bogiem- krokodylem był Sobek, Pan Płytkich Wód; Burton, s. 259-260; Bonnet, s. 392-394; Lipińska, Marciniak, s. 174-175.
- 309 Krokodilopolis, zob. Bonnet, s. 394.
- 310 Zob. Herodot II 86-88.
- 311 Jest to niewątpliwie wariant imienia Menes, pojawia się tylko u Diodora; Burton, s. 272.
- 312 Egipski Thot; Burton, s. 272.
- 313 Zoroaster; jednak przekazana przez Diodora wersja bliższa jest irańskiemu oryginałowi: Zarathustra; Burton, s. 272.
- 314 Ormuzd, bóg światła; Burton, s. 272.
- 315 Geci, Getowie, Getai to zespół plemion zamieszkujących ziemie po południowej stronie dolnego Dunaju; uważa się ich za północny odłam Traków; DNP 4 (1998), s. 1025-1027.

- 316 Zalmoxis, Salmoxis; zob. Herodot IV 94-97; główne bóstwo Getów, związane z wiarą w odradzanie się życia i nieśmiertelność; DNP 12/2 (2002), s. 691; KIPauly 5, s. 1454-1455.
- 317 Niewykluczone, że jest to przekształcone imię Szepseskafa, faraona IV dynastii, który panował po Mykerinosie (Menkaure); Drioton, s. 78-82; N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 83-84; Burton, s. 273.
- 318 Zob. wyżej, przypis 184.
- 319 Lata jego panowania (570-526 przed Chr.) oceniane są jako czas pokoju i pomyślnego rozwoju gospodarczego Egiptu; Burton, s. 274; DNP 1 (1996), s. 572; T. Schneider, Lexikon der Pharaonen, s. 51-52; Drioton, s. 228-229; N. Grimal, Dzieje starożytnego Egiptu, s. 372-373; zob. wyżej, przypis 176.
- 320 Historię tę opowiada także Herodot (II 160), z tym że łączy ją z osobą Psametycha II z dynastii saickiej, który panował w latach 595-589; Burton, s. 274.
- 321 Polikrates był tyranem na Samos w latach 538-522; o nim zob. Herodot III 120-125; KIPauly 4, s. 1005; H. Berve, Die Tyrannis bei den Griechen, München 1967, t. I, s. 107-114, t. II, s. 582-587.
- 322 Prawdopodobnie był to sojusz o ostrzu antyperskim; Burton, s. 274.
- 323 Najpewniej w następstwie zdrady Polikratesa, który w obliczu niebezpieczeństwa perskiego (inwazja Kambyzesa), zostawił Egipt samemu sobie; KIPauly 4, s. 1005; Berve, Tyrannis I, s. 112; por. Burton, s. 274 (z dużą rezerwą, ponieważ „does not appear to be any evidence for the story which Diodorus gives concerning the dissolution of this alliance”).
- 324 Lokalizacja, mimo wskazówek Diodora, jest niepewna; zob. Burton, s. 277-278.
- 325 Oknos, powroźnik, postać symboliczna; w Podziemiu skręcał sznur, który natychmiast, w miarę jak się wydłużał, pożerała oślica; KIPauly 3, s. 271; DNP 8 (2000), s. 1157; Grimal, s. 262.
- 326 * Odyseja IV 220 nn.
- 327 Thon (Θών), mityczny król Egiptu; Grimal, s. 352.
- 328 Nie można wykluczyć pobytu Pitagorasa w Egipcie i Babilonii, wątpliwe jest jednak, aby Egipcjanie wywarli na niego jakiś wyraźniejszy wpływ, zwłaszcza w sferze matematyki; jest natomiast niemalże pewne, że wiele skorzystał z astronomicznych i matematycznych wyliczeń Babilończyków; Burton, s. 283.
- 329 Zob. przypis 172.
- 330 Eudoksos z Knidos, znany astronom i matematyk, uczeń Platona; Burton, s. 283.
- 331 Theodoros był synem, a nie bratem Teleklesa, działał około połowy VI w. przed Chr.; Burton, s. 284.

BIBLIOGRAFIA

- AGATHARCHIDES Z KNIDOS, Dzieje, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Gości-wit Malinowski, Wrocław 2007
- Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland, red. P. Bertold, J. Schmid, Ch. Wacker, Würzburg 1996
- ARNOLD D., Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler, Zürich 1992
- ASM – Antike Stätte am Mittelmeer, red. K. Brodersen, Stuttgart – Weimar 1999
- BARKOWSKI O., Sieben Weisen, RE IIA (1923), s. 2242-2264
- BERVE H., Die Tyrannis bei den Griechen, I-II, München 1967
- BONNET H., Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte, Berlin 1952
- BURTON A., Diodorus Siculus. Book I. A Commentary, Leiden 1972
- CHADWICK J., Der Beitrag der Sprachwissenschaft zur Rekonstruktion der griechischen Frühgeschichte, Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 113, 1976, s. 183-198
- CHADWICK J., Who were the Dorians?, La Parola del Passato 31, 1976, s. 105-131
- DIODORUS SICULUS, Opisanie Nilu, budowniczo wie piramid (Biblioteka Historyczna I 30-41), przekład z języka greckiego, wstęp i komentarz Witold Maciejewski, Poznań 1993
- DNP – Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, 1-16, Stuttgart – Weimar 1993-2003
- DRIOTON E., Egipt faraonów, przekł. Barbara Tyloch, Warszawa 1970
- ENGELS J., Augusteische Oikumenegeographie und Universalhistorie im Werk Strabons von Amaseia, Stuttgart 1999
- FRITZ K. VON, Die griechische Geschichtsschreibung I. Von den Anfängen bis Tukidydes, Berlin 1967
- GŁOMBIOWSKI K., Ksenofont. Żołnierz i pisarz, Wrocław 1993
- GŁOMBIOWSKI K., Ktezjasz z Knidos, grecki historyk perskiej monarchii Achemenidów, Gdańsk 1981
- GRIMAL – P. Grimal, Słownik mitologii greckiej i rzymskiej, Wrocław 1990
- GRIMAL N., Dzieje starożytnego Egiptu, przekł. Adam Łukaszewicz, Warszawa 2004
- HAMMOND N.G.L., Dzieje Grecji, przekł. Anna Świderkówna, Warszawa 1973
- KlPauly – Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, 1-5, München 1979
- LGS – Literatura Grecji starożytnej, red. H. Podbielski, t. I-II, Lublin 2005
- LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, t. I-VIII, Zürich – München 1981-1997
- LIPIŃSKA J., MARCINIAK M., Mitologia starożytnego Egiptu, Warszawa 2002
- MARQUARDT J., Römische Staatsverwaltung, Leipzig 1881

- MARTIN J.-P., Kult panującego w Cesarstwie Rzymskim, przekł. Leszek Mrozewicz, Poznań 2005 (Xenia Posnaniensia, series altera 23)
- MEISTER K., Die griechische Geschichtsschreibung, Stuttgart 1990
- MERKELBACH R., Diodor über den Totengericht der Ägypter, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde 120, 1993, s. 71-84
- NAWOTKA K., Aleksander Wielki, Wrocław 2004
- NAWOTKA K., Śmierć i grób Aleksandra Wielkiego, Poznań 2005 (Xenia Posnaniensia, series altera 22)
- NEUBURGER A., Die Technik des Altertums, Leipzig 1919 [reprint 1996]
- NOTHERS – komentarz do: Diodoros, Griechische Weltgeschichte. Buch I-X, erster Teil, übersetzt von Gerhrad Wirth (Buch I-III) und Otto Weh (Buch IV-X), eingeleitet und kommentiert von Thomas Nothers, Stuttgart 1992
- PECS – The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, red. R. Stillwell, Princeton 1976
- RANKE H., Die ägyptischen Personennamen I, Hamburg 1933
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 nn.
- ROSCHER – Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, red. W.H. Roscher, Leipzig 1884-1937
- SCHNEIDER T., Lexikon der Pharaonen. Die altägyptischen Könige von der Frühzeit bis zur Römerherrschaft, Zürich 1994
- SCHWARTZ – E. Schwartz, Diodoros 38, RE V (1903), s. 883-704
- SCHWARTZ E., Apollodoros 61, RE I (1893), s. 2855-2886
- SPA – Słownik pisarzy antycznych, red. A. Świderkówna, Warszawa 1990
- SPOERRI W., Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter. Untersuchungen zu Diodor von Sizilien, Basel 1959
- SPRAGUE DE CAMP L., Wielcy i mali twórcy cywilizacji (od Imhotepa do Leonarda da Vinci), przekł. Bolesław L. Orłowski, Warszawa 1970
- TARN W.W., Cywilizacja hellenistyczna, przekł. Cezary Kunderewicz, Warszawa 1957

Źródło: Orbis terrarum antiquus. In scholarum usum descriptus ab Alb. van Kampen, Gothae 1888

Źródło: Orbis terrarum antiquus. In scholarum usum descriptus ab Alb. van Kampen, Gothae 1888

W serii

FONTES HISTORIAE ANTIQUAE

---

ostatnio ukazały się m.in.

XXV

Aulus Gellius		Aulus Gelliusz
<i>Noctes Atticae</i> 2.24. <i>De vetere parsimonia;</i> <i>deque antiquis legibus sumptuarius</i>		<i>Noce Attyckie</i> 2.24. <i>O dawnej oszczędności</i> <i>i starożytnych ustawach dotyczących wydatków</i>

Przekład Aldona Rita Jurewicz i Maria Piechocka-Kłós, 2012

XXVI

Diodorus Siculus		Diodor Sycylijski
<i>Philippus Macedonius</i>		<i>Dzieje Filipa Macedońskiego</i>
(Bibliotheca Historica XVI)		(Biblioteka Historyczna XVI)

Przekład Tomasz Polański, wstęp Maria Musielak,
komentarz Leszek Mrozewicz, redakcja naukowa Sylwester Dworacki, 2013

XXVII

Imperatoris Iuliani		Julian Apostata
<i>Caesares</i>		<i>Cesarze</i>

Przekład, wstęp i komentarz Anna Pająkowska, 2013

XXVIII

Edictum de Paemeiobrigensibus | *Edykt cesarza Augusta z roku 15 przed Chr.*

Wstęp Francisco Beltrán Lloris.

Przekład i komentarz Krzysztof Antczak i Emilia Twarowska-Antczak, 2013

XXIX

Philo Alexandrinus		<i>Filon z Aleksandrii</i>
<i>Hypothetica</i>		<i>Hipotezy (Założenia)</i>

Przekład i opracowanie Beata Kubicka, 2014

XXX

Censorini		Censorynus
<i>Liber de die natali</i>		<i>Księga o dniu urodzin</i>
<i>ad Quintum Caerellium</i>		<i>dla Kwintusa Caerelliusza</i>

Przekład, wstęp i komentarz Bartosz Jan Kołoczek, 2014

XXXI

Hippocrates		Hippokrates
<i>De aere, aquis, locis</i>		<i>O powietrzu, wodach i miejscach</i>

Przekład Anna Marchewka, Magdalena Świder
Wstęp, komentarz i opracowanie Magdalena Świder, 2014

ISBN 978-83-232-2913-1
ISSN 1506-5898

9 788323 229131